TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
EESTI KEELE KATEEDER

SALME NIGOL

H Ä Ä L I K U L O O L I N E Ü L E V A A D E
H A R G L A M U R R A K U S T
K O N S O N A N T I S M

Dissertatsioon
filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi
taotlemiseks

Tartu
1959

E E S Õ N A

Käesolev töö taotleb olla läänemeresoome aluskeelest lähtuv kirjeldus hargla murraku konsonantidest. Töö teostamisel on püütud rakendada võrdlev-ajaloolist meetodit, s.o. konkreetses murrakus esinevaid nähtusi võrrelda sama keele teiste murrakutega, aga vajaduse korral ka lähemate ja kaugemate sugulaskeeltega. Võrdlemise kaudu on püütud kindlaks määrata murrakule põhiliselt omased erijooned, selgitada murdekeele muutumist naabruse mõjul ja eraldada vanad nähtused hilistest. Kus ainestik lubab, on püütud järeldusi teha mitte üksi kirjeldatava murraku, vaid kogu võru murdesse kuuluva murrakute grupi kohta. Töö on üles ehitatud läänemeresoome häälikulugude süsteemis, kusjuures tehnilistel põhjustel on tekkinud mõningaid väiksemaid kõrvalekaldumisi. Häälikute iseloomule vastavalt erineb nende käsitlus: palju muutunud ja teisenenud hääliku puhul vaadeldakse selle esinemust eraldi sõna algul, sees ja lõpus, üldiselt püsinud häälikute puhul on eraldi, positsioonist olenemata, grupeeritud tema püsi, kao, muutumise ja

vaheldumise juhtumid.

Tööks vajalikud keelenäited on isiklikult kogutud mitme hargla eri osadesse suunatud kogumisretke jooksul: Mõnistest peamiselt a. 1948 – 49, Tahevalt 1955 ja Koikkülast 1954. Harilikult vältas seesugune kogumistöö periood u. 1 kuu. Peale selle on 1955.a. Saru ja Mõniste murdekeele võrdlemise eesmärgil lühemat aega peatutud Saru külas, samal aastal tutvutud ka Vastse-Roosa ja Hentsike asunduse keeletarvitusega ning lähedas naabruses Rõuge alal Varstus jälgitud sealse ja Mõniste keelepruugi erinevusi. Et jõuda selgusele, missugustes suhetes on kihelkonnapiir ja murdepiir, eriti kui kihelkonnapiir kulgeb keset asustatud ala, on matkatud Saru-Mõniste maadelt Hentsikeni. Töö materjalid on kogutud kõige vanema põlvkonna põliselt kohalikelt esindajailt, kellest mitmed on "lĩvà hanŝ" ja "mullà maDuŝ" juba ära viinud. Nii nende kui teiste, praegu veel elavate heatahtlike vanainimeste suhtes jääb töö kirjutaja tänuvõlglaseks. On surnud kõik Mõniste päritoluga peamised keelejuhid, kellest mainitagu kõigepealt Juhan Kokke, sünd. Mõnistes 1869.a., haruldaselt taibukat ja keelehuvilist vanataati, kes suurema osa oma elust saatis mööda Päla külas Tsundsu talu maadele ehitatud popsimajakeses. Just temalt on kogutud kõige suurem osa Mõniste keelenäiteist. Teiseks nimetatagu samuti põlist mõnistlast Katri Puudistit, sünd. 1866.a. Puudisti talus, endist taluteenijat, kes oma elu lõpupäevi veetis

Ala-Ura talu väikeses popsitares. Katri oli töö kirjutajale "Mõniste keele" esimeseks õpetajaks. Ta oli selleks kindlasti kõige sobivam inimene, kui arvestada tema säilinud hambaid, selget häälduamist ja südamlikku kannatlikkust. Oma ülesandesse suhtus ta täie tõsiduse ja arusaamisega. Samal ajal on Mõnistes kasutatud kolmandaks Marin Laasi , sünd. samuti 1866.a. Päris üksinda elas ta tollal Ala-Kasa talu maadel väikeses lagunenud hurtsikus, kust ta oli matnud oma mehe ja laia maailma saatnud kõik oma lapsed. Ta oli ääretult jutukas ja keelejuhiks koolitatud. Nendelt kolmelt ongi kogutud ka suur osa ENSV TA KKI-s leiduvaid murdematerjale.

End. Taheva vallas kujunes töö kirjutajal peamiseks keelejuhiks Hargla alevikus elav Katri Sprenk, sünd. 1875.a. Taheva vallas, kogu elu elanud samas. Käbe, jutukas ja arukas, on ta veel praegu oma järeletulijaile maja lukuks ja hingeks. Ümbruskonnas teatakse, et ta mõnesuguseid hädalisi suudab abistada vanavanematelt päritud tarkusega. Kui Katri on liikunud vähemalt kihelkonna piirides ja mõndagi näinud, siis teine Taheva keelejuht, nüüd juba surnud Miina Kääri, sünd.1880.a. samas Vomsu talus, polnud kogu eluea jooksul kaugemale saanud Taheva vallast. 1955.a. elas ta üksinda oma majakeses Hargla haigla läheduses ja hoolitses oma kitsekeste heaolu eest. Miina keel oli vana, hääldus selge, kahjuks oli tema elusfäär ja seega ka jutu temaatika

suhteliselt kitsas. Sama võiks öelda end. Meose talus last hoidva Miina Kruska, sünd. 1880, kohta. Miina kõneleb samuti head murret, sest ta on põline Taheva elanik, kuigi liikunud ümbruskonnas. Miina Kruskat on kasutatud suhteliselt kõige vähem.

Laanemetsa ja Koikküla osas on kasutatud kaht keelejuhti, nimelt Ann Vallnerit, sünd. 1871, ja Karli Kroonbergi, sünd. 1875, kes mõlemad on "vana koikkülä jûr". Et selles kihelkonna osas on asustus möödunud sõdade tõttu põhiliselt muutunud, tekitas siin isegi põliselt kohaliku inimese leidmine suuri raskusi. Pealegi ei sobi ju igaüks keelejuhiks. Ann Vallner oleks hea keelejuht võinud olla mõned aastad tagasi. 1954.a. oli ta juba niivõrd jõuetu, et tema küsitlemine ei andnud enam tulemusi. Küll aga oli hea jälgida tema vaba kõnet ja üles märkida muinasjutte, mida ta mäletas ja meelsasti jutustas. Tema keel on vanem kui sama alamurraku teise keelejuhi Karli Kroonbergi keel, kuid viimane on veel praegugi elav, huvitub kõigest, reageerib kiiresti ja armastab palju kõnelda. Kogu ümbruskonnas polnud leida keelejuhiks sobivamat inimest, kui seda on Karli. Mainitud keelejuhtide kõrval on jälgitud ja peamiselt võrdlusmaterjalina arvestatud kohaliku noorema põlvkonna keelt. Hiljem on kontrolliks kasutatud ENSV TA KKI-s leiduvaid Hargla materjale ja 1957.a. suvel tehtud magnetofonivõtteid kohapeal. Nähtustele levikuala fikseerimisel eesti murretes on kasutatud ENSV TA KKI sõnavara-

kogu üldkartoteeki ja murdeülevaateid, aga ka TRÜ eesti keele kateedri käsikirjalisi murdematerjale. Et töös osaliseltki avalduks murraku omapära, on häälikuloo kindlate raamide vahele püütud suruda arvukamat näitematerjali, kui seda harilikult tavatsetakse teha.

S I S S E J U H A T U S

Ajaloolistest olukordadest sõltuvalt on eesti murrete allüksusteks kihelkonnamurrakud, mille piirid mõnel'gi juhul langevad kokku muistsete kihelkondade piiridega. Kihelkond on arvestatav territoriaalne ühik ka eesti materiaalse kultuuri ja rahvapärimuste uurijale, kuigi maa administratiivse jaotuse alused on juba ammu muutunud - kihelkondi ja maakondi asendavad külanõukogud ja rajoonid.

Endine Hargla kihelkond paikneb kitsa ribana Läti NSV piiril Valga ja Võru rajoonis (Koikküla, Laanemetsa ja Taheva koos Hargla alevikuga Valgamaal; Mõniste, Saru ja Vastse-Roosa endisel Võrumaal). Nimetused Koikküla, Laanemetsa, Taheva jt. tähistavad varasemaid mõisaid. Nendest kõige vanemad on Mõniste ja Saru (esmakordselt mainitud XIV sajandil); Taheva, Laanemetsa ja Koikküla kohta käivad esimesed teated on pärit a. 1541; Vastse-Roosa moodustas varem Mõniste mõisa osa. Nende mõisate maadest moodustati kodanliku Eesti päevil samanimelised vallad. Endine mõis , hilisem vald või küla kujutas endast kõige väiksemat administratiivset ühikut

seespool kihelkonna piire.

Hargla läbimõõt loodest kagusse on 34,5 km, suurim laius Mõniste kohal 14 km. Kokku võtab Hargla enese alla 359 km^2, kus eelviimase rahvaloenduse andmete kohaselt elas kokku 5438 inimest[1]. Võib uskuda, et laienenud tööstusettevõtete arvel on Hargla elanike arv viimasel ajal kasvanud.

Liikumine Hargla eri osade vahel on tihe, seda soodustab Valgast üle Mõniste Lätimaale Ape linna suunduv kitsarööpmeline raudtee. Ape kaugus Mõnistest on ainult 10 km, sellepärast kujunes ta mõnistlastele kõige lähemaks turuks. Paralleelselt raudteega läbib kihelkonda suunaga loodest kagusse Võru ja Valga linna ühendav maantee ja seda mööda regulaarselt kulgevad autobussid. Paari tunniga võib igast Hargla osast jõuda kas Võru või Valka. Mõlemad mainitud linnad asuvad Mõnistest umbes võrdses kauguses (u. 40 km), Koikkülast aga jääb Valka u. 20 km, Võrru u. 60 km. Asustatud osa Harglast laiub põhiliselt kihelkonna keskel piki teid, kuna nii põhjas vastu Karulat kui ka lõunas riigipiiril levivad metsad ja sood. Lepalaan ja Äheru järve ümbritsev metsamaastik eraldavad Hargla Karulast ka läänepoolt, kuigi see tänapäevasele suhtlemisele ei moodusta mingit tõket. Hargla idapiirilgi tuleb enne Rõuge kihelkonda kuuluvat Varstu asundust läbida mõne km pikkune metsariba. Minevikuoludes võis ju see mets omaltki poolt pi-

---

[1] Vrd. Eesti V. Valgamaa, Tartu 1932, lk. 216-217.

durdada kahe eri administratiivse üksuse alla kuuluvate inimeste läbikäimist. Teatavasti kulgevad ju murdepiiridki sageli just piki metsi ja asustamata alasid. Lõuna-eesti suure muistse maakonna Ugandi ulatuse kohta puuduvad praegu täpsed andmed. Teadmata on isegi see, kas Ugandi hõlmas ka võrumurdeliste hõimude maa-ala. Arvatavasti nimetab Läti Henrik viimast "Valgatabalveks", mis alistati sakslaste poolt XIII sajandil omaette, hiljem kui Ugandi peaosa. Arvestades hilisemat etnograafilist ja rahvaluulelist ainestikku paistab olevat võimalik, et "Valgatabalve" moodustas XII - XIII sajandi vahetusel kas eri maakonna, või, kuuludes Ugandisse, oli sellega ainult lõdvalt seotud[1]. Pole teada, missugused kihelkonnad asusid sel alal ja kui mitu neid oli. Muististe puudumisest nüüdse Läti NSV piiri ääres Hargla, Mõniste ja Karula ümbruskonnas järeldavad arheoloogid, et IX - XII sajandi paiku oli see ala veel asustamata[2]. Eesti asustamise ajalugu on senini veel väga vähe uuritud. Nii puuduvad vastavad materjalid ka Hargla kohta. Samuti pole tegeldud kohanimedega, mille põhjal võiks järeldusi teha asustuse suhtes. Üsna üldisi andmeid lõuna-eesti hõimude kohta pakub ainult arheoloogia. Näit. on arheoloogias võimalik eri ilmega muististe abil kindlaks määrata meie ajaarvutuse algul elanud eesti ja läti hõimude piiri (u. 80 km lõuna pool

---

1 Vrd. H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil, Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 117.

2 Vrd. sealsamas, lk. 113.

praegust piiri)[1]. I aastatuhande keskel ja II poolel näitavad arheoloogilised materjalid, kuidas Läti NSV põhjaosa materiaalne kultuur kuni Eesti-Läti tänapäevase piirini kiiresti omandas täiesti lätipärase ilme. Et sealse elanikkonna keeleline assimileerumine rohkem aega võttis, seda tõestavad Põhja-Lätis leiduvad eesti keelesaared. Nende hulka kuuluvad viimased nn. leivu rahva riismed end. Ilseni vallas, samuti Ludza linna läheduses elavad üksikud nn. lutsi maarahva esindajad. Eesti-läti etniline piir ei olnud kuigi terav[4]. Veel XVIII sajandil kirjutatakse, et praegume leivu ala oli üle Trapene ja Koivaliina Valka suunduva eesti asulate vöö kaudu otseühenduses siinpool piiri elavate eestlastega[5]. Sama kinnitavad XIX sajandi teated[6]. Kuigi leivusid on peetud sajandi algul Lätimaale tekkinud eesti koloniaks[7], usutakse tänapäeval, et nad on lätlaste keskele jäänud ja seni säilinud eesti hõimu killuke.

On arvata, et muistsel ajal moodustasid Ugandis omaette üksuse Sangaste ja Karula, mis võisid kuuluda ühe ja sellesama kihelkonna alla. Pärast maa vallutamist sakslaste poolt sai siin uueks keskuseks Sangaste

---

1 Vrd. H. Moora, EREA, lk. 91.
2
3 Vrd. sealsamas, lk. 105.
4 Vrd. sealsamas
Vrd. sealsamas, lk. 113.
5 A.W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland III, Riga 1782, lk. 212.
6 J.A. Sjögren, Zur Ethnographie Lievlands, Mélanges Russes tires du bulletin historicophilologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.- Pétersbourg I, 1851, lk. 172.
7 V. Niilus, Leivu rahvas, Eesti Kirjandus 1935, lk. 372.

kirik (? a. 1379). Arvatavasti kuulus varem ka Karula Sangaste külge, sest iseseisvalt mainitakse teda alles a. 1532. Karula asutamise järel läksid sinna üle praeguse Hargla osad Laanemetsa ja Koikküla. Mõniste ja Saru seevastu, võib-olla ka idapoolne osa Karulast, kuulusid keskajal Urvastesse.[1] Poola ajal näib maa tühjus põhjustanud olevat Sangaste ja Karula uue ühendamise, kusjuures keskuseks jäi Hargla. Kõige lõunapoolsema Karula osa - Koikküla, Laanemetsa ja Taheva - liitsid poolakad Koivalinna külge[2]. Rootsi aja lõpul 1694.a. eraldati aga viimasest kuningas Karl XI käsul põhjapoolne eesti ala. Peamiselt keelelistel põhjustel moodustati sellest koos naabruses asuvate Urvaste ja Karula kihelkonna osadega uus eesti kihelkond Hargla[3]. Järelikult on Hargla kihelkond naaberkihelkondadest õige mitme sajandi võrra noorem, loodud maa-aladest, mis vahepeal kuulusid kord ühe, kord teise naabri külge. Tekib kohe küsimus, kas võib säärane kildudest kokku liidetud kihelkond mõne sajandi jooksul liituda teiste vanade kihelkondadega võrdseks tervikuks?

Ajaloost teame, et Hargla (eriti Hargla Valgamaapoolne osa) on olnud mitmete sõdade ja rüüsteretkede tallermaaks. Näit. puudutas Rootsi-Vene sõda (1656 - 1658) korduvalt Harglat. Kestvate sõdade ja katku (1601-1603) tagajärjeks oli kohutav laastumine. Karula (tol

---

1 Vrd. Eesti V. Valgamaa, lk. 130.

2 Vrd. sealsamas, lk. 156.

3 Vrd. sealsamas, lk. 166.

ajal kuulus sellesse ka Hargla läänеosa Koikküla ja Laanemetsa) 200 talupojast on 1613.a. järele jäänud vaevalt $\frac{1}{3}$[1]. Põhjasõja ajal (1702 _ 1708) seisis Valgamaa peaaegu pidevalt vaenutegevuse keerises. Ka katku laastamistöö (1709 _ 1711) oli siin valusam kui mujal, sest Harglas suri katku 395 inimest[2]. Pärast Põhjasõda ja katku jäi Valgamaa rahvastik hõredaks. Tema uuestiasustamise kohta ei ole kindlaid andmeid[3].

Nn. vanakultuuri avalduste poolest on Hargla koos oma lähema naabrusega tunnistatud erilaadseks terves Lõuna-Eestis. Näiteks etnograafias paistab end. Lääne-Võrumaa, s.o. Hargla, Karula ja Urvaste, teatud määral ka Sangaste, silma väga vanade elementide kauase säilimise poolest[4]. Näiteks püsisid sel alal kõige kauemini vanad ühevärvilised seelikud, valget ja halli värvi naiste pihtsärgid, samasugused, vanemat tüüpi meeste pihtsärgid, valged sõbad e. villanid jne. Omapärased, lõunanaabrite lätlastega sarnased olid ka siinsed läbivillased vööd, mis tuntud on ka Lõuna-Sakala alal, osalt ka Rõuges ja Sangastes[5]. Rahvapärimustes liitub näit. Hargla laulutraditsioon mõnes osas naaberkihelkondade

---

1 Vrd. Valgamaa, lk. 163.
2 Vrd. sealsamas, lk. 188.
3 Vrd. sealsamas, lk. 191
4 Vrd. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum, Ajaloo Instituut, Eesti rahvarõivad XIX sajandist ja XX sajandi algult, Tallinn 1957, lk. 32.
5 Vrd. sealsamas, lk. 32-42.

omaga. Nii on liulaskmine koos lauludega toimunud vastlapäeva asemel jõulu ajal ainult Harglas, mõneti ka Sangastes, Urvastes ja Rõuges[1]. Teistel kordadel võivad Hargla osad omavahel erineda. Nimelt moodustab Lääne-Hargla koos Karula, Urvaste ja Sangastega ühe lauluala, jättes eraldi nn. Mõnistemaa, Hargla ida- ja Rõuge lääneosa[2]. Just viimases ongi tähele pandud mitmeid spetsiaalseid erijooni. Näit. ainult Mõniste pulmas lauldakse rahakorjajalaulu, ainult mõnistlased laulavad pulmalaule, s.t. pulmalaul on ilma refräänita. Taheval juba, nagu mujalgi, kaasitatakse[3]. Eri karjaselaulud puuduvad Mõnistes jne.

Harglas kõneldakse Lõuna-eesti murret, mis olenevalt asendist, peaks kuuluma võru murde läänemurrakute hulka. On öeldud, et ta teistest samaväärsetest paistab silma oma erijoonte poolest[4]. Juba põgusal tutvumisel selgub, et murrak omakorda jaguneb alamurrakuiks: idaosas kuuluvad tihedasti kokku Mõniste ja Saru, läänеosas Koikküla ja Laanemetsa. Nende vahel asub Taheva. Hargla ida- ja keskosas s.o. Mõnistes, Sarus ja Taheval on murdekeel veel väga elav, seda kõneldakse uhkusega. Kodu või vanemaid külastama sõitnud haritlasedki

---

1 Vrd. H. Tampere, Eesti rahvariiside antoloogia, Tartu 1935, lk. 40.

2 Vrd. H. Tampere, ERA, lk. 11.

3 Vrd. samalsamas, lk. 27, joonealune märkus.

4 Vrd. A. Kask, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest, ERA, lk. 38 '39.

peavad siin heaks tooniks suhtlemisel tarvitada ainult kodumurret. Eriti kehtib see nn. Mehkamaa, s.o. Mõniste ja Saru kohta. Hoopis teistsugune olukord valitseb Koikkülas - siin näib kindlailmeline murrak puuduvat. Selgub, et suur osa Koikküla praegustest elanikest on uusasukad, kelle hulgas siin-seal leidub ainult üksikuid põliseid elanikke. Koikküla alamurraku säilimine sõltub nende väheste vanainimeste elupäevade arvust. Hargla osade murdelised erijooned on hästi tuntud ka kohalikele elanikele. Võõra alamurraku kohta öeldakse harilikult "tä eij olę mi kįĺ" või mõnistlase kohta "ta om meȟkaȟkęńi". Viimane ütleb juba kõik. Selles on omajagu pilget, aga ka tunnustamist - juba vanasti oli ju Mehkamaa Hargla kõige jõukam osa. Nagu räägitakse Koikkülas, olevat Mõniste-Saru rahvas sellepärast nii tüseda ja tugeva kehaehitusega, et seal kombeks olevat olnud lapsi mitte enne leeriskäimist tööle rakendada. Kerget karjalapseelu elades sirgusid ja kasvasid noored suurteks ja tüsedaiks. Huvitav, et selle nn. Mehkamaa põliseid elanikke on arvukalt siirdunud Hargla teistesse osadesse. Neid elab Koikkülas, Laanemetsas ja Taheval, aga veel enam Hargla idaosas, suhteliselt hiljuti asustatud Hentsikel ja Vastse-Roosas. Viimane asjaolu on seletatav sellega, et Vastse-Roosa kuulus varem Mõniste mõisa omanikule. Hilise asustusega aladel puudub kindlailmeline murdekeel. Mis puutub murdepiiridesse, siis pole need teravad. Rõuge läänеosa murrak on

väga lähedane naabruses olevale Hargla Mõniste alamurrakule. Seejuures, niipalju kui praegu veel on võimalik kindlaks teha, kulgeb murdepiir endist kihelkonnapiiri mööda. Hargla läänеosa Koikküla murrak sarnaneb tugevasti Karula naabermurraku selle osaga, mis asub otse teisel pool kihelkonnapiiri. Karula ja Rõuge erinevad omavahel juba rohkem. Sama Rõuge - Hargla - Karula piirkonna võru murdest ei jää kuigi kaugele nn. leivu keelesaare murrak, mis asub Läti NSV piiri taga, linnulennul u. 30 km eemal. Eriti lähedased hargla murrakule on leivu morfoloogilised seigad[1]. Foneetika osas on leivu murrak läti keele mõjul väga tugevasti muutunud.

---

1 Vrd. S. Nigol, Märkmeid matkalt leivu keelesaarele, Emakeele Seltsi Aastaraamat I, lk. 147-151.

K L U S I I L I D

Ü K S I K K L U S I I L I D

K l u s i i l i d s õ n a a l g u l

Klusiil sõna algul säilib helituna.

1. Võõrmõjudele kõige vähem allunud lms keeled tunnevad sõna algul peamiselt ainult helituid klusiile. Eeldatakse, et sama olukord valitses juba aluskeeles[1]. Eesti murrete üldine esinemus, välja arvatud naaberkeelte vahetu mõju all asuvad murrakud, näit. setu ja keelesaared, kinnitab eelmist.

Sõnaalguliste klusiilide osas liitub hargla murrak eesti murrete enamikuga: k, p, t sõna algul on püsinud helituina, näit.:

k- Mõn käZi, küDZänu?, küimämmä, kaťs, koťtün, kuikkuZe? 'lahjuvad';

Tah kalà, kaňDa?, kaǩkuťteș, kûlDunu?, küiG, kävè, (ärä)küĭmäťteť;

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsingissä 1899, lk. 1; L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, Helsingissä 1929, lk. 21.

Koik kû, kɘrŽ, koťtùl, (ma^{k})käù, küĭlili, kevèje 'kevadel', kēlä (är$^{?}$);

t- Mõn tɘùG, tarhhaiD, tɘrɘ̀laȧ 'tõreleb', tû, terä$^{?}$, tümi 'tüvi';

Tah tûl', taĭvɘ̀l, tɘrɘ̀lDeȧ, (ma^{t})tahtsɘ 'tahtsin', teķ' (leiBä) 'tegi leiba';

Koik tɘťtɘ (juť) 'tõe jutt', tû, teDre$^{?}$, (vaš-sù) teķ' 'Vassu tegi';

p- Mõn paluť 'põletas', pɘtR, paGɘ̀hɘm̆ma 'põgenema', rük̆ki pɘĭmɘť̆ti, paĭ'la pâGa, piķ', perĭlDe 'kummuli' (ei)peĭ'Gä$^{?}$;

Tah paDà, palàmɘ, pàénu$^{?}$ 'põgenenud', peĭ'vi (oťsàn), pinĭ, pā$^{?}$, peĭ'Gämɘ;

Koik parànDɘ$^{?}$, palàmɘ, pɘr̆màDu(pālè), pâ, päiv 'päike', pümmè 'pime', (ei)peĭ'Gä$^{?}$;

Sõnaalguliste klusiilide vaheldumisi.

2. Terve rida eesti sõnaalgulisi klusiile võivad teatud murdealal esineda vahelduses, näit. kodavere nuustik ~ tuustik[1]. Sagedamini on aga üldeestilises mõttes vaheldusliku häälikud konkreetse murde sõna algul fikseerunud kas ühe või teise hääliku kasuks, näit. kas tuust või nuust.

Vaheldusele alluvad sõnad on hargla murrakus esindatud järgmiselt.

---

[1] Vrd. L. Kettunen, Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferschen dialekt. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXXIII, Helsinki 1913, lk. 68.

a) k- ~ t-sõnadest on harglas tuntud tiǩkȅlBû (Mõn, Tah) ~ tiǩkȅrBû (Tah, Koik) 'karusmarjapõõsas'. Viimase kõrval öeldakse aga ka kaǩvàDZȩ maǩja?, mida vanemad murdekõnelejad peavad vanemaks ja omasemaks väljendiks kui tiǩkȅlBû ~ tiǩkȅrBû maǩja?.

b) k-(t-) ~ ts- ilmneb sõnade rühmas kihùlanȩ (Mõn) kihùlenȩ (Tah) ~ kihùleńi (Koik) 'putukas, kihusääsk' ja kihuǩkȩnȩ (Tah) ~ tsihuǩkȩnȩ (Mõn) tähenduses 'raasukene, imevähe'. Ka F.J. Wiedemann mainib sõnu kihu ~ tihu tähenduses 'Kleines, Kleinigkeit'[1].

c) t- ja n- kui homorgaansed häälikud võivad sõna algul samuti vahelduda. Väga vana, ka teistes lms keeltes esinev t- ~ n- vaheldus tuleb ilmsiks eesti nõsema, nõstma (eL) ~ tõusma, tõstma (eP) sõnade algul. Harglas, nagu mujalgi lõuna-eesti murdes, esinevad vastavad sõnad kujul nȩZȅma, nesȁtma. Paralleelselt n-ilise nȩZȅmȩ - sõnaga Koikkülas kuuldud t-list varianti, ~~näit.~~ näit. (äi) tȩüZȩ? 'ei tõuse', tuleb pidada hilisemaks.

Hilisem, eestiline t- ~ n- vaheldus esineb murdeti sõnades tuust ~ nuust. Harglast kuuldud tûš't esineb t-lisena mujalgi Lõuna-Eestis.

d) Vaheldus t- ~ s- sõnades nagu tiib ~ siib ja teivas ~ seivas ulatub teistessegi lms keeltesse, kusjuures üldesinemus oleks s-iline, põhja-eestis

---

[1] Vrd. F. J. Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat, III tr., Tartus 1923.

ja liivis aga t-line. Ilmselt tunti vastavat nähtust juba lms aluskeeles[1].

Harglas, nagu peaaegu kogu lõuna-eestis, on mainitud sõnad s-ilised[2], näit. sāvaś (Mõn, Tah) ~ saĭ-Baś (Koik), sîB.

e) Vaheldus t-(eP) ~ ts-(eL) ühelt poolt ja s-(eP) ~ ts-(eL) teiselt poolt peegeldub sõnades, mis lõuna-eestis osutuvad kas algse afrikaadi jätkajaiks või kuhu samas analoogia alusel on kujunenud afrikaat. Üldisemalt asendab hargla ts-/põhja-eesti s-i, näit. tsüśkämmä (vrd. suskama), tsoŕiZamma (vrd. soŕisema), tsippèrDeĭleZe?(vrd. siplevad), tsiŕiZämmä 'sirisema', tseDZè 'isa õde' (vrd. sõts), tsoptsaĭteś (vrd. sopsti), harvemini ka t-d, näit. tsilk, tsilkma (vrd. tilk, tilkuma), tsiĭlù (vrd. tillu), tsiBi (vrd. tibi), tsīruĭteZe? (vrd. tiirutavad), tsoŋ́Gma (vrd. tõnguma ~ songima) vt. lähemalt afrikaatide peatükk lk. 204).

f) Murdeti kas p- või m-iga algavatest sõnadest on Hargla vanemal generatsioonil m-iline sõna muťtiĭkka? (Mõn) ~ muťtiĭkke? (Tah, Koik) 'putukad, kihusäased'. Murdeala lääneosas (Koik) võib kuulda ka hilisemat puttuĭkke?.

g) p- ~ k-sõnadest tuntakse harglas (kanà) kuBù 'pugu' (vrd. hrl. puGù). L. Kettunen seletust kuBù-

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 9-10.

[2] Vrd. A. Saareste, Väike eesti murdeatlas. Uppsala 1955, k. 116, kus on antud sõna teivas ~ saivas levikuala.

sõna tekkimisest metateesi teel tuleb pidada tõenäoliseks[1].

k, p, t liitsõna järelkomponendi algul.

3. Klusiil (ka s), millega algab liitsõna järelkomponent ja ki-liide, püsib kvaliteedilt muutumatuna ainult helitu hääliku järel, näit.

Mõn ütskerD, rautkäZi 'isamees', pärttüspävä 'pärtlipäeval', konhki 'kuskil';

Tah katskümmenD , üttestkyst, muruspeZä 'sipelgapesa', katspul', vîstei·skümme, väitski, mîski 'millekski', kostki 'kuskilt';

Koik üttestkõst, pistpakkest 'püstpakkudest', (es pane)tîDväskina 'ei võtnud teatavakski' üstei.sku, veske ;

4. Samas asendis, kuid helilisele häälikule järgnevalt on klusiil harilikult muutunud leeniseks, harvem ka gemineerunud. Seejuures tunduvad liitsõna järelkomponendi algul asetsevad leenised hargla murrakule kaugelt omasemad olevat kui geminaadid. Näit.

Mõn ääaneGot', niGü maiGüDZe (päva?) tämBä 'täna', pülBävä 'laupäeval', süGüZeBülDe 'sügisepoole', mitmaGeZe[2] 'mitmekesi', ninaDark, kuaGi 'kumbki, keegi', meDäGi, kel'Gi 'kellelgi';

Tah tõneGurG, mittüGerD, tulèGahju, kuraDiGihä 'vandumissõna', pül'Golmat 'kaks ja pool',

---

1 Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 68.

2 Vrd. A. Penttilä, Eestin kahekesi ilmaustyyppi. Virittäjä 1930, lk. 360-369.

noĺGoma, kiŋGàGi 'kellegagi', suk̆kùGi 'sugugi', tuĺGina 'tuligi', alàBûl , kanàBoiGę (hrl. kanàZęiD), vaĺvęBoš̆t, sŭnàBū (u.), koDęBōlę 'kodu poole', viBùBūš́, vanàBorѕ̀ 'vana habemik', lûBainja, lihàBaĺla, sīhNBûl, sĵlBûl, sę̄GiDek̆kij, lihàDuḱ, jānîDulí , sûrDuḱ, oDę̀t 'oot-oot', pit̆skiDûZ 'tikutoos', auttuDäûZ, kuDà 'kui ta', miàDa·ht 'mistahes', pûlDęZę 'poolteise'.

Koik niGù 'nii kui', veѕ̀keGivi 'veski', pīBàriGûŕ 'pasunakoor', kaĺtęGeZe, pâGapsta, mįńiGęrD, lûGaḿmęr 'kabel', suk̆kùGi, seńnàGi, ütteGi, uhmręBak̄, torùBiĺ́, mar̆GàBū (u.), kańniBū? (v.), vanàBak̆kan, tâmBä, pûlBa, laBrit̆sęBäiv 'lauritsapäev', krûBeŋ̆Gi(pāl), verèBūDäli?, 'kaanid', vīnàBoDęl, tsârBím 'värske piim keedetult', marùDęBi, kohiDa·ht 'kuhu tahes', seràDaut̀, sûrDuḱ, tuŋ̆GęlDerä?.

5. Heliliste häälikute vahel asuv klusiil liitsõna järelkomponendi algul gemineerub harilikult määr-, abi- ja kulunud sõnade puhul, näit.

Mõn toĺlęp̆pōlę, muk̆kà 'minuga', nik̆kà ~ nik̆kàGu 'nii kaua kui';

Tah sījäp̆pōlę (aga ka siñnaBōlę), muk̆kà, nik̆kà ~ nik̆kàGu;

Koik nip̄naĺlu, siñnap̆pōlę , sījäp̆pōlę (aga alaBūlt̀ siѕ̀seBōlę, muk̆kà, nik̆kà ;

6. Liitsõnaks kujunenud muud kui tuleb murrakus ette 3 kujul: 1) mūDGu (Mõn, Tah), mūt̀ku (Mõn,Tah,Koik)

ja muǩkù (Tah). Näib, et tk assimileerumine geminaadiks ǩk on kõige omasem Tahevale, kuigi samas võib kuulda nii mūtku kui ka mūDGu, järelikult 3 võimalust paralleelselt. Mõniste esinemus on harilikult leenisklusiilne, selletõttu võib assimilatsiooni pidada läänepoolseist naabermurretest Harglasse ulatuvaks nähtuseks.

7. Tõenäoselt assimilatsioon põhjustas geminaadi tekke järgmistes kulunud liitsõnades:

Mõn iDiǩkona (= ei tījä^{k} konà), iDiǩkohe (= ei tījä^{k} kohe), iDiǩkon (ei tījä^{k} konⁿ);

Tah iDiǩkeDä (= ei tījä^{k} keDà), iDiǩkost (= ei tījä^{k} kost);

Koik jalppū (= jalG pû) (kangastelgedel);

8. Teistest kulunud sõnadest nimetatagu veel järgmisi:

Mõn iDimià (= ei tījä$^{?}$ mià), nā mma$^{?}$ (= nā omma$^{?}$), ele$^{?}$ (= eij olę$^{?}$), eleǩki (= eij olęǩki), ma os (= olęs);

Tah iDimis, ma Ǐli (= oǏli), mēštera (müts) 'meesterahva müts', naištera (reiva$^{?}$);

Koik ele$^{?}$, tanZā·Dę (= tañ samàDę), mäera 'mäe rahva', sālZa· (kōGin), ma s uZu$^{?}$ (= ma is uZu$^{?}$), ma s uskunu$^{?}$ (= ma is uskunu$^{?}$) 'ma ei oleks uskunud';

9. Kahe nimisõna liitumise kohal esineb geminatsiooni ainult üksiksõnuti, näit.

Mõn sarappúDZę (vitsa$^{?}$);

Tah sarappū?;

Koik sarappû , kâlppū? (u.).

10. Sõnas suurtee võib kuulda geminaati ja leenisklusiili paralleelselt, näit.

Mõn sūrttiD (mûDä) (mõlemad osised sg. partitiivis);

Tah sūrttī ~ sûrDī;

Koik sûrDī.

Mõnistest ja Tahevalt saadud teadete järgi on murdepärasem ja vanem sõna poštiDī, mille aga sūrttī ~ sûrDī on praegu peaaegu välja tõrjunud.

11. Sõnas raudtee võib geminaadilist esinemust kuulda peamiselt Koikkülas, kuid seejuures eelneb geminaadile poolpikk u : raùttī. Mõnistes ja Taheval aga eelistatakse samas asendis leenisklusiili, näit. raùDī (sgl'm) (Mõn), raùDī (Tah).

12. ki-liite algul, vastupidiselt eelnevale, esineb geminaat ǩk märksa sagedamini kui liitsõnas, kuigi samas asendis, nagu eespool märgitud, ilmneb ka leenis G, näit.

Mõn kiäǩki, maǩki 'minagi', ķuiǩki 'kuigi', ìs tuleǩki,
aga: es tohèGi, kohèGi;

Tah maǩki, ei tūǩki, ei vgiǩkina, es sâǩki, meDäǩki 'midagi', ei laštaǩki, äräǩki, ämmuǩki, ìs vettaǩki, oĪ jänüǩki, koheǩki ~ kohiǩki, ütteǩki;

Koik kiäkki, nükki 'nemadki', ei tikki, es tahakki;

aga: kohèGi;

Näib, et geminaatklusiililine liide -kki on ainuesinev ühesilbilistes sõnades. Pikemate sõnade puhul näib -kki ja -Gi esinemus olevat paralleelne, kusjuures -kki tekib eriti lauserõhu langemise korral ki-liitega sõnale.

13. Liitsõna järelkomponendi algusklusiili esinemus osutub paralleelseks sõnasisese üksikklusiiliga (vt. §§ 19,31), sest mõlemas positsioonis säilitavad häälikud oma esialgse kvaliteedi ainult helitus asendis. Helilises naabruses muutuvad nad üldiselt kõrvaga kuuldavaiks meediaiks[1], harvemini ka geminaatklusiilideks. P. Ariste on nähtusele leidnud väga loomuliku põhjenduse: "Eesti keel ei tunne peale väheste rannamurrete fortisklusiili intervokaalses asendis. Kui liitsõnas sõnaalguline fortis satub vokaali ette, peab ta muutuma kas leeniseks, nagu algupärane sõnasisene fortis, või gemineeruma, sest geminaatklusiil ja geminaat -s on selles asendis fonoloogiliselt võimalikud"[2]. L. Kettunen[3] ja P. Ariste[4] ühendavad selle muutuse eesti keelele oma-

---

1 Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk.67 joonealune märkus kõlmapäev ~ kõlmaBa kohta.

2 Vt. P. Ariste, Hiiu murrete häälikud. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, Tartu 1939, lk. 186; vrd. ka P. Ariste, Foneetilisi probleeme eesti keele alalt, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr.7, Tartu 1947, lk.17.

3 Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 67.

4 Vrd. P. Ariste, HMH, lk. 185.

se sandhinähtusega, millest eriti tuntud on progressiivne alaliik, vähem regressiivne. Samas teoses kummutab P. Ariste täiesti veenvalt L. Kettuneni arvamuse, nagu oleksid eesti sõnasisesed fortised muutunud leenisteks peamiselt võõra mõju tõttu[1], jõudes arvamuseni: "Klusiilide ja s lühenemine on käinud kaasas eesti keele kvantiteedisüsteemi arenguga"[2].

Geminaadi teket liitsõna keskel põhjustab L.Kettuneni järgi selle esimese komponendi lõppkonsonandi assimileerumine järelkomponendi algushäälikuga[3]. Usutavasti sel kombel on tekkinud geminaat hargla sõnus jalppū jt. Kahtlemata sunnib aga L. Kettuneni teine väide, mis geminaadi kujunemise eeltingimuseks peab sõnaalgulise klusiili energilist artikulatsiooni ja eelneva sõna tugevat lõpuvokaali[4]. Seda seletust pole võimalik rakendada näit. hargla sõnade sījäppōlę ~ siññaBōlę, niGù ~ muǩkà jt. umbes võrdsete sõnade paralleelse esinemuse puhul. P. Ariste järgi saab esimest sõnapaari sõltuvusse viia liitsõna kvantiteediga: "Kui esimese osise kvantiteet on püsinud, on teise osise kvantiteet tunduvalt lühenenud; ... Kui aga esimese osise kvantiteet on lühenenud, on teise osise kvantiteet enam-vähem säilinud (pôle > -ppole), kuid sõnasse on tekkinud nagu mingi asepikendus"[5].

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 21.
2 Vt. P. Ariste , HMH, lk. 186.
3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 21.
4 Vrd. sealsamas.
5 Vt. P. Ariste, FPEK, lk.17.

Teise sõnapaari geminaadi seletamisel ei abista meid isegi kvantiteet ja küsimus peab jääma lahtiseks.

Hargla naabermurrakutest ei võimalda täielikku pilti saada murdeülevaadetes antud näidete nappus. Võib konstateerida vaid seda, et üldlõunaeestiliselt on liitsõna liitumiskohale kujunenud harilikult meedia-klusiilid, samuti Z. Peale hargla vahelduvad samades tingimustes geminaat ja meedia mujalgi, näit. aĺla-Bõlę ~ sījäppõlę (Rõu, K 41, lk.6) ~ tâdeppòлę (Se, H 48, lk.6).

Liitsõna liitumiskohal märkame 2 paralleelset esinemust ka liivi keeles. L. Posti järgi põhjustavad seda olukorda liitsõna osade erinevad rõhuolud[1].

k-, p-, t- algselt g-, b-, d-ga algavates laensõnades.

14. Hargla sõnaalgulised klusiilid esinevad helituina nii varaste kui ka hiliste lähtekeeles g-, b-d-ga algavate laenude algul. Murrakus ei tunta g-, b-, d-ga algavaid sõnu. Näit.:

k-Mõn kurk, kurt, (kol^{k})kraṁmi, kront 'krunt', kālup (vrd. sks Galopp);

Tah kärnäl, kittàr ~ kittarrę , kurk, kihVti prok 'mürgipill';

Koik kâZ 'gaas', kihvtittus, krunt, krât, kraṁmi-De(järGi).

p- Mõn paĭras 'vabriku- või poeõlu', pekri 'pagar', prūs-

---

[1] Vrd. L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte, SUST LXXXV, Helsinki 1942, lk. 143.

haňGuGa 'pootshaagiga' (vrd. vn бpyc 'kang, latt'), pûGna, pruńts 'seelik', puàmaDu, poŏm-miŏkkene, pêź, plūZè;

Tah parùmētter, poŏttàGu 'botikud', peèsî·n ~ pentsî·n, pûmviĪ, päŏstli 'päsmer', puŏs' 'buss', pruńts, paràBan 'trumm';

Koik paĭraàs 'õlu', paĭ̆llì(pāl) 'peol', proŏs', piňDè, puŏkkeť, pürst, poŏmmèrDeme 'pummeldama', pruńts.

t- Mõn teĪ̆, tuĭ̆tri, ti·vĪź, tirektūr' 'direktor',(mōDù) tāmè 'moedaam';

Tah tuĭ̆tri, tōźiŏkkene, tîńme, tēnèr;

Koik te·ŏsemBri, toŏpelt(akne), tinaŏttūr' 'denaturaat'.

Konsonantühend sõna algul.

15. Soome-ugri keeled ei ole algselt tundnud mitme konsonandiga algavaid sõnu[1]. Sellele meie keeltepere foneetilisele erijoonele ongi allunud varasemad laensõnad eri sugulaskeeltes. Sõnaalgulist konsonantide kuhjumist on välditud mitmel kombel, kusjuures tüüpilisemaks osutub esimese hääliku ärajätmine (vrd. lms keelte vanad laenud, nagu vaba, raja, rästas, raamat jt., u toklász 'mingi umbrohi' < slaavi stoklas), aga ka vokaali asetamine konsonantühendi ette (vrd. u asztal 'laud' < vn стол jt.). Arvatavasti naabruse mõjul tekkis soome-ugri keelte rühmas tendents omandada laensõnu algkeelele enamvähem vastaval kujul, mistõttu niisugused

---

[1] Vrd. G. Bárczi, Magyar hangtörténet, Budapest 1954, lk. 89; L. Kettunen, EKAH, lk. 22.

hilised laenud, nagu pliinid, kliima, kruubid jt.osutuvad kakskonsonantseiks. Esialgu ilmselt laensõnades kodunenud konsonantühend levis aga edasi ka rohkete onomatopoeetiliste ja deskriptiivsete sõnade algusesse, näit. pragisema, plahvatama jne. Endine püüd hoiduda mitme konsonandiga algavatest sõnadest elab aga edasi veel praegugi, kusjuures tema mõjusfäär on ühtedes keeltes kitsam, teistes laiem. Näit. vepsa keeles esineb praegu õige sageli kl-, kr- jne. algulisi sõnu[1], sellevastu soome keeles algavad sõnad harilikult ühe konsonandiga[2]. Ka ühe keele eri murded võivad erinevalt suhtuda sõnaalgulisse konsonantühendisse, vrd. näit. soome keel, kus esinemus murdeti osutub ebaühtlaseks. Samuti tuntakse lõunapoolse ENSV ala lääneosas kahe konsonandiga algavaid sõnu kas väga vähe või üldse mitte. Idaosas enamasti säilib kogu konsonantühend. Lõuna-eestis on tüüpiliseks kakskonsonantsust vältivaks alaks mulgi murre, teistes idapoolsemates lõunaeesti murretes säilib harilikult kogu konsonantühend. Siiski ulatub ka tartu ja võru murde piiridesse ainult liikvidaga algavaid sõnu. Võib märgata, et viimased levivad peamiselt tartu murdes, osalt aga ka võru murde äärmisel lõunaserval[3]. Hargla murraku olukorda tutvustagu järgmised näited:

kl-

Mõn klâr', klāvèr', klahV, klamBri, klaššist klaššsi,

---

1 Vrd. L. Kettunen, Lõuna-vepsa häälik-ajalugu, Tartu 1922, lk.4

2 N. v. Fieandt, Kaksi konsonanttia sanan alussa suomen kielessä, Vähäisiä kirjelmiä XXXIX, Helsinki 1907.

3 Vrd. A. Saareste, VEM, k.49.

kleiť, klĭpmä, klīstri, kloppma;
(raùDraťtastę) klęķkin 'raudtelgedega vankri klõgin', (anťtti) klęķkàDZi (kätte, sis läťsi nų) klęķkaťtęn: klęk, klęk, klęk (jutt on ajajatest, kes küttidele pidid jahiloomi ette hirmutama), (pęrZa sõvä niGù) klęppin;
samas aga ka: lâŽ, līstri, liťserīn, līje? (vrd. sks Kleien) 'kliid', liBà(jalàGa) 'lombak' (vrd. lt klibs), (laťsę jûskva niGù) lappin, (ma annà suĭlę) lipsi 'löön sind';

Tah klâr, klâŽ, klāvęr, klappi? 'klahvid', klēBiťtes, klīstri, kliťserĭn, kloppme, (miZà) klęGistęt,(om) klęķkin (kui laps uksega mängib);
aga: (miZà) lęGistęt, loppin (kui vesi jookseb);

Koik klâŽ, klavęr, kleiť, klīstri,(akkęn) klīstęrDęDęs,klimBĭksup), kloppi(munà);
aga: (laťsęlę) lapsaťtęs 'lüüakse', (niGù) lapsna 'plaksti', lips 'plaks', lęķkin 'lõgin', (sûr) loppin, (veZi jûsk ku) loBiZęs.

kr-

Mõn krâG 'krae', (paĭlù) krâmi, krân, krâť 'kraad', krāDìGlâŽ (u.), krâťma 'kraadima', krâtsamma 'kraatsima (üks kord)', krahV, kram 'gramm', kramp , kra·nāt 'granaat', krap , krašsaťt 'jalutussõit ratsa', kraťt (u.), kravaťt,krešlà,

krîps, krīpsuttamma, krîmZiiĭm 'hunt', krīnùlīnu 'krinoliin', krîť (u.), kritslí (eĭ) 'glütseriin', kront 'krunt', krõnù, kruhVma 'krohvima', krūBa? 'kruubid', krûn' 'pärg', krûv' 'kruvi', kristuś;

(nahk) kraBiZęś, (kaś läťs niGù) krappin, krappę 'krõm, krabe', krauht 'prauhti', (pęrZakkęnę) krītsuttaś (hamBęiD), kroppin, (kârna) kroŋkśę?, krùkśma 'krooksuma', (kõŕik om) kręppę 'krõbe', (kiś ...) krękśuttaś, krękśna 'krõgin', krękśàhuś 'krõksatus';

aga: rāDilāZ' (v.), râv' 'kraav', rants 'Krants', rantshirre? 'sarikaid kandvad palgid', rîť (v.) 'kriit', rõvi alùDZę? 'kroovipurud', rõvi krâm' 'kroovisaadused', ruhmamma 'krohvima', rûZ 'kruus', rùstūk' 'kruustangid', rûšťli 'kanepitoit' (vrd. lt grūst 'peeneks tampima'), rûv' 'kruvi', (käZi) roGiZaś (tâ om kiDZi), (serväť niGù) roBZàhuś, (pû nakkaś) räBiZemmä, (läťs mahà niGù) räppin 'pragin', (leiB) räGiZäś (om lîvanę);

Tah krāDiGlāZ', (kaťs) krâťti, krâmi, krâv', kraBať, kràé', kram̄, krampˌ, (miZà) kraťsiť, kriŋGlikkęnę, kristuś, kront, krõnù (pālè), krûn' 'pärg', (minęl) kruppil 'grupil', krûv' kruviťtęś(manu?), krihvli, (oZa?, nū) krębèDę?, (koňna) krûkśęvę?;

aga: rantskâl, rûZanę, (siZest) rękśivę? 'krõksuvad (kartulitest)';

Koik krâmmẹ́ni 'kraamimine', krāDi klâŹ, (üt́s)krât́, krâṕ 'hari', krâṕma 'kraapima', krât́smẹ́ni 'kraatsimine', krâv́, kràè, kraṁmiDẹ (järGi), kraṅtskālaGẹ piṅî (rî) krešlà, (kat́ski) krīmustunu?, krîps, krît, kriṅvli, kriṅGẹ̀l, kriškamulk 'peldiauk (ahjul)', kristus, krōnù (tēńistüste), krunṅt, krūBi? (u.), krûṅ 'pärg' (keiZri) krûṅ 'kuningakübar (lille nimetus)', krūŹiḱkẹ́ni 'kruusikene', krûv́ 'kruvi', krûBeṅḱ 'hõõvlipink', (suiǴ) kraBìZẹ̀s;
aga: rēḱsti? 'kreegid', (tī seřBit ku) roṕpin 'te rüüpate lõrinal'.

kv-

Mõn vî.ttaṅs 'kviitung',
Tah (aṅD) vîttoṅGi, vaš́ (vrd. vn KBAC),
Koik vîttaṅts, vaš́.

pl-

Mõn plâṅ́, (ilùZa elàje) plāṅiGa 'ilusa kehaehitusega', plâš́tri, plat́s (vahàDZẹ) pleḱki?, plîḱküṁmä, plījats, plît́, pliṅḱ 'kokku vajunud(koogist või leivast)', plûḿ 'ploom' plūZẹ̀;
plāDZuṫtaṁma, 'plaksutama', plaȟvaṫtuṁma, (plaḱsù) pītsk 'plaksu löömise piits jahimeestel', plaḱsàhus, plaraḱkas, plarṫsat́, pliks 'plaks', plärrämmä 'plärama';
Tah plâṅ́, ärä plāniṫsẹ̀t, plâš́tri, plaḱsi 'plaksu', plaṅts 'kokku vajunud', plat́s, pleḱki (kaŭŹiḱ-

kẹiŹi), plĭḱkŭme 'pleekima', plīj̆aṭ́s, plîń 'pliinikook', plĭ́ṭ̆, plūmi? 'ploomid', plūŹiḱ-kẹiŹi, (lūwäs tẹĭvàGẹ) plaḱ̆s;

Koik (tī tĭ̂De jo) plâńi, plaŋ́G 'leib, mis küpsemisel on kokku vajunud', (luš̆ti) plaṭ́s 'mänguplats', plaṭvoŕ̆m, pleḱ̆kist (kaŭŹiḱ̆kẹńi), pleḥveDri 'pliiats', plīj̆aṭ́s, plĭḱkime, plīD́i (pālẹ), plūmi?, plūZẹ;

(lamp) plaĥvaṯ̆tẹs (kaṭ́ski), (sis pes̆́tiDi reiva pālẹ) pliḱ̆kà-plaḱ̆kà, pliḱ̆kà-plaḱ̆kà (pesu pestes), (sis mẹ́sti niGù) plaḱ̆kin, (käš̆́si) plaḱ̆suṯ̆tẹṭ, (mis sa) pläŕiZeDe'.

aga: (sis lûD́i ...) loḱ̆ka-laḱ̆kà, loḱ̆kà-laḱ̆kà 'löödi kolgitsat, et karja koju kutsuda'.

pr-

Mõn praGù (u.), pràóš̆t, prantsus, prêstri, prei 'hobuse haigus', preĭĺ́iḱ̆kene, prĭ̂Ź 'prees', prî 'elama korterilisena, mitte sulasena', priḱ̆kaṯ̆-tĭ̂ŕ́, prisk, prit̆́smä , prohvus, (reBàZe) proḱ̆ 'rebase pill' (vrd. sks Brocken), proŭwà ~ prūwà (v.), (kiḱ̆kẹ) prostoiṯ̆sẹp, pruš̆, prûĺ́i 'pruulija', prûḿ 'pruun', prûṯ̆ (u.), prüGù, prüGüṯ̆-teṭ (pgr̆màD) 'telliskividest põrand',

praḱ̆kìn, pṛ̆ksna 'praksatus', prōZàhus 'aevastus', präĥvähüs 'prahvatus', (parD́Zi) prâtsivä?;

aga: roš̆́ 'pross' (vrd. sks Brosche), raGiZaḿma;

Tah praGù (u.), prahtiGi, prantsus, pràóśk 'praost', prêstri, preili, preš' 'rehepeksumasin', prīGitta 'Piirita', prikkâ.Z', prikkattīr', priškę, pritsitteš 'pritsitakse', prohvus 'vandesõna', prouwà, prunts 'seelik' (vrd. lt brunči), prus 'prussakas', prûk' 'komme', prûm', (ma koiję ...) prūDęlę, (kivi)prüGù; prakkin;

Koik prāDi (lihà), (añ eZï) prâk 'valib', praGù(u.), (ma) pranîDZę (niä läBi) 'noomin neid', prantsuZę põlę 'Prantsuse tallu', pràóśk, preili, prêstri, prîZ', prî, prikkattêl', priskę (u.), prohvus, pros', protsent, prouwà, prunts, prus, prūDi (põlę), prûkmiZe (veZï), prûm; (tulî palaš niGù) praGiZęš, prakkin;

sk-

Koik kaṅDal' 'skandaal';

sn-

Mõn nal';

Koik nalli (omma mõDùl);

sp-

Mõn pitski? 'tikud' (vrd. vn спичка);

Tah pekkùlant 'spekulant';

Koik patsî·rme;

st-

Mõn tuDiŋG 'vandumissõna', tiknâDęl 'nööpnõel', tôrus 'jaama korraldaja – koristaja' (vrd. vn сторож);

Koik (treppi) tuhV 'aste', sis timmittes 'seatakse häälde (mänguriistast)', tarš 'raudtee brigadir (vrd. vn. старшина);

str-

Tah trahVme;

Koik treik, (mī) treiGi, trippi?;

tr-

Mõn (išs olę) trāGęlDanuGi?, traGùni? 'ratsaväelased', (ma vei) trili trali lūwä?, trampma, trehvämmä, trei (~ prei) 'hobuse haigus', treimañ treijaš 'treial treis', trīBùline (u.), trīnù 'naisenimi', trippus 'kasvuhoone', trikmä 'trükkima', tromp 'trump (kaardimängus)', trû, trūštmä 'tröötima';

aga: (vaśk) rât, rep, rom 'l) trumm, 2) kõht (naljatlevalt)';

Tah trât, (lõvä) trali, (hoppęn) tramp , trehväme, trep , trikmiZe (karmu), trippus, (latś ajà hūlę) tromppi 'ajab huult torru', trummi (lûjä), trû, trükme;

Koik trân 'kraan', trât, traGi, trakturi (seitja) 'traktorijuht', treiBeńk, (kos) treijattes, treppi (pittèn), jõnę? (v.) (ja) trīBu?(u.), trīna, ~~(jõnę? ja) 'volangid (kleidil)', (sukka)~~ trommi (lûjä) 'trummilööja', tromp , trummBi 'truuba, lõõri', (laZęt) trummulist (vet), trû, trūBikkeni 'truubake', (rāmat om) trükkittüt, trükkiGoDa;

aga: reĭjaĭttuṭ (pruṇts) 'volangidega kaunistatud', teḥtri[1] 'lehter'.

ts-

Vt. lk. 197 jj.

16. Mõnede laensõnade murdepäraseks kohandamisel kasutatakse metateesi, näit. kārZi? 'kraasid', kārZiĭtti. Seesugusel kujul tuntakse kraasima-sõna kogu võru murde alal.

17. Vastupidi kakskonsonantsuse vältimisele ilmneb murrakus püüd hääldada klusiili mõnede sõnade algushääliku – liikvida ette. Need taotleva analoogia juhtumid osutuvad tüüpiliseks kõikjal, kus tuntakse nii kahe kui ka ühe konsonandiga algavaid laen- ja deskriptiivseid sõnu. Vrd. näit. hargla krûZ' 'roosihaigus', krût 'ruut', krūDùline (Mõn), truĭ' 'rull', truĭliĭttęs 'rullitakse (maast)', viimase kõrval aga ka ruĭ' (Koik), (mähiĭttiDi) ruĭliĭkkęiṣtę (Koik) kanga rulli kohta.

Märgitagu, et vähestes sõnades tuntakse sekundaarset konsonant-ühendit kogu võru murde alal, näit. Rõu truĭma (K 41,5), Se krūṭ, klęks, truĭma (H 48, lk. 10), samas pole võõrad ka üksikud klusiilikaolised sõnad, nagu Rõu rum, lī? (H 40, lk 5), Se rûs ja rāṭ' (H 48, lk. //). Taotlevat analoogiat esineb sagedamini põhja-eesti keskmurdes.

---

[1] Mõnistes tuntakse antud sõna ainult kirjakeele kaudu. Murdepärane on leik 'lehter'.

18. Nagu järeldub esitatud näiteist, on hargla murrak võõrsilt laenatud sõnade algul harilikult säilitanud konsonant ühendi. Ka loodushäälte jäljendustes võib sagedamini kuulda kaht sõnaalgulist konsonanti kui üht. Käsitletud küsimuses liitub siis hargla murrak eesti idamurretega[1], nagu osaliselt määrab juba tema asend. Samal Hargla alal leidub aga nii laenudes kui ka deskriptiivseis väljendeis küllalt palju ainult ühe konsonandiga algavaid sõnu. Viimasel juhul üldiselt on loobutud laensõna algusklusiilist ja säilitatud ainult järgnev liikvida. Kolmanda nähtusena tuleks mainida taotlevat analoogiat – segaesinemusega alale omast klusiiliga liialdamist liikvidaga algavate sõnade puhul.

Loogiline oleks arvata, et kõige enam tuntakse kahe konsonandiga algavaid sõnu Mõnistes, murraku ida-alal. Läände, näit. Koikküla või läbi Karula kergesti ulatuda mulgi murde mõjuna tendents vältida konsonantide kuhjumist, nagu seda hiljem tuleb nentida mitmel puhul. Näitesõnadest selgub aga, et just mõnistlased on klusiili hüljanud võrdlemisi paljude sõnade algul. Tõenäoselt tuleb siin arvestada asjaolu, et Mõniste moodustab murraku n. ö. tuumala. Mõniste esinemus peegeldab arvatavasti vanemat

---

[1] Vrd. A. Saareste, Eesti keeleala murdelisest liigendusest. Eesti Keel 1932, lk. 13.

ja kogu murrakule tüüpilisemat olukorda, läänepoolsel alal on assimileerivad mõjud olnud tugevamad. Kui arvestada nooremat põlvkonda, toimub murrakus areng kakskonsonantsuse suunas, milleks tublisti kaasa aitab kirjakeel ja selles kasutatavad hilised laenud.

K l u s i i l i d s õ n a s e e s s i l b i a l g u l

Rõhulise silbi vokaali, liikvida ja nasaali järel

19. Varem lms keeltes lahtise silbi algul esinenud teenuisklusiilile vastab eesti keeles meedia. Meediat leidub peale eesti keele osalt ka karjala keeles, ingeri ja lõuna-soome murdeis. L. Kettunen peab meediaid vastavate keelte paralleelse arenemise tulemuseks[1], H. O j a n s u u järgi olid just meediad algsed[2]. Kui lähtuda teenuistest, siis moodustab teise probleemi põhjus, mis tingis fortisklusiilide leenisteks muutumise. L. Kettuneni arvamus võõrast mõjust ei osutu veenvaks, sest autor ise märgib samas, et juba lms aluskeele mõningais mur-

---

[1] Vrd. L. Kettunen, Rinnakkaisesta äännekehityksestä länsisuomalaisissa kielissä, Vir. 1914, lk. 164.

[2] Vrd. H. Ojansuu, Lisiä astevaihteluoppiin, Vir. 1909, lk. 59.

deis võisid teenuised olla nõrgemad[1]. L. Kettuneni mainitud väidet kritiseerib P. Ariste oma teoses "Hiiu murrete häälikud". Ta näitab ära põhjused, miks ei saa võõras mõju eesti fortisklusiilide lühenemise tegurina arvesse tulla, vaid vastavaid ajendeid tuleb otsida keelest endast: "Klusiilide ja s lühenemine on käinud kaasas eesti keele kvantiteedisüsteemi arenguga"[2].

Sõnasiseste üksikklusiilide esinemus hargla murrakus langeb kokku üldeestilisega: k, t, p > G, D, B.

a) Vokaali järel.

k Mõn aGànę?, süGüZeni, taĭvèrüGä, (tā) näGè, (nā) teGèvä?, maGàma, raGùma, seGàhüs (kokku) 'seguneb', maGęhęs 'magusaks',
poiG, haiGę, siGę, aiG, ei līGattu?, roiGlęmma 'ruiguma (põrsast)';

Tah maGù, ei laGùnę?, luGęmę, väǴi, eǴi 'jõgi', (läBi) liGęnu? 'läbi ligunenud', (ma) püGäZi, lęiGa 'lõõga' (vaZik) mûǴ 'möögis';

Koik aGù , taGàBŭl, maGustę, kuGàrę?, (tiä) luGę, tuGi , (kanaǩkęZę) paGęZi ärä?,
aiGę, poiG, aiG , kaùGęs 'kauaks', om mâǴinü?, ärä līGuttu?.

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 28.
2 P. Ariste, HMH, lk. 186.

t Mõn saDàma, (tā) veDà, (miňnà) peDĭ ~~'õhtul'~~, peDàje?, rûD 'rüü', vāDè, sûDäw, tēDä? 'teada', pgùD, (tā) joùD 'jõuab', aiD, haùD, hoiDu 'hoidus', haùDuňňma, (om) leùDänu?;

Tah koDà, (tā) koDĭ 'kudus', kęDùZí 'kõdunes', (tā) veDà, (ęGà, üťs) veDèleś 'vedeleb', häDà, (päk) mäDàZí, sâDí? 'seada', ära hâ-Dünu? 'hävinenud', raùDanę, (peś) laùD 'peo-pesa', pgùD, (nā) sęùDęvę? 'sõuavad', joùD 'jõud';

Koik (om) saDànu? 'kukkunud', tîraDa, sęDà, (tā) veDà, reDèli (pāl), peDàme 'pidama', (nīttü) mûDä, (om) mâǴinü?, aùDva (kanà), aùD, ~~vęiDu 'võid'~~, (kiś) joùD 'jõuab'

p Mõn vaBà, raBàhaňňma, kiBęhęp 'kibedam', uBà, uBinęiD, rgBàhuś 'vallatus', (tā) kaiB 'kaevab';

Tah laBà 'lava', aBiliZe?, kuBù 'pugu', rgBà, uś, reBàZe?, kiBęnaǩkęĭZí, siBùlę?, om rîBunu?, jûBunu?, ma^{k} kęBiDZę;

Koik (ma) raBàZí raBàjęGę, aBęnę? 'habe', (poĭZí oňňma) luBànu, uĭBuś 'õunapuu' uBinęǩkęní 'õunake', rgBà, läBi, rîBu 'ääretasa', (pinĭ) kaiB.

b) Liikvida ja nasaali järel.

k Mõn säiǴ, süiǴ, vęiG, jaiGa, (tū) peiǴäś, nā näiǴüZe?, (sa) kiĭGùDi 'haukusid', (pühä)

aiGus, juiGe, vaiGe, seiG'eDe,

korGe, ker'Ge, jär'Gi, ei karGa?,

kaŋGe (tü aiG) 'kiire', säŋ'Gü, heŋGu (täüZ), laŋGa, paŋ'Gi, (kâl) reŋGan, roŋ'Gi?, tuŋGelBâne (rüGä) 'tungalpäid täis (rukis)', miŋGa 'millega', kiŋGas 'kellega siis', tiŋ'GimäDä, näŋ'Gi?, (tä) viŋGuttas 'hädaldab', kroŋGuttten 'kraaksudes';

Tah (väikku) vaiGekkeZeGe, kaiG (happù) 'kibe hapu', ei juiGu?, (vaiD) aiGus, seiGe, säiG, näiGäne,

karG
karG 'leek',

varGile, korGeDe, nerGume, kur'G, paŋGin, kaŋGettunu? 'kangeks jäänud', aŋGèrus 'angerjas', (ma?) kaŋGùDe 'kangutan', laŋGàGe 'lõngaga', (timä käü) aŋGelDen, vaŋG 'käepide', taŋ'Gi?, roŋ'Gi, tuŋGle? 'tukid', liŋ'G, heŋ'Gè 'hinge', säŋ'Gü, käŋ'GiDZe? 'sukad ja jalanõud' äŋ'GàDe? 'anda, pakkuda';

Koik vaiGe, ol'Gi 'õlgi', niiGma 'nülgima', säiGä, (vehMri)küi'Ge,

korGe, varGile, (kikkas) kir'G 'kukk laulis',

kaŋGe, laŋGàlgim 'haspel', paŋ'G, roŋ'G, tuŋGel, eŋ'GüZe (aiG) 'söögivahe', säŋ'Gü, (lõvä) mäŋ'Gü.

t Mõn muiDamma, (is) taiDa? 'ei taibanud, ei märganud', süiDä, kîlDünü? (Arvatavasti sekundaarne D esineb sõnas kûlDma, (timä) kûl'D);

murDma, kûrD , kĵrDü , ĵrDümmä 'virri lööma', kęrDa, ûrDma, oĭ pûrDünü?, hârDma,

käeGanDlęGa 'käevanguga', kainDla (alh), henD, hanD 'saba' (ma lätsi) konDu 'jõeäärsele heinamaale', (nä ihiZe) linDu, (tä) anD, kanDma, tų künD, mi paNDi, om sünDünü?, tunDma, (sûrDi) kânD, nä pûnDävä?;

Tah vaiD, is taĭDa? 'ei märganud', siiD, iiDa 'hilja', viĭDi?, üĭDä?; kârDa? 'räästad', (tä) vĵrDü 'veeres', (üles) kĵrDünü?, úrDę?, (lumę) karD 'jäätus';

paňDa?, kanDlę, anDę?, (piNi) unDas 'uluh', tunDunu?, kinDan, (veŕi) linDäs, (nų) kânDü 'käänasid', (tų) pûnD 'püüdis', (timä) sünDü 'sündis';

Koik (uĭGä) kuiDa, minĭGęrD, tęrDu, (pīmä) karD 'piimanõu', kârDa(ala), (säętti) sarDa;

kęNDma, kanDunu?, anD 'saba', (peřrèmĭZ) paND, (läötteDi) rinDa 'ritta', kinDrę, pinDu, sünDüme, künDjä, (nä) renDäZe? '(nad) uidavad ringi (kanapoegadest)' kânDmä, kûnDleBe (aiGu) 'küünlapäeva ajal';

p Mõn niiBę 'libe', kęiBlik; arB 'lõhe, pragu', närBeĭlemmä 'närvalt sööma', kärBläZe (taĭti?) 'kärbseseened';

lamBa, hamBa?, tęmBamma, ramBę 'mädanenud puu', ümBre;

Tah niìBę 'libe'; kärBleZe?, urBęBühi 'palmipuude pühad', turBasohu, lamBa, komBę, (tā) tęmBäs, kumB 'kuum', (timä) umBlęs 'õmbleb';

Koik kęrBęnu (mek), lamBa?, (ma) umBli, umBDęBi 'umbekasvamise haigus', ümBre (majä).

Eriarenguid.

20. Kui vokaalidevaheline või helilise konsonandi naabruses esinev üksikklusiil on vokaalikao tagajärjel sattunud helitu hääliku ette, esineb ta pikenenud kujul, näit.

Mõn (ma) pelksi 'kartsin', (ma) karksi 'kargasin', kęrksę (leiB) 'krõbe', (sa) talтsę 'märkasid', märtsę?, (sòé?) untsi 'ulusid', pantkę? 'pange (teie)', tuntsę? 'tuttavad', (ma) tęmpssi 'tõmbasin';

Tah ütsę (leiBä), antkęGa 'andke', kantkę (tīeZi), pantkę (kotti), (ma) karksi, 'kargasin' aiksnest 'vara';

Koik käŋksep, aiksnęppęst 'varem', oitkęGę 'hoidke', lautsęilę 'lautsile', antkęGę 'andke', särtseiD, (ma?) serpsi 'rüüpasin', (sa?) tęmpssi.

Klusiili pikenemine helitu hääliku ees on tuntud üldeestiliselt.

21. Vokaalidevaheliste k l u s i i l i d e g e m i n a t s i o o n on tüüpiliselt lõunaeestiline (osalt ka läänеeestiline) nähtus.

Vokaalidevaheline üksikkonsonant lühivältelistes sõnades on 1. ja 2. silbi piiril gemineerunud, juhul kui olenevalt konsonandi (*δ̃ , h̃) kaost järgsilpides toimus vokaalide kontraktsioon. Geminatsioonile on allunud ka algselt kolmesilbilised sõnad pärast lõpukadu, kui nende 1. silp oli lühike ja 2. lahtine.

Lõuna-eesti geminatsioonides võime eraldada 3 alaliiki: a) pikk geminaat, mis on tekkinud h̃-hääliku kao ja vokaalide kontraktsiooni tõttu; b) lühike geminaat, mille on tekitanud *δ̃ kadu ja vokaalide kontraktsioon; c) 3-silbilistesse lühikese esimese silbiga sõnadesse lõpukao tagajärjel arenenud lühike geminaat.

a) Kui vaadelda p i k k a g e m i n a a t i, tuleb arvestada 1) sg. illatiivi vorme 2-silbilistest lühivältelistest tüvedest, näit.

Mõn (läts) lakke (< *lakehen), (kiik paNDi)pakku 'kõik põgenesid', (paije) takka ekke 'pajude taha jõkke', kokku, (mīP paNDi haina)rukka, (aštut) räkkä 'röga sisse', (varGa läts'i) rükkä, (paZanD) patta, viska vette, (pantti kivi) ette, (mī läts'i) pittu, setta, (ala astu) mutta, (ma) hättä (ei jä?), (kuhtu) kätte, (vetta) appi, (ala lasku) rappa (elajeiD), (vet'ti lät) tappa, rippa (trükkiDü?) 'ritta trükitud';

Tah (is lähä) laǩka 'ei läinud laiali', ekkä (kanʹtti) 'igapidi', (om) kokku (saṭ) 'on kokku langenud' (märṭ om vēlʹiksi) nákku 'Feliksi nägu', (kāvaṭ) sükkä 'kaevad sügavale, kotta, (aňna) kätte, (leije pâ ušsę) läppe;

Koik (puʹli) pakku 'pulli eest põgenema', (ištu) rekke, (kęiBaŽę) ikkä (paikka), (panʹtti) likku, sukka, (is lähä meDäGi) ukka, jękkę, sgäväkke, (läʹts) sükkä (verè sisse), (panʹtti) patta, (emä-eZä) ette, pilùGotta 'suviköögi' sętta, (tulkkę) appi , (kāneǩteś)kuppu, (lāvä) uppa;

2) imperfekti sg. 3. isiku vorme, näit.

Mõn (oǐGà) näǩ (< * näkihen), timà teǩ, sattę (< * satęihęn) (vihma), kattę (väǐlä?), (mī) tsaǩki?, (tī) luǩki, (nū) raǩki?, (nā) veʹti (kįǩkę krâḿi);

Tah (timä) näǩ, (vaššu) teǩ , sattę (... kokku), kattę (ärä);

Koik (tiä) teǩ, nū tekki?, (pûlʹBa) sattę (: saDàmę), (tiä) kattę (är?), (niä) veʹti (väǴiBulkka), (niä) peʹtti (leŭnat).

b) Lühike geminaat, mis on kujunenud järgsilbidest 2. ja 3. silbi piirilt kadunud *δ ja seetõttu tekkinud vokaalide kontraktsiooni tagajärjel,

tuleb arvesse järgmistes vormides:

1) *eδa-adjektiivid:

Mõn laǩkę (nuŕmę?), (ei męišta) maǩkė (< *makęδa) (oĭla?), tiǩkė (mîZ), seǩkę? 'pimedad', puĭtę? 'pudedad', liǩpė (vîGa) 'lehelisega', noǩpė, krękpė (küĭmäǩkene);

Tah saǩkė 'paks', liǩkė, kraǩpę? 'krõbedad', loǩpė (käńG);

Koik maǩkė 'mage', pûlsaǩkę 'poolpaks', laǩkę sû, (kešvä teŕti) liǩkęs, tiǩkę (inèmiZe?), puĭtę 'pude', kiǩpė (: kiBėD vitsa), liǩpė (: liBėD), loǩpę (siĭmä?) 'lõdvalt kootud silmad kindal või sukal' (: loBęĭDę siĭmiGe), noǩpė;

2) sg. partitiiv:

Mõn praǩkù (< *prakuδa), (kaŕs) traǩkì (poisśi), tsiǩkà, (paĭlù) hiǩkė, (koñnà) läǩkä 'konnakudu', rükkä 'rukist', muĭtà (täùZ), (peDí) sętà, (kiǩkė) häĭtä, naǩpà, (oĭlė) raǩpà, (kaŕs) taǩpà 'kaks tabalukku', (miĭtù) riǩpà, hoǩpa (:hoBà 'pudev'), luǩpà, (miĭtù) tękpė, rękpà (: reBà 'vallatu'), (muĭl oĭ) häǩpė 'mul oli häbi';

Tah haǩkù, laǩkà (: laGà 'lai'), (panęt aGàne) saǩkù, vaǩkà (verD valeĭtęs), vaǩkà (:vaGà 'vai'), (tęZęl pûl) eǩkė (v.) ~ jeǩkė (u.), suǩkùGi, neǩkė (: neGi), náǩkù, paĭtà (:paDà),

paťťa (: paDä 'padi'), (miZa) teťťä (suñniť), iťťu, piťťu, (lēvä) puťťi, sõĠihäťťä 'nälga', mäťťä, laṕpa (: laBa 'lava'), aṕpi, uṕpa;

Koik aḱku (oťsme), laḱke, maḱku, vaḱku, reḱke, teḱku, (pûl') iḱkä, piḱki, tiḱku, (kaťteZe) tsiḱka, (eij̆olę) viḱka, suḱka, tuḱke, jeḱke (piťten), mäḱke, räḱkä (: räGä 'röga'), seävaḱke, paťťa, tîraťta (piťten), maťtu, viñmäsaťtu, (ku mī) teťtä (taṕpi), pilùGoťta 'suvekööki', koťtu, muťta, seťta, (tā'ri) naṕpa, taṕpa, riṕpa, oṕpa 'pudevat', kuṕpu, läṕpe 'ukseläve', (eij̆olę) äṕpu;

3) pl. partitiiv:

Mõn reḱki (< *rekiδä), rüḱki, (vaňnu)paťtu (:vana paDa), paťtu (paDä 'padi'), täťte 'tädisid', (paĭlu) naṕpu, raṕpu, ~~raṕpu,~~ taṕpu 'tabalukkusid', riṕpu, viṕpe 'vibusid', luṕpe, reṕpu 'vallatuid', teṕpi;

Tah teḱke 'tegusid', tsiḱku, rüḱki, saťte (saDu 'suur poolmäda puu'), paťtu, häťti, uṕpe;

Koik maḱke (:maGu), vaḱke, teḱke ~ teGùZĪD, reḱki~reGèZĪD, tsiḱku, suḱke, rüḱki, laḱku (laGa 'lai'), (kuivi) uṕpe,

Eelmiste murdele omaste vormide kõrval kuuleb Koikkülas võrdlemisi sageli sid-lõpulist, tekkelt analoogilist pl. partitiivi, mis eriti levinud on lääne- ja põhjapoolseis naabermurrakuis. Näit.

laGẹ̀ZĪD, traGìZĪD, viGàZĪD, tuGìZĪD, luGùZĪD, jẹGẹ̀ZĪD, mäGèZĪD, náGùZĪD, maDùZĪD, iDùZĪD, laBàZĪD, taBàZĪD, riBàZĪD, luBàZĪD, tuBàZĪD, kuBùZĪD;

4) pl. genitiiv:

Mõn eĸ̆ki (siZèn) 'jõgedes', tsiĸ̆kùGa, paťtù (siZèn), rẹp̆pù (laťsiGa);

Tah tsiĸ̆kù (manh), rüĸ̆kiGe , up̆pẹ̀ (pāl);

Koik aĸ̆kẹ̀ (vahilẹ) 'hagade vahele', reĸ̆kiGe, tsiĸ̆kù (ülè), paťtù (pāl) 'patjade peal', piťtẹ̀(pāl), up̆pẹ̀ (pāle);

Ebaootuspäraselt tuleb Koikkülas ette ka analoogilisi vorme, näit. jẹGẹ̀Dẹ veźì;

5) da-infinitiiv:

Mõn jaĸ̆ka?, raĸ̆ku? 'raiuda' (raGùma), tsaĸ̆ka? 'lehti jne. kapsarauaga peeneks teha' (:tsaGàma), luĸ̆ke?, (liñnù) suĸ̆ki? (suǵima), püĸ̆kä?, saťta?, peťtä?, veťtä?, koťta? (koDàma), pẹťtẹ? (pẹDẹ̀ma);

Tah jaĸ̆ka?, raĸ̆ku?, püĸ̆kèn 'pügades', peťtä? (peDäme), veťtä?, (käèGe) koťtẹ̀n;

Koik luĸ̆kẹ? ~ luGẹ̀Dẹ?, tsaGàDẹ, raGùDẹ?, suǵiDẹ ,(laṁBĪD) püGäDen, saDàDẹ , peťtä? ~ peDäDe, veDäDe, koDàDẹ (v.) ~ kuDàDẹ (u.);

6) kontraktaverbide olevik (jaatav ja eitav kõne) ja käskiva kõneviisi sg. 2. pööre:

Mõn (timä) maǩkà, (ma^{p}) paǩkę 'põgenen', paǩkę^{s} sijä$^{?}$! 'põgene siia!', (ma) seǩkä, seǩkä(sa$^{?}$)!, (timä) raǩpà, (kuźà) luǩpat (tuǩla$^{?}$), is luǩpa$^{?}$, (veli) läǩpę, (ma$^{?}$, sa$^{?}$ jne.) ei läǩpe$^{?}$, is läǩpe$^{?}$;

Tah (ma) maǩkà, (is) maǩka (ma$^{?}$), (timä) paǩkę, (sa) seǩkät, seǩkä (sa$^{?}$)!, ei luǩpa$^{?}$;

Koik (mis tī) maǩkat, mī maǩkà, (mī paǩlù) ei maǩkà; maǩkà, maǩkà (marǰjaǩkęni)!, (sa) paǩkę är$^{?}$!, (nū ... mis) es paǩkę$^{?}$, (sa) seǩkät, martta) seǩkà (poǐźi mį̀lt), (tiä) ei seǩkä$^{?}$, (sa sis) seǩkä!, (ma) raǩpà, (sa) raǩpat, (sa) luǩpat, (ma) ei luǩpà, luǩpa (mui miǹnä$^{?}$), (niä) ei läǩpe$^{?}$;

c) Lühike geminaat algselt 3-silbilistes lühikese esimese silbiga sõnades:

Mõn maǩkuś, raǩkàn (sõimusõna), paǩkàn (:paGànę), saǩkàr 'puust uksehing' (: saGàrę$^{?}$), tsaǩkim 'puuküna, mille sees sigadele lehti jm. katki raiutakse', mūrûDeǩkij, (haṁBa) iǩkim (: iǴimä$^{?}$), luǩkęj, tuǩkęv, klęǩkin, väǩkęv, süǩkäv, maťtàl (:maDàlęn), veťtęl (:veDęlä), veťtäj, oťtàv, koťtùn, müťtin, laǩpin, raǩpàj 'linarabaja', reǩpän, tulęGiǩpen, (sīvà) roǩpin, uǩpinį

Tah aBìDeK̆kij 'aitaja, s.t. maa-arst', taK̆kàn, suK̆kùs, maT̆tàl, kaT̆tàj (: kaDàję), peT̆tèw (olęmę) 'pidavat olema', äT̆tàl' , suK̆kèw, reP̆pàn, siP̆pùl, kiP̆pęn, hoP̆pęn, kuP̆pár;

Koik vanàBaK̆kan, praK̆kin, tsaK̆kim, (aĭDà) taK̆kàn - taK̆kàl, (niä) teK̆kèw , tsiK̆kàn' 'mustlane', viK̆kùr, iK̆kâw, ei näK̆kèw , väK̆kèv (:väGèvemp), kaT̆tàj (: kaDàję), veT̆tèl, reT̆tèl, eT̆tèv, peT̆täj, (treP̆pi) piT̆tèn, piT̆tim 'pii', oT̆tàw, puT̆tęl, uT̆tàr, näT̆tàl (aiGu), säT̆tèm, verèBuT̆täl 'verekaan', raP̆pàj, paP̆pęr, reP̆pän, kiP̆pęn, oP̆pęn , loP̆pìn, uP̆pin, sgrmGuP̆pár.

22. Eespool kirjeldatud geminatsioonirühmade levikuala arvestades tuleb teiste hulgast välja tõsta 2-silbiliste lühivälteliste tüvede illatiivivormid, kus pikk geminaat klusiiliga sõnades on tuntud peaaegu kogu Eestis (välja arvatud saarte murre ja ~~põ~~ kirde~~ja~~-eesti rannikumurre). Ülejäänud osas võib geminatsiooni nimetada lõuna-eestiliseks nähtuseks, kuigi see kogu keelealal ei esine ühtlaselt ega üldiselt. Näiteks jääb geminatsioonist peaaegu väljapoole mulgi murre, välja arvatud helme murraku lõunaosa. Viimane läheneb mõneti võru läänemurrakutele. Mujal mulgi murde lõunaosas (Krk, Hls) tuntakse geminatsiooni ainult * eδa-adjektiivides (liK̆kę) ja kontraktaverbide preesensis (ma maK̆kà). Olgu tähendatud, et klu-

siilide geminatsiooni mainitud kahes rühmas tuntakse ka Põhja-Eesti läänemurde murrakuis, kus eelmisele lisaks on geminatsioonile allunud ka sg. partitiiv[1]. Tartu murdes seevastu esineb geminatsiooni peaaegu kõigis rühmades, välja arvatud da-infinitiiv (luGèDa), aga geminatsiooni õigeks n.ö. päriskoduks jääb võru murre. Siin gemineeruvad vastavail tingimusil kõik konsonandid kõigis rühmades, nagu klusiilide osas selgus ka Hargla näidetest; teatud vormides, näit. pl. partitiivis puuduvad geminatsioonita paralleelvormid[2].

Mis puutub Harglasse kui võru murde esindajasse, siis nägime, et murraku läänepoolsele piirile jääv Koikküla kipub mõnes suhtes välja langema Hargla partitiivist. ~~kus~~ Nimelt esineb Koikkülas reeglipäraste võrumurdeliste vormide kõrval ~~esinevad~~ ka gemineerumata sõnakujud (vrd. traGiD, täDiD; traGiZīD, laGèZīD, viGàZīD jt.), ~~e~~ eriti kirevat pilti pakub ~~aga~~ da-infinitiiv oma peaaegu ülekaalukalt gemineerumata vormidega (vrd. peDäDe, koDàDe, saDàDe , püGäDen jt.). Järelikult algab Hargla Koikkülast üleminekuala gemineerumata da-infinitiivile, seega ka mulgi–tartu murdele. See piiriala jätkub veel Karulas (vrd. luǩkę?, veťtä?, aga peDäDe, sgDiDen – H 75, 41) ja Helmes (eĭlä, sagedamini elä-De – H 32, 4). Kaugemal naabruses tartu murde alal San-

---

1 A. Kask , Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Artikkel koguteoses "Eesti rahva etnilisest ajaloost", Tallinn 1956, lk. 34.

2 Vt. A. Saareste VEM, k. 90.

gastes geminatsiooni da-infinitiivis enam ei tunta (siDùDe, piDàDe - H 93,1o).

Lisaks eesti murretele tuntakse geminatsiooninähtusi teistes lms keeltes (lapi, soome murded, isuri, vadja ja liivi). Tõenäoliselt on geminatsioonid eri lms keeltesse arenenud nende erielu ajal, parimal juhul võis neil olla ühiseid predispositsioone[1].

Geminatsiooni põhjustanud tegurite osas on avaldatud mitmesuguseid eri arvamusi. Enam–vähem üksmeelselt tunnistatakse siiski, et geminatsioonid on kvantiteedisuhetest tuletuv või vähemalt viimastega ühenduses olev nähtus[2]. Geminatsiooni konkreetse ajendi osas ei ole senini ühisele, kõiki rahuldavale seisukohale jõutud. Arvesse tuleb kolm võimalust: geminatsiooni võis põhjustada kas konsonandi kadu, silpide kontraktsioon või pikk vokaal[3]. Viimast tegurit peab eesti ja soome geminatsioonide põhjustajaks ka P. Ariste[4]. Eri arvamuste hulgas läänemeresoomelist üldtausta arvestades on see kahtlemata üks kõige kaalukamaid. Eesti olude suhtes tõstatab see aga küsimuse, miks spirandi kaole järgnenud pikka vokaali (geminatsioonile eelnenud arenemisastet) praegus-

---

1 Vrd. B. Collinder, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel, Uppsala 1929, lk. 67-68.

2 Vrd. B. Collinder, FLQ, lk.81; P.Ariste, FPEK, lk. 7–8.

3 Vt. ülevaade vastavatest teooriatest. V. Tauli teoses "Phonological Tendencies in Estonian", København 1956, lk. 145–149.

4 Vrd. P. Ariste, HMH, lk. 148, FPEK, lk.8; umbes samal seisukohal on ka V. Tauli, vrd. PTE, lk. 147 jj.

tes eesti murretes kusagil kuulda pole (soomes tea-tavasti on). Ometi asendab ju meil varasemat spiranti kohati silbivahe (vrd. näit. Har Tah liGè,ès, maGà,eZe?). Võiõlla pole eesti ja soome geminatsioonidel päris ühtlast alust? Võiõlla on pikk vokaal geminatsiooni eelduseks eriti soome murretes? L. Kettunen seevastu tõstab eesti geminatsioonide põhjusena esile spirandi kao tõttu järgsilpides toimunud kontraktsiooni, kusjuures h kao tagajärjel tekkis pikk geminaat, teiste spirantide kao tõttu lühike geminaat[1]. B. Collinderilt pärineb nn. asepikendusteooria, mis, kuigi vastuolus nende lms keeltega, kus geminatsioon on tekkinud ilma silpide kontraktsioonita (vadja, soome), näib arvesse tulevat eesti oludes. Ta oletab, et rõhusuhted on eestis ümber kujunenud kvantiteedisuheteks - kadunud sõnaosa rõhk on vähemalt osaliselt üle kandunud sõna 1. silbile, mille tõttu viimase kvantiteet kasvas[2]. Nii tekkis eesti 3. välde, samuti kujunesid eri geminatsioonitüübid. Siiski satub Collinder raskustesse eesti ülipika geminaadi seletamisel. Illatiivivormile nagu kallla pidi tema järgi eelnema metateetiline vaheaste (*kalahan > *kalha,an)[3], mis vaevalt tundub usutavana[4].

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 25-26,28.

[2] Vrd. B. Collinder, FLQ, lk. 68; umbes sama arvab L. Posti, GLL, lk. 3o4.

[3] Vrd. sealsamas, lk. 42-43.

[4] Vrd. J. Mägiste, Eesti vältevaheldus ja geminatsioonid uues valgustuses, EK 1931, lk. 69.

Palju tõenäolisem, kuigi mitte lõpuni veenev on siis juba P. Ariste arvamus, et lühivältelistest sõnadest kujunenud ülipikad illatiivid on tekkinud algselt geminaadiga sõnade analoogial (vaḳka eeskujul ka tuṗpa, geminaat on siin nagu illatiivi tunnus)[1]. Geminaadi eri pikkusastmeid on püütud veel sõltuvusse viia *δ ja h kao toimumise eri ajaga[2], kuid kindlad tõendid sellest puuduvad. Üldiselt peab ütlema, et eesti geminatsioonide küsimus vajab veel mitmeti täpsemat läbitöötamist.

Rõhutu silbi järel

23. Rõhutu silbi järel on klusiil esinenud vaid nasaali või liikvida järel. Selles asendis ei allu klusiil eesti keeles astmevaheldusele, vaid ta püsib meediana nii kinnises kui ka lahtises silbis[3].

Mõn tuD́iŋG 'üliõpilane', tuD́iŋGaG̃ó̜lí 'ülikooli', suñniŋGu (haùD) 'vandesõna', päl̃liŋG 'suurveest vaba kõrgem koht luhas', kaṁmèlDuṁma 'tõrkuma, taganema (hobusest)', kumàrDaṡ, aṁmèrDaṁma 'ammuma', (jûBunu) kaṗpèrDeĺleṡ, tsiṗpèrDeĺleṡ 'vähkreb', paràṅDaṁma, pahàṅDuZeBulḳ 'pahanduse tegija';

Tah seDùlG säl̃Gä, (karaṡ) vɛrèṇGuDɛ 'hauakohta

---

[1] Vrd. P. Ariste, FPEK, lk. 7.

[2] Vrd. F. Äima, Prof. Wiklundin viimeisten astevaihtelututkimusten johdosta, Vir. 1922, lk. 17.

[3] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 24/25.

jões', hümärGunę, hõvèlDeme,(hoBèZęĭDęGę) paŕsęlD 'parseldas', sòénDiș 'libahundiks', vęrę̀nDik 'sügav koht jões', varànDust,paràndę̀?,(suZï) kamànDęș 'kamandab', (tū) pahànD 'pahandas', oššę̀nDunu? 'oksendanud', ūwę̀nDunu? 'uuendanud', (ma? ei) häßènDeĭle? 'ei häbene', rippę̀nDeĭlęș pāle 'ripendab'

Koik kuniŋGaș, tärGèlDiḋi, klīštę̀rDęDęș 'kliisterdatakse', ütsìnDä.

Mõningais sõnus on klusiilile eelnev nasaal või liikvida kogu hargla murrakus kadunud, näit. põniGe (oțs), pgŕmàDu (pāl), koĭmàDen (talùn).

Kohati esineb klusiili ees sekundaarset nasaali, mida ei tunne teised eesti murded: mī vahènDi? 'vahetasime' , halę̀nDuș 'härdus' jt.

Klusiili esinemus morfoloogilistes gruppides

a) Rõhulise ja kaasrõhulise silbi järel

24. k-klusiil on reeglipäraselt arenenud G-ks

1) helilisele häälikule liitunud imperatiivi Gä- ~ Ge- tunnuses (< *-käðę, *-ɣäte), mis esineb kord ühe-, kord kahekordselt:

a) jaatava kõne pl. 2. isikus, näit.

Mõn sâGę, tõGę, sõGe , sirGuGa, saiștęGa,aviț-tęGa, kašvaŧteGa, parànDęGa , tulkkęGa, laulk-

kęGa;

Tah sûGę, käŭGę, kàėGę, tśuk̆kėlGę, ikkęGę, otś-kęGę, òstkęGę, kiskęGę, sękLGę;

Koik vêGe 'viige', sâGę, sûGe, elàGe, kuĭlėlGę, koBistęGę, antkęGę , paluttęGę, ker̆Gutteę, kiruttęGę, laskęGę, oitkęGę, kĭtkęGę, pühke-Ge, tekkęGę; avitteGę;

b) eelmise vormi keeldkõnes (suhteliselt harva), näit.

Mõn ala laskuGa,ala puistuGa,ala tśūkkuGa 'ärge pritsige';

Koik ärkke tī tekkęGę;

c) sg. ja pl. 3. isikus, näit.

Mõn (suZi) sõGė, kašvatteGa (nimä?), lahkuGa(nimä?);

Tah olkkęGę (timä), elàGe (señni), koDàGę(imä), kársseGę (nimä?);

Koik avitteGę (niä?), tekkeGę (niä?), olkkęGę(niä?);

d) harva ka pl. 1. isikus, näit.

Tah tekkęGę, lek̆kiGe 'läheme'

Varem ainult rõhulise silbi järel seaduspäraselt arenenud -Ge ~ -Ga on hiljem muutunud vormitunnuseks, esinedes ka rõhutu silbi järel. Tunnus näib olevat üldistunud kõikidesse isikutesse.

G-elemendile liituv vokaal a või e oleneb murdealast. Nimelt säilib a järgsilpides ainult Mõnistes, lääne pool on see mulgi murde läheduse tõttu arenenud e-ks.

ENSV alal lõuna-eesti murderühmas on hargla murrak ainus, kus tuntakse Ga-list imperatiivi. Vastavate hargla materjalide puudumine on põhjuseks, et N. Ikola oma uurimuses imperatiivi pl. 2. isiku Ga-d ei mainigi[1]. Peale hargla esineb vastav ga-kujuline vormitunnus ka Läti NSV-s asetseval leivu keelesaarel (näit. dûga 'jooge', ielaga 'elage', uoļeťtaga 'saatke'), ~~kesk~~-eesti idamurdes ja ~~pohja~~-eesti rannikumurdes. Nähtust tuleb pidada vanaks jooneks, sest vastav tunnus on harilik soomes, isuris, vepsas ja vadjas. Harglas kasutab Ga-vorme ainult vanem sugupõlv.

2) k on muutunud G-ks imperatiivi sg. ja pl.3. isiku Gu-lõpus (<*-kohon, *-ɣohon) juhul, kui see liitub helilisele häälikule. Tekkinud rõhulise silbi järel, on tunnus üldistunud kõikidesse asenditesse, kusjuures tema levikualaks tuleb pidada Hargla lääneosa, eriti Koikküla, näit.

paràDuGu (tiä), laȟkuGu (tiä), aviťtuGu (jumàl') 'jõudu tarvis!', elàGu (niä?), kaŽùGu (lina?), kašvaťteGu (niä?).

Sama Gu-tunnus esineb hargla läänealal ka keeldkõnes nn. klusiilitu keeldkõne kõrval, näit.

Tah (tenè) ärä sāGu, ärä sōGu (tī?);

Koik är vēGùGi (sa?), är üťtèlGu (sa?), är nuhèlGu (sa?).

---

1 Vrd. N. Ikola, Etelä-Viron verbien persoonapäätteistä, Suomi V : 13, Helsinki 1932, lk. 59–61.

25. t-klusiili esindab seaduspärane D

1) partitiivis, mis on moodustatud

a) pika vokaali ja diftongiga lõppevatest ühesilbilistest tüvedest, näit. pûD – puiD, lûD – luiD, mâD – maiD, pâD – päiD, ûD, koiD.

Eelmiste eeskujul on D levinud astmevaheldusetakahesilbilistesse esma- või teise-vältelistesse vokaaltüvedesse, näit.

Mõn pāBùD 'eite', koȟviD, oǏGàD, mīnàD;

Tah plūŽẹD, emàD, heǏjùD;

Koik ärräD, tsiǏiD 'silo', vilèD, vērāD, veǏlùD.

Nagu näidetest võib järeldada, kuuluvad sellesse tüüpi peamiselt laensõnad ja isikunimed, murraku läänepoolsel alal aga osalt ka teised kahe lühikese silbiga tüved.

b) Astmevaheldusetakahesilbiliste tuli-tüüpi sõnade sg. partitiivis, näit. tulD, merD, mẹnD, unD.

c)Kolmesilbiliste sõnade pluurali partitiivis, näit. vanẹmBeiD, haBẹneiD (Mõn, Tah) ~ aBẹneiD(Koik), eläjeiD, karttulīD, sûrmeiD 'tange', laṁBeiD, rüppeiD, pekrīD.

2) Eelmainitud c-rühma kuuluvate sõnade pl.genitiivis, näit. peDäjeǏDe, kuṁmẹlīDe, koǏtuššeǏDẹ, läǏteǏ-De. Võrdluseks mainitagu siin näit. geminatsiooni abil moodustatud pl. partitiivi ja genitiivi, mis täielikult kokku langevad (näit. piṅnè 'koeri, koerte'). Kokkulangemisi esineb veel teisteski tüüpides.

3) Illatiivis on vars-tüübi reeglipärane de-lõpp (varDe < *vartehen) muutunud käändemorfeemiks ja levinud kõikidesse tüüpidesse vokaali ja helilise konsonandi järel, näit. merDe, sârDe 'metsatukka', (leiB lät) kûrDe (kui koorik küpsemisel üles kerkib), (î) vîrDe, mîlDe, kaŭwèDe 'kaugele', rūhveDe 'küna', vaBriŏkuDe, parĕmBaDe 'paremini', armeŏtuDe, korGeDe 'kõrgele', irmZaDe, minèmäDe 'minema', lahkmaDe 'lõhkuma'.

Viimase kõrval esineb Mõnistes harvemini, peamiselt vanemail murdetarvitajail ka varasemat h-illatiivi.

4) Umbisikulise tegumoe imperfektis esineb ootuspärane tunnus -Di:

a) Kui verbitüvi on ühesilbiline ja lõpeb pika vokaaliga, näit. lûDi (<*lõtihen), sûDi, vîDi, tûDi (vrd. käskiva kõneviisi 2. isiku vorme sûGe, tûGe jt.).

b) Kaasrõhulise silbi järel, näit. kaĭluŏteDi, kuĭvaŏteDi, tärGèlDiDi (Koik)[1].

c) Rõhutu silbi järel.

26. t-klusiili puhul on toimunud reeglipärane edasiareng D-ks:

1) 2-silbiliste l-, r-, n- tüveliste noomenite sg. partitiivis, kui t-tunnus vahetult liitus liik-

---

[1] Vt. vormi levikuala A. Saareste järgi teoses VEM, k. 88

vidale või nasaalile, näit. kümmènD (< kümmentä), veťťìnD, sēmènD, aZènD, kannèlD, ťsuǩkùrD;

27. p-klusiil on komparatiivi tunnuses -mpi enamasti arenenud meediaks -mB, näit. paŕèmB (< parempi), sūrèmB, taǩGèmB, lǎémB.

Ülalmainitud juhtudel põhjustab klusiili arengut poolheliliseks meediaks temale vahetult eelnev liikvida või nasaal. Esinemus on paralleelne sg. partitiivi t-ga tüübis kaǹnèlD, veťťìnD.

d) Erandid.

28. k-klusiili puhul tuleb erandlikku geminaadilist esinemust mainida 2-silbilistest l-, n-tüvelistest verbidest moodustatud käskiva kõneviisi pl. 2. pöördes, näit. laulkkeGa, tulkke, olkke, miŋkke (ootuspärane oleks olnud üksikklusiil).

29. t-klusiil.

1) Umbisikulise tegumoe imperfektis on tunnuses -ti esinev klusiil gemineerunud, liitudes l- või n-lõpulisele tüvele. Näit. tulťtti (< *tultihen), mińtti, ańttiḎi (Koik) jne.

Koikküla kõige vanemate murdekeele esindajate kõnes võib umbisikulise tegumoe imperfekti tunnusele

liituda veel sekundaarne Di-lõpp, näit. teťtiDi, peśtiDi, panťtiDi, keDräťtiDi.

2) Singulari partitiiv on ebaootuspäraselt t-tunnuseline:

a) varem 2-silbilistes l-, r-, n-lõpulistes pika vokaaliga tüvedes, näit. tūlt (< * tūlta), jūrt, kīlt, aiDvīrt, sūnt. Siin tuleb võimalikuks analoogia allikaks pidada vars-tüüpi sõnu (samasugune e-tüvi ja 2 silpi).

b) Ka 3-silbiliste vokaaltüveliste noomenite ains. partitiivis kuuleme arvatava D-tunnuse asemel t-d, nagu see on omane 2-silbilistele kaste-tüüpi sõnadele, näit. eDaGut (< * eytakota), kaDājet, rāmaťtut, pümèhet jne.

Partitiivkäände t-tunnuse kvaliteedi puhul tuleb märkida eL murretele omast üldist tendentsi hääldada sõnalõpu klusiile tugevamini kui sõnaseesmisi.

3) Ühesilbiliste sõnade puhul ootaksime ablatiivkäände lõpus lD-morfeemi. Tegelikult on siin esinemus paralleelne keel-tüüpi sõnade sg. partitiiviga: pālt (< pāltä), mālt, sālt , alt jne. -lt on kujunenud üldiseks ablatiivkäände lõpuks ja levinud kõikidesse sõnatüüpidesse, näit. kęřvalt , vahelt (Mõn) ~ vahilt (Tah, Koik), keväjelt.

30. p-klusiil.

Komparatiivi tunnus -mpi kaasrõhulise silbi järel oleks pidanud arenema -mB-ks. Praegu on harglà

murraku komparatiiv mainitud asendis ṗ-line, näit. maDàleṗ (< *matalampi), hämäreṗ, haiGeṗ, vaìGeṗ jne.

Silbialgulised klusiilid s-i ja h järel

Rõhulise silbi järel

31. Silbialgulised klusiilid on hargla murrakus säilinud ühendeis sk, hk, st, ht, nagu eesti keeles üldiselt[1].

32. sk =

Mõn käṡke?, kiṡkma, keṡk (eǩkė), (sa) viṡka?, niṡkeBeräline 'niiskevõitu', äš́kine 'äsjane', värs̃ke, (ihù) kiṡkmę? 'karvad' iš́ki? 'korrutada', vaṡ́kinę 'vasest', (ma) uṡksę 'uskusin', (haĭnà) kaṡkęiD 'heinaritsikaid', (lihà lät̄) raiṡku, (timä) laṡ́k 'laskis', pgš́ki (päl), męṡkę?, koṡ́k 'kuusekoor', rgṡkę, (iGäveṫsi) aṡkę 'igavest risu', lų́ṡkleḿma 'haigest, kes valu käes vaevleb', (timä) puṡ́k 'puskis', rų̄ṡk 'piits';

Tah (ihù) kiṡkmę?, iṡkę? 'korrutada', viṡkamine, tsüṡ́ki? 'torkida', üš́kä (tahaṫ) 'sülle tahan', värs̀ke, keṡ́kpalu (tî), (poiGa) laṡkmę 'peret heitma (mesilastest)' (ei vgi?) uṡku?, (mgZù) męṡkme, meṡ́kmę? 'hautatud loomatoit', (tsūwa? oḿma) puṡ́ki? 'pasteldele tuleb tärkmed teha';

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 29.

Koik käsk, läsk, (vętta?) üsḱä, (lęhmùZę pû) kisk-
lęs, (käprä) kiskunu? 'kortsus', vīnàviskaja
'viinavõtja', kesḱû (aiGu), nīskę, (iĭmà)
męskmęDę?, lask (vilèD), usku?, puskląmę,
tuisk, laisk, pesḱi (piĭtèn) 'põski mööda',
paskräštäs.

33. Üksikutes sk-ga sõnades esineb siiski ka assimilatsiooni või klusiili kadu.

Näiteks on kogu Hargla alal lõuna-eesti murde päraselt rašsę pro raske. Mõnistes ainuesineva kaĭtę-
GeZe, mitmaGeZe kõrval on murdeala lääneosas tarvitusel ka mitmaGesḱi, kaĭtèGesḱi (Tah) ~ mitmaGeisḱi ~ kaĭtęGeisḱi (Koik). k puudub Koikküla sõnas kälüs, kälüsse? (vrd. kälüsk (Mõn)). Metatees on toimunud sõnas jûskma (Mõn) ~ jûskmę (Tah, Koik) (vrd. kirjakeele jooksma, sm juoksen). Sekundaarse k-ga esineb sõna pītsk: pīDZà (Mõn, Tah, Koik), mille puhul analoogia allikat tuleb otsida arvatavasti sõnast vatsk: vaDZà. Sõnas nàstli on k-klusiil asendunud t-ga jne.

34. hk=

Mõn tuhk, (kapstęiD) tuhkaṁma 'mune munema (liblikatest)', uhkę, (nā) nuhkuva? 'nuhutavad', tuhknai! 'tuhatnelja!', nahk, (saĭnà) lahkę-
Dę 'seinaprakku', ahkrät' 'suurrätt' (ma?os) lahkunu? 'oleksin lõhkunud', (raṅvas) lahku?, (sa?) aṅkaĭtat 'lõõtsutad', veDirahkę? 'rangiroomad', rehk 'pooleldi hapnemata leib', pihk, ei tihkę?, vihk, toṅkuĭtaṁma 'magama

eufem.', nühküммä 'võiduma', rühkmä, (pir-rù) müh́k 'kimp', pühkinü?, pühksämmä 'pühkima', präühkeĭlemä 'vanduma';

Tah (piat)puhkamę, (kęo) tuh́k 'kase toht', muh́k, uhkę, tuhk, (lätsi) tuhku 'läksid katsikule', (nü?) suhkùrDęZę? 'koguvad suhkrut (peetidest)', nahk, nahkunu? 'kartulitest, mis ahjus on vintskeks jäänud', ahka (krûttu) 'halliruutu', lahki 'lõhki', (tsia?) lahkęvę? 'lõhuvad', ahkaĭtęmę 'valgenema' (ei sā) pęhku, ęhkamę, ęhku (täüZ), (lēvä) męhkę, lihkę 'lahke', tihkmę 'tihkuma (lapsest)', (sa) tihkęt 'söandad', (tęnę) reh́kènDeś, meh́kàmā 'Mihkli maa - Mõniste', mäh́ki?, pähkne (üvä) 'pähkli tuum', (ärä) pühkü? 'ära pühi';

Koik (ma) puhka, tuhk, tuhkaBuśja 'Tuhka-Triinu', tuhk, aüD 'kolle', tuhkaja? 'söödikud', uhkęlę 'uhkesti', nah́kà-nah́kà (piDù) 'näärimäng', nahk, ahk 'hall', pûlahkja 'puulõhkujad', lahkęiD (täüZ) 'lõhesid täis, lauhkę (viĭlàGę) 'laheda villaga', (vanà) lęuh́kà 'lõhverdaja', (mäé) lohk, męh́k, ęhkamę, lihkę 'lahke', tihkę? 'kurjad', ei tihkę?, (vir̆màlęZę?) vehkleZe?, plehkü (päZnü?), (ma) reh́kènDe, pähkmäBû 'pähklipuu' mäh́kmä, pühkmä.

Lõuna-eestiliselt k-lisena esineb ka sõna puhkma (Mõn) ~ puhkmę (Tah, Koik), kus algselt klusiili polnud (vrd. sm. puhua, puhaltaa).

35. st̄

Mõn (leiBä) kaštma, kaštẹhain, vaštaťsẹmīZi 'vastastikku', (timä)aštẹ 'astus', vaštàn 'uus', oštà?, koštuⁿma 'sulama', koštma 'vastama', nẹštanu? 'tõstnud', mušt, muštẹťtẹn 'mustendades', neštüťtäⁿmä 'niisutama', ištu?, (om) kištunu? 'kustunud', päštänü? 'päästnud', vàštliGa 'västriga', rûštli 'kanepist valmistatud toit', tûšt, êštläiZi, pîštlemmä 'soojendama', rûštämmä 'köhima' mẹištaťtuìZi, luišt 'kasteheina taoline hein linas', tsaušt 'pehme väike kapsapea', keištri 'köster', om saištunu? 'seistes tekkinud', kûlmeištri, pulštuⁿma 'sassi minema (juustest), kurŝt 'kimp'; (teťti) vorštẹ, kapstẹiD;

Tah mušt, mušt1ẹnẹ 'mustlane', muštiťsīD (niⁿmi) 'muistseid nimesid', lašt 'luisk', kaštẹťtẹs (leiB) 'kastetakse', kaštàni (päñkèl), aštu (sa?), (ma) ošti, (mâ ei) koštu? 'ei sula', košt, pošti (tî) 'maantee', nẹšta?, (sa) pištät kiⁿni 'sõõd ära', kapstẹiD ištuťtẹt, kištuťtẹ? 'kustutada', pištü (näiG), rišt, rišťämi (nimi) 'ristiema nimi', rešť, mušträštäs, tûšť, rûštli, (nimä) pîštleZe? 'soojendavad', klîštri, pâštliZe? 'pääsukesed', ta rûštäs 'köhib', puištunu? 'puistanud', (päiv) paišt 'päike paistab', (laťs) mẹišt 'mõistab',

keistri, pulʹstunu? 'sassis', kunsti (aZi), verštaGe, voršti?, pürstpail 'pael, mis õmeldi seeliku ääre alla';

Koik mustsiññin 'tumesinine', mustleni 'mustlane', laštùGaʧtus, kastma, kaštę?, (vętʹti) vasta 'võtsid vastu', vaštus 'haagi aas', kasʹt, (om eDèZi)astunu?, (ma) koštà, (nimä) ostʹi?, poštęljūn, ngstma, ištuʧtęmeni 'istutamine', (tī) ištut, (tuìD) kištuʧtęmę, ristiDZiʧle 'ristseile', pistü 'püsti', pistulʹ 'püstol', pästmä 'päästma', västri 'väster', muštarästä?, tūsʹt, klūsʹtri, klîstri, paistumę 'paistetama', saista (kgrvàlę), (tū) mgistsę 'too mõistis', (lätʹs) gitsi 'õitsile', puistaDę? 'puistata', lîmeistri, kūlʹmeistri, lgusʹt 'laterdaja', rgivaBulšti? 'rõivaräbalad', kurst 'kokkukeeratud asi, tuust', arstę, vorst, (pūlʧ) verstaGi, kirst, pürst, kunšti (peDäje?) 'nõiduse uskujad', kapsta?.

43. Sõnas rošsę?, rošsiʧtunu? 'rooste, roostetanud' on ühend st assimileerunud ss-iks kogu Harglas nagu teisteski lõuna-võru murrakutes (Lut, Lei, Se, Vas, Rõu). Teistest erijuhtumeist võiks mainida mõningaid laensõnu, mille klusiil on kas sekundaarne või teisenenud. Näiteks kīstli (Tah) pro kiisel 'kaerakile' (vrd. sm kiisseli); päsli (Mõn) esineb koikküla murrakus kujul pästli (vn безмен), sõ-

nas prȁóšk asendab k-klusiil tavalist t-d, kogu st-ühend on sekundaarne sõnas nûštli? 'nuudlid' jt.

36. ht

Nagu mujalgi lõuna-eesti murdealal nii ka hargla murrakus võime ht esinemuse liigitada kaheks rühmaks: 1) varasemast št-st kujunenud ht püsib nagu põhja-eestiski; 2) varasemast *kt-st moodustunud ht(?) on edasi arenenud tt-ks[1].

37. ht≡

Mõn (teťti) puhtaȁ, (tā) taht vihta, paht 'sealaut', ahtaǩkęnę 'kitsas', tahtaBū 'kibuvits': vaǴivahtsę? 'tuliued', ruht,aiD 'ruhuline aed', ei tohtiw 'ei tohtivat', piťtan 'rehe-all', liht 'leht', täǩtsäȁ 'tähtis';

Tah kaǩru,uhta? 'karuohakad', kuhtsę? 'kubemed', (męZù) uhta?, puhta?, (inèmiZe?) tahtęvę , kohiDa·ht 'kuhu tahes', vahtrę?, ahtiǩkęnę, liht 'leht',(paňD) piht a 'pani põue', viht-mę, täǩt, leühtünü? 'kartulid, mis pliidil kaane all kaua seisnud';

Koik uhtma, luht 'pikk hein', (tiȁ) juht, uhta? 'ohakad', (teňnü?) puhtaȁ 'teinud puhtaks', (ma_ȁ) tahtunu?, 'oleksin tahtnud', kiäDa·ht 'ükskõik kes', vaǩtęBāl 'vahepeal', tsiȁ paht, ahtaǩkęni 'kitsas' taǩt, ahtrę (leň-

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 30.

mä[?]), vaht, (saija) taihta 'taigna', ~~(ei tahkki) rohtu~~, pihta (ala[?]) 'rehe-alla', viht, vihtunu (kässiGe), (om paNDunu) pihta, (jala) leht 'labajalg', tähte (järGi).

Laensõnadest on ht-lised näit. tuhtri 'tohter', kaNDohtri (Tah) 'konduktor', sahti[?] 'moosid', tsihtme (Tah, Koik) 'sihtima' jt.

38. ht > tt.

Mõn attus 'ahe', vatt 'vaht', kettu, ütte, kats, (om) nätt 'nähtud' tetti, lätteiDe (päl) 'allikate peal';

Tah attet (vilï), kettu (sisse), (nimä) lätteve[?1], (ei sä) tettä[?2], nättä[?], üttèn, ihu ütsinDe, (ülè) kattè, katsemeGe 'kaheksaga';

Koik aima, vattuGe (kôl) 'vahuga koos', (korGe) kottus, (lät) kettust (läBi) 'kõht on lahti', üttèle (mihèle), (tû om) tettüt, kattèZe, üttèZe, katsikku latse[?] 'kaksikud', katsratta 'käru'.

Kaugemal sõna sees

39. Kaugemal sõna sees esinevad harglas ainult ühendid sk ja st.

40. sk.

Mõn kälüski[?] 'õdede mehed' uppuskellema 'uppu-

---

1 kt > tt levikuala sõnas lätt vt. A. Saareste, VÕM, k. 71.

2 Vt. levikuala sealsamas, k. 115.

ma' , ilmhäriskeĭleja 'ahne (lehmast)'; ~~'kaloseid';~~

Tah ĭläskine 'eilne',(eĭlè) karaskèiD, lõGusk 'looder, vedeleja';

Koik (ilm) piĭviskleṣ, kahusk 'sasipea', manúsk 'manisk', (sa) vilĭskleṭ.

sk-liste sõnade kõrval leidub siiski ka mõningaid niisuguseid, kus k on kadunud nagu mitmel pool tartu ja võru murdes[1], näit. paĭjùsiZaṣ.

Sekundaarset k-d võib märgata tavaliselt s- lõpulistes sõnades yaĭmmusk (Tah) ja teräsk(Koik).

41. st.

Mõn rõvist 'noor mets', kũZist 'kuusik', kanĭnist 'raiestik', hävist 'haavamets', kẽvist 'kaasik', paĭjust 'pajumets', räBästik 'tihnik', (ma ei)kaĭlista? 'mul pole kahju', laBistaĭmma 'juttu latrama', (kaṣ) varasṭ, (nimä) leGistaZe? (toonekurgedest), (sa) poĭmustat (maĭju) 'pugid', huĭppista? (säĭGä)', 'upita!', (nimä) sũDistäZe?;

Tah (nimä) aŭwusti? 'austasid', sirastumę 'toibuma, paranema', kaDastikku 'kadakametsa', varasteDi 'varastati', karistę? 'karistada', (ärä) uĭmmistunu?, kaĭnistun 'raiestikus', (nũ?) tsiristeZe? 'siristavad (lõokestest)', miniśteDe 'mõnistesse', (inèmine) näĭlästeṣ

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 125.

(heñnest) 'näljutab end';

Koik (vaiGę) alusteṣ 'hakkab valgenema', (lihà) iṁmustęmę, puhastęmę, (pû lāt) aBrastęmę, (ma) riBistä (kaťski), vaĭmisteDi, (sa) käkkistet 'läkatad', sūDisteme, äisteme 'äestama', mēlisteme 'meelde tuletama', näĭlüstemini 'näljutamine', kūZistiĭkkul 'kuusikus', kaññistik 'raiestik', leppistik 'lepik', kęvistik 'kaasik';

Morfoloogilistes rühmades.

42. Lisaks sõnatüvele esineb st mitmetes morfoloogilistes rühmades, millest mainitagu järgmisi.

1) ne- ja s-sõnade partitiivis:

Mõn varęst, pälist 'koort', hoBęst, vīnaĭkkęist, aĭjaĭkkęist, pēnüĭkkeist, inemist, rumalust röhüttüst 'röhkimist', pahanDust, rębkust, tarkKust;

Tah tōrast (lihà), tahast (sûme) 'tainast sööma', rēvast, liheĭkkeist, pēnüĭkkeist kûlDmist;

Koik juttust (kuilęmę) 'jutlust kuulama', kanaĭkkęist;

2) s-sõnade pl. genitiivis:

Mõn haṁmastę;

Tah laṁmastę (manu?), naištęra (rębva?);

Koik (ümBre) varBastę 'varvaste ümber';

3) ne- ja s-sõnade illatiivis näit.:

Mõn tęistę (paikka), eDèmistę (lîńi), uiBu,aĭ-jaǩkęistę;

Tah keśküste 'keskusesse';

Koik (krõnù) tẽńistüstę, taìGustę 'talgusele', tęŕiǩkęistę, kuppàDZiǩkęistę 'hunnikusse (dim.)', (mähiťtiDi) ruĭliǩkęistę;

4) elatiivi lõpus kõigis asendeis, näit.

Mõn pâst 'pajast', kūZêBûst, tûst, sõGist, haň-nast, paŋ̆Gist, poműBist 'pumbast', keśkest, muĭjast, utrast 'saarmast', rûGḿęist 'roovi-kutest', künDmäst;

Tah töňjäst kihäst, säĭläst, (murra?) muĭjast tûDust, umast kääst, aknęst, minèvajastanę, naist, jalust;

Koik pûst, âstęG 'aasta', laŭDast, tęĭlast, ahust, siĭmist, aùDmęst;

5) s-tüveliste verbide da-infinitiivis, näit.

Mõn ühiŽämmä: ühistä 'tasakesi hirnuma';

Tah tsäŕiŽeme: tsäŕiste?, koGiŽemme : koGistę? 'kägisema (lapsest)';

Koik nuriŽemę : nuŕistę?, üŕiZeme : üŕistę 'uri-seda', (las tiä) toŕistę? 'toriseda'.

Mainitud verbirühma esinemisala piirdub peamiselt lõuna-eesti murdega (vt. lähemalt lk. 225-226).

On huvitav märkida, et samuti pöördub liik verbe soome keeles (vrd. sm. väristä).

6) st- ~ ste-lõpulistes adverbides, mis eriti levinud on Koikküla alal, vähem Mõnistes.

Mõn vanast, haĭvaste, paksuste 'tihedasti, sageli';

Tah alasteĭle 'alasti';

Koik vanast, kevaste, iluste, virGaste, valuste, ihu alaste, tetteste, kaŋGeste, iĭläkkeiste 'tasa', taZakkeiste.

tk.

43. tk > kk .

Põhja-eesti keelealal ja eesti kirjakeeleski 1. ja. 2. silbi piiril säilinud ühend tk on lõunaeesti murretes harilikult assimileerunud kk-ks[1]. Vastav häälikumuutus peegeldub ka hargla murrakus, näit.

Mõn jaā 'jätk', pikse käù 'pikne käib, s.t. müristab', piā, ikkunu? 'nutnud', käkmä 'peitma', sekma, kakma;

Tah jakkùGe?, (lihm) kaā, (nimä) kaksaZe? 'tõmbavad', ei kakke? (timä sermist) 'ta ei anna', sekkuttes 'sõtkutakse', sikke 'ihne', piksärk 'vammus', ikme, (timä) pikkuttes 'pikutab', käkme;

Koik (amme) jaā, jakkame (käZi om) jakkust (rammettu) 'käsi on liikmest jõuetu', kakma,

---

[1] Nähtuse levikuala vt. A. Saareste, VEM, k.117.

kaklęmę, (om) kaksànu?, sękkuťťiďi 'sõkutati', sękle?, (laťs) ik, pikse (kävè) 'pikne käis'.

44. tsk pro tk.

Osa teistes lms keeltes ja põhja-eesti murderühmas tk-lisi sõnu on vepsas, karjalas, lüüdi murretes ja lõuna-eestis esindatud tsk-ga[1], näit. Har Mõn kitskma, (tĭt) kaťskis 'teed katki', ngtsk 'lohk', (tŭD) vaťska 'karaskit', hitskmęiD 'külvirinde, külvikriipse';

Tah ĕťsik 'kana pugu', kaťski, vaťsk, itskmęiD;

Koik vaťsk, kaťski, ĕťsik, kitsku?. ~~(toruĉę) 'sõnsa torugal'.~~

Häälikumuutust tk > tsk peetakse ühelt poolt hiliseks nähtuseks, mida võis põhjustada tk naabruses esinev i (vrd. kitskma , hiDZà, kaťski, pŭDŽik). Eesvokaali naabrus on põhjustanud t > tś, tš, ts ka mari ja voguli keeles ning mõnes ostjaki murdes[2].

Teiselt poolt usutakse, et antud juhul peegeldab tsk-line esinemus esialgseid suhteid, sest osa lähemais sugulaskeelis tänapäeval t-lisi sõnu on algselt olnud ts-afrikaadilised[3], mida eriti kaťsk-sõna

---

1 Vt. levikuala A. Saareste, VEM, k. 117, 43, 111.

2 Vrd. Y.H. Toivonen, Myöhäsyntyisistä affrikaatoista itämeren-suomalaisissa kielissä, Vir 1930, lk. 95–96.

3 Vrd. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 46; E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki 1946, lk. 123.

puhul tõestavad ka kaugemad sugulaskeeled[1].

L. Kettuneni väide, nagu oleksid lõuna-eesti tsk-lised sõnad laenud põhja-eesti murdest[2], pole kuigi veenev.

45. Sekundaarselt tekkinuks tuleb pidada ühendit tsk sõnas maDruťsk, maDruťski (Koik) 'madrus'.

46. Vastupidi eelöeldule võib Harglas hilisemate laensõnade hulgas esineda ka tk-lisi sõnu, näit. Koik piťka (vârt) 'piitsa väärt' (vrd. vn биток,битка 'löömisese mängudes'), Tah loBuťka 'regi', horůBaťka 'latraja, keelekandja' kõikjal Harglas tuntud puťkà 'väike majake' jt.

47. Sõnas koDaś (Mõn, Tah) esindab tk-d ainult D. Sellisel kujul tuntakse sõna nominatiivi võru murde lõunaserval alates Setust kuni Harglani. Sõna genitiivkäändes koťka seevastu säilib tk-ühend.

48. Ühend tk järgsilpides on üldiselt assimileerunud kk-ks. Hargla esinemust iseloomustagu järgmised imperatiivi näited.

Mõn naǩkaǩkę (koDàma!), kęřveǩku (nā haBęna?);
Tah tęmmaǩkę (uś kiñni?), nūmaǩkę (tī ummi elājeiD), mákkę (noh̄)! 'magage!';
Koik tęmmaǩkę (tī?), karaǩku(niä?) (vrd.sm karatkoon).

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, FUF XIX, Helsingfors 1928, lk. 222.

2 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 32.

Üksikklusiilid sõna sees silbi lõpul

Kahe konsonandi ühendid

Klusiil helilise konsonandi ees

49. Silbilõpulise klusiili varasemat olemasolu jaatavad kõik lms keelte uurijad, lahkarvamusi on aga tekitanud selle arvatavad astmevahelduslikud suhted. Asjaolu, et silbilõpulist klusiili üldiselt keeliti või murdeti läbi kogu paradigma esindab kas klusiil või vokaal, on tänapäeva uurijaile andnud põhjust kahelda selle astmevahelduses[1]. E.N.Setälä aga pidas klusiiliga sõnakujusid tugeva astme üldistuseks, vokaaliga vormid arvas ta tekkinud olevat nõrga astme üldistusena[2].

Lms keelte enamikus (karjalas, aunuses, vepsas, vadjas ja liivis) harilikult säilib silbilõpuline klusiil, soome keeles esindab seda üldiselt vokaal, kagu- ja idaosas kohati ka klusiil. Eesti keeles esinenud ühendites kl, kr, kj, kn, tr, tj, tv, pl, pr, pj[3] tuleb põhja-eesti alal tavaliselt esile

---

1 Vastavate teooriate kohta vt.A. Pikamäe, Konsonantide tüvelisest astmevaheldusest läänemeresoome ja lapi keeltes, Kandidaadiväitekiri, Tartu 1957,lk.

2 Vrd. E.N. Setälä, Über den finnisch-ugrischen Quantitätswechsel, SUSA XIV,3, lk. 11–15.

3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH lk. 36-38 ja lk. 86–90.

vokaal või meediaklusiil, lõuna-eestis enamasti klusiil. Peale selle peame arvestama nii ühes kui teises murderühmas murdeti ja murrakuti eksisteerivaid sisemisi erinevusi.

Hargla murrak koos oma lähema naabrusega (Krl, Lei) erineb võru murde ülejäänud osast silbilõpulise klusiiliga sõnade nominatiivis. Nimelt on kl-, kr- jne. ühend mainitud alal püsinud algupärasemal vahevokaalita kujul, kusjuures klusiil on jäänud meediaks nõrgenemata[1]. Üksikutes sõnades asendab klusiili vokaal. Esinemuse tutvustamiseks esitatagu järgmised näited.

kl , kr:

Mõn äkL', ŋgkL, takL, nakri? 'naerid';

Tah ŋgkL, sgkL, sgkLmę, vakL, vikL, mukL (tähendust ei teata, arvatavasti 'kange leeline'[2]), kokR 'kogrekala', naǩkęr;

Koik ŋgkL, sgkL, vikL, vakL, takL, naǩkęr.

kj:

Mõn laGâ 'lai', vaGâ 'vai', raGâ 'konna reis', maǩkàs 'maias', raGùmę 'raiuma';

Tah laGâ, vaGâ, raGùmę;

Koik laGâ, vaGâ, raGùme, maǩkaś.

kn:

teñnu?, näñnu?, läñnu?.

---

1 Vt. nähtuse levikuala A. Saareste, VEM, k.97 (põtr).

2 Vrd. H. Ojansuu, Eesti etümoloogiaid, EK 1922, lk. 139.

kv :

ȩkV 'sirge, lihtne'.

tr:

Mõn aṭR, puṭR, pȩṭR, teṭR, kȩṭR;

Tah aṭR, puṭR, pȩṭR, teṭR;

Koik puṭR, kȩṭR.

tj:

paD̂a 'padi'.

tv :

laṭV, lȩDù 'inimene või loom, kes palju sööb, kuid ei kosu'.

pl , pr :

Mõn kupL 'mesilase kärg', lipl̥e? 'helbed kaera pöörises', sȩpR, käpR 'korts' ;

Tah (linà)kupL 'kupar', kapL, kaplanę, sȩpR, koBralihe?;

Koik kupL, 'mesilase kärg', kapL, käpR, sȩpR.

pj:

kaBja?.

50. Silbilõpulise klusiili ülalkirjeldatud püsiesinemusest moodustavad erandi üksiksõnad, kus harglas läbi paradigma on üldistunud vokaal,näit.

kl , kr:

kâl, nâl, ĩlä̀ (Mõn, Tah) ~ eĭlä̀ (Koik), kâr, nârDma 'naerma', kṏrän.

tn:

lîn, hõnaḵkęnę (Mõn) ~ võnaḵkęnę (Koik) 'tal-

2. Klusiil helitu konsonandi ees

a) Pearõhulise silbi järel

ks

51. ks > ss.

ks-ühend on hargla murrakus nagu kogu lõuna-eesti murderühmas üldiselt assimileerunud ss-iks[1]:

Mõn nahà Beśjä 'lambanahkade parkija', (tā) peś 'peksis', (nimä oĺli) maȧssunu? 'maksnud', vaś 'vaks', oššeț (purkkaṁma) 'oksendama', ošsaǩkene, uś 'uks', uȧsse 'välja', ušsèn 'väljas', (keŽèĺī) ušseťte (põlę) 'Keseli suunas';

Tah (sa)pešsät 'niidad', (ma olę)eȧssünü? 'eksinud', eȧssünü(krûŽ) 'ehmumisest saadud roosihaigus', maś 'maks', maȧssu maȧssa? 'maksu maksta', vašsà (piǩkùnę) 'vaksa pikkune', ošsèn-Deme 'oksendama', ošsaǩkene 'oksakene', uś 'uks', (kiŽu?) uȧsse 'tõmba välja';

K oik (rīȟt) peśtiDi 'rehte pekseti', (süà)peś 'süda klopib', (timä oĺ) eȧssünü?, peś 'tael', (palkka) maštàȧ, oś 'oks', ošsènDeme 'oksendama', perà,uś 'pärauks' ~ uiȧ, (ma viȧka) uȧsse.

52. -ks-

Leidub siiski terve rida sõnu, kus ks esineb ka hargla murrakus. Näit.

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 41.

Mõn paksu (vihma), saksa?, (vetta) eksi, koksna 'koksatus', plaksahus 'plaksatus', (tü sa) pliksi, (sermi) roksuttamma, krgksattumma, (aijavitsa?) tiksivä? 'aiavitsad tiksuvad, pauguvad', krüksma 'krooksuma (konnadest)';

Tah paks 'tihe', saksleZe?, saksist 'saksadest', taksi (vahile) 'näpitsa vahele', (tül) kaksas (vihma) 'tuul lõõtsub vihma', tsekš 'raudkang', püksi?, loksme 'luksuma, loksuma', (raBaZi raBajeGe) tsokst, tsoksť, (lätš katški niGu) ploksať, (ilä tsaGi vasta pûD niGu) plgkšna (rähnast), (nä siZest niGu) rgksive? (kartulitest), hire lgks';

Koik paksu (mgtsa), saks, (käšši) plaksuttet, (süDä lü) tuks, tuks, (vî)keks 'pootshaak', tiksa us, püksi?.

L. Kettunen peab lõuna-eesti ks-ilisi sõnu põhja-eesti laenudeks[1]. Nagu selgub esitatud näiteist, võiks antud sõnade puhul olla tegemist ühelt poolt laenudega, teiselt poolt onomatopoeetiliste sõnadega.

ts

53. Lähemal tutvumisel hargla murraku ts-ühendiga on töö kirjutaja jõudnud veendumusele, et pole õige käsitleda ts-i koos teiste häälikuühenditega. ts-ühend tervikuna omab eri kvaliteeti, temas tekki-

---

[1] Vt. L. Kettunen, EKÄH, lk. 39/40.

ɳud kvantitatiivsed muudatused haaravad aga tema mõlemaid komponente (vrd. näit. väi̯ts : väĭDZė), sellepärast on ts iseseisva häälikuna paigutatud klusiilide järele vt. lk. 196.

ps

54. Silbilõpulisel ps-ühendil on hargla murrakus 3 esinemust.

55. ps = nagu põhja-eestis, soomes, karjalas, aunuses ja vepsas, näit.

Mõn koi̯ps : koĭpsù (u.), poĭpsi 'väikemaapidaja', nai̯ps (vîna),(kai̯ts) nöĭpsi 'nööpi', vai̯ps, vaĭpsi 'hoop, löök', roi̯psma 'ropsima (kõrvadest, mis peas liiguvad)', roi̯psna 'robin';

Tah koi̯ps : koĭpsùhai̯Guš (u.) ~ täùDęBi̯ (v.), saĭpsu (u.)(väŕiZeZe?), poĭpsęlę 'popsidele', nöĭpsi 'nööbi', (uBi̯nę) li̯psu : liĭpsù 'õhukese lõigu(õuna)', kęi̯psu (lûme) , (lät̄ niGù) roi̯psnę 'robinal', (lai̯nę) lai̯pseve? 'laksuvad', (tî om) loi̯ps ja lai̯ps, loĭpsà,uš ja laĭpsà,uš (jalà aī) 'lobjakuga kaetud tee', lai̯psnęt̄ (tulę) 'lobjakut tuleb';

Koik koi̯ps, turnöi̯ps : turnöĭpsi? 'naeris', poĭpsi? 'väikemaapidajad', nöi̯ps : nöĭpsi? , jami̯psma (sa) jamBZi̯t 'jampsima', (vęt̄ niGù) ni̯psaĭtteš (ärä?) 'nipsti', li̯ps : liĭpsi 'plaksu', (ma anni â) laĭpsù 'plaksu', (lai̯sęlę) laĭpsaĭtteš 'lüüakse', (leije niGù) lai̯psna 'lõi nagu

plaksti', kopsna 'kobin', (saŭtas mahà niGù) tsopsaŭtes 'sopsti', lipsas(kĭlt) 'limpsab keelt'.

Näib, et esitatud liiki sõnad võib jagada kahte rühma:

a) laenud või hilisel ajal murdesse tulnud sõnad (kops, saps, naps, nöps, popsì jt.); b) onomatopoeetilist laadi sõnad (ropsma, lops, lapseve?, lips jt.).

Lahtise silbi ps on kvantitatiivses vahelduses ps-iga kinnises silbis. Seejuures esineb aga Mõnistes ka Bz-lisi sõnu, näit. roBZàhus, haBZàhus 'vopsatus puu mahalangemisel'. Arvatavasti on need noomenid tuletatud verbidest roBZaŭttumma, haBZaŭttumma, kus nõrga astme põhjustab sõna 2. ja 3. silbi piiril esinev geminaat.

56. ts pro ps, spetsiaalselt lõuna-eestiline nähtus, mida ei tunne teised sugulaskeeled (vt. lk. 206).

57. ss pro ps, samuti ainult lõuna-eestis toimunud häälikuareng, vt. lk. 213–214.

58. E.N. Setälä arvamus, et ps-i esinemus kord ts-ina, kord s-ina on paralleelne ks-i esinemusega[1], jääb vähemalt eesti materjali arvestades siiski küsitavaks.

b) Järgsilpides.

59. Eesti sõnalõpulistest klusiilidest esinevad

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 196.

kaugemal sõna sees helitu hääliku ees ainult ks ja ts (vt. lk. 214–224). Ühend ps pole arvatavasti esinenud mujal kui rõhulises silbis[1].

ks

60. Kaugemal sõna sees on -ks- seaduspäraselt muutunud ss-iks, mis vastavalt ss-geminaadile esineb kas šš-i, š-i või ž-na (vt. s-häälik lk. 232 jj.). Assimileerumise kohta võib tuua näiteid järgmiste rühmade viisi:

1) arvsõnad: kaťťèŽa[2] (Mõn) ~ kaťťèŽę (Tah, Koik) ~ kaťťęššę (Koik), üťťèŽä (Mõn) - üťťèŽe (Tah, Koik) ~ üťťešše (Koik);

2) ks-noomenid:

Mõn (piĸkä)jûŽę?, hämmęGäüssel, karúššęš 'karjaseks', varèŽę?, linàŽę? 'linnased', tęřvaš 'peerg', kaťťùŽę (pāl), maťťušęDę, käĺüš, làóssęiD 'taimepeenraid', jänešseiD, kerèŽe (koťťalę), immiš, (kümne) koŕjuŽęGa '10 pasmaline (suga)';

Tah jûŽę (lęikkamine), käüššeiD, immiZelûkkęnę, jänešseiD, kereš, tulèŽęGę 'tulelöömise rauaga', vanàvarèŽę?, nęGèŽę?, linàŽę (ęlu?), linašsęl 'linaskil', tàóŽę? 'rangid', tęrvàŽę 'peerud', oràŽę, (kalà) hařjàŽę? 'uimed', hařjàŽę? 'uimed', hařjaš, teŕvüš, teŕvüŽe vîn,

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 39.

2 s-i ja ks-i levikuala sõnas kaheksa vt. A. Saareste, Eesti murdeatlas II, Tartu, 1941, k. 46.

kuĭttùZe(mâ) 'kütise muld', mähüššeGe,(karḥ sû kārà) põrüššeiD, kälùZe?,(saṅDi) koŕjuš 'kere', karúššel 'karjusel', maĭttuš,aĭja (kottal),hormùZę? 'sõklad', (kalà) leĭttùZę?, kuĭlušš̨eiD, puhùZę 'nõiutud esemed, mis teisele kahju toovad', (heŋ̀G) puhušš̨eil 'hingetult';

Koik (kaĭ) jûssīst, käüsse?,(tsià) arjašš̨e?, linašš̨e?, orašš̨e?, jalašš̨e?, terŏvašš̨e?, maĭttušš̨e (pāle) 'surnuaeda', nęGėZę?, varęšš̨e?, ilŏvęšš̨e?, jänéššīD, kerèZe ~ kerešše (pāl), tàóZę (oĭtsà manu?), kaĭttušš̨ès , tervüZe pàle 'terviseks', küĭttüš 'kütis', karúšš̨e?, núĭttušš̨e?(v.) ~ kaṅnušš̨e? 'kannused', sęrmušš̨e?, kaĭttušš̨e?, riṅnùZę kapL, riṅnušš̨eGę , ormušš̨e? 'uimed'

3) lõuna- ja lääne-eestilises translatiivi lõpus[1].

Mõn (vętku) hâš, näDàliš àóš , jõĆiš, ûZeš,lõmaš 'taimeks', kuṁmaš, vanaš, talŠpühiš, terḥveš, jaṅvęš, pümèheš, halùZaš, haiGęš, pînüš, rikkas, inèmiZeš, taGàhuZęš, jämèheppäš, (sai) heĭläĭttüš 'sai talitatuks', taṗpęĭttùs,(om sānu) kęnèlDuš, (jäi) jûBunuš, (lei) kûluš, (sai) panttuš, (sâ) teĭttüš, (ma? is panę) kàćvaš 'tegin, nagu ei näeks';

Tah iĎimĮš (neiD ülĭtti) 'ei tea milleks', hâš mâš 'heaks maaks',kaĭttęš kûš , sūręš kęóš 'suureks kaseks', (lät) vâš 'vagaks (ilmast)', vāvaš 'teravaks', haĭvaš, sūręš poĭŽiš, miheš,töṅjäš,

---

1 Vormi levikuala vt. A. Saareste, VEM, k. 22.

eĭlęs 'õlleks', tāŕis, kŭĭmèmBeś, läüttüZeś 'süüteks', jûBunuś (jâZe?), kimmäppeś 'tugevamaks', pümè,eś ,ɒõmmęneś 'homseks', haiGęś, vaiGęś, puhtaś, lämmäś, pûDuliZeś 'rumalaks', sûDleZeś,(sâ) künttüś,(iĭmà saiję) taɒpęĭttuś , (saiję) ärä häütteDüś 'ära hävitatud', (saiję ruttu) teĭttüś , (lihà sâ ärä) sûDüś,(iś sā)küśtüś , (sai läBi eleĭttüś;

Koik (toĭlę)jàóś, tsilíś 'siloks', (lät̄) puruś, (om pant) nimeś, (teĭti) jaĥveś, muštaś, iluZęś, koĭmàDęś naĭŽęś, (jâZe?) jûBunuś, aiGęś , puhtaś, vaiGęś , rikkaś, (ei panę) uhkeś, pēnüĭkkeZeś, (saiję) teĭttüś, (jät̄) surnuś, (saiję) āvaĭttuś, (saì) taɒpęĭttuś,(poiG is panę)tíDväśkina 'ei võtnud teatavaks';

4) indikatiivi preesensi 3. isikus (sg. ja pl):

Mõn (paDà)kíś,(timà) jäś, näüś , leŭwüś, süñnüś, (ahùBerä) palaś, aštuś,saĭtaś, (eGä) hûBüś,'jää hüübub', (timà) viśkaś, tęmBaś, aviĭttaś, tęrèlaś, tsiĭGaĭttuś 'tilgub', (timà) närBeĭleś 'sööb närvalt', (poiśkęZę) vahiZę?, oĭjùZę?, liǹDaZę? kuikkuZę? 'lahjuvad', (hüDZe?) kumęĭttuZę?, (nā) kihuĭttaZę? 'ässitavad',läɒpäĭttüZe? 'lämbuvad', häitseZe? 'õitsevad';

Tah näüś,(miś) süñnüś , kūluś, (veŽi) kíś, (perrä) jäś, (laťś) kaZuś, (ijä) muŕruś, (tā) kõleś, solaś 'sulab',(tŭ)pulkkaś 'lõigub', (vihma) saĭttaś, (timà) varasteś, ~~kuleś~~ (kiťs) mäkkäĭtteś,

(lihm) mäleṫṫeṡ, (tū)kamàṅDeṡ, kulè,uṡ,(tū)pajaṫṫeṡ, mäDàneṡ, (aḵḵèṇ) hiGiṫseṡ,(inèmine) paìleṡ,(piṇī) uṅDaṡ 'ulub', teṃBaṡ (kûrä), laṁmeṡ (maha), peìGäṡ,
(nā) kîZe?, eläZe?, kōlèZe?, kaZùZe?, süṅnùZe?, leḥvèrDeZe?, tsiĬGùZe?, aviṫṫeZe?, terkkuZe? 'põruvad', (oššа?), vāGaṫṫeZe 'kaaluvad alla', (paĬGa) riṗṗènDeĬleZe? 'ripendavad':

Koik jäṡ, kàéṡ, kĵrleṡ ja vĵrleṡ, vahiṡ, tsiĬGuṡ, tsiĬGaṫṫeṡ, iṁmiṫseṡ, (veZī) tsiríZeṡ, vereṫteṡ, (pû)aBrasteṡ, (täùZ niGù) ngreṫteṡ, (üDZī) eḥ́kaṡ, äiṫseṡ 'õitseb',
(niä) eläZe?, kaZùZe?, maGàZe?, tuḵḵùZe?, ùtleZe?, puṡkleZe, vaṅnùZe?.

5) lõuna-eestilises passiivi preesensis[1], mis sageli langeb kokku personaalse passiivi sg. ja pl. 3. isikuga (isikulõpud vrd. indikat. prees. 3. isik).

Mõn jūwaṡ, käŭDäṡ, laštaṡ, pē[i]Däṡ 'peetakse', (inèmine) paṅDaṡ, aŕvaṫtaṡ, kŭĬveṫtäṡ, kaḵkuṫtaṡ, teṛèlDaṡ, kuṫsuṫtaṡ, hoĬjeṫtaṡ, naḵkaṫtaṡ, lūwàZe (rûGma ala?), paṅDàZe?, veĕDaZe?, kuṫsuṫteZe?, (nū) maṫteṫtaZe?, (nū) pōDeṫtaZe?;

Tah tūwaṡ, vījäṡ, sūwäṡ, meĕtaṡ, aṅDaṡ, üĬDäṡ 'öeldakse', nüštäṡ 'lüpstakse', mēDeṫteṡ ~ mèiDeṡ, miṅDäṡ, teṫtäṡ, aleṫteṡ 'alatakse', teĬliṫteṡ, kuṫsuṫteṡ, tahiṫteṡ, truĬliṫteṡ, käŭDeṫteṡ,

---

[1] Vt. levikuala A. Saareste, EM II, k. 47; VEM, k. 11,20.

mäŋ̆Gi̯tteș, koBistęDęș 'puhastatakse', küDZeț-
teș, lęppęțțęDęș, tülüțteDeș 'tülitsetakse',
(huș̄)viZați̯teș, paňDaș (palàmę), (kaŕi) ai̯jaș,
(sûk̀) jäțteți̯teș, (liha) suiț̆suțțęDęș, (tā)pöi̯-
Däș 'pöetakse',
(vaZ̀iGę) ai̯jàZę?, (jänèZe) vījäZe?, (nū) pēi̯-
DäZe?, (küț̆ti) paňDàZę?, (aZu?) viZați̯țęZe?, (ri-
Zù) paňDàZę (kokku), teț̆tàZe (sai̯ja?), (nū̆) kuț̆sut̆-
țęZę?, (nū̆) kaǩkuț̆țęZę?, (nū̆) pēi̯DäZe, (kįiǩ) laš-
tàZę?, nū raŏDàZę (mahà?), (pâ/Bōlę) kęi̯tteZe
(suppiș), (nū̆) oșțęțțęZę?;

Koik paňDaș, sūwäș, teț̆täș, vījäș, pēi̯Däș 'peetakse',
vęĕDaș, tuĭDaș, jōštaș, ài̯Daș 'aetakse', oĬDaș,
mäŋ̆Gi̯tteș, kuț̆suțțeș ~ kuț̆sutțęDęș, küDZäțteș,
periț̆teDeș 'peritakse', lęppęțțęDęș, säi̯tteș
(kûrma), teț̆täș (kriŋ̆Gęl̀), (aknę) paňDàZę (et-
te).

6) potentsiaali preesensis, mida murdeala kesk- ja idaosas võib kuulda kõige vanemailt keelejuhtidelt, neiltki vaid teatud verbide puhul:

Mõn (aĭmà) länneș, (rīDi) tulneș, (henù) oineș (uĭnu?),
(kaș sāl) oineș ... (haiGęiD);

Tah (mià pęrrà keĭ) oineș?, (ku kaĭliș tā) oineș,
(koǹ tū vil̀t) oineș, (ku vanà) oineș.

7) lõuna-eestilises konditsionaali preesensis[1], mis harilikult moodustatakse olema-verbi abil:

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 55.

Mõn oś (sûrmęiD sānu?), oś (kûlDanu ęiGęDę), (ma?) oś (taṙrę tuĭlu?);

Tah olęś (ma? joùDunu?), (ku tū) oś joùDunu?, (siś tū) os teňnü?, ma ś seittunu?, ma ś käŭnü?;

Koik (siś) olęś (oĭnu?), (niä) olęś (...är muṙDunu?), (nū) olęś (taȧtunu?).

Kolme konsonandi ühendid

str

61. Ainsaks väga vanaks kolme konsonandi ühendiks peetakse str-i, mis varem esines sõnades ketrama (~ kehrama) ja oder (~ ohr). Eesti murretes jätkavad str-i tr (~ Dr) üldeestiliselt ja hr kitsal alal Kesk–Eestis. Vastav kahesugune esinemus peegeldub ka soome murdeis[1].

Hargla murrakus on str edasi arenenud tr-iks, mis vaheldub Dr-iga, näit. ketṙämä (Mõn) ~ ketṙäme (Tah, Koik); (timä) keDräś.

oder-sõna Harglas nagu kogu lõuna-eesti murderühmas ei tunta[2].

ŋks, nts, lts, rts, mps

62. Vastavalt teistele lms keeltele leidub eesti keeles terve hulk kolme konsonandi ühendeid, mis koosnevad helilisest konsonandist, sellele järgne-

---

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 158–160; L. Kettunen, EKÄH, lk. 43.

2 oder-sõna levikuala vt. A. Saareste, EM II, k. 31; VEM, k. 82.

vast homorgaansest klusiilist ja s-häälikust. Nende ühendite vanuse suhtes pole jõutud kindlale otsusele. Näib, et vähemalt teatud osa sõnade puhul tuleb klusiili pidada hilissündinuks, tema ülesandeks on hõlbustada häldamist[1]. Tänapäevane olukord hargla murrakus on järgmine.

ŋks

Mõn koŋks' (:koŋksù), kreŋksi (kiskunu?) 'kõveraks kiskunud';

Tah (kats) kluŋksu 'kaks suutäit (viina)';

Koik koŋks (: koŋksù)~ koŋks' (: koŋksi) kleŋks 'suutäis'.

lks

(sālt) vilksattus (Tah, Koik).

nts

Mõn kints : kiŋDZù , väntsümmä : väntsüDä?, pruntʃs : pruntʃsi (pāl), puntsi (teGèmä) 'punši tegema' , anDZak 'imelik, kentsakas', viŋDZe 'vintske' : (kikkè) viŋDZeppa?, taŋDZja 'tantsija' : (tā) taŋDZ 'tantsib' , roŋDZuttamma 'haigena vaevaselt midagi teha pusima', uŋDZettas 'sajab uduvihma', (ala) iŋDZittellü 'ära irvita', (haŋBa jâZe) iŋDZile 'paljaks (naerust)', koŋDZ : koŋDZà;

Tah rantkālaGe 'krantskael (koerast)', ants, kints:

---

[1] Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 89–90.

kiňDZu$^{?}$, (läts) pintska 'vajus kokku (leivast)', alusprunts 'alusseelik', lenDZi$^{?}$ 'leid (hobusel)', (viŕkàDi) kaṅDZ 'kand' : kaňDZù, kaňDZust (kaZùnu$^{?}$) 'kännust kasvanud', viṅDZę (niZa$^{?}$) 'sitked nisad (lehmast)' : viṅDZę (ijä) 'tugev, vintske', (haṁBa) iňDZilę 'hambad paljad';

Koik ants : aňDZù, (põlę) kintsu : kiňDZu$^{?}$, lonts 'lont', prunťsi$^{?}$, leňDZi$^{?}$, koṅDZ 'konts' : koňDZà, (aṁBa) kaṅDZ 'hamba juur', taṅDZ : taňDZù, aňDZak, piňDZijõńi (rahà) 'pensioni raha'.

lts

Mõn melDZaṡ : meltsa 'malts', kalDZu$^{?}$ 'räbalad', selts : selDZi;

Tah selDZil;

Koik melDZaṡ : meltsa, selts : selDZi.

rts

Mõn (leĥmä) virtsaZę$^{?}$, viřDZàDZę (oťsàGa) 'piibupigise otsaga', kęrts : kęřDZi, pařDZì, n^{j}uřDZu$^{?}$ – n^{j}ářDZu$^{?}$ 'räbalad', (huĭGà), n^{j}ártsę, (ei) kurtsu$^{?}$;

Tah virtsi 'vürtsi' : viřDZi, virts : viřDZàGę, parts;

Koik virts : viřDZà (aùD), (järvè) ęrts 'hõljuv kallas':

ęřDZù (pãle), (sattę niGù) lattsattęṡ 'kukkus kui plartsti', męřDZuk.

mps

Mõn komps : komBZu;

Tah komps, kempsme 'kõmpsima'.

63. Näeme, et esitatud ühendeist kõige arvukamalt leidub nts-, rts-sõnu. Need on kvaliteedilt väga sarnased teiste ts-sõnadega, kus vastav ühend asub vokaalide vahel. Ka tugeva ja nõrga astme vahekorrad on samasugused: väits : väiDZe , kints : kiñDZu, erts: erDZu. Võiks arvata, et osa selle grupi sõnu kuulub kõige vanemate kolme konsonandi ühendite hulka. Kolmnendest (malts ~ meiDZaa, n'arts, virts), mis esinevad eestis, soomes ja liivis, ühendabki Ojansuu teiste ts-sõnadega[1]. Kahjuks ei ole aga hilisemad afrikaadiuurijad neid sõnu oma teoseis kui afrikaadi jätkajaid esile tõstnud[2]. Vanaks peetakse ka kõmpsima-sõna[3].

Kolme konsonandiga esindatud sõnade rühma kuulub terve hulk laensõnu. Nendes võib lähtekeele konsonantühend säilida, nagu prunts, rantskal, tanDZia, virts 'vürts', teiseks võib klusiil ühendi keskel olla hilist algupära, näit. piñDZijõñi, selts . Huvitav, et Harglas pole klusiil arenenud kõikide taoliste häälikuühendite keskele, näit. pinsli 'pintsel', hanš 'ants' (Mõn), kaiZa? 'püksid', (poiskeZe) jemZik (Koik) jt. Mujal eestis on need sõnad harilikult klusiilised.

Ka onomatopoeetilises sõnas lartsattes võib klusiil olla hilist algupära[4].

---

1 Vrd. H. Ojansuu, Suomen lounaismurteiden äännehistoria, Helsinki 1903, lk. 77–79.

2 Vrd. eriti Y. H. Toivonen , FUJA; H. Paasonen, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen lautgeschichte, Budapest 1917.

3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 44.

4 Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 90.

G E M I N A A T K L U S I I L I D

A. P e a r õ h u l i s e s i l b i j ä r e l

64. Üldise arvamuse kohaselt allusid geminaatklusiilid astmevaheldusele. Lms algseiks tugeva ja nõrga astme suheteks peetakse varasemat vaheldust kk : k̆k, tt : t̆t, pp : p̆p[1], kusjuures tugev aste (kk jne.) esines avatud silbi ees, nõrk aste (k̆k jne.) – suletud silbi ees.

Pearõhulise silbi järel vastavad hargla geminaadid üldeestilisele esinemusele, s.t. lühikese silbi vokaali järel säilib lühike geminaat nõrgas astmes, tugevas astmes seevastu on varasemad kk, tt, pp veidi pikenenud[2], näit.

Mõn tuk̆küst : tukkü (part. ja illat.), rok̆kà (gen.) : rokka, hüt̆tü (gen.) 'metstuvi' : hüttü, kot̆ti : kotti, mät̆täs : mättä, (ma?) vet̆tà : (nimä?) vetti, rut̆taten : (ma?) rutta, lep̆pä (lihe?) : leppä, käp̆pile : käppä, sep̆pä 'pärmi' : seppä;

Tah sik̆ka? 'sikud' : sikka, päk̆kà 'pöidla', päkki (pl.part.), vak̆kà : vakka, kik̆kas :

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄ, lk. 45; L. Posti, GLL, lk. 190; E. N. Setälä, SUSA XIV : 3, lk. 11. Autor peab siin algseiks just eesti geminaatide tänapäevaseid suhteid, näit. vakka : vak̆kà.

2 Vrd. L. Kettunen, EKÄ, lk. 46.

kiḳkaharǰa?, 'teat. seened', kuǩkä uŹi 'kükili': kuḳkät (maha?) '(sa) kükitad', rät́ti : rät́ti, raṯtaṡ 'vokk' (v.): raṯta, olänuṯ́ti? : olänuṯ́ti, (ma?) jät́ti 'jätsin': (nimä?) jät́ti?, (timä) puṯ́tuṡ : (ärä) puṯ́tu! 'ära sa puuduta!', (vaŹiGę) kiǩ́pist : kiǩ́pi, saǩ́pi : saǩ́pi, (viĺlä) taǩ́pän 'vilja lade': taṗnę, (sa ärä) oǩ́päDu!: (timä) oṗpaṡ, (sišmä) taǩ́pä : (siṡ) taṗpunu? 'siis sa oleksid võinud peksta';

Koik (siĺmä) laǩ́kä 'lau' : laḳka, täǩ́kü, kuǩ́kę́ĺ : kuḳliǩ́kę́ni, kiǩ́kaṡ : kiḳkīD, uǩ́käDę? 'hukata' : (ma?) huḳka, miṯ́tiGe (liBė) 'kangast, kui selle lõngad on üle tõmmatud linaseemneist keedetud vedelikuga': miṯ́ti, veṯ́ti : veṯ́ma, ma veṯ́tä : lihäveṯva pühi?, (ma?) jäṯ́tä : om jäṯ́tünü?, koǩ́pä 'kulbi' : koṗpa, käǩ́pä : käṗpä. leǩ́pä : leǩ́pi, kuǩ́paṯ́teme : kuṗpume.

65. Kui geminaadile järgnev lühike vokaal lõpukao tõttu kadus, siis on lühike geminaat muutunud pikaks üksikklusiiliks, näit. roḳ̄ 'hobuste jook', siḳ̄, päḳ̄́ 'põial', vaḳ̄, (käé) jaḳ̄, täḳ̄ 'täkk', hüṯ̄ 'metstuvi', (timä) veṯ̄, räṯ̄́ ~~'jättis'~~, koṯ̄́, miṯ̄́ 'vedelik kanga lõngade libedaks tegemiseks', koṗ̄ 'kulp', seṗ̄ 'pärm', kiṗ̄́ 'kibu', saṗ̄, (timä) oṗ̄ 'õpib', taṗ̄́ 'tappis'.

66. Sisekao tõttu helilise konsonandi ette sattunud geminaat on poolpikaks üksikklusiiliks arenenud, näit. taḳjīD 'takjaid', käḳ́me 'peitma' kuḳliǩ́-

kẹZẹ , vẹtma 'võtme', lihàvẹtva (pühi?), tutva 'tuttav', jätmä , ọpma, tapma, tapnẹ (päl) 'viljalademe peal'.

67. Sõna esimese lühikese silbi järel on geminaatklusiil (harilikult tt) üksikutes verbides arvatavasti dissimilatoorsel teel kadunud[1], juhul kui ka järgmises silbis esineb sama geminaat või dentaalklusiil, näit.

vẹẹt (Mõn, Tah) (pro võtteṭ) ~ vẹẹttiDi (Koik) (pro vẹttẹtti); kē[i]tti (pro kēDetti), ültti (pro ütteltti), näkkẹ (pro naḳkaḳkẹ).

Teiselt poolt on geminaat püsinud, näit.

jättetti (nü?), maṭtẹṭtaZẹ? (Mõn) ~ maṭtẹṭtẹZẹ? (Tah, Koik) 'need maetakse', mẹṭtẹlDa? (Mõn) ~ mẹṭtẹlDẹ? (Tah, Koik) 'mõelda'.

Kui järgsilpides sama geminaati ei esine, püsib 1. ja 2. silbi piiril asetsev verbitüve geminaat igal juhul, näit. vẹttunu? 'sa oleksid võinud võtta', maṭtunu?, kṭttünü?.

68. Algse pika silbi järel on geminaatklusiil tugevas astmes püsinud, nõrgas astmes arenenud meediaklusiiliks. Nõrga astme arengu põhjustajaks peab E.N. Setälä eesti keeles valitsevat seaduspärasust, mille järgi sõna pika silbiaine järel nõrgas astmes ei tunta pikka konsonanti[2]. See väide tundub

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH , lk. 49.

[2] Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 49.

tõepärasena ja annab end rakendada kõigis eesti murdeis, välja arvatud soomepärane kirde-eesti ranniku-murre. Hargla esinemust tutvustagu järgmised näited:

Mõn leikkamma : leĭGaĭtti, tsaukka (sg.part) 'kobarat' : tsáŭGà, haukku? 'haukuda' : ma haŭGù, nulkka 'nurka' : nuĭGà, palkkę (vahèlę) 'palkide vahele' : paĭGì, nęrkka 'vedelikku, leent' : nęrĞa; kŭttti 'kooti' : kōDi, nīttä?: (ma?) nīDà, (ärä^{s})sâttanu? 'ära kaotanud' : (sa?) sāDaṭ , santtę 'kerjuseid': saṄDi; kaupa: kaŭBà , hŭppi : hōBì , tsomppu (sg. part.) 'lohukest' : tsomBù , tulppa : tulBà;

Tah sĭkka (illat.) 'külvianumasse' : sēGà,(laṭs) rŪk : (mišsà) rōGiṭ, kūkku? 'kukkuda (käost)' : (sa) kūGuṭ, tuikkamę 'kergelt valutama': tuiGaš 'valutas', tilkkanę (hain) 'rohi, mis on täis tilku' : tiĭGa? 'teatud umbrohi',kolkka (illat.) 'jõekäärus asetsevale heinamaatükile' : koĭGà, virkku (karttuliD) 'värskeid kartuleid': viĞa (karttuli?), aitta (illat) : aĭDaĞkęnę, sŭttti (sg. part.) 'tiiki' : sõDin 'tiigis', (nā?) sgittęvę? 'sõidavad': (ma?) sgĭDà, ~~näüttä?~~ 'näidata'; ~~(sa?) näüDä~~, lontti (sg. part.) 'porilompi' : loṄDi,(kaṭs) santti 'kerjust' : saṅDi; kŭppa (illat.) 'koopasse': kōBàn 'koopas', pĭppamę 'suitse-

tama' : pīBaDę̆?, (timä) lĭppaś 'lonkab' : lē-Baťten (läť) 'läheb longates', (kālù) tulppa (sg. part.) 'kaevu posti' : tuĭBà, (timä) pomppaś (pej.) 'pumpab, s.t. käib ühest kohast teise' : pomBàDę̆? , tsirppi 'sirpi' : tsiřBi-Ge̊j

Koik luikka : luĭGa? tūkkamę 'tõukama' : tūGàDę̆?, (tiä) leikkaś 'lõikab' :(poiś) leĭGànu?,(veťti) väĠiBulkka 'vedasid vägikaigast' : puĭGa?, ařkki (sg. part.) : ařGi,(kaťs) tsirkku 'kaks lindu' : tsiřGèl 'lindudel', aitta (illat.): aĭDà , lâtta (sg. part.) : lāDà, sgittunu?: sgĭDeťti; kelppa (sg. part.) 'räästaalust auku' : keĭBà (pû), tulppa 'posti' : tuĭBa?, limppamę 'lonkama' : limBànu?.

69. Kui pikale silbile järgnev geminaat apokoobist olenevalt sattus sõna lõppu, siis on ta tugevas astmes arenenud poolpikaks üksikklusiiliks. Samasugune muutus on toimunud sünkoobi tõttu mingi teise konsonandi ette sattunud geminaatklusiiliga. Vastav üldeestiline esinemus peegeldub ka hargla murrakus, näit.

(ijä) pläk' 'jääpank', (laťs) rûk 'laps röögib', kûk 'kaevukook', leik 'lehter', jûk' 'jook', mulk 'auk', (vīnà) tsärk 'viinapits', sgit 'rong', kût' 'koot',(timä ~ tiä) ût' 'ootas',(memmù) sût 'ema söödab', kûp

'koobas', pi̯p, (kaⁿDli) ts̀omp 'kaenlaauk', (karttuli) tamp' 'kartulipuder', tsirk 'lind'; suikma 'suikuma', uikma, kiŋkmä 'kinkima', katlę, -aluš (Tah) 'kolle', kītmine, ūtmę (Tah) 'ootama, kauplęmę (Tah, Koik), (ma) kompssi 'kompasin', vętku (hâš) (Mõn) 'ta olgu rahul'.

70. Nagu tõendavad ka hargla murraku ülalesitatud näited, võib eestis geminaatklusiilidena püsinud häälikute kvantiteedis eraldada kolm astet:

1) lühike geminaat kk, tt, pp (vakka, kotti, koppa) nõrgas astmes on säilinud varasemal kujul[1];
2) pika silbi järel esineb keskpikk geminaat kk, tt, pp(sikka, nittä, tulppa) (mis varasema olukorraga võrreldes on veidi lühenenud[2]);
3) ülipikk, algse olukorraga võrreldes veidi pikenenud geminaat kk, tt, pp tugevas astmes lühikese silbi järel (vakka, kotti, koppa), juhul kui järgmises silbis on toimunud kontraktsioon[3].

Eesti klusiilide 3. välte küsimus haarab endasse ka ülipika geminaadi olemuse ja tekke probleemi. Kirjanduses on vastavat nähtust esmakordselt käsitlenud ja valgustanud M. Veske[4]. Nagu näitavad kõige uuemad uurimused, kuulub prioriteet eesti 3. välte

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH , lk. 45; LUKD, lk.98.

2 Vrd. L.Kettunen, EKÄH, lk. 46; LUKD, lk.98.

3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 46; LUKD, lk. 97; P.Ariste, FPEK, lk.5.

4 Vrd. M. Veske, Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Leipzig, 1873, lk. 6 jj.

kujunemise selgituses J. Hurdale[1]. Eesti geminaadi kolme eri pikkusastet tunneb ka E.N. Setälä, samuti mõistab ta, kunas võib esineda ülipikk geminaat[2].

B. K a a s r õ h u l i s e s i l b i j ä r e l

71. Kaasrõhulise silbi järel esineva geminaadi algseid vahelduslikke suhteid peetakse analoogilisteks pearõhulisele silbile järgnevatega, s.t. kk: k̆k, tt:t̆t, pp:p̆p, kusjuures tingimuseks on silbi kinnisus või lahtisus. Eesti tänapäeva lühikese geminaadi kvaliteet kaasrõhulise silbi järel arvatakse vastavat varasemale, seevastu pikk geminaat osutub pikenenuks nagu pearõhulisegi silbi järel[3].

Hoolimata eesti lõunamurretes kohati valitsevast olukorrast, et geminaadi nõrk aste on lühenenud meediaklusiiliks just kaasrõhulise silbi järel (näit. Se,Lei,Rõu), jäävad hargla geminaadi suhted eesti üldisele esinemusele vastavaiks.

k̀k : k̆k

Vaatluse alla kuuluva sõnade rühma moodustavad ik-tuletised[4].

---

1 Vrd. A. Kask, Mõningaid täiendavaid andmeid eesti
2 väldete käsitluse ajaloost, TRÜT 51, Tartu 1957, lk. 8-10.
Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk.19.

3 Vrd. L.Kettunen, EKÄH, lk. 45–46.

4 Vt. lähemalt I.Kont, Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles, Kandidaadiväitekiri, Tartu 1955, lk. 110 jj.

Mõn lihùnik : lihunikku, palàvikku : palavikkun, parutsnik 'parisnik' : parutsnikku, räBästik 'padrik' : räBästikku, (pâr)ruhimikku (täüt) 'paar kamalatäit', tsähälik 'metsasalu', aiDnik : aiDnikku?;

Tah kaDèlik : kaDèlikku, vàèlik 'vahelik, kanga lõimevahe' : (läBi) vàèlikkust, ràènDik 'raiesmik', poñmistik, parutsnik, palàvik;

Koik aGànik : aGànikku, laGènDikku : laGènDikku, puñmastik : puñmastikku, palàvik : palàvikku, aZùnik : aZùnikku, parZnik : pārZnikku?

pp : p̆p

Tänapäeval hargla kaasrõhulisele silbile järgnevas komparatiivi tunnuses esinev sekundaarne pikk geminaat pp vaheldub lühikesega samuti nagu kk ülalmainitud ik-sufiksiga noomenis. Samasugune olukord valitseb kahesilbilisteks lühenenud sõnades.

Mõn (kik̆kè) viñDZep 'kõige vintskem' : viñDZep̆pa?, ilùZap : ilùZap̆pas, mgrùvap : mgrùvap̆pa, varat̆sèppa 'varemini' halùZappa 'valusamini', taZat̆sèppa 'tasemini', sõlat̆sèppi (sûkke) 'soolasemaid sööke' : sõlat̆sèp̆pas, lâpsep 'jõudsam' : lâpsèp̆pa;

Tah (kik̆kè) alat̆tup 'kõige alatum, viletsam' : alat̆tup̆pès, (vîl) maGè,ep 'magusam' : maGè,ep̆pa, raZè,ep 'raskem', halùZep̆pa? 'valusamad', (kik̆kè) traGit̆sep, väGèvep̆-

pes̀ 'rasvasemaks', kûlZaṗpę̀, kimmàp 'tugevam' : kimmäṗpeś (minème), (kiḱkę̀) roḥkęp;

Koik ilùZęmp : ilùZęṗpeś , väGèvemp, tuGèvęmp, süGävemp, oDàveṗpeś , iìDaṗpę 'hiljemini': iìDaṗpeś , teìveṗpeś, kûlZamp.

Sekundaarne geminaat pp adjektiivide komparatiivi astmes tuleb ilmsiks eL lõunamurrakutes (Krk, Krl, Har, Urv, Vas, Se)[1].

72. Sõna lõppu sattunud kaasrõhulise silbi geminaat on samuti poolpikaks üksikklusiiliks muutunud nagu pikale pearõhulisele silbile järgnev geminaat (vt. § 69), näit. kaDèliḱ, ruhimiḱ, aGàniḱ jt.

C. R õ h u t u s i l b i j ä r e l

73. Geminaatklusiilide astmevahelduse suhted, mis esialgu võimalikuks osutusid ainult rõhulise silbi järel, arvatakse tõenäoliselt varsti laienenud olevat ka rõhutule silbile[2]. Tänapäeval tõestab seda oletust soome keel, kus astmevaheldus toimub nii rõhulise kui ka rõhutu silbi järel[3], ja lõuna-eesti murderühma võru, osalt ka mulgi murre. Vahelduslikku geminaatklusiiliga murrakute hulka kuulub ka hargla.

Rõhutu silbi järel kujunenud geminaadi kvaliteet ei vasta aga täpselt rõhulise silbi omale. Ni-

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 53,54.

2 Vrd. L. Posti , GLL, lk. 190.

3 Vrd. E.N. Setälä , Suomen kielioppi, Helsingissä 1918, lk. 25–26.

melt esineb siin tugevas astmes lühike geminaat (rõhulise silbi puhul pikk), nõrgas aga meediaklusiil (rõhulises silbis lühike geminaat). Ainult sõna lõppu sattunud tugeva astme geminaat on samuti poolpikk nagu kaasrõhulises silbis.

k̆k : G̃

74. Rõhutu silbi lõpus esineva geminaadi k̆k (-k̀) puhul tuleb arvesse (i)k̀-tuletisega noomenite rühm (vrd. geminaatklusiilid kaasrõhulise silbi järel, § 71). Neis sõnus on hargla esinemus järgmine:

Mõn ruhik̀ 'kamal' : ruhiGu (täüZ): ruhik̆kuDe , räDZäk̀ 'lume ja vihma segu' : räᴰZàGu : räDZäk̆kut , aṅ̆DZak̀ 'kentsakas' : aṅ̆DZàGu, (nä ihiZe) mineḱkit̀ 'nad ehivad, s.o. sõavad minekut': (ülè) tüšttulèGi, nõŕik̀ : noŕiGu ,(peŭWà) sit̆tiGä? 'maipõrnikad';

Tah kut̆sik̀ : kut̆siGeGe, läńik̀ 'ümmargune puuanum': läńiGu? : läńik̆kuDe, läńik̆keist, pilak̆ 'peeruhoidja' : pilàGi (vahìlè) : pilak̆kit̀ ,(reiva) roĭZàGu? 'ärakantud rõivad': (kat̆s hamme) roĭZak̆kut̀, uhik̀ 'paistekakk' : uhiGu;

Koik uńik̀ : uńiGu : (lät̆si) uńik̆kuĭlè 'läksid hunńikusse', rõviGu otsàn, koĭmiGu lat̆se?, olèGi : (lähät̀ umma) olek̆kiDe 'lähed oma koju';

Samas Koikkülas võib aga ka kinnise silbi puhul kuulda lühikest geminaati, näit. sit̆tiGe poja?, aga sit̆tàsit̆tik̆ke?, vaZik̆kè (sû), kovô.Znik̆ku? 'sovhoosi töötajad'.

Üldiselt tuleb märkida, et murde lääneosas, eriti Koikkülas võivad meedia ja geminaatklusiil sama sõna kinnise silbi algul esineda täiesti paralleelselt. Osaliselt algab sama nähtus juba Taheval, kuid siin on vormid nagu kuZ̆iraŭDiǩkę (pro kuZ̆iraŭDiG̑ę) veel vähemuses, võrreldes reeglipärasematega. Koikküla murraku/ võrdne olukord valitseb naabruses asetsevas Karulas, osalt isegi Urvastes. Samades vormides vahelduva ǩk ~ G̑ puhul pole võimalik kindlaks teha mingit seaduspärasust, nagu on väidetud juba varem[1].

75. Ülal käsitletud sõnade liigis moodustavad väikese erirühma marjade, osalt ka mõnede puude nimetused. Viimased on harilikult alati geminaadilised, olenemata silbi kinnisest või lahtisusest, nät.

Mõn māZ̆iǩka?, liňnuǩka? (harvem ka liňnuG̑a?) 'lillakmarjad';

Tah muraǩkę?, māZ̆ikkę? , hęraǩkę? 'punased sõstrad', siťtiǩkę? 'mustad sõstrad', loǐDaǩkę? 'lodjapuud', peňlaǩkę? 'pihlakad';

Koik paluǩkę?, māZ̆iǩkę?, muraǩku?, muštiǩku?.

Vastavate sõnade samasugune geminaadiline kuju on üldine kogu võru murdes. Ainsa erandi käesolevas rühmas moodustab Setu, kus esinemus māZ̆iga? on kooskõlas üldreegliga.

---

[1] Vrd. Ed. Koemets, Murdepiir Karula ja Hargla vahel ning Karula Ähejärve murde erinevusi naabrusest, Seminaritöö, Käsikiri TRU eesti keele kateedri arhiivis (U–21), lk. 12.

76. Taheval ja murraku lääneosas on geminaadiliste sõnade sarja siirdunud gDàG ~ gDaǩ ja oⷬmmuǩ, mis Mõnistes on tuntud gDàG, hoⷬmmùG kujul:

Tah, Koik gDaǩ ~ gDàG : gDàGu 'õhtu, õhtul' : gDaǩkulṫ 'õhtuti' (h)oⷬmmuǩ : (h)oⷬmmuǩkulṫ 'hommikkuti'.

tt : D

77. Vahelduse tt : D jälgimiseks nõrgarõhulise silbi järel on vaatlusalused sõnad eraldatud gruppidesse. Eraldi käsitletakse geminaadilisi vormitunnuseid.

1) 3-silbilised sõnad, mille viimane lahtine silp algas geminaadiga, näit.

Mõn rāmaṫ : rāmàDu : rāmaṫtuDę , huⷬleṫ (sõimusõna) : huⷬlèDi : huⷬleṫtīD, viǩkaṫ : viǩkàDi, kaⷬppùDa? 'sukad' : (koDàva) kaⷬpputṫeiD;

Tah viǩkàDiGe : viǩkaṫtīDe (mant), kraBaṫ 'koiku' : kraBàDi, kuⷬmmuṫ : kuⷬmmùDi , kaⷬppùDę? 'sukad', (lęikkas) laⷬhveṫtiṫ 'lõikab suurt puud' : laⷬhvèDi;

Koik saⷬmmęṫ 'samet' : saⷬmmèDi : saⷬmmęṫtiṫ, saⷬmmęṫtil 'sametis', luⷬppaṫ : (läBi) luⷬppàDi, piⷬleṫ : piⷬlèDi, aⷬmmęṫ : aⷬmmèDi (päl), viǩkàDi: viǩkaṫtīD, rāmàDu , kuⷬmmùDi.

Koikkülas on geminaadiliste sõnade sarja siir-

dunud ka pĕrmaṫ (vrd. sm. permánto): pĕrmàDu : pĕrmaṫṫuṫ.

2) tu-karitiivid (varem ttoin -lõpulised):

Mõn hiřmùDu 'õudne', raȟmèDu 'väsinud, jõuetu', iȟnèDu 'kitsi', peràDü 'vilets, mahajäetud', nuřjàDu, selle kõrval aga: ařmĕṫṫuhe, ařmeṫṫup, iimvaĭlaṫṫuiD (teȟkè) 'lõpmata vallatuid tegusid': (poiš läṫs) vaĭlaṫṫummaṡ, joŭwèDu 'jõuetu': (ṡa jâṫ) joŭwĕṫṫummaṡ , nimiṫtümäṡ (kàȯnu?) 'viimseni kadunud';

Tah hõlèDu (inèmiZe?), ĕnnèDu (inèmine), ařmèDu (hâ), nuřjàDu, jälèDü, peràDü 'mahajäetud', hiřmùDu: (läṫs) hiřmuṫṫumaṡ, tihàDu 'tihke';

Koik peràDü (ain) 'vilets hein' jĕvvĕDuȟkĕní 'jõuetukene', (rŭ̀kvä) jäleṫtüDe 'röögivad jäledasti', (lahuṫṫi) tüȟkeṫtümäṡ (ärä?) 'lõhuti tükituks, s.t. sootuks ära';

Eelmiste kõrval, kuigi vähem sageli, võib Koik-külas kuulda ebareeglipäraseid vorme, nagu ĕnnĕṫtu (inèmiZe?), õlĕttu? jt.

3) us-lõpulistel abstraktsetel substantiividel püsib tt-geminaat teise silbi lõpus, sest ajalooliselt on kolmas silp olnud lahtine, näit.

Mõn ~~veniv kord~~, ~~seřväṫtüṡ 'jook': seřväṫtu-Zest, mgiṡtaṫtuiZi 'mõistatusi' lahuṫtuZe (kivi)~~; rahuettüs 'väsimus, jõuetus', hõleṫtüs, joŭweṫtüs;

Tah gn̆neṯtuṡ, ~~hämmeṯtüṡ 'kaste (toidu juures)',~~ ~~eluṯtuṡ 'elu, elujärg', (lõvä)kohiṯtuṡ 'leiva kohetis',~~ hõleṯtuṡ;

Koik ramm̆eṯtuṡ 'jõuetus, väsimus', (saṯtaṡ)gn̆neṯtuZe (siṡṡe). ~~(iĭluṡ) eluṯtuṡ.~~

4) Verbitüvesse kuuluva ṯt püsi või muutumine meediaklusiiliks sõltub samuti järgneva silbi lahtisusest või kinnisusest. Näit. t u g e v a s t e lahtise silbi ees tuleb esile järgmistes vormides:

a) ma-infinitiivis ja selle tuletistes:

Mõn oleṯtam̆ma 'saatma', püm̆meṯtäm̆mä 'pimedaks muutuma', (harak kûlDu) kaDZaṯtaw 'harak kuuldus kädistavat';

Tah ahiṯteṃ̆me 'valgenema (hommikul)', vîjuṯteṃ̆me 'viivitama', ťsaĭGuṯteme 'närima', kiruṯtaja 'kirjutaja';

Koik õrüṯteme 'hõõruma', seĭläṯteme 'selgeks muutuma (ilmast)', rap̆puṯtemeni 'raputamine', (kapsta) küḱkiṯtemiZe (aiGu) 'kapsa istutamise ajal';

b) da-infinitiivis:

Mõn oleṯta? (< *oleṯtaδak nagu *pühkiδäk > pühki?) 'saata', maḱkeṯta? 'meelitada', kaDZaṯta?;

Tah kiruṯte? 'kirjutada', seřväṯte? 'juua, rüübata';

Koik ärGuṯte? 'koera ärritada', läp̆päṯte? 'lämbuda';

c) nud-kesksõnas:

Mõn (ärä) uneʒttunu$^{?}$, (mâ om) kaňreʒttunu$^{?}$ 'kõvaks tõmbunud külmast', kàóttanu$^{?}$;

Tah (jala$^{?}$) raňmeʒttunu$^{?}$ 'väsinud', kaňGeʒttunu$^{?}$ 'kangeks muutunud', (oleʒt) mureʒttanu$^{?}$ 'oled muretsenud';

Koik (kaȧ sa oleʒt) mēleʒttünü$^{?}$ 'meelde tuletanud', müräʒttünü (pîm) 'poolhapu piim';

d) tud-kesksõnas:

Mõn kõlíʒteʒt (poiG) 'koolitatud', väĭläʰ haĭnuʒteDu$^{?}$ 'umbrohtu täis kasvanud', kiruʒteDu$^{?}$ 'kirjutatud';

Tah (nā teGève) tulíʒteʒt (paʒttu), (pīmäGe kokku) plāGaʒteDu$^{?}$, kuppaʒteDu$^{?}$;

Koik (kuĭvaȧ) kuĭvaʒttuȧt, (pū$^{?}$) išturttuȧt, (ärä) lèóttuȧt, (üles) ehiʒteDu$^{?}$.

e) prees. 2. isikus (sg. ja pl., mis sel murdealal alati osutuvad sarnasteks):

Mõn (sa$^{?}$, tī$^{?}$) piDZiʒtäȧt ~ piDZiʒtäDe, imeʒteĭleȧt 'imestad, imestate';

Tah ngĕrGuʒteʒt ~ ngĕrGuʒteDe 'teed vedelaks', tuĭGuʒteʒt 'tukud';

Koik saĭZaʒteʒt ~ saĭZaʒteDe, imeʒteȧt 'imestad, imestate';

f) prees. 3. isikus (sg. ja pl.):

Mõn (tŭ) aviʒtaȧ 'see aitab', (vihma) uňDZeʒtaȧ 'vihma udutab', (kappùDa) viraʒtuZe (aĭla)

'sukad libisevad maha', (nā) läppättäZe? (viĭllä väĭllä?) 'nad lämmatavad vilja ära';

Tah (pinî) haŭGaĭtteś, liĭkaĭtteś (jaìGa) 'lonkab', (laĭs) aZaĭtteś 'laps mängib', (siĭmä) viĭrveĭtteZe? 'silmis virvendab';

Koik (koir) aŭGaĭtteś, ünäĭtteś 'uratab(koerast)' (lū-GoñDi) valuĭtteZe?, vahiĭtteZe (oBèZīD) 'vahetavad hobuseid'.

Et s-tunnusega preesensi vormid on kujunenud varasemast kse-tunnusest, siis oleks käesoleval juhul häälikuseaduslik olnud nõrk aste, s.t. meediaklusiil D pro ĭt. Arvatavasti on siin tegemist teistes tüüpides seaduspäraste tugevaastmeliste vormide analoogiaga (vrd. teGè, aǹDva?), sest mõte s-tunnusega vormide sekundaarsusest osutuks vahest liiga julgeks ja varaseks[1].

g) Imperf. 3. isikus (sg. ja pl):

Mõn (tiMä)pajaĭ' (v.) pajatas, kõneles', (nimä) rõGäĭtti? 'rõõgatasid';

Tah (tŭ) aviĭ' 'aitas', (imä) käZiĭ' 'kaasitas pulmas', (nŭ) muréĭ'ti (uŭmma poiGa) 'need muretsesid oma poja pärast;

Koik (süä) valuĭ'ti 'süda valutas', (nŭ) mäĭkäĭ'tive? 'need mõkitasid (kitsedest)'

Koikküla murrakus võib ĭt-tüve nõrgaastmeliste vormide kõrval kuulda ka imperfekti teistes

---

[1] Vrd. ka Ed. Koemets, Ü–21, lk. ...

isikutes, näit. (ma) õrüťti 'hõõrusin', mureťti 'muretsesin'.

h) Imperatiivi 3. (sg.ja pl.) ja 2.(pl.)isikus:

Mõn aZaťteGa (ti^{k}_kah) 'mängige teie ka!', aviťteGa (väĬlä lahuťta?) 'aidake (teie) ära lahutada!', mureťtaGe (nimä eZi) 'muretsegu nad ise';

Tah kiruťteGe 'kirjutage (teie)', kašvaťteGe (nimä^{k}_kah), aviťtuGu (timä);

Koik aviťteGe 'aidake (teie)', paluťteGe 'põletage', keřGuťteGe (kiik), aviťtuGu (jumàl) 'jõudu tarvis!'.

i) Imperatiivi keeldkõne 2. isikus (sg. ja pl.):

Mõn ala iñDZiťtellõ 'ära irvita, ärge irvitage', ala uneťtu , ala suĬDZuťtu ,

Tah (ärä) tèõttu (heñnest) 'ära määri end', (ärä) toķkuťtele 'ära mõkita (kitsele)';

Koik är mureťtu, är vĬjuťtu, är lĬGuttu.

j) Impersonaali preesensis ja imperfektis,näit.

Mõn (nuiD) aviťteDaś 'neid aidatakse', kāZiťteDi 'kaasitati (pulmas)', kašvaťteDi;

Tah ngřGuťteDeś vâra 'kohupiim tehakse vedelaks', ngřGuťteDi (imperf.);

Koik kuĬvaťteDeś, kuķkiťteDi (kapstĬD) 'istutati kapsaid'.

N õ r k a s t e kinnise silbi ees ilmneb:

a) prees. 1. pöördes (sg. ja pl.):

Mõn (ma?) olèDa 'saadan', aviDa 'aitan', (mĬ?) ki-

rùDa 'kirjutame', kašvaDa;

Tah (ma?) avìDę 'aitan', tuĭGùDę 'tukun', kaŋGùDę 'kangutan', (mī?) pikkùDę 'pikutame', seĭlàDe 'seletame';

Koik (ma?) jaŋvàDę, virùDę 'ajan taga', kopputtę 'koputan', (mī?) lahùDę (niä är?), jaŋvàDę.

b) imperf.(sg. ja pl.):

Mõn (ma?) olèDi 'saatsin', paĭnùDi 'paenutasin', seĭlàDi 'seletasin',
(tahevaraŋvas) kāZĭDi?;

Tah (ma?) nęrĞùDi 'tegin vedelaks', (sa?) palùDi 'põletasid';

Koik (ma?) virùDi 'ajasin taga', selle kõrval aga ka (ma?) siruťťi 'sirutasin', muręťťi 'muretsesin';

c) eitavas kõnes (prees. ja imperf.):

Mõn (kiäkki) ei nęrĞùDa? 'keegi ei kõiguta', is nęrĞùDa? 'ei kõigutanud';

Tah (ma?) ei vījùDę? 'ei viivita', (sa?) is kirùDę? 'sa ei kirjutanud', (timà) is kāZĭDę? 'ei kaasitanud (pulmas)', (nū?) is kaĭlùDę? 'need ei valanud';

Koik (ma?) ei kihùDę? 'ei ässitą' (vrd. siiski: ei jaŋvaťtę?).

d) imperatiivi sg. 2. isikus:

Mõn (sa?) rappùDa?!, mēlùDä?! 'meelita!', kaĭlùDa? 'vala!';

Tah põrùDe (läBi)! 'sega läbi', kašvàDę?!;

Koik aviDę (saˀ), vījùDęˀ 'viivita' (eelmise kõrval aga ka: keřGŭtte (üleś) 'kergita').

5) tt eri vormitunnustes.

a) Abessiivi lõpp -lDaˀ ~ -Daˀ (~ -ttaˀ) (< * ttak), mis pika pearõhulise silbi järel osutub sama ootuspäraseks kui nõrgarõhulise silbi järel, on üldistunud igasse asendisse, silbi positsioonist olenemata. (Käändelõpp -lDa on tekkinud käände segunemisest ablatiiviga). Näit.

Mõn nāŽęlDaˀ 'naiseta', pūŽęlDaˀ 'puusadeta', nimèŽeĭlDäˀ 'nimmeta', loheťseĭlDaˀ 'lusikateta', veDàmäDäˀ, teGèmäDäˀ, palùmaĭDaˀ, koDàmaĭDaˀ 'kudumata', tiŋ̈GimäDäˀ, lępmaDaˀ, käŭtmäĭDäˀ 'sidumata', sâDmäĭDäˀ, kùnDmäDäˀ, korjamaĭDaˀ, puhastamaDaˀ, raBàhamaĭDaˀ 'rabamata (linadest)', parànDamaĭDaˀ;

Tah (iĭmà) hûlDeˀ 'ilma vööta', tûlDeˀ 'tööta', vaĭvàĭDęˀ 'vaevata', ŭvàlDeˀ 'ivata', haṁBeĭlDęˀ, 'hammasteta', haBęmęĭlDęˀ 'habemeta', kūŽŭmeĭDeˀ 'küsimata', luBàmęĭDęˀ, teṇnämeĭDeˀ 'tänamata', hûlímęĭDęˀ 'hoolimata', męśkmęĭDę 'pesemata'; tūluťtęmęĭDę (vilĭ), koBistęmęĭDęˀ 'koristamata';

Koik (ilma) mâttę, eZäťte, jaluťtę 'jalgadeta', rahàlDę, pęñjàlDę, tòélDę ~ tòéttę, ręivaDę, sařvilDę, sõmäťte, tĮDmäDe, äŭDuṅDmęDę 'häbitu', teṇnämeDe 'tänamatu', kęìBamęDę (mâ), lępmaDę, męśkmęDę 'pesemata' kuĭjŭmęDę, pŭGä-

meDe.

Võib öelda, et Mõnistes ja Taheval valitseb noomenite puhul tunnus -lDa?, selle kõrval on verbide ma-infinitiivi abessiivis küllalt üldine ka -Da?.

Abessiivi lõpp -ttę tuleb esile murraku kõige läänepoolsema osa noomeneis, mille puhul ta vaheldub peamiselt lDe-ga. Verbide abessiivkääne seevastu on Koikkülas harilikult De-lõpuline.

Morfeemide -lDa?, -Da?, -tta? (vastavalt -lDe?, -De?, - ttę esinemuses pole võimalik kindlaks teha mingit korrapärasust. Ühtlaselt kogu alal tuntakse käändelõppe -lDa? ja -Da?, mis ilmselt osutuvad vanadeks, võru murdealale põhiliselt omasteks, nagu näitab ka nende levikuala võru lõunamurrakutes, ttę- morfeemis seevastu avaldub läänepoolsete naabermurrakute (Krl, San, Hel) mõju.

b) Kontraheerunud verbide da-infinitiivi-tunnuses -Da? (< *-ttak) põhjustab kinnine silp täiesti ootuspäraselt geminaadi muutumise meediaks, näit.

Mõn mâDa?(< mayattak) 'magada', karàDa? 'karata', tęmmàDa?, kāvàDa? 'kaevata', toŭGàDa? 'tõugata', happàDa? 'hapneda', oppàDa? 'õpetada', härmàDä? 'aeglaselt midagi teha', puhàDa?, huĭGàDa?, viŋŋàDa?, seevastu aga: krōZaŧtęn 'norsates', lēBaŧtęn (läŧ), läheb longates', (elàjeiD) nūmaŧten;

Tah salàDę? 'salata', karàDę?, tęmmàDę?, toŭGàDę?,

uňnàDę? 'uluda (koerast)', pīBaDę?(v.) 'suitsetada',
aga mâtten 'magades';
Koik viZàDę?, eŋ̃GäDe? 'hingata' tūGàDę (v.), 'tõugata', tę̃mmàDę?, gĭGàDę?, peĭläDe? ~ peĭläŭtte? 'karata', uk̆kàDę? ~ uk̆kaŭttę? 'hukata', leň-naŭttę?.

c) Passiivi tunnus tt.

Tänapäeva lms keeltes esineb verbi passiivsetes vormides 2 tunnust, olenevalt silbi asendist, nimelt 1) t (: * δ) või tt (: ŭt). Tõenäoliselt tuleb ühineda L. Hakulineni seisukohaga, mille järgi varasemaks osutub just üksikklusiililine passiivi tunnus, tekkelt sama algupära kui deverbaalne kausatiivsufiks t. Geminaadiline tunnus tt oleks levinud t-tüveliste verbide analoogial[1]. Hilisemal ajal on passiivi tunnuste probleemi käsitlenud ka L.Posti, kelle järgi tt-tunnuse teket lms aluskeeles põhjustasid just nt-sufiksiga tuletatud frekventatiivverbid (näit. sm. rakentaa, e. oksendama jt.). Nimelt on viimaste konsonanttüve lõpus esinenud t liitunud passiivi algupärase üksik t-lise tunnusega ja nii sündinud geminaati tervikuna on hakatud käsitlema passiivi tunnusena. nt-verbidest levis tt

---

[1] Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 213–216; L.Kettunen, Passiivin tunnuksesta, Vir 1915, lk. 108; teistest passiivi käsitlevatest artiklitest vt. veel E.N. Setälä, Suomen passiivista I, Vir 1915, lk 129-139; Tietosanakirja X, 3o4.

edasi teistessegi tüüpidesse, kus algselt esines vaid t. Koos tt-ga(< nt) levis ka nt-sufiksile eelnev vokaal e, mis hakkas asendama verbitüve a-, ä- vokaali[1].

Kui passiivi tunnuste osas vaatluse alla võtta hargla murraku vormid, selgub, et silbi positsiooni abil pole alati võimalik selgitada t- või tt-tunnuse esinemust. Näit. reeglipäraste vormide tĕmmat 'tõmmatud' ja eletti 'elati' kõrval on harilikud ka eletäs "elatakse' ja tĕmmaDu? (pl.). Näib, nagu valitseks passiivi tunnuste suhtes eri vormides eri olukord, sellepärast käsitletagu tt-tunnuse esinemust eraldi passiivi partitsiibis, imperfektis ja vihjamisi ka preesensis.

aa) tud-partitsiip.

Hargla, samuti ka kogu võru murde passiivi partitsiibi puhul tuleb arvata, et vormide nagu tĕmmat, elet jne. varasem lähtekuju pidi olema geminaatklusiililise ja vokaallõpulise passiivi tunnusega. Ilmselt on see konsonanttüvelistes verbides (< tĕmpat-tu) tekkinud esinemus analoogia teel juba varakult üldistunud peaaegu kõikidesse verbitüüpidesse (vrd. känet, rädt, kiruttet jne.). Väljapoole reeglit jäävad ainult ühesilbilised pika vokaaliga lõppevad tüved, kus tunnuse teenusklusiil on muutunud meediaks

---

[1] Vrd. L. Posti, Itämerensuomalaisten kielten passiivin tunnusten suhteesta. Vir. 1945, lk. 355-368.

nagu harilikult (sȭD < *sõtũ), samuti see verbitüüp, kus passiivi tunnus liitub liikvidale (ŭmmèlD < *omβeltu). Kui lõpukadu haaras kaasa tunnuse lõpus oleva u, ũ, tekkisid vormid, mis käänduvad paralleelselt rāmaṭ-tüüpi noomeniga (kāneṭ < *kāneṭtũ nagu rāmaṭ < *rāmaṭtu; ràóDu 'raismiku' nagu rāmàDu (sg.gen.). Passiivi partitsiibi tunnuseks on siis tänapäeva hargla murrakus vaid ṭ, millele käändumisel lisanudb tüvevokaal u või ũ. Vastavat oletust ṭ-lõpuliste vormide kujunemise kohta aitavad kinnitada eriti soome lõunamurded ja Kalinini karjala[1].

Lisaks eelmisele tuleb tähelepanu juhtida murraku läänepoolses osas ṭtuṭ-lõpuliseks kujunenud partitsiibi passiivi tunnusele, samuti ka selle lõpuklusiilile.

Hargla pass. partitsiibi esinemust tutvustagu järgmised näited:

Mõn (mahà)lȭD,(mahà) ràȯt 'maha raiutud';
ràóDu (pāl) 'raismiku peal', (väĭlä[k])kahiṭ 'ära nõiutud': kahiDu(ruhè) 'nõidumise vastane rohi', küĭveṭ : küĭvèDu? 'külvatud (pl. nom.), kaĭkkuṭ : kaĭkkùDu?, paiṣteṭ 'paistetanud' : paiṣteDu? (pl. nom.), (om) kè[i]ṭ 'keedetud'; (oŭma) kē[i]Dũ?, (ètte) kàéṭ 'ette vaadatud',

---

1 Vrd. E.A. Tunkelo . Lisiä suomen ja karjalan II partisiipin historiaan, Vir. 1939, lk. 176–178.

kiruttęt 'kirjutatud' : kiruttęDu? (pl.nom.), (vällä^{t})tęóttęDu? 'ära määritud (pl. nom.), (läBi) tsoŋ̈GìDu? 'läbi songitud (pl.nom.), kōlítteț (poiG) : kōlíttęDu(poja?);

Tah (läBi) eleț 'elatud', (om säŋ̈G) sääț 'on voodi tehtud', (kokku) koŕjaț, paĭmiț ~ paĭmittuț 'palmitsetud', (om) teműmaț, viZaț, maĭDZęț 'mąitstud', (kokku) uműmęlD,(om) panttuț, nättüț, teittüț ~ teț, pöéttüț, kē^{i}ttüț 'keedetud', leittüț, pūŕittuț , plāGattuț 'kokku paakinud', (ušsę vallàlę) jättèDu?, (kiŋ̈ni) põrèDu?, (pū? oműma ärä) ràóDu?, (kàè) paistęDu?, äräGuppattuț (maGù), suiț (linàBèó), loŏkìDu (pā?), põrèDu (siĭmäŏkkeZe?), sääDu (pāvä?), (kaĭs koĭti) tēńittüìZi (rüŏkki), (kohi om sānu) viZattuș 'kuhu visati', (saì) teműmattuș 'tõmmati ära';

Koik (tsiŏrGęl ärä) ț̀saunit 'lindudel ära tärgitud', (väìlä) vęéț 'välja võetud', (oĭlęw) nīDeț, panț,(ei anDęw) anttust, murttust, (oī) lûDüț, vęéttuț 'võetud', (är) vē^{i}ttüț 'ära veetud', (oĭlęw) àéttuț 'aetud', tsàéttuț 'raiutud', teittüț , suluttuț 'suletud', saiștuț , nāręttuț, oštęttuț, (teräveș) tahuttuț, (om) suŋ̈nittuț,(ülè) kattęttuț 'kaetud', (kuĭvaș) kuĭvattuț, (üleș) käüDettüț, trüŏkkittüț, terŏvattuț, (oműma mulGu sisse) laștuț , (tele? sisse) teittüț,

(sáppa terveś) paràNDuṫ, (lina? ärä) leȯttuṫ, (oṁma aùvärtte) ehiṯṯuṫ, (oĭ́li jûZę) ärä kuṅ-vęrDuṫ 'ära lokitud', (ūlę?ärä) viĭ́liṯṯuṫ 'ville täis', (kiiḱ tū?) vaĭ́miś teṫṫu?, (oṁma)ehiṯ-teDu (üleś), (nárṫsu unikkuDę) piĭluṫṫu?,(oĭ́li) sàéttu (keĭlä?) , (suḱka? üleś) käŋGittu 'üles pandud?; paĭ́miṯṯuṫ (tōlĭ́ pgńi), ärsiĭmäṫṫüṫ (eĭlàj), aùttuṫ (lihà) 'hautatud', pgleṯṯuṫ ~ pgleṯ (laṫs), (tsiṙBiGe) peĭmaṫṫu (ęlę?) 'sirbiga lõigatud õled', umàGȯéttu(rgiva?), kuṗpaṫ-tu(kaṗsta?), tsàéttu (karttuli?); (no^{s} sai) sūDuś 'müüd on ära söödud', (sai kiiḱ muì)heĭ-läṫṫüś 'sai kõik ära talitatud', (no^{s} sai paĭ́lù) mâttuś 'sai palju magatud'.

Näeme, et ṫ-tunnusega tud-partitsiipi tuntakse kogu Harglas. Olles Mõnistes ainuesinev, väheneb ta lääne pool tuṫ-tunnusega partitsiibi kõrval, nii et idas tüüpilist ṫ-tunnust võib läänes kuulda suhteliselt harva. A. Saareste järgi levib tüüp parandet võru ja mulgi murde alal, peale selle veel mujalgi(Kod, Tõs, Var, Hiiu saar, Muh, Jäm,Khk)[1].

Kinnise silbi puhul ilmneb seaduspärane meediaklusiiliga esinemus Mõnistes ja Taheval; seda tuntakse veel teistes võru lõunamurrakutes; Koikkülas, nagu ka lääne- ja põhjapoolses naabruses, on geminaat üldistunud igasse asendisse.

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 89.

Põhjus, miks translatiivis olev tud-partitsiip (sai tõmmattus , viZattus) ei allu lahtise ja kinnise silbi seadusele samuti nagu raamat-tüüpi sõnade obliikvakäänded (näit. rāmattun, rāmattulDa), vajab veel selgitamist. Tõenäoliselt on rõhutu silbi järel tegemist n.ö. poolel arenenise teel peatuma jäänud astmevaheldusega.

Noomeniteks muutunud tud-partitsiibi vormid, nagu ràǵDu (Mõn) 'raismik', anttu, murttu (Koik) omalt poolt aitavad tõestada oletust, et vähemalt kirjeldataval alal oli tud-partitsiip varem ttu-lõpuline.

Alates Tahevalt lääne suunas, eriti aga Koikkülas tekib Mõnistes tüüpilise t-lõpulise partitsiibi kõrvale ttut-tunnusega vorm (tettüt). Kui viimast tüüpi partitsiipi Taheval esineb veel suhteliselt harva, siis Koikkülas on ttut-vormid valdavalt enamuses.

Mitmuslike vormide puhul on Mõnistes ja Taheval tunnuseks -Du?, Koikkülas aga enamasti -ttut (nagu ainsuseski), harvemini -ttu? ~ -Du?.

Atribuutiivse tud-partitsiibi kohta kehtivad omakorda eri seadused. Mõnistes on viimane ainsuses t-lõpuline, mitmuses Du?-lõpuline nagu verbivormideski, Taheval ains. t- ja ttut-lõpuline, mitm.Du-lõpuline, Koikkülas ains. peamiselt ttut-lõpuline, mitmuses ttu?-lõpuline (verbivormides enamasti ttut-morfeem ka mitmuses).

Tuleb arvestada, et Koikküla osutub alaks, kus mitmed morfeemid on kahekordistunud (anttiDi pro

antti, kgnèlDeDeè pro kgnèlDeè, (tiä) veĭtiZi pro veĭ jt.). Samas on ka ĭtuŭ-partitsiibi põhiala. Paratamatult tekib küsimus, kas pole ĭtuŭ-lõpp kujunenud paralleelselt eelmiste kahekordistunud tunnustega. Osaliselt ulatub ĭtuŭ-partitsiip ka Tahevale, kuid seal jääb ülekaal siiski Mõnistega sarnastele vormidele.

bb) Passiivi imperfekti vormid.

Nagu eespool märgiti, lähtutakse passiivi tunnuse puhul nii üksikklusiililisest kui ka geminaadilisest variandist, kuigi algsem oleks üksikklusiililine (vt. lk. 95). Tänapäeval on passiivi imperfekti harilikuks tunnuseks -tti (< *tihen ~ *ttihen). Geminaat ongi antud vormis ootuspärane, sest tema kujunemisel võib arvestada kahesuguseid eeldusi: 1) konsonanttüvelisi verbe (näit. mâtti < *mayat-tihen), kus passiivi tunnus t liitus verbitüvesse kuuluva t-ga ; 2) järgsilpides toimunud kontraktsiooni, mille tõttu gemineerus tunnuse lahtises silbis leiduv t (-tti < *-tihen). Üksikklusiiliga esindatud tunnus oleks ootuspärane ainult s-ile või mõnele teisele helitule häälikule liitudes, juhul kui ta ei assimileeru eelneva häälikuga (näit. peèti < peks-*tihen).

Tegelik passiivi imperfekti esinemus Harglas pole nii ootuspäraselt sirgjooneline. Arvestades tunnust liigitatakse näited 2 gruppi:

1) -ĭti:

Mõn hīDeĭti 'tõsteti', pantti, jäĭteĭtti, vèètti,

àètti, raBaťti, küDZeťti, peĭmęťti;

Tah hīDeťti, viZaťti, àètti, seGäťti, paiGaťti, uiGuťti, küDZeťti;

Koik sõDeťti, käüDeťti, męDęťti, käneťtiDi, viZaťti, karaťti, tęmmaťtiDi, rehiťtiDi 'rehitseti', keDräťtiDi, kaĭkkuťti, tęrvaťtiDi, lęiGaťti, mäŋGiťti, lahuťtiDi (ärä?) 'lõhuti ära', taĭppęťti, kuťsuťti, jaĭhveťti 'jahvatati', koĭlGęťtiDi (liňnù), aťtęťti (üleś), eleťti, tahiťteDi, laulęťtiDi, suiťtiDi (linàpèó paĭlaś), kòéťtiDi (vīZu?), paŋťtiDi, küŋťtiDi;

2) -Di:

Mõn kaĭluťteDi 'lükati ümber', làóťteDi, näüťteDi 'näidati', kiruťteDi 'kirjutati', paranDęDi;

Tah puhasteDi, võDèrDęDi, làóťteDi (laĭkka) 'laotati laiali', seřväťteDi (pīmä lîm pãlè) 'joodi, rüübati';

Koik äĭlüťteDi 'kiigutati', tūluťteDi, sęĭkkuťtiDi 'sõtkutati', tärĞèlDiDi, raĭppuťteDi, lèóťtiDi, làóťtiDi.

Näeme, et tunnus -tti esineb peamiselt 2-silbilistes verbides nõrgarõhulise silbi järel, -Di seevastu aga mingit t-ainest sisaldava kaasrõhulise silbi järel (kaĭluťteDi, võDèrDęDi). Usutavasti osutubki verbisufiks -ťta- (-sta-, -rDa- jne.)sel-

leks põhjuseks, miks kaasrõhulise silbi järel seaduspärane ŧti-tunnus on asendatud Di-ga – nii on märksa hõlpsam hääldada. Omalt poolt võis -Di kujunemist soodustada vastavate preesensi vormide analoogia (kaĭluŧteDeṡ, võDèrDeDeṡ).

Märgitagu, et -Di passiivi imperfekti tunnusena 3-silbilistes verbides (tüüp parànDeDi) on omane kogu Lõuna- ja Lääne-Eestile, välja arvatud Saaremaa ja selle vastu asetsev end. Läänemaa[1].

Koikkülas on verbitüve t-ainese ja passiivi tunnuse liitumisel 3-silbilistes verbides moodustunud lõpp -ŧteDi, -ŧtiDi omakorda muutunud nagu mingiks passiivi tunnuseks ja edasi levinud ka teistesse tüvedesse (kaĭluŧteDi analoogial ka lahuŧtiDi, teḿmaŧtiDi jne.).

cc) Passiivi preesens.

1) Impersonaalsed vormid.

Ootuspäraselt ei saaks passiivi preesensis esineda geminaatklusiililisi vorme, sest preesensi tunnus -ksen suleb passiivi tunnusele -tä, -ttä järgneva silbi[2]. Seaduspärased vormid oleksid seega jūwaṡ (< *jõδaksen), eläṡ (< *elaδäksen), kiruŧtaṡ (< *kirjoittaδaksen). Murdes kehtiva reegli tõttu peaks meediaklusiiliks muutuma ka see geminaat, mis tekkis nõrgarõhulise silbi järel t-tüvelisele verbile liitunud passiivi tunnusest, seega karàDaṡ

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k.88.

2 Vrd.L. Hakulinen, SKRK I, lk.212.

(< *karɣattaksen). Nendest n.ö. konstrueeritud vormidest tunneb hargla murrak ainult esimest (jūwaś), kusjuures tegelikult esineb passiivi preesensi tunnusena -ťtaś ja -Daś.

a) -ťtaś:

Mõn mâttaś 'magatakse', (seGähämmä:) siättäś, (läBeheḿmä:) läBeťtäś, (paGeheḿma:) päittaś 'põgenetakse' kůttas (vgiDu) 'kogutakse', kāvaťtaś 'kaevatakse', (nų̄) maťteťtaZe?, haŭweťtaś 'hautakse (kanadest)', kuťsuťtaś, kůĭveťtäś, mäńGiťtäś, ngŭweťtaś, tēDeťtäś, keDräťtäś, hoĭjeťtaś;

Tah (nų̄) kuťsuťteZe (mgśkme?), (ku miťtù laḿmast maha) taṕpeťteZe?, (hain) rīBuťteś, (laŋG) keŕiťteś, (vaḱkà veŕD) valeťteś, ngśteťteś, (pāBōle) kē[i]tteZe (suṕpiś), ràȯtteś;

Koik teḿmaťteś, mēDeťteś, truḱkiťteś (anumeť) kaĭBeťteś, suńniťteś, kēBiťteś, sāDeťteś, tahuťteś (pûD), suńruťteś (suńteŕri) 'surutakse surutud teri, s.t. uhmris valmistatakse kruupe', kuťsuťteś (kurù), (kuiś tûD ...) kuťsuťteDeś, tahiťteDeś 'tahetakse', periťteDeś 'päritakse', (raùDa) taGuťteDeś, eĭläťteDeś 'talitatakse loomi', śäȯtteś 'seatakse'.

b) -Daś[1]

Mõn piDZiťteDäś, kašvaťteDaś, istuťteDaś, paran-

---

[1] Daś-vormi levik eesti murretes vt. A. Saareste,

DęDaṡ, puhasteDaṡ;

Tah (lîm) ngŕisteDęṡ, paluťteDęṡ, kiruťteDęṡ;

Koik läm̃misteDeṡ 'soojendatakse', (meṯ) vuŕisteDęṡ 'aetakse läbi vurri'; (aǩkęn) klīšterDęDęṡ, tūluťteDęṡ, līGuťteDęṡ, laŭlaťteDęṡ.

2) Personaalse passiivi preesens säilib rudimentaarselt vaid kõige vanemate Mõniste ja Taheva murraku kõnelejate kõnes (Koikkülas ei ole vastavaid 1. ja 2. isiku vorme tabatud), näit.

Mõn (no^{t}) taǩpęťta (mī mū$^{?}$ ärä$^{?}$) 'nüüd tapetakse meie teised ära', (kuŽà) sāDęťtaṫ, (ma^{p}) paňDà, vījä, (sa$^{?}$) vījäṫ, aījaṫ, (timä) paňDaṡ, (tī) paňDaṫ, (nimä) paňDàŽę$^{?}$;

Tah (sa$^{?}$) tūwaṫ, paňDaṫ, (nū) saDęťtaŽę.

Näeme, et impersonaalsetes ja personaalsetes passiivi preesensi vormides on samas asendis samad tunnused: pika pearõhulise silbi järel spirandi vaste w või j (jūwaṡ, (ma) vījä), nõrgarõhulise silbi järel tt (neŭweťtaṡ, ràǒtteṡ, (mī) taǩpęťta), kaasrõhulise silbi järel D (kašvaťteDas, līGuťteDęṡ).

Impersonaalse passiivi vorm kattub personaalse passiivi 3. pöörde vormiga -ṡ (< *-ksęn), mille kõrval personaalses passiivis tuntakse ka 1. ja 2. pöörde lõppe. Eri isikulõppudest olenev silbi kinnisus või lahtisus ei muuda aga personaalse passiivi tunnuse astet erinevaks impersonaalsest. (vrd. (mī$^{?}$) taǩpęťta, (ma$^{?}$) vījä), nii et geminaadilise tunnusega vormide analoogia allikas peab peituma kusagil

mujal. Selleks tuleb nõrgarõhulise silbi järel esineva tunnuse puhul pidada vist küll imperfekti vastavaid vorme (mâttaś nagu mâtti, nguŭweťtaś nagu nguŭweťti).

Kolmesilbilise tüvega verbide passiivi preesensi häälikuseaduslikud vormid oleksid jäänud samuti tunnuseta (vrd. kiruťtaś), teiselt poolt oleks nende puhul kokkulangemine tekkinud ind. prees. 3. isiku vormidega (timä kiruťtaś < *kirjoittaksen). Võib arvata, et eri funktsiooniga vormide eraldamiseks asendati *δ-spirant kirjeldatud verbide passiivi tunnuses D-ga, nii et saadi vormid nagu lämmisteDeś, kašvaťteDaś jt. Võibolla on viimased omakorda tuge pakkunud passiivi imperfekti Di-listele vormidele 3. silbi järel (kaĺluťteDi).

Mis puutub koikküla erandlikesse nagu 2 tunnusega vormidesse (kuťsuťteDeś jt.), siis usutavasti on need tekkinud 3-silbiliste verbide analoogial (tūluťteDeś) nagu ka vastavad imperfekti vormid (vt. lk. 103).

d) Indikat. preesensi 2. isiku lõpp (sg. ja pl.).

Hargla murrakus on kokku langenud preesensi 2. isiku lõpp singularis (-ť) ja pluuralis (-De?, < -ťtek < *-ktek)[1], kusjuures neist mõlemad võivad tähistada kumbagi vormi. Samasugune olukord valitseb

---

[1] 2. persooni varasemate lõppude kohta vt. L.Hakulinen, SKRK I, lk. 222.

võrdlemisi laialdaselt lõuna-eesti murdeis[1]. Isikute täpsemaks eraldamiseks kasutatakse personaalpronoomenit sa? või tī?. Võrdluseks mainitagu, et ka preesensi 1. persooni vormid (sg. ja pl.) on samas arenenud paralleelseiks (ma? aṅnà, mī? aṅnà).

Meid geminaatklusiili seisukohalt huvitava -De tunnuse teket tuleb pidada seaduspäraseks 1) pearõhulise pika silbi järel (vîDe < *vēttek) ja 2) rõhutu silbi järel (elàDe < *elāttek). Teatud asendeis seaduspäraselt kujunenud, on -De üldistunud kõikidesse teistessegi tüüpidesse, samuti nagu paralleelselt levis ka tunnus -t. Mõlema morfeemi funktsioonid on samad. Tänapäeval kasutatakse kõnes kaugelt enam t-list 2. persooni lõppu, kuid et varem võis ülekaal olla De-tunnusel, seda näitab väga vanade murdekõnelejate keel.

aa) -De(?):

Mõn (sa?) sûDe(?), vîDe, tulèDe(?), tahàDe, tuṅṅistaDe(?)
(tī?) olèDe, nääDe, tiṇkleDe(?) 'kauplete';
Tah (sa?) neŭwàDe(?), vaivaDe, meZèDe, kuluŭtaDe;
(tī?) tîDe, suiĞùDe;
Koik (sa?) piĭlùDe(?), tîDe; (tī?) tahàDe, uZùDe,
ùtleDe.

bb) -t.:

Mõn (sa?) sât, ràòt 'raiuD', lūwät 'sind lüüakse' sāDeŭtat, kurnut 'lahjud' reBèheĭlet

---

[1] Vrd. N. Ikola, Suomi V: 13, lk.6–12, 29–36.

'teed vallatust', päkkiṫteĺleṫ 'käperdad';
(tī?) lõṫ, naḱkaṫ, muŕraṫ, kiruṫṫaṫ, paňDaṫ
'teid pannakse';

Tah (sa?) tīṫ, kõŕiṫ, imeṫteĺleṫ, tūwaṫ 'sind tuuakse', paňDaṫ; (tī?) käŭDäṫ, kiĭGuṫṫeṫ 'haugute (koertest)', ištuṫṫeṫ;

Koik (sa?) oleṫ, piĭluṫ, vilískleṫ, kõhiṫ; (tī?) ngŭvaṫ, suĭGuṫ, käḱkisteṫ (kui midagi kurku läheb).

Nagu selgub N. Ikola uurimusest, tuntakse De-(?) ~ de(?)-isikulõppu sg. 2. pöördes eriti setu, kanepi ja põlva murrakus[1], pl. 2. pöördes esineb sama ~~-De tühnus~~ (osalt ka -Di) Setus, Urvastes, osalt ka Kanepis, Räpinas ja Karulas, kogu mulgi alal ja suures osas tartu murdest (San, Ote, Kam, Nõo, Puh, Rõn, Ran)[2]. Hargla kohta pole N. Ikolal nähtavasti andmeid olnud. Morfeemi lai levikuala kogu lõuna-eesti murretes peaks arvatavasti küll tõestama selle vanust.

e) Adverbilõpp -ltte, näit.

Mõn piḱkälṫṫe (vaśta saina), üDZelṫṫe 'täiesti', aňneltte, täŭweltte, heĺlältte, hgŕnaltte;

Tah kūmalṫṫe, rēŽalṫṫe, kõvalṫṫe (v.) ~ kuĭvalṫṫe (u.).

pp : B

78. Rõhutu silbi järel valitseb geminaatklusiili pp vaheldussuhetes sama reeglipärasus nagu teiste klusiilide puhul: lahtise silbi geminaat vaheldub

---

[1] Vrd. N. Ikola, Suomi V : 13, lk.ll.
[2] 29—33.

meediaklusiiliga kinnises silbis, näit.

kanèp (Mõn, Tah, Koik) : kanèBi (Mõn,Tah,Koik)~ kanèppi (kü mant) (Koik).

K L U S I I L I D E N Õ R G A D V A S T E D

79. Lms ja lapi keeltes peetakse üheks põhilisemaks, ühtlasi ka keerukamaks nähtuseks astmevaheldust. Viimasega ühenduses on päevakorral terve rida probleeme, mida kuni tänini pole suudetud rahuldavalt ja lõplikult lahendada. Eri keeleteadlastel on tekkinud iseoma tõekspidamisi küll astmevahelduse vanuse, kujunemise tingimuste, maa-alalise ja häälikulise ulatuse ja teiste küsimuste kohta. Missugused olid astmevaheldusele primaarselt allunud häälikud? Missugused sõnasisesed häälikud vaheldusid (kas ainult rõhulisele silbile järgnevad või ka teised)? Kuidas märkida varem eksisteerinud nõrgemaid häälikuid? Keda pidada autoriteediks astmevaheldusteoorias?[1]

Eesti astmevaheldussuhted on kõige keerukamad klusiilide puhul, sest nendega seostub kõige ilmekamalt rida muid tähtsaid nähtusi, nagu kvantiteet,

---

[1] Kõige eelneva kohta annab parima ülevaate A. Pikamäe oma kandidaadiväitekirjas "Konsonantide tüvelisest astmevaheldusest läänemeresoome ja lapi keeltes". Tartu 1956. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris.

konsonantide geminatsioon jne. Siinjuures ei saa me vaikides mööda minna M. Veskest, kes astmevahelduse taustal esimesena selgitab eesti 3. välte teket[1] ja J. Hurdast, kellelt tema mõtted pärinevad[2]. M. Veske väitekirjas avaldatud arvamused ongi hiljemini aluseks saanud B. Collinderi poolt rajatud nn. asepikendusteooriale[3]. Huvitav, et B. Collinderi väited sise- ja lõpukadudest sõltuvalt kujunenud eesti kvantiteedisüsteemist lükkab ümber jällegi eesti teadlane prof. P. Ariste, kes arvab, et just primaarselt valitsenud kvantiteedisuhete tõttu on tekkinud eesti sise- ja lõpukaod[4].

Jättes lahtiseks eelmise väga raske küsimuse lähtutakse käesolevas töös tänapäeval üldiselt tunnustatud ja häälikulugudes rakendatud seisukohtadest, et lms aluskeelest pärineva astmevahelduse tingimusiks olid 1) silbi kinnisus ja lahtisus (lahtises silbis k, t, p, kinnises silbis klusiilide nõrgad vasted *γ, *δ, *β), 2) silbi rõhulisus või rõhutus (rõhulises silbis vaheldusid klusiilid nende nõrkade vastetega, rõhutus esinesid klusiilide nõrgad vasted vaheldumata kujul)[5]. Järelikult jäädakse arvamuse

---

1 Vt. M. Veske, VGFS, lk.13.

2 Vrd. A. Kask, TRÜ T 51, lk.9-10.

3 Vt. B. Collinder, FLO, lk. 19–20.

4 Vrd. P. Ariste, FPEK, lk.5–9.

5 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk.54–55; L.Hakulinen, SKRK I, lk. 55–60; P. Ariste, FPEK, lk.3–9, P. Ariste, märkus nr. 43 L. Hakuliineni teoses "Развитие и структура финского языка I, Moskva 1953, lk.296-297; L. Posti, GLL, lk. 139.

juurde, et vaheldus toimus ka kaugemal sõna sees, mitte ainult 1. ja 2. silbi piiril.

Tänapäeva hargla murrakus mitmeti edasi arenenud või kadunud klusiilide nõrkadest vastetest, samuti sellega ühenduses tekkinud sekundaarsetest nähtustest antakse ülevaade alamal.

A. Pearõhulise silbi järel *ɣ

1) Lühikese ja pika vokaali järel

a) *ɣ > ø

80. Rõhulise silbi vokaali järel on velaarpalataalse klusiili nõrk vaste Harglas kadunud nagu eesti keeles üldiselt[1].

a - a

Mõn mâDa? (< *maɣattak), jàéDaȧ (:jaGàma), vâ (iĭmàGa) (: vaGà), tâȧperílDe ˜ 'tagurpidi' (:taGàBûl), tsàéDaȧ 'raiutakse lehti, taotakse rauda' (: tsaGàma), (viĭtsà) râ (:râG);

Tah rákkẹìZí (:paluĭtẹDẹȧ râGa), (sa?) jâDẹ 'jagad', (läẗ) váȧ 'vagaks', tânDẹȧ (:taGaZí) 'tagandab (hobust)', mânu? 'maganud', (miZà) tsâDẹ ~ tsâẗ;

Koik (sai paĭlù) mâttuȧ 'magatuks', (viĭtsà) rákkẹní, tâDẹ, är tsàéttuẗ;

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 55.

a - u, a - o

Mõn (vaňnù päivi) jàóš (< *jaɣoksi), àóvaìGęGa (: ęDàGunę aGù), hàóttaňma 'peksma' (:haGù), (väĭlä[1]_)làónu? 'ära lagunenud' (: ratta laGùnęZę?), làóDa (ala?) 'laota alla', ràóDu(päl) 'raiestikus' (:raGùma), màó (:maGù), tàoZę? 'rangid' pràò (praGù u.), pàò (: paGù 'puuplokk'), läṫtävä) pàòssihe 'lähevad pakku', vàòn 'vaos' (: vaGù, u.);

Tah (tęiZí) jàóš, àóvaìGęGę, hàó (sisse) 'hagude vahele', làóttęDi (laǩka) 'laotati laiali', (męts mahà) ràót 'mets maha raiutud', (lajà) màóGę 'laia maoga', tàóZę?, pràó (vahilę), (kävä ulkkun) pàóssin, sàó (jäṫ perrä) (: saGù) 'paks, mis harilikult joogi põhja jääb'), vàó;

Koik (ęlʹGi) jàóš, àó vaìGuš, ma ràó 'ma raiun', tàóttut (: taGuṫṫęDęš 'taotakse'), làóttęmę, pàóssil 'paos', pràó , vàó (vahilę);

a - e

Mõn pàéDa? (:paGèhęmma), làé (: laGì), sàéGa (:sâǴ);

Tah làé vahìl, sàé (purù);

Koik är pàénu, làélDę 'ilma laeta', sàéGę? ;

o - o

Mõn kůDa (vrd. sm. koota), kůttaš 'kogutakse'

(: timä koGù), ütténGün (< *koɣohna), (kanèBi) rû (< *rōɣon) 'kanepi roots', (vehmà) hû (: hûG);

Tah (muàGę) kôn, (tęmBa us) kômBęDę , pāDèrō (:pāDèrūG 'pilliroog'), û (vihM) (: ûG), ò u (~ û kauppa);

Koik (paĭlù rahvast) kôl, (tęmBa uis) kò umBęlę (~ kômBęlę), kûZ olęk, pāDerō; (ûG tuĭ) û (taǩkàn);

u - a

Mõn (läBi) suà (: suGà), (teǩ om) ruàn 'põrandariie on jalgadega kokku veetud' (: ruGà 'heinasaad'), kuaš 'kumb', lòést (kòéDu) 'lugadest punutud';

Tah suà (siZèn), ruà(mûDu), kuàlGi (pûl) 'kuskil pool';

Koik suà, ruà (aǩkę), kuàlGi 'kellelgi';

u - e, u - i

Mõn ei lòè? (: luGèma), (saije) suittuš (:suGima), (tū sâ) tòéš (: tuGi);

Tah lòétti, suĭDaš (pâD), tòéDę? 'toetada';

Koik (tī) lò^{i}t, (ma) sò^{i}ttę (tulę) 'sütan tule'; suittiDi (pâD), (iĭmà) tòélDę?;

u - ū

Koik lû (: luGù 'pillilugu');

o - e

Mõn nèé (: ngGi);

Tah nẹ́ẹ́Gẹ (kôn), jẹ́ẹ́ (vērèn) (u.);
Koik nẹ́ẹ́st (puhtas), jẹ́ẹ́ (pāl);

ä - o

Mõn nä̋ȯ (< *näɣon), kä̋ȯ (: káGù 'kägu');
Tah nä̋ȯ̀ (järǴi), kȧ̀ȯ́kkẹ́ni;
Koik nä̋ȯ (pāle), kȧ́ȯ ;

ä - ä

Mõn lâ (:läGä 'konnakude'), râ (sisse)
(:räGä 'röga');
Tah lâ (siZèn), râ;
Koik (tiä kõhi ja) rättes;

ä - e

Mõn mä̀ė (< *mäɣen), (sa) nä̀ė̀t (: näGèmä),
vä̀e (siZèn) (< *väɣen) (:väǴì 'rasv');
Tah mä̀ė́mine (jaGù) 'ülemine osa näit. särgil', (ei sā) vä̀ėBõĭist 'ei saa rasvainet', (mâD) vä̀ėtteDes , is nä̀ė?;

Koik (ei sā) mä̀ėle (jalust) 'jalgade pärast ei saa üles tõusta', sẹà̀vä̀ė (ülèmB), nä̀ė́mi noh 'vaatame', ä̀ės̀teme;

ä - ü

Mõn näüttä? 'näidata';
Tah (tā) näüs (... oĭlẹw);
Koik (laʹs) näŭDäs (tuìD) (mâD) väütteme;

e - o

Mõn tèǒl (< *teɣolla);

Tah tèǒBäivi (tetti);

Koik tèǒmîZ;

e - ä

Mõn siäDä? (: seGähämmä);

Tah siäDe?, (sûŕi laťsi) siän;

Koik siätteș;

e - ę

Mõn rîGa (< *reɣenka-) (:reǴì), (ülè) î̧ (:eGï 'jõgi'), (sa) tî̧t (:teǴèmä);

Tah rîGę̧, î̧ (sû) 'jõe suudmekoht', (ma)tî̧;

Koik ŕîkkę̧ńi 'reekene', în 'jões', (sa)tî̧t;

ü - ä

Mõn rüäBä? (: rüGä 'rukis'), pǒǵDäș 'pöetakse' (:püGämä);

Tah (teije) rüäș 'tegi rukkiks', (laṁBę̧iD) pǒǵtti;

Koik rüämá , pǒǵttüt ~ pǒǵt;

i - a

Mõn tsià (kušsęm) (< *siɣan) 'sea põis'; vià (:viGà), mià 'mis' (vrd. sm mikä);

Tah tsiàlę̧, viа? 'vead' (išș_olę̧) mî̧ștki (pûDuș) 'polnud millestki puudus;

Koik tsiàsiĭmä (ain), vià;

i - o, i - u

Mõn tèó (: tiGù), tèóDa? (: tiGùneⷬma 'määrduma'),
(ala) tèóttuǩki (sa? uⷬmi päǩki) 'ära määrigi sa oma käsi';
Tah tsiàDèó, lèón 'leos', lèóttęGę (krûppę) 'leotage kruupe' (: liGęnu?);
Koik (laś) lèóDę? 'las liguneda', (ma) èó(: iGùmę 'teritama, näit. nuga');

i - ä

Mõn kiä 'kes';
Tah kiäǩki 'keegi';
Koik kiäDaht 'kestahes';

i - i

Mõn hîGa (kûn) (: hiǴì);
Tah îGę 'higiga';
Koik iǴiGe (astmeüldistus).

b) *ɣ > w, wv, vv

81. Pika labiaalvokaali järel esindab *ɣ-spiranti siirdehäälik w (resp. wv, vv).

o - a

Mõn rūwà (aⷬnùm) (< *rōɣan) (: rûG 'supp kruupidest ja ubadest'), tsūwęl 'pasteldel' (: tsûGę);
Tah rūwàGę, tsūwa?
Koik rūwà (sisse), tsuⷬvà ~ tsuⷬvà.

c) *ɣ > j

82. Siirdehäälik j esindab *ɣ-d i-hääliku järel:

i - a

Mõn līja (liha) (: lîGliha), sīja (liha) (: sîG);

Tah līja jûZę? 'valejuuksed';

Koik līja, aBęnę? 'valehabe';

i – ä

Mõn ijäliťsę? (:iGä);

Tah (vanuťsęl)ijäl;

Koik (põlę) ijä sisse 'keskikka' (: iGäveńi nimi 'väga vana nimi').

d) Tugeva astme üldistumisi.

83. Eespool kirjeldatud *ɣ-spirandi kao-emuse kõrval leidub murrakus nagu mujalgi eesti keeles vorme, milles klusiil on üldistunud ootuspärasesse nõrka astmesse, näit.

Mõn traGi (mihe), (sūręst) suGust, mäǵiťtäs (: mâǴmä), eGälę (üťtèle), (eläjeǩkeZe oǒmma) teGùnu?, pruGü (sg. gen.), siǴinu?, piǴiGa (: piǴi);

Tah koGùDę? (:koGùmę), nęóGoGun 'nõukogus', (nē) luGu? 'pillilood', elùluGust, suGùlęìZí, mâGinu?, siGinu';

Koik (tûl' jäs) vaGas, 'vaikseks', (ärä) laGùnu?, traGi

(sg.gen.), koGùDę̀ʔ (paȟrù om) suGùDeGijä, piǴiGe (: piǴi), iGiGe (: iGi),

Tähendatagu, et märgatavalt rohkem kui idaserval leidub tugeva astme üldistusi murraku keskmises ja läänepoolses osas, vrd. Tah, Koik koGuDę̀(ʔ) (~ Mõn kûDaʔ), Koik vaGaȧ (~ Mõn vâȧ), iǴiGe (~ Mõn hîGa).

84. Sõnades oǩkaȧ (vrd. sm oas) ja iǩkäȧ (vrd. sm ies) on geminaat häälikuseaduslikest tugeva astme vormidest üldistunud ka nõrka astmesse, kus algselt esines spirant[1].

2) * ɣ̃ diftongi järel

85. a) i-lõpuline diftong + * ɣ̃

aa) * ɣ̃ > ø̃.

Mõn ȧǿ (pāle) (< *aiɣ̃on) (: (eij̮ole)aiGu);

Tah vanà ȧǿliǐtse (väǐ̆Gi ʔ) 'vanaaegsed asjad' (ütȧ̀ʔs) ȧ̀ȧ̀steG 'üks aasta';

Koik (tûl) ȧǿl

bb) * ɣ̃ > Ø̃, i > j.

Mõn pojà (< *poiɣ̃an) (:poiG), rojàhuZęǩkęnę 'ruigatuseke (seast) (:roiGma 'ruigama'), ojàDaʔ 'oiata' (: oiGlęȧ̀(pälè) 'ta oigab pidevalt'), (kaťskŭmmenD) ajastaiGa '20 aastat';

Tah sòèBoja ʔ 'hundikutsikad', ajastaiG (aiGu) 'aasta aega', (išs̮olę) ojànuʔ 'ei olnud oianud';

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 57.

Koik pojà, aeèsteG ~ âèstaG, ojàDe?.

cc) *ɣ > j (?)

Mõn leĭjàlę (paňDa) 'lõõga panna (lehmast)' (: leièG), (täŭwè) oĭjùGa (:oièG 'aru, mõistus'), (timä) huĭjaś (:huièaműma 'noomima'), peĭjà (: peièG 'rattapöid'), (pâ om) raĭjàn (:raièG 'kärn'), roĭjèlDa? (:roièGlemma 'ruiguma');

Tah uhilęĭjast 'ohelikust', vęĭjaťtęs (säňGuǹ) 'oiatakse sängis';

Koik leĭjakkeńi 'lõakene', vaĭjèlDe?(:vaièGleme 'vaidlema').

i-lõpulise diftongi järel on *ɣ-spirant enamasti muutunud siirdehäälikuks j (leĭjà, peĭjà jt.) või kadunud. Kao puhul on diftongi järelkomponent i harilikult muutunud j-iks ja siirdunud järgmise silbi algusesse (pojà, ojàDa? jt.). Koos *ɣ-ga on sõnades àó (< ajùn < *aiɣoin) ja âèsteG kadunud ka diftongi järelkomponent või sellest arenenud j (j-hääliku kadumise tingimustest vt. § 320). Tõenäoliselt tuleb *ɣ-spirandi kadu antud juhul pidada varasemaks j-i kaost.

Astmeüldistuse juhtumeid i-lõpulise diftongi järel nähtavasti ei esine.

86. b) u-lõpuline diftong + *ɣ

aa) *ɣ > ø

Mõn suviDęù (aiGu) (:suviDęùG 'suvivili'), (piĭkä) l'û (:l'ûG 'liug'), sû (: sûG 'uss');

Tah siù (: siùG);
Koik tsùvili (: teùG).

bb) *ɣ > w, wv, vv

Mõn lsŭwà (otsa) (< *lsuɣan) (: lsùGuGa), haŭwę (: haùG), kaŭwèn (: kaùGę);
Tah lsŭwà, haŭwę, kaŭwèline(suGùlęnę), l'ūwèlDę? (: l'ûGlęmę 'liuglema');
Koik lsvvà, avvę?, kavvèDę 'kaugele' ~ kavvèDę
Üldistumisi: náŭGuttaś 'näutakse (kassidest)' (:náùGma - náùGmę).

u-lõpulise diftongi järel on *ɣ spirant kas kadunud või muutunud siirdehäälikuks w, v̆v. Kadu on olnud täielik, kui *ɣ asus kahe sarnase hääliku vahel, seega positsioonis o - *ɣ - u (teù jne.). Teistel juhtudel esindab *ɣ-d siirdehäälik w (lsŭwà - Mõn, Tah) või v̆v (lsvvà – Koik), mis võib kuulduda ka wv-na.

Tugeva astme üldistumine on toimunud sõna náùG-ma nõrgaastmelistes vormides.

3) *ɣ nasaali järel

87. Nasaalile järgneva k-klusiili nõrga vaste varasema kvaliteedi suhtes pole uurijad üksmeelele jõudnud – see võis olla heliline klusiil või nõrgalt artikuleeritud meedia. Tänapäeva eesti keeles esindab kirjeldatavat häälikut sama meediaklusiil G nagu tugevaski astmes[1], näit. ka Harglas:

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 58; LUKD, lk. 102.

Mõn laŋGàlɛ̨ìm 'haspel (:(kɛDrättäs) laŋGu), (laZɛ̨t) kaŋGast (pɛrrä) (: kaŋGa (manh)), paŋ̆GiGa? (:paŋG), vaŋ̆Gi (: (vɪ̨Di) vaŋ́Gi, koŋGàBɛ̆rZe? 'sõimusõna, õeldud vanale inimesele', tuŋGɛ̀l-Bɑ̃ne (rüGä) 'tungelteradega rukis', (lei)heŋ̆-Gù (kiŋ̃ni?) 'lõi hinge kinni' (: (hɑ̄ri) heŋGu 'ahmisin hinge, s.t. värsket õhku'), heŋ̆GàDa? 'lõhnata (näit. leivast) (: hɛ̨ŋGaŋ̃ma), ɛ̨ŋ̆Gɛ̨ (vaĭDaș) 'õngelatt' (: ɛ̨ŋ́G);

Tah rahàBuŋ̆Ga? (: rahàBuŋ̀Ga), (mī ütle) laŋ̆Guș 'kutsume teda languks' (: laŋ̀G), paŋ́Gi vaŋ̆Gù (manu) (: vaŋ̀G), tuŋ̆Gɛ̀l 'tuletukk' (:tuŋ̀Glɛ̨?), heŋ̆GukkɛZɛ̨ 'kübenakese', rɛ̨ŋ̆Gaș (: rɛ̨ŋ̀Ga), ɛ̨ŋ̆Gɛ̨ (: ɛ̨ŋ́G), käŋ́Giĭsiŋ̃mi 'jalatseid, eriti sukki ja jalgrätte' (: käŋ́G 'king'), äŋ́Gänü? 'andnud, pakkunud' (: äŋ́Gä sa?!) , säŋ́Gün(:säŋ́G), lüwäș) heŋ̆GèGɛ̀llä (: heŋ̀Gämine);

Koik laŋ̆Ga?, (ravvà) kaŋ̆GɛGɛ̨ (: kaŋ́G),aŋ̆Gɛ̨ (aiGu talvɛ̨l) (: aŋ́G) 'kõva koorukesega kaetud lumehang', roŋ̆Gi (pälè) (: roŋ́G), tsoŋ̆Gìt (:tsoŋ̆Gmɛ̨), tuŋ̆GɛlDerä, (lumɛ̨) ɛ̨ŋ̆GukkɛiZi 'lumekübemeid', käŋ̆Gä , äŋ̆GäDe?, mäŋ̆Giĭtteș (:(lõvä) mäŋ́Gü), liŋ̆GùBüș (:liŋG 'laste mängupüss'), eŋ̆Gè 'hinge': eŋ́GüZel 'söögivahe jooksul'.

4) *ɣ liikvida järel

aa) a) *lɣ

Tagavokaali naabruses

88. *ɣ > ø tagavokaali naabruses on läbi

läinud kogu eesti keeles[1], vastavalt ka Harglas:

Mõn jalà (< *jalγan) (:jaìGu), halù (:haìG), (uhaṣ lät) kaleṣ (:kaìGę (tį̄D mų̄Dä) 'kõva'), olà(pā-lè) (: oìG), oleḱkęZę? (: oĭ'Gi 'õlgi'), sulust (väilä) (: suìG 'lamba või sea aed'), sȯėjulu? 'hulljulgelt' (:imä is) juìGu?), sulèvarŽ 'sulepea', vglà (: vgìG), nilutti (: (ma) niìGZę 'ma nülgisin');

Tah jalà aluṣ (sūDäṣ), aleṭteṣ (: (peṣmine) aìGu 'peksmine algas'), kalèmBęṣ (läṅnü?), olànuṭti? 'õlanukad', (ma^t tuĭli) niZù olęlt 'tulin nisukõrrest', sulù, vglast (vaĭlàlę), (sa) pglęt (:pgìGmę 'põlgama'), sgleḱkęnę (: sgĭ'G);

Koik (ma? is sā) jalust 'ei saanud jalgade pärast', kalę? 'kõvad (soontest)', gla?, gle?, sulùrgĭBę?, verèZule?, vglà, pgleṭtut ~ pglęt (laṭs), selę, niluṭteṣ 'nülitakse'.

bb) Eesvokaali naabruses

89. *lγ > ll on Harglas toimunud eesvokaalide naabruses (vrd. *lγ > lj ~ ĭl suurel alal Eestis, *lγ > l setu murrakus[2]), näit.:

Mõn sälĭlä (taḱkahN) (: (vgt süäme) säìGä 'vihastus'), näĭläDZe?(: näì'G), seĭläṭtümmä (:(läṭs) seì'Geṣ), peĭläṭtüṣ 'hernehirmutus'(:peì'Gäjä), küĭlèläve (kottal) (:küì'Ge(paṅDa?)), sülläṣ

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 58.

2 Sealsamas, lk. 58–59.

(: sülʹgämmä);

Tah (lajà) säʹlägge, näʹlästeš (heňnest) 'näljutab end', seʹläʹtteme,(ärä) peʹlädüʔ 'ära karda',(pû) küʹlèn, süʹläDeʔ (< *sülɣä-), (niä) seʹläʹtti;

Koik säʹlä (lihà), näʹlänne, (tiä) seʹläʹ, peʹläDeʔ, küʹlè (lihà), süʹlägge, teʹlleʔ 'teljed'.

90. *ɣ > Ø nagu tagavokaalide vahel. Setu murrakuga sarnane häälikuareng haarab Harglas kaasa ainult vähesed sõnad, näit.

Mõn jäleʹkkeZeʔ 'jäljekesed' (: jäʹlʹg), telè otsaʔ (: pûDelʹgiGa (ratta?) 'puutelgedega vanker');

Tah (leňmä) jäʹlʹilt, (vaŋkri)teleʔ, sülèGe 'süljega';

Koik (käppä) jäleʔ.

b) * rɣ

91. Ühendis *rɣ on spirant kadunud nii tagakui ka eesvokaalses naabruses. Järelikult antud küsimuses liitub hargla esinemus võru murde ~~kagunurgaga~~ idaosaga (vt. ka j, § 341) kus on toimunud sama häälikuareng. Kirjakeeles ja põhja-eesti murretes seevastu kaob spirant tagavokaalses naabruses, eesvokaalide vahel muutub j-iks[1].

Mõn (tä) karèlnuʔ (<*karɣel-) (:(sa) karGleṭ), varaš (:varGaʔ), koruʔ (<* korɣu-) 'kõrgune', (:(miZà) koʹrGuttat (heňnest) 'mis sa hoopled',

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 58.

urùsù 'rotiaugu avaus' (: ùrGliĭkanę (koŏtuś) 'auklik koht teel'), turù (pāl) (:(lähämi) tuùrGu), kurę? (:(paĭlù) kuŭrGi), hęràsiĭmiGa (hoŏpęn) (:hęŭrGaŏtsim 'kabja juures asuv hobuse jala liige' 'hobune, kel silmade ümbrus on valge'), säre? (< *särɣe-) (: säŭrG), kärè (: käŭrG), kerèmB (:keŭrGe);

Tah karàDę (: karùGamę), korę̀mB (: koùrGęDę), urust (väĭlä), turù (plaŏts), kurę?, (laùmBa) sęra?, (imà ik ku) ngręŏttęś (: ngùrGumę), särè (kalà), käre?;

Koik karaś̆ (kurkku), urùn, turù, kurę?, sęraĭkkęńi, ngręŏttęś, särè, kerèmB (: (niä) keŭrGüŏtteZe?), (kiĭkkaś ei) kirí? (:(ei kūlę) kiùrGęw).

Juhitagu tähelepanu sõnade koùrGę ja keŭrGe erandlikele vormidele koru?, korę̀mB ja kerèmB. Arvatavasti tuleb ühineda L. Posti seisukohaga, kes vormi koru? tuletab nõrgaastmelisest *korɣus-tüvest. Sõna algupärane tüvi oleks olnud *korkg, millele liitusid tuletised, nende hulgas ka adjektiivi *-ʃa[1]. Samuti võisid areneda vormid korę̀mB ja kerèmB.

92. *rɣ-ühendi ühtlases esinemuses moodustab erandi sõna härG, mille nõrgaastmelistes vormides *ɣ on muutunud j-iks (härjä, härjäl jne.) nagu mujal eestis.

---

[1] Vrd. L. Posti, Mõningaist mõõdu väljendamiseks tarvitatavaist läänemere-soome vormidest, EK 1937, lk. 101; J. Lehtisalo, Über die primären ururalischen ableitungssuffixe, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXII, Helsinki 1936, lk. 270–273.

5) *ɣ spirandi järel

a) *sɣ > s

93. Eesti keeles nagu ka vadjas ja karjalas allub sk-ühend astmevaheldusele sk : s (< *sɣ), sel ajal kui sk soomes, vepsas ja liivis nii lahtises kui ka kinnises silbis püsib muutumatuna[1].

Hargla esinemus ei erine milleski üldeestilisest, näit.

Mõn (ma)laZę (: laśkę? 'lasta'), koZęk̆kęnę 'tiigis elav väike kala' (:kośk), (ma) jõZi (:(veZi) jûśk), rõZà (: rûśk(v.) 'piits'), (ma is) uZu?(uśku? 'uskuda'), puZi? (sa) (: (timä)puśk 'teeb pasteldele tärkmeid'), (sa) käZeṭ (:(oī) käśkenu?), (timä) tsüZäś, viZànu? (:(ma)viśka), laĭZa? (: laiśk);

Tah vaZęGę (: vaś́k), aZu? 'pühkmed' (:aśkę), puZęlDę? (: (nimä) puśkleZę?), męZiBaī 'pink, mille peal vanasti pesu pesti' (: męśkmę), käZiBęZilDę (: peś́k), uZàn 'süles' (:(vęt)uś́kä, läZä (:läś́k 'lesk'), (sa) iZiṭ (: iś́ki? 'lõnga korrutada'), raĭZàDę? (: (ma) raiśka), tuĭZànu? (: tuiśkaś (luṃmę)), līZù (pālè) (:(hīDä) lī́śku), kīZa? 'kiisakalad' (: kīśku);

Koik vaZęst, (ma s) uZu? 'ma ei uskunud', nūZàDę? (: nūśka (ngn̆nà)), męZù 'pesu', pęZę(pālè),

---

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 46.

ÄŽä 'äsja' (vrd. sm. äskein), käŽu?, läŽäl (peĭvęl), viŽàDę?, (ma) kiŽù (:kiśku?), (iìm om) raĭŽùl (: raiśku läñnu?), tuĭŽà-Dę?.

b) *hɣ > h

94. Lms keelte rühmas tuleb vaheldus hk : *hɣ esile eriti soome ja eesti keeles. Soome keeles võib varasemat spiranti esindada mitu häälikut (k, j, v) või kadu, eesti keeles on spirant alati kadunud[1]. Näiteid harglast:

Mõn nahàGa (: naìk), lahuttaś 'lõhutakse' (: (oĭ) laìkunu?, lahasta? (:laìksaṃma 'lõõma'), tuhà (< *tuhɣan) (: tuìk), puhà-Da? (:(ma) puìka), (pâ) ęhęttaś, męhè (:męìk 'leivaanum'), (ma) rękè 'rõhusin' (:rękìkma), ręha? 'niisked, pooltoored' (: rękìk), pähèn 'pähkel' (: pähìkne?), rõhütteĭlemä 'rõhkima (seast)', (temBa) nühän 'lohista (kotist)', (timä) põhäś 'pühkis' (:pühksämmä), (ma) rühi (rühìkmä);

Tah (lihà niGù) lahiś 'lõhkeb', (miŽà)lahè 'miks sa ära lõhkusid', ahittęmmę 'koitma (taevast) (: aìk rät 'suurrätt), (sa) puhut (: puìkmę 'puhuma'), muhù (: muìk), tuhiGę (:kęó tuìk 'kasetoht'), tuhùnänę 'nurganaine' (:(lätśi

---

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 42–45; L. Kettunen, EKÄH, lk. 60.

tuhku 'läksid katsikule', rehäGaraśk 'ilma pärmita küpsetatud nisu- või odraleib', mähüsseGe mähitteś (: mähki?), (tū) nühäś (nühksäme 'pilkama, solvama'), (vanà) tihàDu 'häbematu' (: ei tihke ŭĬDä?);

Koik nahast, (teràveś) tahuttut , (puiD) lahuttęś 'puid lõhutakse', tuhà, tuhist 'kasetohust', mghèl 'leivaanumas', (ma)pühi (tarrę), vihù (: vihk).

* δ

1) Lühikese ja pika vokaali järel

a) * δ > ø

95. Vokaalidevahelisel * δ -spirandil on läänemeresoome keelterühmas (välja arvatud vepsa ja liivi) tänapäeval küllalt ühtlane esinemus: 1) * δ > ø, 2) * δ > j , 3) * δ > v. Seejuures osutub nii idasoomes, karjalas, aunuses, vadjas ja ka eestis kõige arvukamaks see sõnadegrupp, milles on toimunud ~ > ø [1]. Eestis eriti laialt tuntud on * δ > ø madalate tagavokaalide vahel. Eriarenguist eesti keelealal mainitagu siiski läänepoolsele põhja-eestile omast * δ > j madalate tagavokaalide vahel[2] ja kodaverelist D-d pro * δ [3]. Lõuna-eestis seevastu on

---

1 Vrd. E.N. Setälä, VSÄH, lk. 29–39.
2 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 63.
3 Vrd. sealsamas, lk. 64–65.

*δ kirjeldatud asendis üldiselt kadunud[1], kui välja arvata lõuna-eesti läänepoolseile murrakuile omane *δ > h eesvokaalseis sõnus e ees[2]. Ootuspäraselt on *δ kadu toimunud ka Harglas, nagu tõendavad alljärgnevad näited.

a - a

Mõn pâkkęnę (: paDà), tîrā (vērèn) (: tîraDa), sâ (rûBli īst) (: saDà);

Tah pâ aluṡ, tîrā (pāl);

Koik pâ (pęhjàl) 'paja põhjas', tîrā.

a - u, a - o

Mõn (jäije) kàȯtsiDe 'jäi kaotsisse', (kahvli ärä) kàȯnu?, (ma? olę väĭlä[k]) kàȯttanu? (:kaDùma), màȯ (puàmaDu);

Tah (nū) kàȯZę (ärä?), kàȯnu (keiṡtri) 'surnud köster', sàȯ (: saDù 'metsas lamav suur mädanev puu');

Koik är[k] kàȯttę? , (pāle) vihmasàȯ (:viȟmàsaDu).

a - o

Tah pàé (mâ) (: pâZ);

Kõik pàéGivi.

o - a

Mõn kuà (manṭ) (:koDà), uàGa (: oDà);

Tah vīnàGuàn;

Koik kuast.

---

1 Vt. A. Saareste, Eesti murdeatlas II, Tartu 1941, k. 65, 66.

2 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 65.

ụ - o, o - u

Mõn ụ̄tta? (< *oδottaδak), (mine) kū? (~ tuĭ ko-Dù) (: koDù);

Tah (om) kū^{t} (tû̜D) (~ koDù tūwa?);

Koik ụ̄tta?.

u - a, u - e , u - u

Mõn muà (sisse) (: muDà 'pori'), sòé? 'hundid', sòénDi 'libahundid' (: suŹi), kòi 'kude, kanga lõime sisse kootav lõng', kòiDaà 'kootakse' (: koDàma), kû̜ aiG (~ kuDè-ne̜miZe aiG) 'jooksuaeg';

Tah muà (siZèn), sòé (lihà), (ma) kuà 'koon', (sisse) kòét;

Koik sòénDiĭle, (är) kòéttut.

õ - a, õ - e

Mõn sè̜amihile (: se̜Dà), pè̜éDu? (:pe̜Dè̜ma);

Tah sè̜a (aiGu), te̜èstsünDünü (luGù), (ma)pè̜é;

Koik se̜àl 'sõjas', (ma ole̜s) pè̜éttanu?.

ä - ä, ä - o, ä - ü

Mõn mâGa (mäDà), (väĭlä) mânü? 'ära mädanenud' (: mäDànemmä), sä^{i}Däs 'seatakse' (: sâD́mä), kàé (perrä) (: käŹi), hammeGütssel, (väĭlä) häüttä? 'hävitada' (vrd. krjA hiädüdä);

Tah mấtti (ärä?) 'laskis ära mädaneda', säät́ti, (sēni om pûĺûD) kàen , (inèmīŹi) häüttämine

(:(ärä) hâDünü$^{?}$ 'ära kadunud, hävinenud', (ei) täü (añDa$^{?}$);

Koik (vihM) mâtteś (aĭna ärä$^{?}$) (:müDänü ain), (oi'li) säćttu$^{?}$, (voĭkì) kàćBü , (tä ei) täü;

e - ä, e - e

Mõn (sgttä) pē^{i}Däś (: peDÎrgìva 'töörõivad'), (kuťsuťtaś) vîBühäś (:veZi), vè^{i}st (haŕv) 'hõreda lõimega', vè^{i}t'ti (kaŋGaś) 'loodi kangas üles' (:veDämä), îstvgéDu (haina$^{?}$) (:eZi 'lina-, vilja- jne. riba, mis igal töötajal käsil on);

Tah (ma ei) pia$^{?}$, (viĭlä) vē^{i}Däś, vî (siZèn), mîGe (kôn) (: meZi), îrõDźZiGe 'rautsiga', (eij˛olę) vè^{i}lnü$^{?}$ 'vedelnud' (:veDèlemme);

Koik (ku juťtuś ärä) pè^{i}t'ti, (sa) viat, vî (siZèl), mîGe (kôl), (tūlę în 'tuule käes'

ü - ä, ü - e, ü - ü

Mõn süä 'süda', süämene (pû), rû (:rûD);

Tah süäme (manh), (piĭkkü) rü (säĭlän), sû (sg. gen.)

Koik süü 'pähklituum', sû;

i - u

Koik èó, sèó't'ti (:siDüme) (Mõnistes ja Taheval on murdepärane käütmä).

Esitatud sõnade grupis näib *δ kadu Harglas olevat täiel määral lõuna-eestiline, sest see on läbi läinud ka seal, kus põhja-eestis esineb D tugeva astme üldistumise tulemusena (näit. kū? 'koju', muà, mâGa, vèilnü? jt.). Kaldutakse arvama, et vähemalt eesvokaalseis sõnus 1. ja 2. silbi piiril on *δ kadu lõuna-eestis varasem kui põhja-eestis[1].

96. Teiselt poolt leidub Harglas terve rida näiteid tugeva astme üldistumise kohta. Seesugusel kujul tunneb suurt osa neist sõnadest kogu lõuna-eesti, suurelt osalt ka põhja-eesti. Näit.

Mõn (piǩkäliǩse) saDù (pālè) (: saDù), ~~mõDù (tämè (: mûD-)~~, nuD'ilę (leǩmäle) (: nuD'i liǩM), puD'i (pālè) (: hâ puD'i), męDù (olu?) (:męDu) (läBì) häDä (: rūZùhäDä 'kohahoog'), täD'ì (pûl) (:täD'i), (tû) eDèDarest, (kiǩkè) eDèmine (aga : kęǩtù īst, kjiǩ' ... kāvä īsperíl-De), iDù (sg.gen.): iDù (sg. nom.), piDùl (: piDù);

Tah saDùGę, ~~mõDù (järGi)~~, nuD'iǩkene, (olęt) häDàn, täD'i (sg. gen.), eDèBûl (aga: īǹN, eZ'ì : ĵ), iDuǩkęZę;

Koik (tuĪ') koDù, koDu?, (lahkę) mõDùGę, puD'ilę, täD'ile (küllä), eDèmiǩsi (poiGę) (aga: ahùsû ĵn, vęǩtì rüà ĵ ette), piDù (pāl).

---

[1] Vrd. A. Saareste, Agenda Parva keelest. EK 1938, lk. 201.

97. Geminaatklusiiliga sõnade sarja on siirdunud mõned 2-silbilised, algselt üksikklusiiliga laensõnad, mille 1. silp lõpeb pika vokaaliga. Üleminekuvormiks osutub ilmselt sg. nom., kus apokoobi tõttu sõna lõpule jäänud üksikklusiil pikenes poolpikaks nagu tavaliselt lõuna-eestis. See sõnalõpuline poolpikk häälik vaheldub nõrgas astmes meediaklusiiliga nii nagu algne geminaat pika silbi järel, näit.

Mõn rāDi̯lāZ' 'kraadiklaas' (: paĭlu rātte), prāDi̯ (lihà) (: prāt), põDi̯ (manh) (: pŭt), (ŭttè) pūDà (: pŭl' pŭtta);

Tah prāDi̯ ahù, põDi̯n;

Koik põDi̯? , pūDà (oZà), rõDul 'roodus' (: rŭt).

b) * δ̯ > j̯ (ij̯)

98. Vokaalide vahel pika j̯ järel esindab * δ̯-spiranti kogu eesti keeles j̯-häälik, olgu siis viimane kas otsene * δ̯ jätkaja või siirdehäälik. Samuti on * δ̯ > (i)j̯ toimunud mõnedes vormitunnustes. Näit.

Mõn vīje (rŭBli ist), vījuĭtta? 'viivitada', saĭja? (< *sāδak);

Tah (keĭlä) vīje (aiGu), saĭjas;

Koik vīje (: vîZ' 'lauluviis'), jäĭjä?, saĭja?.

c) * δ̯ > w̯, wv̯, v̆v̯

99. Pika labiaalvokaali (ō̯, ŏ̯, ū̯, ŭ̯) järel on

**δ pohja-eesti keeleala ulatuslikumas osas arenenud siirdehäälikuks w. Ka eesti kirjakeele hääldu-ses on w tavaline[1]. Sellest võrdlemisi üldisest eP esinemusest erineb lõuna-eesti murderühm, kus vara-semat *δ-d harilikult asendab geminaat vv, kusjuu-res *δ-le eelnev algne pikk vokaal on lühenenud (*lõδak >> luvva(?)). Nagu näitab A. Saareste, lei-dub samasugust esinemust veel kirde-eesti rannamur-de ida-alal, Kodaveres ja Saarde põhjaosas. Siiski eksisteerib eesti lõunamurrete hulgas saareke (Har, Kan), kus pikk vokaal püsib ja *δ-d esindab w samu-ti nagu põhja-eestis. Selle ala naabruses (Urv, Rõu lääneosa) on pikk vokaal lühenenud, varasema *δ ko-hale on märgitud wvv[2]. Näiteid Harglast:

Mõn jūwa? (< *jõδak), tūwa, ūwęnDaⁿma, lūwaǩkęZę-Ga (:lûD), kūwaṡ 'kirvevars' (: piǩkà kûDa-Ga); sūwä?, (sa) lūwät(puruṡ), lūwäṡ (krûZ) 'lüüakse, s.o. tuleb roosihaigus', mūwä?, (suǩkę) mūwęn 'sugasid müües';

Tah jūwaṡ (< *jõδaksęn), (ärä) tūwu (siṡ)tūwaṫ (sa taṙrę), lūwà, kūwaṡ, kūwęlitse (: kûZ), (ärä) sūwü (sa?), (tā ei iḥna) sūwä?, lūwęn (läṫ väìlä), lūwä?, (vęiD) mūwäṡ (ärä?), mūwä?;

Koik jūwa?, (laṡ) tūwa?, (ärä) pūwa, kūwę (uBinę siZest), lūwàGę, ūwę (eṙne) 'värsked herned', kūwaṡ ~ kuvvaṡ ~ kuvvaṡ.

---

1 Vrd. P. Ariste, Eesti keele foneetika, Tallinn 1953, lk. 49.

2 Vt. A. Saareste, EM II, k. 47.

(niä anDva) sūwä?, lūwäs (~ lüvvèn).

Tekib küsimus, miks erineb Hargla esinemus üldlõunaeestilisest. Et *δ >> vv eesti keeles usutakse kujunenud olevat uw-lise vaheastme kaudu[1], siis näib, et *δ arengus on Harglas säilinud varasem olukord kui teised lõuna-eesti murrakud. Oletust toetab mitmete muudegi arhaismide säilimine kirjeldatavas murrakus.

d) *δ > h

100. Lääne-Hargla (Koik) murrakusse ula tub lõuna-eesti läänemurrakute joonena *δ-d esindav h sõnas sihèn[2]. Põhilises Hargla murrakus on häälikuareng *δ > h tundmatu (vrd. Mõn, Tah siZèn).

2) Diftongi järel

a) *δ > j i-lõpulise diftongi järel

101. Samuti kui pika i järel on *δ > j eesti keeles kõikjal toimunud ka i-lõpulise diftongi järel. Üldise esinemusega liitub ka Hargla, näit.

Mõn (ülè) aĭjà (: korGe aìD), ngĭjà (: ngìD), (kaĭtè) laĭjàGa (: laìD), vaĭjèlDa? (: tüGa vaìDlèt), (ma ei) hoĭja? (: hoìtma), (mul) hoĭjus (: hoìDumma), puĭjè (pèrrä), (ülè) öĭjè;

---

1 Vrd. P. Ariste , EKF, lk. 49.

2 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 65.

Tah aĭjàn (: aiD), (niGù) ngĭjut, (pruntsì) laĭja?, (sa) hoĭjà (pâ) (: tū̆ hoit̆ miñ-nù);

Koik surnu aĭjast, ngĭja?, (sa latsi) oĭjat, li-nàluĭje (sisse).

b) u̯-, ü̯-lõpulise diftongi järel

aa) * δ̆ > w, (vv,) v̆v̆

102. u̯-, ü̯-lõpulise diftongi järel on * δ̆ > w, (vv) v̆v paralleelselt pikale labiaalvokaalile järgnenud * δ̆-ga (vt. § 99). Erinevaks osutub siiski Koikküla esinemus. Siin jätkab nimelt diftongile järgnenud * δ̆-d järjekindlalt ma v̆v, nii nagu see on harilik ka naabruses. Näit.

Mõn haŭwàn 'hauas' (: haùD), haŭwęt̆taś (: haù-Dumma), laŭwàDzę 'laudadest', laŭwuś (lęĭ-GàDa?) (: laùD) püĠiraŭwul 'lambapügamise raudadel', (ma) joŭwà (: tā joùD), (ma) sęŭwà (sęùDma), pęŭwà (siťtiGä) (: pęùD), ngŭwęt̆-taś (: ngùDma), (ma? ei) leŭwä (: timä oĭ leùDänu?), (ei joŭwa) käùwü?, pèòDäŭwe (sûla), (om) täŭweltte 'küllalt', l^{j}ūwà (pāl) (: l^{j}ûD 'liud');

Tah tuhkhaŭwa (siZèn) 'koldes', keŕilaŭwa?(: keŕilaùDu pāt), krīZàraŭwa? 'peldid ahjul', sa joŭwat (: tā joùD), (mī) sęŭwa? (: kat̆s sęùDevę?), pęŭwà (suvèGę), ngŭwęt̆ti, (mī)

leŭwä, (puk̆kan) käŭwwŭn (ma joŭžę) käŭwwŭ?,
(kû) täŭwèGe 'täiskuuga' l'ūwa?;

Koik (vī) av̆va?, lav̆vä (pälè), jalàrav̆va 'uisud',
jev̆veŧtu (inèminí), ma jev̆vä, sev̆vaŧ (melà-
Gę), pev̆vä tûl'), (ma) nev̆vä, tī lev̆väŧ, käŭ-
wŭ?(?) ~ käv̆vèn, (ŭttè) säĭlàDäv̆ve, liv̆va?.

bb) * δ > ø

103. Siiski leidub rühm sõnu ja vorme, kus u-, ŭ-diftongile järgnenud * δ on kadunud, näit.

Mõn joù (kàuppa) 'jõudumööda' (:(eij olę) joùDu),
ijàheù (: ijàheûDŭ jŭsk 'jääkirmet jookseb');

Tah (iĭmà) joùlDę (: joùDu taŕvis), (kanà) haùs
(: haùDva kanà);

Koik joùGę, (ei) au? (: tiä aùD).

Selgub, et neil juhtudel on varasemale * δ-le järgnenud labiaalvokaal. On teadupärast, et eesti kunakeeles pole labiaalvokaalile eelnenud v-häälik kunagi püsinud[1]. Kui kadus algne v, siis pidi vastav muutus toimuma ka dentaalspirandist kujunenud w-ga. Järelikult tuleb eelnenud näidete osas pidada tõenäoliseks arengut * δ > w > ø.

3) Nasaali järel

a) Lühikese vokaali järel (* nδ > nn)

104. Esimese silbi lühikese vokaali järel on ühendis * nδ toimunud assimilatsioon (* nδ > nn) igal

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 116.

pool eesti keelealal, kaasa arvatud lõuna-eesti murderühm. Assimilatsioon on läbi läinud ka teistes lms keeltes peale vepsa ja liivi. Näiteid harglast:

Mõn (kaBjà) raňnà (manȁ), (ma) aňnà (: timä aȁD), kaňniBū? 'kaelkoogud' (: timä kaȁD hûlt), (ma? is) tuňnę? (: tuȁDma), haňnà (alȁ) (: haȁDa, sg. part.), heňna? 'hinnad' (:pīmä heȁD), riňna? (: riȁD), miňnä?, (tsirk) liňnaš' 'lind lendas' (: nū liȁDaZę?), koňnùn 'kõrgel jõeäärsel heinamaal' (: koȁD), (kîmlanę) uňnaš' 'parm pirises', (pahèBūlí) küňnet (: küȁD), süňnüs (meDä gňnęttust) (: mul sünDü tüťtär);

Tah haňnàGę (: haȁDa, sg. part.). kaňnęl (:kaȁDlę pāl), kaňnistun 'raiestikus' (: ümBre kaȁDę 'kändude ümber'), (ma) aňni (: aȁDęiD), (vęťta) kaňniBuĭjęGę (: om kaťs pèsmist ärä kaȁDunu? 'on kaks peksmist välja kannatanud'), (eij olę) heňnàn 'ei ole hinnas, s.t. maksab vähe' (: heȁD), (sālt saije) heȁDe 'sealt sain (kanepi) kiu' (: heňnè sg. nom.), peňnär 'peenar' (: peȁDren) (vrd. sm pientare), piňnù (: ajà piȁDę), riňnàn 'kõrvuti' (: paňDaš riȁDa), pèóGiňnaš 'labakinnas' (: kiȁDa vits 'kinda äär'), (tsiřGuǩkęnę) liňnaš' (: kuĭ liȁDaš), koňnùvēre (tî) 'konnuäärne tee', (tsià) siŽèGoňnan (: siŽeGoȁD), (sa)

suñnit (sûme) (: suñDmę), (nuiD ęks sa)tuñ nèDę (: olęs tuṅDunu?), (piní) uñnaś 'koer ulus' (: uṅDamę), (kiŋGà sgnà) süñnüs 'kellega jutt sobib' (: tā süṅDü);

Koik (oBèZę) aññaǩkęńi (: laṗju aṅD 'labida vars'), (pû) kaññu, kaññęl, (ma) aǻńi' (à laṗsù) 'andsin hea lopsu, s.t. lõin valusasti' (:olęs sa kätte is aṅDunu 'kui sa poleks end kätte andnud'), (ma) kaññà (: kaṅDma), eñna? 'hinnad' (: eṅDa ~ iṅDa kūZüme), (pīrí) peñnàr 'piiripeenar' (: peṅDreDe panttu), (mâ) piñnà (: piṅD), (sęĭG) riñnàn (:riṅDu pālè), (niä saiZva) riñnàl 'nad seisavad kõrvuti' (üt́s riṅD värssi) 'üks rida laulu'), kiñnaś (: kiṅDa?, pl. nom.), liñnàDę ~ leñnaťtę (: liṅDaZę ~ leṅDaZę), (sa ärä) miñnü ~ miṅDü, koñnù (aĭnamâ) (: tū läñnü ... koṅDu 'see olevat läinud kondu'), puñnàn 'punnas, s.o. 20 naela' (: miťtù puṅDa), vuñnàGę 'unnaga' (: yuṅD), (om) suñníťtut (: suṅDma), (pinî) uñnaś 'koer ulus' (: uṅDamę), küñneťtiDi 'künti' (: tiä küṅD), (ku laťs) süñnüs.

105. Lisaks eelmistele on lõuna-eestis klusiiliga sõnade sarja siirdunud mõned algselt nn-geminaadiga või koguni üksik n-iga sõnad. Nii on panema-verb üle läinud andma-verbi tüüpi, näit. (ma) paññi (Mõn, Koik) ~ üťtènBaññuZęGę (olęt häDän) 'kaasapantavaga, s.o. leivakotiga oled hädas' (Tah) (timä paṅD

(Mõn, Tah) ~ kimàlęZę paṅDva? 'metsmesilased nõelavad' (Koik) (vrd. sm panna : panen), samuti esineb sekundaarne klusiil sõnas veṅnè (kēl'ì) : veṅDläne.

106. Üksikjuhtudel võib märgata vastupidist nähtust, s.o. kas algselt klusiiliga või eesti keeles harilikult klusiiliga sõnade esinemist klusiilita kujul, näit. tuñni (sg.gen.) (: kat'ś tuṅṅni).

b) Pika vokaali järel (*nδ > nn > n)

107. Esimese silbi pika vokaali järel on *nδ-ühend samuti assimileerunud kui lühikese vokaali järel, kuid nn-geminaat omakorda on lühenenud üksikkonsonandiks[1]. Selles küsimuses pole eesti keeles eriarenguid. Näiteid Harglast:

Mõn kãnä (tęĭŹilDę) (: kâṅDmä) (vrd. sm kääntää);

Tah kãńiBû 'kangastelgede osa, millest kangast järele lastakse' (: kaṅDZu kãnDme 'vikatikandja parajaks käänama'), (ei) kūnü? 'ei ulata' (: timä kũnDü 'ta ulatas');

Koik (ma) kānä (: kânDmä).

108. Sekundaarseks tuleb pidada klusiili, seega ka astmevaheldust sõnades nagu kūnäl (: kûnDle-Bävä 'küünlapäeval) ja kaṅṅęl' (: kaṅDle t'sompˈ kaen-

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 68.

laauk') (Koik) (vrd. sm kainalo).

109. *nδ-sõnade rühma on üle läinud ja seetõttu § 115 kirjeldatud sõnadega sarnaseks muutunud sõna pünüs (: tä pünD 'ta püüab') (vrd. sm pyytää, eP püüdma).

4) Liikvida järel

a) Lühikese vokaali järel (*lδ > ll, *rδ > rr)

110. Esimese silbi lühikese vokaali järel on liikvidale järgnev *δ assimileerunud eelneva konsonandi sarnaseks (*lδ > ll, *rδ > rr) nagu harilikult eesti keeles, näit.

Mõn kuĭlàGa (: kuìD), (sīst) vaĭlast 'siit vallast' (: vaìD), tɐĭlast (ussɐ) 'tõllast välja' (: tɐìDa, sg. illat.), (sâl saiZ timä) pɐĭlùn 'seal seisab ta, s.o. maa söödina' (: pɐìD),(mâ) kaĭluš (pɐñjà põlɐ') (: kaìDuⱳma), oĭla?, tuĭla? (<*tulδak); (nû vaìli pīmä) kaⱳrast (väila) 'need valasid piima karrast, s.o. piimanõust välja' (: põlɐ̀ karDa), vaⱳraš (: ajat varDa sisse), (kats) oⱳrɐDäüt (: kālù oⱳZ 'kaevuvinn'),(kerìGu) kɐⱳrà (rät) 'kirikuskäimise rätt'(:paĭlùGɐrD 'palju kordi'), kēlèmuⱳrɐ (: tɐZɐ murDɐ siZèn);

Tah kaĭluⱳ (mahà) 'kallas maha' (: mahà kaìDumɐ), vaĭlàn (: tahivɐ vaìD), (ülè) siĭlà (: siìD), moĭliⱳkɐìZi 'künakesi' (: põrä moĭD 'käia-

küna'), pęĭlù (pāl) 'söödi peal', (ülè)kuĭlaťtuť (: kuìD), muĭlà (sg. gen.,u.) (:muìDamę), oĭla?; (lumę) kaŕrà (sg. gen.) 'lume peale külmanud jääkorra' (: lumę kaìrD),(jalà) vaŕręķkęnę (naljatlevalt) 'jalasäär' (: yaŕŹ), (vîZ) vaŕrast, piŕrù (tuli) (:piìrDę kištaś), kālù oŕrę?, kęŕręķkęnę (:kęŕŹ), kęŕràn (: neli kęìrDa ręiveiD 'neli ülikonda'), męŕrà (sg.gen.) vitstest punutud kalapüügiriista' (: męìrD), (miŹà) muŕraì (:muìrDmę), (ijä) muŕruś (: muìrDumę);

Koik (paŋ́G) kaĭluś küĭlìle), (karùlę) vaĭlàmajal 'Karula vallamajas', siĭlà (pāl), tęĭlà(în), kuĭlà (vihM), (karttuli)muĭlà (pāl), (üleś) tuĭla?, oĭla? ~ oìDa; (pīmä) kaŕràGę , saŕràn (: säėtti saìrDa), paŕrę? (: paŕŹ), vaŕrę (oťsàl), vaŕraś, piŕru (pl. nom.), oŕrę (oìŕŹ), (alùmiťse) kęŕrà (pālé) (: tęníGęìrD 'teinekord'), męŕra? (: męìrD), kęŕrę?, (ma) muŕrà, suŕra ~ surèDę (u.)

111. Geminaatklusiiliga sõnade sarja on siirdunud sõna kiĭDaķkęnę (: kilt), milles mujal eesti keeles esineb üksikklusiil (vrd. kild : killu).

112. Sõna süĭlì 'pikkusmõõt' (vrd. sm syli : sylen, eP süld : sülla) muutub Harglas tuli-tüübi eeskujul, näit. (teŕvè) süĭlì : sülèGa (Mõn) ~ sülèGe (Tah, Koik) : (kaťs pûlt) süìD. Sõna esineb

Harglas algupärasel kujul nagu soome keeleski. eP sülD on partitiiv, mida on hakatud iseseisva sõnana kasutama.

b) Pika vokaali järel (*lδ >> l, *rδ >> r)

113. Esimese silbi pika vokaali järel esinenud ühendeis *lδ , *rδ on eesti keeles toimunud assimilatsioon, selle tulemusel tekkinud geminaat omakorda lühenenud (*lδ > ll > l, *rδ > rr > r)[1]. Näiteid Harglast.

Mõn (ma) kēlä (: nimä kĵlDünu?), (sa) kūlęt (:nä kûlDi); kāraś 'katuseräästas' (: kârDa ala?), (haṅD) kērùn (: kĵrDu), (tŷ) ēräś' 'ta, s.o. regi lõi virri' (ĵrDümmä), sḡrù (pālė) 'uudismaale, millelt äsja on mets ära põletatud' (: sḡrD), (ma) ūrà (mulkku) (: timä ûrDunu?), kūrù (: kûrD 'keerusse lõnga tekkinud sõlm'), (ma) pṍrì (ümBre) (: timä pŷrD), hõrèlDä? 'veerelda' (hḡ́rik pû naǩkaś hŷrDleḿmä);

Tah (haiṅ) tûluś (:tûlDumę), (ma ei) kūlę?(:kęř-và kûlDmine), (ma) hā́rì (hęŋGu) (: hārtkę aĭjast liṅti), (kaťtę) kēruline (laŋG)(:kaťtę vai kolmę kĵrDu iŻiť 'kahe- või kolmekordseks korrutad (lõnga)'), (lätteve) kūru (siZest väillä) (: kûrDu äęť), ūręťtę (manť)

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 68.

(: ûrDę$^{?}$), põrèDü (siĭmäkkeZe) 'pööratud silmakesed (kindaääre kudumisel)' (: pûrDmä), (kivì) võrùs 'kivi veerdub' (: vôrDüme);

Koik (ma) kālù (: mehe kâlDva$^{?}$), kēlä (sa) (: tī kĭltke), kūluś (no$^{?}$, miś tiä kęnęlęś) (: ma olę kûlDunu$^{?}$); ma āri 'haarasin' (: ârDunu), (viĭla oĭmma) kērùl, kērù (viĭlàGę) (: kĭrD laŋG), (sęnni seitva) sęrùDĭD (: sêrDu kütmä), (seDùri oĭmma ümBre) pīreĭttü (: nŭ pîrDva ümBre), ūrę (: ûrDę), põreĭtteś (: põrDä$^{?}$).

114. Eelneva puhul juhitagu tähelepanu verbirühmale, milles tugeva ja nõrga astme vormid vahelduvad sarnaselt soome keelega: tugev aste infinitiivides (pûrDmä, põrDä$^{?}$, kûlDmine, vrd. sm kieltää), nudkesksõnas (kĭlDünü$^{?}$, ûrDunu, vrd. sm kieltänyt), prees. 3. isikus (timä pûrD, nŭ pîrDva$^{?}$, vrd. sm hän kieltää), käskiva kõneviisi pl. 2. isikus (tī hártkę, vrd. sm kieltäköön), nõrk aste preesensi 1. ja 2. isikus (ma kēlä, sa kūlęt, vrd. sm kiellän) ja passiivi vormides (põrèDü$^{?}$, pīrettü$^{?}$, vrd. sm. kielletty). Sedagi nähtust tuleb pidada lõuna-eestis säilinud arhaismiks. Põhja-eestis on vastavad verbid üle läinud kontraktaverbide tüüpi (vrd. keelama : keelata nagu tõmbama : tõmmata).

5) Spirandi järel

*hδ > h

115. Teatavasti tuleb lõuna-eestis arvesse ainult *šk-st arenenud ht, sest varasemat *kt-d, mis teistes lms keeltes ja ka põhja-eesti murdes samuti arenes ht-ks, esindab lõuna-eestis tt (vt. § 220). t-klusiili nõrk vaste *δ on h-hääliku järelt kadunud nii nagu mujalgi eesti keeles, näit.

Mõn ei taheṫta? (: ma t̬aht̬se), (tā) vahiṡ (:vahti? 'vahtida'), tsiàBahan 'sealaudas' (:tsiàBaht), lihè (kaṙva) (: paĺlù liht̬i), (nā) ihiZe liṅDu mineḵkit 'nad seavad lendu minekut', kihi (līvà pāl) 'tuisatud liiva peal', (sa) vihu? (: viht̬u?), ku johuṡ (tulęma) 'kui juhtub tulema', (kuiṡ sa) tohet (:toht̬inu?), (nuṙmę) uhaṡ 'põllu ohakas' (: uht̬a?), ruhùline aiD (: ruht̬ aiD), kuhuṡ (: kuht̬u kätte);

Tah (raùDĪ)vahi (majà) (: vaht̬), (sūḱ) jahuṡ ärä? (: ärä jahtunu?), (laṁBi) tahi (sg. gen.) (: taht̬), vahèṙ, ahèṙ (: om jānü aht̬ręṡ), tahaṡ 'tainas' (: taht̬aGę kûn), liheḵkene (: jalà liht̬ 'labajalg'), vihàGę vihut̬(:viht̬), tsihi (pāle) (:tsiḱti mûDä), puhaṡ, ma uhà (: uht̬mę), kaṅru uhaṡ , (taiva) tähi?(:täht̬);

Koik tahiṫteDi 'taheti', (tū kę̂ri) vahiṡ, ei mahu, vahèr (: vaht̬ri?), ahèr, lehe?, pihàl 'põues'

(: om paṅDunu piṅta), (niä) vihùZę luha ʔ 'pikad heinad' (: luṅt), (ma) uhà (: jeĠi uṅt), uhaṅ.

* β

1) Lühikese vokaali järel

a) * β > v

116. p-klusiili nõrga vaste * β puhul võime kõnelda selle seaduspärasest arengust v-ks läänemeresoome keelte enamikus (välja arvatud vepsa ja liivi). v esindab * β-d üldiselt kõigis positsioonides[1].

Sõnu, milles * β järgnes esimese silbi lühikesele vokaalile, on eestis arvuliselt vähe. Olenevalt murdealast esineb nendest suuremas või väiksemas osas v (pro * β). Üldjoontes paistab, et lõuna-eestis leidub enam v-d kui põhja-eestis.

Ootuspärasest v-st Harglas kõnelevad alljärgnevad näited.

Mõn (heňnest) aviťta ʔ (: aBi), samas aga ka: (sai) aBi (kiŋk) aBiGa; küĭlèläve (kottal) (: läBi);

Tah (kiä) aviťtęs (: aBìnāne 'armuke'), aga ka: (kòst siś) aBi (sâ); läve (taǩkàn) (: ušsę läBi);

Koik aviťtuGu jumàl 'aidaku jumal' (nii vastavad töötajad, kui möödamineja neid tervitab sõnaga "jõudu!"); ušsęläve(pû) (: ušsę läBi).

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, YSÄH, lk. 32–39.

Mainitagu siinjuures, et kõigiti reeglipärast klusiili astmevaheldust sõnas läBi : lävė tuntakse lõuna-eesti murdealal ainult Harglas, põhja pool aga ka Mihklis ja Ridalas. Kõikjal mujal on toimunud nõrga astme üldistumine (v pro β)[1].

b) *β > Ø

117. v-lise esinemuse kõrval tuleb eesti keeles ilmsiks *β-spirandi kadu terves suures sõnaderühmas. Mainitud rühma piirid võivad kohati avarduda, kohati kitseneda, olenevalt häälikuseadusele allunud sõnade arvust. *β kadu tõendagu, ühtlasi kao tingimusi selgitagu alljärgnevad Hargla näited:

Mõn (üttė) kû (oi'Gi) (: naᵬpù kuBù 'õlekubu pikkadest rehega pekstud õlgedest), uàmû 'oamaa, maa, millelt uba on ära koristatud' (: uBà), häûlàs 'häbelik' (: häBù), haŭGaà (< haβukk-), (linàlihe) jûZęGa (<*hiβuks-) 'linalakka juuksega';

Tah (nāZę) vánDęZę? 'naised vabandavad, õigustavad oma mehi', (maššà) tàòline, uàrmę (pāl) 'pehme lumehange peal', hauGaà, kû siZèn, uàsuppi (serpsi) 'sõin osasuppi' (: uBàGiř'riw), häù (sg. gen.) (: häBù, häBèmelDe), aga ka: häBù (aZi);

---

[1] Vrd. A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I, Tartu 1924, lk. 190.

Koik ijäDàòlini 'jäätaoline', jûssę ~ jûŽę, uàn (siŽèn), ûniŽa 'teatud seeneliik', (lumę) õrmaš, äüDuṅDmęDę inèmiṅi (: äBù), aga: äBènDeme 'häbenema'.

Võib otsustada, et *β-spirandil on Harglas olnud tendents kaduda eriti labiaalvokaali naabruses. Samadel tingimustel tuntakse *β > Ø kogu eestis[1]. Tõenäoliselt on *β > v, v(omakorda) >Ø labiaalvokaali naabruses võrdselt algse v-ga[2].

118. Lisaks eelnevale on p :*β vaheldus esimese silbi vokaali järel arvukatel juhtudel tasandunud tugeva astme kasuks. Seesuguseid üldistunud tugeva astme vorme võis märgata klusiilide teiste nõrkade vastete osas samuti, kuid *β puhul näib vastav tendents kaasa haaravat märksa rohkem sõnu, näit.

Mõn raBà (pãl) (: oĭlę raBà), naBà (koṫtal) (: naBà vaĭlàlę), (usˊom kiñni) taBàGa (pant) 'uks on tabalukuga kinni pantud' (: tū oĭ niGù taBà 'ta oli nagu tabalukk, s.t. ei kõnelnud saladusi välja', haBènaˀ, hoBà (sg. gen.) 'pudeva' (: hoBà, sg. nom.), lęBù (peṙrä) (: lęBù), ręBaǩkęnę 'vallatukene' (: ręBà), (sãrtse) tęBę (: tęBì), (liṅDaZę) riBàn 'lendavad reas' (: riBà), viBùGa (: viBù), luBà (sg. gen.) (: luBà);

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 70.
2 Vrd. Sealsamas, lk. 116.

Tah laBàGoñ, naBàni, raBà,alunę 'jämedast halvast jahust sepik', taBaǩkęnę,(timà härD) rębà,uZęst 'ta (koer) haarab vallatuse päraąst', piDàliDęBę (sg. gen.), riBaǩkęist,liBuǩkęZę (ja lîDerliǩku nāZę?), kuBù (siZèn) (:kanà kuBù);

Koik naBast, vîDęBę (kätte lęppi är?), viBàGę 'vibupüssi vinnaga' (: viBà), riBàGę (: nuǩmęriBa), (emä) luBàGę , kuBuǩkęZęl 'kubukese sees, s.o. kõhus'.

Astmeüldistuslikud sõnakujud *β-spirandi puhul on eesti murretes laialt tuntud[1].

2) Pika vokaali ja diftongi järel
*β > v

119. Esimese silbi pika vokaali ja diftongi järel on *β, olenemata naabervokaali kvaliteedist, arenenud v-ks kogu eesti keeles. Hargla näiteid:

Mõn hāvistun kaZuś (: paǐlù hâBu), sîvà (sg.gen.) (: sîBuGa liǹDaś), (heǹDrik) kāvaś 'Hendrik kaebas' (: kaiBaǜma), (ma) kāvi 'ma kaevasin' (: kaivu kaiBma), sāvaś 'teivas' (: saiBa?), (teǩtäś) vāvaś 'tehakse teravaks' (: vaiB), lēvàmuru 'leivatükk' (:leiBä kaśtma);

Tah hāvà (pû), (kalà) sîvaǩkęZę?, (väìlä) kāvęt 'välja kaevatud', (kaťs) sāvast, vāvà (väǐDZèGe), lēvà (paǐlà) 'leivapala';

---

1 Vrd. L.Kettunen, LUKD, lk. 112.

Koik āvistik 'haavik', kūwę (: kûB), kaĭvęt-
tęs 'kaevatakse', vāva (puĭGa?), lēvä-
Bät's.

120. Kuigi pikale vokaalile ja diftongile järg-
nenud *β > v osutub reeglipäraseks kõikjal, siis
ometi võib murdeti erinevusi märgata astmeüldistus-
te osas. Nimelt leidub läänepoolses Eestis kohati
rohkem tugeva astme üldistusi, seega B-d ootuspära-
se v asemel. Ka Hargla murraku läänеosas Koikkülas
on B-lisi nõrga astme vorme enam kui idaosas, vrd.
näit. Koik saĭBas, sīBa(?), Mõn, Tah sāvas, sīva?.

121. Vastupidist nähtust, s.o.astmeüldistust
nõrga astme kasuks võib Harglas konstateerida sõnas
koib, näit. koĭvì tŭkkŭkkene (: neli koivi) (vrd.
sm koipi).

3) Nasaali järel

*(m)β > mm

122. Nasaali järel on *β-spirant Harglas assi-
mileerunud eelneva hääliku sarnaseks (*mβ > mm) na-
gu mujalgi eesti keelealal, näit.

Mõn hammastę (takka) (: hamBa, sg. gen.), lam-
mas (: lamBęiD), kammęlDaja (hoppęn) 'tõr-
kuja, kõrvale vedaja' (vrd. sm kammeta), vem-
męl (: tappù vemBle? 'humala varred'),
ummęlus 'õmblus' (: umBlę ... kokku), (omma
reskęs) tęmmanu? (: timä tęmBas); kumma

~~(ngĕrGàGa) 'kuuma supiga' (: kuṁB 'kuum, palav');~~

Tah laṁmaṡ, haṁmast, läṁṁiste (sīhN) (vrd. sm lämpö : lämmön), uṁṁęlDi, (sû om koimę nulkka) tęṁmaṫ ; ~~(pân) kuṁmaṅ~~);

Koik laṁmast, aṁmaṡ, aùZaṁmaṡ (: aùZaṁBa), (om väilä) veṁmèlDunu 'on välja peksnud' (: veṁBlīD), väilä tęṁmàDę , uṁmęlDę , uṁminę 'umbne', (väé) kuṁmàGę 'väevõimuga', läṁmäle (mâlę).

123. Kohati võib * mβ-d esindada ka üksik m (* mβ > mm > m) nii nagu üksiksõnuti laialt mujal eesti murretes:

Mõn (neiD) hümärDeDäṡ 'neid tehakse ümmarguseks' (: tuìlu teĬlè ümBre);

Tah hümärGunę (: pâ läṫ ümBre) 'pea hakkab ringi käima';

Koik ümärGunę.

124. Erinevalt põhja-eesti murdealast on üksikuis Hargla sõnus märgata tugeva astme üldistumist, näit. koṁBę 'viis, harjumus', Koik kuṁBaṡ 'kumb'.

125. Sekundaarseks tuleb nõrga ja tugeva astme vaheldumist pidada sõnades nagu kämmęl (: käṁBli pikkunę) (vrd. sm kämmen : kämmenen), saṁmęl (: saṁBlę pälè) (vrd. sm sammal, sammale), vaŋGìGaṁmęr (: kaṁBręl kiñni) (Koik) (vrd. sm kamari). Mainitud sõnad osutuvad astmevaheldustikeks kogu eestis.

4) Liikvida järel

*lβ > lv, *rβ > rr

126. Liikvidale järgnevas asendis on *β-spirant üldeestiliselt arenenud v-häälikuks. Hargla esinemust tutvustagu järgmised näited:

Mõn (oš) kelvànu?, varvà (: varB), servättüš 'joogipoolis' (: jân' serB külmä putru 'Jaan sõi külma suppi), servìle 'pikali (nalj.)' (: nekL om serBiGa 'nõel on kandiline'), (perrä) kervèDa? 'põhja kõrbeda' (: kerBemma);

Tah (mahà) nilvestumma 'libistuma' (: niiBe), kelvàDe?, varvùline (aiD), (ma) servätte 'ma rüüpan', turvaš (: turBasohu), urvà utti? 'pajuurvad' (: urBeBävä ~ urGeBävä 'nn. palmipuude pühal');

Koik kelvàDe?, är närvettäš 'ära närbub (hein)' (vrd. Wied. närb 'närtsinud').

127. Samas võib täheldada astmeüldistusi nii tugeva kui ka nõrga astme kasuks.

a) Tugeva astme üldistumine tuleb ilmsiks järgmistel juhtudel:

Tah kerBetteš 'kõrvetab', kerBeDe?;

Koik varBaš, varBùliñi (aiD), kerBènu? 'kõrvenud', (neGèZe) kerBetteZe?, turBaš 'mätas', urBakkeZe (: urB).

b) Nõrga astme üldistusi:

Mõn hal̃v, te̮l̃vaǩk̮en̮e 'kurikakene': (? vrd. sm talpa[1]);

Tah (mi̮t̮tù) hal̃va (se̮n̮nà), te̮l̃vàG̮e̮; tel̃ve;

Koik al̃v (mâ), te̮l̃va (pl. nom.): tel̃va (sg. part.).

Nagu näeme, levivad nõrga astme üldistused üle Hargla, seevastu tugeva astme üldistused on omased peamiselt Hargla lääneosale, eriti aga Koikküla alamurrakule.

B. K a a s r õ h u l i s e s i l b i j ä r e l

* ɣ

128. k̮-klusiili nõrga astme esinemuses kaasrõhulise silbi järel tuleb arvesse peamiselt ainult üks rühm, s.o. s õ n a d

p a r t i k l i g a -k̮i, -G̮i (< *-k̮ik, *-ɣik).

Viimasel on vasteid kõigis lms keelis. Liidet alustav k̮ on tänapäeval enamasti analoogiline, sest varem võis see arvesse tulla ainult teatud juhtudel konsonandile järgnevas asendis. Ootuspärane oleks sufiksi nõrgaastmeline vorm, mis läheks tagasi *ɣ-le. Analoogia teel on aga -k̮i levinud nii pea-, kaaskui ka nõrgarõhulise silbi järele[2]. Vastav k̮i-, G̮i-line esinemus on ka Harglas, kusjuures liidet alus-

---

1 Vrd. A. Saareste, LVEM, lk. 208.

2 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 209, L. Kettunen, EKÄH, lk. 57.

tav klusiil 1. ja 2. silbi järel võib olla geminee-runud, sufiksile omakorda võivad liituda teised su-fiksid:

Mõn nuĭjaǩkeistki 'kepikestki', märäneGi, līGuttaGi, ütteGi, sukkùGi, is tuleǩki;

Tah ei kenèleGi, (nä) eĭliGinaDe 'nad elasidki', tä üttèlĭGi, meDäGina, kuiGina, (tä) oĭGinaDe, keĭlèGi 'kellelegi';

Koik is pane tĭDväskina 'tegi, nagu ei teakski ta', is vei är mettèlDeGi, konttiGi, ei purèGi, ei sákki.

* δ

129. * δ on kaasrõhulise silbi järel esinenud paaris morfoloogilises tunnuses:

1) da-infinitiiv (< * δak).

Tänapäeva Harglas võib da-infinitiivis kuulda kahesugust esinemust:

a) murdele ilmselt omast, eriti tta-, nda- jne. sufiksiga verbides avalduvat häälikuseaduslikku * δ-spirandi kadu, mida tuntakse laialt Lõuna- ja Lääne-Eestis:

Mõn oZatta?, oletta? 'saata', kanatta?, līGuttaGi, rõGüttä?, karista?, puhasta?;

Tah paluttę?, kištuttę?, tarvittę?;

Koik leppettę?, jahvattę?, kalluttę?, līGuttę?, paränDę?, mēlittę?, aga ka (nähtavasti uuem) saĭZattęDę, väütteDe 'väetada'.

b) arvatavasti sekundaarset D-d (pro spirandi kadu), mis ilmneb teatud verbirühmades (ele-, ne- *δu-- *βu- jne. sufiksiga verbides):

Mõn roBẹhẹlleDa? 'vallatada, rabelda', prääṅkeĭlDä 'hoobelda', röhüttelleDä? 'röhkida', roBistẹĭlẹDa? 'krabistada', siGìneDä?, laGùneDa?, räBähüDä? 'õnnestuda', nûmuDa?;

Tah siGineDe, helĭlüDe;

Koik suGẹneDẹ 'tekkida'.

Et Da-tunnus ele-verbides on sekundaarne, seda tõestavad 1) mõned samal alal ette tulevad ilma Da-ta infinitiivi vormid, nagu Tah eij ole häBènDeĭle? 'ei ole vaja häbeneda' (ĭl < *lδ); 2) da-infinitiivi inessiiv, nagu Mõn (sa käüt) nāŕiskẹĭlẹn 'sa naerad', jõZĭttẹĭlẹn ; 3) infinitiiviga sarnane ja arvatavasti paljast verbitüve sisaldav keeldkõne[1], näit. Tah (ärä sa miṅnù) häBènDeĭlü ärä kẹŕĭttẹĭlu 'ära vahi kõõrdi'.

Nagu teada, kaldub l-häälik Harglas kaasrõhulise silbi järel gemineeruma (vrd. lgùnẹĭlẹ , hoŕGùveĭlẹ jne.). Sel juhul pole da-infinitiivis esinev, assimilatsiooni teel seaduspäraselt saadud ĭlä(¨) (< *lδä(¨)k) kuigi ilmekas infinitiivi tunnus. Arvatavasti sellepärast ongi da-infinitiivi llä(¨)-le, mis tegelikult juba sisaldab infinitiivi tunnust *δak, hilisemal ajal lisatud veel teine, vormi rõhu-

---

1 Vrd. J. Mägiste, Kagu-eesti murde eitavast k- ainesõna imperatiivist. EK 1940, lk. 169—187.

tav element Dă(ː)?. On ju Harglast teada teisigi kahekordse tunnusega vorme, näit. imperatiivis (antkęGa), umbisikulise tegumoe preesensis ja imperfektis (kęnęlDęDęs, kunttiDi), ind. imperfektis (káGù kūkkiZi) jm.

nūmuDa? jt. enesekohastesse verbidesse võib Da üldistunud olla kontraktaverbidest (vrd. karaDa?).

c) ma-infinitiivis 3-silbilise tüvega ise-verbides on da-infinitiiv, samuti ka keeldkõne 2. isik konsonanttüvelised nii nagu soome keeles (vrd. sm siristä), näit.

Mõn ngrista?;

Tah tiriste?, toriste? 'nina nuusata', (ärä) loBistu;

Koik tiriste? 'viriseda', (pini tuĭ) ürísten, toriste ~ toriZęDę

2) pl. genitiiv.

Pl. genitiivis kaasrõhulise silbi järel esineb käändelõpuna pl. tunnusele i liitunud -De, mis ise algselt samuti on pl. tunnus, näit.

Mõn koĭttušsęĭDę, hoBęZęĭDę, elăjeĭDeGa, lahènuĭDę (kăšsi păle), vaàtseĭDę (nĭtteGa), papręĭDę, rahvęĭDę;

Tah elăjīDe, paluĭkęĭDę, męlęmBęĭDęGę, roviĭkkīDe, tuĭrnikkuĭDę 'loomanaerite', sărtseĭDe vîręĭDę;

Koik maDàlīDe koĭttušsīDe (păl), rāmaĭttīDe, kaĭ-

mušsīDe, ilùZīDe gDaǩkīDe, rgiveǐDeCe, mättīDe (oǐsàn), aiGīDe tutvīDe (manu).

Vaevalt võib pl. genitiivi -De ülalmainitud vormides olla *k-lõpulistest 2-silbilistest sõnadest (*kastekten) teistesse tüüpidesse üldistunud *tten-lõpu edasiareng De-ks[1], kui teadupärast pole ühtki muud analoogilist arengut. Samuti langeb ära võimalus pidada pl. genitiivi D-ainest paralleelseks da-infinitiivi D-ga, kui viimases esinenud *ð kirjeldataval murrakualal üldisemalt on kadunud. Ka ei paku rõhutule silbile järgnenud *ð esinemus pl. genitiivis mingit allikat analoogiaks.

Kui võrrelda pl. genitiivi teiste mitmuse käänetega, selgub, et selle esinemus Harglas osutub üllatavalt sarnaseks pl. partitiiviga (vrd. pl. partit. koǐtušsèiD, eläjīD, rgiveìD, aiGīD). Sarnasteks osutuvad ka 2-silbilistest tüvedest moodustunud pl. partitiivi ja genitiivi vormid (vrd. pl. part. kaǐlù, pl. genit. kaǐlù). Ilmselt ongi pl. partitiivis häälikuseaduslikult esinev -D (< *-ta) analoogia allikaks pl. genitiivi lõpule -De. Sarnaseid vorme kahest mainitud käändest tuntakse mitmel pool lõuna-eestis[2], teiselt poolt ka soomes[3]. Pole vististi palju pidada nähtust lõuna-eesti ja soome vanaks ühisjooneks.

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 66.

2 Vrd. O. Parmas, Murdesugemeid kogumas Vastseliinas 1922.a., EK 1923, lk. 51.

3 Vrd. E.N. Setälä, SK, lk. 56.

Eelnenu põhjal võib öelda, et Hargla murrakus kaasrõhulise silbi järel esinenud *δ-spirant näib häälikuseaduslikult olevat kadunud.

*β

1) Vokaali järel

130. Kaasrõhulise silbi vokaali järel on *β esinenud prees.pl. 3. isiku lõpus vä (< *βät) ja v-partitsiibis, juhul kui viimase silp oli suletud. Tänapäeval neis vormides p-klusiili nõrka vastet esindavat v-d on peetud häälikuseaduslikuks[1].

Harglas on prees. pl. 3. isik kas vä- või Ze- (<*ksek (?) ~*kset(?)-lõpuline (näit. lõvä?, teGevä? ~ teGeve, aṅDava? ~ aṅDva; kaZuZe?, vaṅnuZe?, kenelèZe?, aviṫteZe?, kɐDriṫsaZe?). Võib märgata, et sel ajal kui vä (<*βät) prees. 3. isiku lõpuna esineb harilikult ühe- ja kahesilbilistes tüvedes, tuntakse pikemate tüvede puhul samas vormis ainult Ze (<*ksen)-lõppu. Ze ja vä (~ ve) esinevad paralleelselt võru murde alal ja selle naabruses[2]. Tekib mõte, kas pole emb-kumb neist tunnustest sekundaarne, mujalt üldistunud. Kahtlus langeb kõigepealt Ze-lõpule, sest esineb ju viimane ka umbisikulise tegumoe oleviku tunnusena (jūwaṡ, elättes, kiruṫteDeṡ). Ühe murraku põhjal muidugi pole võimalik väita midagi kindlamat, küsimust tuleks uurida spetsiaalselt.

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk.71; L. Hakulinen, SKRK I, lk. 64, 220.

2 Vrd. N. Ikola, Suomi V :13, lk. 36–43.

Murraku põhialal (Mõn, Tah) võib -va ~ -ve pl. 3. isikus ette tulla ainult olevikulises ajas. Murraku läänemurdes Koikkülas märkame sama preesensi 3. isiku ve-d mitmes funktsioonis:

1) imperfekti pl. 3. isiku lõpuna, näit. (niä) istive?, (poiźi) laulzeve?, (rahvas) liguttive?, (eźi) lükkašsive, (latse) näuDäššive. Tähendatagu, et va ~ ve võib imperfekti tunnusele liituda pl. 3. isikut tähistavalt kogu lõuna-eesti murderühmas, välja arvatud Hargla[1].

2) Kaudse kõneviisi tähenduses kasutatud nud-partitsiibi pl. 3. isiku lõpuna, näit. (nûD) kenèlnuve (inèmize), (ärra prouwaGe) kûlnuve (ärä?), kahitsenuve (kiik), (om ärä) varastanuve (üts mîz naizeGe). Näeme, et algne preesensi tunnus *βä(t) on pl. 3. isikust eraldunud 3. isiku lõpuna ja uues tähenduses levinud kaugemale. Preesensi analoogia tõttu esineb -va ka soome keeles indikatiivi imperfektis ja konditsionaali preesensis pl. 3. isiku lõpuna[2].

2) Nasaali järel

131. p-klusiili nõrk vaste *β on kaasrõhulise silbi järel esinenud komparatiivi tunnuses *-mβan, mis alustas suletud silpi. Vähemalt läänemeresoome ja lapi keeltele ühine tunnus *mp(a) arvatakse olevat liitsufiks[3].

---

1 Vrd. N. Ikola, Suomi V : 13, lk. 43–47.
2 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 220.
3 Vrd. Sealsamas, lk. 99–100.

Põhja-eesti murdekeeles on p-element komparatiivi tunnusest kadunud (ilusam), lõuna-eestis seevastu võib kaduda m-element, p (~ B, b) säilib igal juhul (iluZap, sürẹmB). Kas on siin tegemist juba lms aluskeelest pärineva kahe eri komparatiivisufiksiga (-pa, -mpa), kas p-ainese siirdumine geminaatide sarja on tingitud pärast lõpukadu toimunud klusiili pikenemisest sg. nominatiivis (nagu sg. part. sõnas ilùZat) või on geminaat üldistunud sg. partitiivi või illatiivi kontraheerunud lõpust – neile küsimustele tuleb vastus jätta võlgu[1].

Nagu mitmel pool lõuna-eesti kagumurrakutes[2] nii tuleb ka Harglas kaasrõhulise silbi järel arvestada komparatiivi tunnusena geminaati pp (mpp), näit.

Mõn maDàlẹp (mâ haina), raZẹhẹp, terhveb (sû lät mẹrùvappaš, vaìGẹppa?;

Tah ilùZẹp, väGèvep, prüńitsẹp, rumàlẹppẹt, alattuppẹs, kûlZapi (mihi);

Koik taZatsẹp, laňjatsẹp, paĭlap, töňjätsẹppẹs (jâmä), (sẹkkut) maDàlẹppẹDẹ, aiksnẹppẹst 'varemini' kaùGappa 'kauemini'

Samas aga ka:

silèvemp, valùZẹmp, ilùZẹppẹs. Näib, et Koikkülas puudub komp. sufiksi kasutamisel järjekindlus (p : pp, mp : pp).

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 73–74.

2 Vt. A. Saareste, VEM, k. 53, 54; O. Parmas, EK 1923, lk. 51.

C. Rõhutu silbi järel

132. Nagu eespool mainitud, kaldutakse üldiselt arvama, et rõhutu silbi järel pole varem esinenud klusiile. Hoolimata silbi kinnisusest või lahtisusest tulid Ž. silbi algul arvesse vaid klusiilide nõrgad vasted *γ, *δ, *β.

*γ

1) *γ > Ø

133. Rõhutu silbi järelt tuleb k-klusiili nõrga vaste *γ kadu ilmsiks järgmistes rühmades:

a) k-lõpuliste noomenite käändevormides, näit.

Mõn paiZe (< *paisεγεn) (sg. gen.) roSSene 'roostene', (jäTti) lüttę 'jätsin pesamuna', rampeiD 'mädanud puid', koiDę? (: koĭleTteGa küBäre? 'äärtega kübarad, kaabud'), puṙDę (päl), (teZę) muṙDę (siZen);

Tah (tśuǩkelGę) lĭtte (päl), kaśteGę (kûn), (haĭva) mętte?, ûrDę? (anùmeil), (haiv) loiśe (iĭm);

Koik lĭttene, mętte?, paiZę?, (tulę) paiśtel, (paĭlalę) peṙZele, ûrDę?, sūrę kęnneGę, käüttīD 'köiteid'.

Ülaltoodud näited on kõik Ž. vältes. Selle tekke on põhjustanud järgsilpides toimunud *γ kadu.

*k-lõpuliste noomenite hulgas osutuvad kõige arvukamaks rühmaks *ek-lõpulised deverbaalid. Ülejäänud

*k-lõpuliste nimisõnade eraldamine algselt h-lõpulistest pole kerge ülesanne, sest kirjeldataval murdealal on mõlemad rühmad omavahel segunenud. Nimelt on siin h sõna lõpult järjekindlalt kadunud ja vastavad h-sõnad siirdunud ʔ- (<*k-) lõpuliste sõnade sarja (näit. hamęʔ *pro* hamęh), sel ajal kui -h säilib Setus, Lõuna-Eesti kõige kagupoolsemas osas.

Tuleb arvestada, et alal, kus sõnasisene vokaalidevaheline h > Ø samuti nagu *ɣ > Ø, on kirjeldatud sõnade kõik teised käänded peale sg. nominatiivi muutunud sarnasteks (hammę <*hamęhęn; rossę <*rossęɣęn), mis võis kaasa aidata mõlema rühma ühtlustumisele ka sg. nominatiivis;

b) vähestes lühikese tüvega üksiksõnades reedab geminatsioon klusiili varasema olemasolu, näit. Mõn, Tah vaiǰǰa (<*vajaɣa), Koik vaiǰja ~ vajǰa (vrd. maiǰja <*majaδa), teistes viitab varem järgsilpides eksisteerinud klusiilile (ʔ*ɣ , ʔ*δ) sõnatüve 3. välde, näit. lgùnę (põlę), Koik(â) lgùnęGę 'hea leiliga', üttè ainu (palaǩkęZę). Küsimärgiga varustatult lisatagu siia veel sõnad męìZa ja pgèrGu[1].

134. Mõned uurijad oletavad *ɣ kadu lõuna-eestis tuntud 2. isiku nn. klusiilita keeldkõne tunnuses (< *-ɣok)[2]. Vastavaid vorme esineb idapoolses

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH. lk. 75.
2 Vrd. H. Õjansuu, Eesti keele häälekuju seitsme saja aasta eest– ehk missugust Eesti keelt kõneldi aastal 1200?, Eesti Kirjandus 1910, lk.404; L. Kettunen, EKÄH, lk. 77; N. Ikola, Suomi V:13, lk.58.

Harglas rohkem kui läänepoolses. Näit.

Mõn (ala ~ ärä) võ̀ttu (? < *ottaɣok), aĭjù, laùlDu, pellàDu, tahtu, kiruĭttu;

Tah (ärä) jõštu, lûttu, kgnèlDu;

Koik (ärä sa maha) aĭjù, (ärä) minDu, viZàDu, noriDu.

Peale Hargla levib klusiilitu keeldkõne veel leivu keelesaarel ja mujal Kagu-Eestis (Lut, Rõu, Vas, Se, Kra)[1].

Hilisemal ajal avaldatud kirjutises veenab J. Mägiste meid uskuma, et lõuna-eesti klusiilita keeldkõne on ühendatav vana, mitmel pool lms keeltes (vepsa, lüüdi, soome, liivi, lääne- ja lõuna-eesti) ja lapis esineva *oi-lise keeld- või eitusvormiga[2].

2) *ɣ > j

135. Algselt *ɣ-lised arvatakse olevat väike rühm sõnu, milles lõuna-eestis, osalt ka saarte ja kirde-~~põhja~~-eesti rannamurdes praegu esineb j[3] ootuspärase *ɣ > ø asemel, näit. Har kaĭttàj, peĭttàj, paĭlàj (< *kataɣa jt.).

Samuti j-lised, kuid teise käändtüüpi siirdunud on Har sõnad jalajas (Tah, Koik) ja kajaĭ (Koik).

---

1 Vrd. J. Mägiste, EK 1940, lk. 177.
2 Vrd. J. Mägiste, sealsamas, lk. 187.
3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 76.

Uude, spirandikaolisse sõnatüüpi on üle läinud ka Hargla sõna pihL (Mõn, Tah) 'pihlakas' (: peh-là) (vrd. sm pihlaja).

3) G pro *ɣ

136. Harvadel juhtudel esindab Harglas, samuti kogu lõuna-eestis *ɣ-spiranti G (~ k)[1], näit. eDàG (Mõn, Tah) ~ eDak (Koik). G-line on ka sõna liivi vaste ēdâG ja vadja ehtago, kuna *ɣ põhja-eestis ja teistes lms keeltes jäljetult on kadunud (näit. sm ehtoo, lüüdi eht). Võib arvata, et selle sõna kujunemisel on eeskuju pakkunud G- (~ k-)lõpuline hom-mùG ~ ommuk.

137. Ootuspäraselt peaks rõhutule silbile järgneva *ɣ -spirandi kadu toimunud olema ka imperatiivi pl. 2. isiku, samuti sg. ja pl. 3. isiku tunnuses. Tegelikult esineb nendes vormides tänapäeval siiski G (~ k), näit.

pl.2. isik: elàGe, oštkę ~ oštkęGa ~ oštkęGę, laulkkę ~ laulkkęGa ~ laulkkęGę; ala laš-kuGa;

3. isik (sg. ja pl.): koDàGę (imà), tekkęGę (niä); kaZùGu (linà), elàGu (niä); (<*-kade, *-gate)

Häälikuseaduslik rõhulise silbi järel, on -Ge ~ -Gu (<*-kohon, *-gohon) omandanud imperatiivi tunnuse funktsioonid ja üldistunud ka vastavasse rõhuta silbile järgnevasse asendisse (vt. ka § 24).

---

[1] Levikuala vt. A. Saareste, VEM, k. 124.

138. ki-, gi- (*ɣik-) partiklit alustab klusiil nii pea–, kaas- kui ka nõrgarõhulise silbi järel. Siin on tegemist liite rõhulisele silbile järgneva häälikulise kuju üldistumisega ka rõhutusse asendisse (vt. ka § 128).

*δ

1) *δ > ø

139. Võrreldes põhja-eesti murdega, kus *δ-spirant rõhutu silbi järel teatud tingimustel võib kaduda, teatud tingimustel esineda d-na[1], osutub lõunaeesti *δ-sõnade esinemus palju järjekindlamaks. Nimelt on siin rõhutule silbile järgnev *δ harilikult kadunud, olenemata silbi kinnisusest või lahtisusest. *δ kao ja sellega ühenduses toimunud vokaalide kontraktsiooni tõttu on aga sõnatüve kvantiteedis toimunud mitmesuguseid muutusi, nagu näeme alamal.

*δ > ø ilmneb Hargla järgmistes sõna- ja vormigruppides.

a) üksiksõnades, näit. hǥppė (*hopeδa), veǹnė (<*venäδen), leùnę (? <*lounaδen), ǥĭlė (<*oluδen), peǹme (? <*peǹmeδän, vrd. sm pehmyt);

b) nn. eda-adjektiivide (<*-eδa) sg. ja pl. nominatiivis ja sg. genitiivis, samuti viimase tüvest tuletuvas komitatiivis, kusjuures võime eralda-

---

1 Vrd. L. Kettunen, „EKÄH, lk. 77–81, LUKD, lk. 117–121, P. Ariste, Ühest eesti keele astmevahelduse küsimusest, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 4, Tallinn 1954, lk. 529–535.

da 2 gruppi.

aa) Kvantiteedi kasv rõhutu silbi järel toimunud *δ kao arvel väljendub sõna 2. silpi alustava lühikese konsonandi geminatsioonis, näit.

Mõn kippė (<*kipeδa), kippę? (<*kipeδat), ~~puttė~~, puttę (<*putęδan), sakkė (putR) 'paks puder', rašsė, halle, pümmė, pümmėge, kerrę? 'krõbedad, kuivad';

Tah loppė (käŋG), loppė (käŋGäGa), makkę 'magus, mage', hęrrę (hamBa?), varrė (kevăje) 'varakult kevadel', jämmė pû;

Koik lippė 'leelis', (jala) likkę?, tikkė (inèmiZeGe), sorrė 'kohev, sõre'.

bb)* δ kadu järgsilpides on põhjustanud algselt teisevältelise adjektiivi tüve kvantiteedi kasvu, nii et sõna on muutunud kolmandavälteliseks, näit.

Mõn kerGe (<*kerkeδă), seiGe, uhkę?;

Tah sikkę 'kitsi', leppe, 'pehme, mahe', niiBę 'libe', vaiGet, eiGet, juiGeš;

Koik seiGeš (minème), uhkę, lahkę, korGę, aiGet.

Kuigi mõlema esitatud juhu puhul on tegemist olemuselt sama nähtusega, on kummagi rühma ulatus eesti keeles erinev. Tingimusi võiksime bb-grupi levikuala nimetada üldeestiliseks, kuid *gδă-adjektiivide geminatsioon osutub kitsamal alal, peamiselt lõuna-eesti, klusiilide osas ka lääne-eesti

murrakutes tuntud nähtuseks[1].

c) sg. partitiivis:

aa) kahesilbilistes lühivältelistes sõnades on teist silpi alustav lühike konsonant gemineerunud võrdselt eelmise rühmaga, kui rõhutu silbi järelt partitiivi lõpust kadus *δ, näit.

Mõn (kiśk) mättä (< *mätäδä), muttà (mǫ̊Dä), (paĭlù) hikkę̀, nękkę̀, (is tī) tekkù, häppè, rǫ̆ppà, unù ešsä 'vanaisa', sòćǫ̊uĭlu, nimmè, nįnnà, lēvämurru, (ei sā) arrù, (ütteǫ̊i) üvvà, savvi;

Tah (aknę) hikkę̀, (eij olę) väkkè, uppà, säśsù 'üdi', (neli) nišsà, lakkę̀Baĭlu (mǫ̊Dä), (tāD lēvä) paĭlà, (tuiskaś) lummę̀, piñni, (alàBǫ̊l) maĭjà, kǫ̆vvà (mâD);

Koik (mittù) ittù, pattà, ättä, makkù, rükkà, äppù, ütśi 'süsi', (koim) taĭlà, (nǫ̊śka) nǫ̆nnà, külämurru 'külaleiba', (säitsè) suvvę̀, (kaťs) kǫ̆vvà (mīśt).

bb) 2-silbilised, varem teisevältelised sõnad on pärast *δ-spirandi kadu partitiivi lõpust *-δä muutunud kolmandavältelisteks, näit.

Mõn püssä (< *püssäδä), (ummà) puĭli, (mittù) sammu, męt̀sa (mǫ̊Dä), ašja, vihma, (kaťs) ahju, villä, krâmi, (kaťs jakkù) lîva, (ütte) ~~(ütte)~~ hǫ̊ǫ̊u, ajastaiǫ̊a 'aastat', poiǫ̊a, suvi-

---

[1] Vrd. A. Kask, EREA, lk. 34.

DgùGu;

Tah hällü, pi'li, vaňňi, küĺmä, (üvä) maŕja, kàrmu 'vingu', vâra 'kohupiima', lîme, (kgnèlès uňňmà) mûDu, (eij olę) joùDu, (kēlä) pgùDa, aùru (tulę);

Koik (tū ajà) juttu, (saDà) vakka, (kat's) pikkä 'kaks ussi', (vîZ) tükkü, (mûDä) saňňa 'saunast mööda', lehmä (kat's) veile, (kiruttęs) kiŕjä, (es sā) sgimu (ette), vgrkku, (ap-pùnD) pîmä , (vaśta) päivä , poiGa, (kat's) vīGaivu, (sēńi om) sgpra ku sgira 'kuni jätkub vara, seni leidub sõpru'.

Kuigi me kirjeldatud partitiivitüüpidest kuuleme esimest samuti Lõuna- ja Lääne-Eestis nagu tüvekonsonandi geminatsiooniga *(g, δ, ä)-adjektiive[1], on selle esinemisala kitsam mulgi murde võrra.

d) pl. partitiivis:

aa) 2-silbilistes lühivältelistes sõnades on spirandi kaost sõltuvalt tekkinud tüvekonsonandi geminatsioon (vrd. sg. partit.), näit.:

Mõn vaňnù paťtu 'vanu padasid', rükki (:rüGä), reťkki 'regesid', rgppù (: rgBà 'vallatu', (paĺlù) sušsę 'palju hunte', käśśi, taĺvnišsę, nimmi , liňnù, piňnè 'penisid', teŕri, kivvè (veťtä?), soìDaňnę 'soldateid':

---

[1] Vrd. A. Kask, EREA, lk. 34.

Tah saĭttù 'sadasid' mętstsiĭkku , (mõnęĭttuZę) teĭkkę 'moondamise tegusid, s.o. vigureid', mihi (mŭDä), niššę , kaĭlù, kiĭlę 'kilosid', taĭlę (mŭDä), vaññù sęññù, liññù, maĭjù (mŭDä), tùtreĭkkę, karmaññę (mŭDä);

Koik (kuivi) uppę , (išs olę) sušsę, ummi kalssu, vaññù, (äĭlùtteDi) muññę , teĭrri, (eij olę) kortteĭññę 'ei ole kortenimõõtu';

bb) kahesilbilistes teisevältelistes tüvedes on spirandi kadu põhjustanud 3. välte tekke (vrd. sg. partit.), näit.

Mõn räBästiĭkkę, viillu, saĭlę, laĭtsi, vitsu, parmę, haĭrju , jäĭGi (mŭDä), (paĭlù) säĭGe, säĭGrŭDZę, (kašvaĭttęDi) liĭle ja vĭnàmaĭrju, (paĭlù) sâGę, lîGu lihù 'liiglihasid', rûGę 'roogasid', aiDu, peiGu 'rattapõide', lęiGu, hauGi , sûGę 'siugusid', lûGę 'liugusid';

Tah (särtseiD) juttę , mustę sukkę, huilę (teĭkkę), petru, kiĭtsi, läški (naiZi), vaĭrZi, maĭrju (oĭtsma), (ummi) hâvu, sĭńi, lŭkkę, tŭlę, paiję, (hommęn) päivi 'homsel päeval', kanàBoiGę, poissę;

Koik puràveĭkkę (oĭtsma), tsussę 'usse', vaĭklu, (paikkaš ummi) kalssu 'paikab oma pükse', kiĭrju, kęrvu (mûDä), konttę, kintsę, (kikka) sĭńi 'kukeseeni', nŭri poissę, prûmę plŭmę 'pruune ploome', ûli (värmi), kuivi ainu, teiZi naiZi.

cc) spirandi kadu partitiivi ~~tunnusest~~ lõpust 4-silbilise, kaasrõhulise kene-, mine-, lane- jne. liitega sõnast ~~lõpust~~ on põhjustanud kvantiteedi kasvu kaasrõhulises silbis: ~~viimase üksikvokaal on asendatud lüües algupärase, täies käänetes, juba vaduvad diftongid~~ selles ilmneb kas pikk vokaal või ~~dünüd pikä vokaali või algupärase, poolpikä diftongi~~[1] ne- (: tse-) sõnades on afrikaat muutunud poolpikaks, näit.

Mõn kärBläiZi (: kärBläne), ēstläiZi, lätläiZi, poiskeiZi, inèmīZi, külälīZi, meištattuiZi, roosseitsi 'roosteseid';

Tah kärBleiZi, venèleiZi, suGùleiZi, eiGleiZi inèmīZi, teñvaǩkeiZi 'tammetõrusid', sāreǩkeiZi 'saarlasi', kuĭvaǯtuiZi (eùnu), eññeǯtuiZi, vīrastuiZi, tēniǯtüiZi (rükki), kiGèZuGumeǯtsi (viGaǯsīD), kaǯteliǯtsi, rohiliǯtsi;

Koik sûmleiZi, koZileiZi, inèmīZi, külälīZi, vījèlīZi, venèlīZi, ēstlīZi, pēnükkeiZi (maŕDikkīD), (paĭlù) puDeliǩkeiZi, küDZänüiZi, ruǯtùliǯtsi (käske).

e) pl. genitiivis asendab käändelõpu *den kadu samasugune sõnatüve kvantiteedi tugevnemine nagu partitiivis: pl.partitiiv ja genitiiv on kõigi ülalkirjeldatud rühmade osas muutunud täiesti sarnasteks. Samale genitiivi-partitiivi ühisele tüvele liitub komitatiivi lõpp -Ga, näit.

---

1 Vrd. L.Kettunen, LUKD, lk. 197–198.

aa) geminatsioon sõnatüves:

Mõn eḱki (siZèn) 'jõgedes', ümBre tsiḱkù, käš-siGa, tümmì (siZest) 'tüvedest', kaññù (pālt), vaññùGa (üttèn), kivvè (vahelt);

Tah tsiḱkù (pāl), (peštì) käššiGe, aññè ja kañ-nù (pāl), muññè īst;

Koik uppè (pālè), pittè (pāl), mäDämuññèGe (aga ka: jeGèDe siZèn).

bb) 3. välde:

Mõn järvi (siZèn), parZi (pāle), latvuGa, jûriGa;

Tah ümmi päkkeGe 'oma kätega', ossę (küllest), paṅnę (pāle) 'pannide peale', metsu siZèn), kitsi (taḱkàn), lihmi (man), peivi (pāle), saṙviGe, (peštì) kütteGe, hîri (peräst), teiZi naiZiGe;

Koik (ülè) mokkę, leppi (mant), verkkę (siZèl), lõmalauttu (man), (alt) siiDu, küimi iimu-Gę, teivuGę (peštiDi) 'kurikatega peksti', serṁi (pālè), saṙvi (ümBre), kîli (pāl), päivi (pāl) 'päeviti' (aga: parttę pāle).

cc)

Mõn kärBläiZi (peräst), inemīZi (käest) rossetsi (tsirppeGa);

Tah (muiDè) inèmīZi (manh), teñvaḱkeiZiGe, kattèlitsi (pāle);

Koik külälīZi (man), puDèliḱkeiZi (siZèn).

Tüvekonsonandi geminatsiooniga pl. partitiiv levib peamiselt võru murdes, piirdudes ida- ja lõunapoolse alaga joonest Har-Urv-Kan-Plv-Räp[1], kohati aga ulatudes kaugemale lõuna- ja lääne-eesti murrakutesse, osalt isegi läänepoolsesse põhja-eesti keskmurdesse[2]. Peamiselt kagueestilist levikuala omavad ka mõlemad genitiivitüübid aa) ja cc).

f) da-infinitiivis ja selle seesütlevas käändes:

aa) kahesilbilistes lühivältelistes tüvedes on *-ăk- tunnuse kao tõttu tekkinud tüvekonsonandi geminatsioon, näit.

Mõn (jûs) pükkä?, (liñnù) sukki, lukkèn 'lugedes', pettä? 'pidada', vettä?, tettèn, (mu) nättèn, (ei sā) kassu? 'kasvada', ellèn 'elades', imme? 'imeda', roñni? 'ronida';

Tah jakka?, pükkä?, pükkèn, kotta?, (käéGe) kottèn, (laZę) kassu?, ellä?, aija? , (hüppä juttę) aijèn 'kuulujutte levitades', (timä męistsę) oiju?;

Koik raGùDę , raGùDęn, püGäDe, luGęDęn, pettä?, tettä?, veDäDe, är^k_koZiDę, küZùDen, ollèn, valàDę, elàDe , elàDen, solàDę?, imèDe, surra? ~ surèDę, näriDe, aija? ~ ajàDę, kaija? ~ kàéDa?;

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 90.
2 Vt. A. Saareste, EM II, k. 59.

bb) *Kahe*silbilistes algselt teisevältelistes tüvedes on *ʃak-tunnus kadunud, tüvi ise muutunud kolmandavälteliseks, näit.

Mõn o̬ppi̬ʔ, tänni̬ʔ 'tänitada', la̬hku̬ʔ 'lõhkuda', ng̬sta̬ʔ, mg̬skg̬ʔ, kä̬ske̬ʔ, hulkkun 'hulkudes', kül̬vä̬ʔ, mäŋGi̬ʔ, sâtta̬ʔ, rîZu̬ʔ, (ko̬kku) lîmi̬ʔ, rŷvi̬ʔ, krŷksi̬ʔ 'krooksuda', mâGi̬ʔ, nä̬uGu̬ʔ 'näuguda';

Tah (ärä) tśurkki̬ʔ 'ära rikkuda', taŋDZi̬ʔ, (lihte) o̬t́sin 'lehti otsides', tį́ni̬ʔ, lík-ku̬ʔ;

Koik i̬kkg̬ʔ, (tul̄) i̬kkg̬n, ka̬tta̬ʔ, pu̬ttu, o̬ppg̬n, ta̬ppa̬ʔ, pg̬̀ssä̬ʔ, mà̬ssa̬ʔ, (me̬t̄) o̬t́sg̬n, ku̬tsu̬ʔ, käś̀ken, à̬stu̬ʔ, ì̬stu̬ʔ, pühki̬ʔ, (ülg̬) uhta̬ʔ, (käü) velś̀sg̬n, pg̬i̬Gg̬ʔ, a̬nDg̬n, ka̬nDa, lîkku̬ʔ, ŝru̬ʔ, sâD́i̬ʔ, oitta 'hoida', sg̬itt́g̬n.

Lühivälteliste tüvede da-infintiivi osas pole murraku esinemus ühtlane. Kui Mõnistes ja Taheval gemineeruvad da-infinitiivis kõik vastavad verbid, siis Koikkülas esineb gemineerunud vormide kõrval ka da-tunnuselisi (so̬la̬Dg̬ʔ). Järelikult läbib Harglat murdepiir: idaosa (Mõn, Tah) kuulub kitsale geminatsioonilise da-infinitiivi alale idapoolses Lõuna-Eestis, lääneosa (Koik) ühineb oma da-tunnuse tõttu läänepoolse Lõuna-Eestiga.

Kolmandavältelised da-tunnuseta infinitiivi vormid seevastu on harilikud ja üldised terves Lõuna-

Eestis, samuti Lääne-Eestis[1].

g) kontraktaverbides, näit.

Mõn (ma) rappà (< *rapaδan), pakkę 'põgenen', sekkä, luppà, tęmBaṡ; ~~tennämä~~;

Tah (ma) makkà, ei julGu?;

Koik (ei) makkà, sekkä, (timä) tęmBaṡ, tuiṡkaṡ, (ma) puhka, viṡka, (maha) kaṙGamę.

Gemineerunud tüvekonsonandiga olevikuvormid lühivältelistest sõnadest on küllalt tavalised Lõuna-Eestis, *tuntud* ka Lääne-Eestis[2], ülemaalist levikut omavad vormid nagu kaṙGamę (< *karkaδamahęn);

h) uma-, ima-lõpulistes intransitiivsetes, harilikult refleksiivsetes verbides (?*δ > ø, ?*β > ø):

Mõn seĺGümmä (< *selkeδümähen), laṁkuGa 'lahkugu', (laṁBa) heĺĺüZe (väĺlä?) 'lambad hellitatakse ära', (tsiGà) nûmuṡ;

Tah (iṡä) kûlDu (tuĺlęw), (siṡ) seĺGü, pîZümmę 'soojenema';

Koik (kanà) haùṡ, (eGä) hûBuṡ.

i) isikulise tegumoe II partitiivis:

(kiiḱ saiję) sûnüs (< *sõnüδeksi), (jäiję) kûluṡ,

Koik suṙnuGę (taṅDZiťti).

j) imperatiivi pl. 2. isikus:

sāGę (< *sākaδę-), aviťtęGa (Mõn) ~ aviťtęGę (Tah,

---

1 Vrd. A. Kask, EREA, lk.34

2 Sealsamas.

Koik), paràn̄DęGa (Mõn) ~ paràn̄DęGę (Tah, Koik).

Nägime, et rõhutu silbi järel esinenud dentaalspirant on Harglas järjekindlalt kadunud arvukates sõna- ja vormigruppides. Kao toimumisel oli tähtis tingimus: *δ̃-ga algav silp pidi sõnas või sõnatüves olema viimane. Kadunud dentaalspirandi ja vokaalide kontraktsiooni tõttu on kasvanud sõna rõhulise silbi kvantiteet. Sellele seadusele allunud on[1]: 1) kolmandavältelised 2-silbilised sõnad peaaegu üldeestiliselt; 2) gemineerunud tüvekonsonandiga 2-silbilised, algselt lühivältelised sõnad peamiselt lõuna-, kitsamalt piiritledes kagu-eestiliselt. Järelikult rakendab lõuna-eesti murre kvantiteediseadust palju järjekindlamalt kui põhja-eesti.[2]

2) *δ̃ > Ø > h̃

140. Võru murde alal tuleb ette sõnu, kus varasemat *δ̃-spiranti praegu esindab h̃-häälik, paiguti on *δ̃ kohal silbivahe. Nagu näeme alamal, võib Harglas kuulda nii h̃-d, silbivahet kui ka dentaalspirandi täielikku kadu. Sekundaarne h̃ tuleb Harglas ette järgmistes gruppides:

a) *(ę)δ̃(..)ä-adjektiivide teatud vormid:

Mõn saGèhęt (putru) 'paksu putru', (tä sû)jämèhęt, maGèhęt 'magusat', kraBèhęt 'kräbedat', loBèhęt (tûD) 'lodevalt, halvasti tehtud tööd', kiBèhęìD (vitsu), (nuiD) jälèhęìD

liBẹheiD kîlí, raZẹheiD (kivvẹ), pümẹheiD paarmẹ , pümẹheṣ (minèmä), (ilm läts) loDZẹheṣ 'hakkas sadama lumelotset', (om) krẹbẹheṣ (küDZänü), sẹGẹheĭlẹ 'pimedale', (kenẹlẹṣ) puDẹheDẹ 'kõneleb pudisti', kärẹheDe, (rük) kilẹheDẹ , hẹBẹhenẹ, (kikkẹ) raZẹhẹp , kiBẹhẹp, jämẹheppä (haĭna?), (lähät) jämẹheppäṣ;

Tah liGẹ,eṭ (haina), laGẹ,eṭ (kottust), kiBẹ,eṭ, kippeiD, (ajave terä) likkeṣ ,(lät) pümẹ,eṣ, raZẹhẹp ~ raZẹ,ep , loBẹhẹppẹ 'lõdvemini';

Koik jämèD (kapla), laGẹD , saGeṭ (putru), raššẹD , maGeṭ, tiGeṭ , jämẹ īD (kaplu) ~ jämeiD, kaDẹ,īD (jutte), tiGẹ,īD ~ tiGeiD, liGeiD ~ liGẹ,īD, liGeĭDe, grest grèmB (:gĕrrè), raZẹ,eDe, sorẹlẹ 'soredasti' (: soĕrrè), alẹlẹ (ikkunu) 'haledasti nutnud', (tī) maGẹmBeṣ.

b) us-lõpulised noomenid,

millest paljud on tuletatud kas kontraktaverbidest või *eδa-adjektiividest, näit.

Mõn raBahusmaZinẹ (pāl) , rẹBahuṣ 'vallatus', panẹhuṣ 'kümme sammu pikk pikkusemõõt', (unẹ) raĥmẹ,uṣ, taGahuZeṣ 'tagavaraks', kaDẹhust täüZ, (umast) torẹhuZẹst, om raZẹhuZeṣ, pümẹhüZi 'pimedas';

Tah vanà,uZẹn,(unẹ) raĥmẹ,uṣ 'rammetus', (hârD) rẹBà,uZẹst 'tõmbab vallatusest (koer)', kaDẹ,uZẹGẹ, jälèhüṣ 'jäletis';

Koik maGà,uZẹ (aZẹ), (ajà) kaDẹ,uZẹ juttu,pümẹ,-üĭZi ~ pümẹ,üZi.

Harglas esineb veel rida sääraseid nomentaansuse varjundit omavaid us-sõnu, nagu Mõn paŭGàhuṣ 'paugatus', plaĭsàh/uṣ 'plaksatus', Tah, Koik plaĥvà,uṣ, kus vastavas verbitüves leidub geminaat tt (plaĭsaĭttuĥma). Nende hus-sõnade h puhul pole tegemist *δ-spirandi jätkamisega, vaid see h esindab *ht-liste (> tt) momentaanverbide nõrka astet (vt. h-häälik, lk.279-280).

c) (ü)-tuletisega intransitiivsed verbid:

Mõn (laĥpiĭkkuṣ) piDZàhunu (sõrmed), ei imàhu 'ei imbu', (kaṣ) räBàhü 'kas õnnestus', (väĭlä) vanẹhunu? 'ära vanunud (villad)', (leiB om) valàhunu? 'leib on kokku vajunud';

Tah (ärä) vanẹhunu?, (ärä) mẹràhunu ~ merà,-unu? 'mõrkseks muutunud', kaĭṣki pẹrà-hunu ~ pẹrà,unu?, (ärä) kulẹ,unu ~kulẹnu;

Koik (kokku) seGà,ünü , (ärä) kulẹnu?.

d) kontraktaverbid:

Mõn (hainu) palàhaĥma 'heinu kaaridest laiali lööma',

(nimä) läBèheZe? 'nad läbevad, võtavad aega", (paĭlù) raBàhajęiD 'palju (lina) rabajaid', (sa) maGàhaDę, (ma) luBàhaw (miňnä?);

Tah (nimä) maGà,ęZę?, seGà,eZe?;

Koik (nimä) luBàZę, maGàZę.

Kui püüda selgitada küsimust, missugused on *δ-spiranti asendava h-hääliku esinemise tingimused, siis võib konstateerida järgmist:

1) h esineb sel juhul, kui varem * δ-ga algav silp (olgu algselt kinnine või lahtine) pole sõnas viimane, näit. saGèhęt (< *sakęδata), maGàhaDę, taGàhuZęs jt. (Kui *δ-ga algav silp oli sõnas viimane, kadus *δ ja tekkis tüvekonsonandi geminatsioon: pümmè < *pümeδä, laĭkkę < *lakęδan, laĭkkę? < *lakęδat)

2) h esineb poolpika konsonandiga lõppeva silbi algul, näit. panèhuś.

h–d pro *δ tuntakse ainult võru lõunamurrakutes (Lut, Se, Vas, Plv Rõu, Har), viimaste naabruses (Krl, Urv, osalt Har) on endise spirandi kohal vaid silbivahe[1]. Selle omapärase h esinemisala läänepiir kulgeb läbi Hargla, jättes Mõniste võru lõunamurrakute hulka. Koikküla liitub ses küsimuses oma läänepoolse naabrusega, s.o. mulgi–tartu–võru segamurrakutega, murraku keskosa Taheva jääb eelmiste rühmade vahel üleminekualaks. Loomulikult ei peegel-

---

[1] Vrd. V. Tauli , PTE, lk. 128.

da silbivahe (pro * δ̃) mingit algsemat olukorda kui h̃ (pro * δ̃), vaid see näitab, et sõnasisese vokaalidevahelise h̃ varasem esinemisala oli laiem tänapäevasest.

Paralleelset nähtust, s.o. h̃-d asendamas * δ̃-spiranti tunnevad ka teised lms keeled, näit. Karjala kannase murded[1], osalt ka ingeri murded[2]. Tuleb arvata, et käsitletud juhtudel osutub h̃ siirdehäälikuks, mis tekkis 2. ja 3. silbi piirilt kadunud * δ̃-spirandi asemele. Kui * δ̃ kadus, siis, olenevalt rõhuoludest, püsisid vokaalid selle naabruses esialgu eri silpides. Hiljem võttis silbipiiri säilitamise funktsiooni üle sekundaarne h̃-häälik[3].

3) * δ̃ > j̃

141. Võrdselt * ɣ̃-spirandile sõnades peǯǯäj̃, kaǯǯaj̃ on * δ̃ arenenud j̃-iks sõnas keṽṽäj̃ : keväje 'kevadel'. Dentaalspirandi kao ja siirdehääliku h̃ esinemise juhtude kõrval jääb j̃ pro * δ̃ Harglas üksikuks.

* β̃

1) * β̃ > ṽ, w̃

142. Labiaalspirant * β̃ on Harglas rõhutu silbi järel seaduspäraselt arenenud ṽ-ks nagu mujalgi ees-

---

1 Vrd. V. Ruoppila, Äyrämöismurteiden äännehistoria, Helsinki 1955, lk. 65–70.

2 Vrd. A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeroismurteesta, Helsinki 1944, lk. 60–64.

3 Vrd. L. Kettunen EKÄH, lk. 82, V. Ruoppila, ÄÄH lk. 65–70; V. Tauli, PTE, lk. 128.

ti keeles. Siinjuures tulevad arvesse järgmised vormikategooriad:

a) I partitsiip, näit. saiZva (veZi), (h)aùDva (kanà), (h)aiZva (reĭBę?), sûDäw (< *sõtäβä) (hain), jûskva (veZi).

b) I partitsiibi alusel moodustatud kaudset kõneviisi väljendav verbivorm, mis sisuliselt on ains. nimetavas käändes (vrd. sm tuuleva). Selles esinev tüvekonsonandi geminatsioon vastab 3-silbilistes lühivältelistes sõnades lõppvokaali kao tõttu tekkinud geminatsioonile, näit.

Mõn (karù) kânDäw (käppile), (nŭ) raĕkùw 'need raiuvat', peĕtàw 'pidavat', kaššùw 'kasvavat';

Tah veĕttęw, raiskaw, tĭDäw, (ei) vîZiw (oppi?), (ülĭtti et) laĕstęw (koDù), (tsiàlauttu) męštęw, (eĭmàr) eĭlèw 'elavat', (veiD) oĭlęw (kaĭliþ), tuĭlęw (säĭGä), (laBàGoñ) immèw (lihmi), miññèw, ei teĕttèw;

Koik (kaš) anDęw (tiä ei) męškęw, äitsew 'õitsevat', kûręw 'koorivat', (tiä) luĕkèw, (laĕtsę) oĭlèw (koDù tuĭlu?), (niä) miññèw, (sis) kaššęw (ni sūrę ... pä?).

Rõhutust asendist on partitsiibi tunnus w (< *** βa) levinud ka kaasrõhulise silbi järele, kus lahtise silbi puhul oleks ootuspärane olend β (< *pa)[1],

---

[1] Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 174; L. Kettunen, EKÄH, lk. 83.

näit.

Mõn (harak kûlDu) kaDZaʒʒaw, (ma) luBàhaw 'ma lubavat';

Tah nakkaʒʒęw , lgíGaʒʒęw , (nuiD aññę) ūriʒʒęw;

Koik (tiä) parànDęw (tsûGę), laǐDęʒʒęw , anttę-Dęw.

Nagu näitab O. Ikola, on nominatiivse partitsiibi vormi tarvitamine kaudse kõneviisi tähenduses omane lõuna-eestile (end. Setu-, Võru-, Valga- ja Lõuna-Viljandimaa, samuti leivu murre)[1].

c) va-tuletisega adjektiivide suhtes pole uurijad veel selgusele jõudnud, kas neis sisaldub *β-aines või algne v. Põhjust kahtlemiseks annab asjaolu, et sel ajal kui kõikides teistes lms keeltes v-partitsiibid ja v-omadussõnad vormiliselt sarnaseiks osutuvad, on vepsa partitsiipides regulaarselt -b, omadussõnades aga v[2]. Hargla murraku esinemus erineb üldeestilisest v-st mõlema vormi osas: nii ühel kui teisel juhul kuuldub v asemel bilabiaalne w, näit. lukkęw , samuti ka oʒʒàw , kiřřìw, męřrùw, tukkęw, ikkàw, väkkèw. Põhimurrakust mitmeti erinevas Koikkülas esineb aga omadussõnades v nii nagu naabruses, näit. oʒʒàv, väkkèv, teřràv , ikkàv, veřrèv, siǐlèv.

---

1 Vrd. O. Ikola, Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa, Helsinki 1953, lk. ; vt. ka A. Saareste , VEM, k. 44.

2 Vrd. P. Ariste, Märkus L. Hakulineni teoses РСФЯ I, lk. 297, L. Kettunen, EKÄH, lk. 84.

2) *β > β

143. Rõhutule silbile järgnev labiaalspirant *β on paaril juhul kadunud jäljetult.

a) Oletatavasti esines varemini *β lõuna-eestilistes tugevatüvelistes, tänapäeval ilma mingi tunnuse või lõputa prees. sg. 3. isiku vormides, näit.

Mõn (tã) raGù, teGè, veDà, ƙanD, paṅD, taṅt, reṅk 'surub', püṅk, laṡk, käṡk, jũṡk, rũk hauk, seit, heik, meist;

Tah näGè, püGà, luGè, koDà, tunD, künD, aṅD, taṅt, vet, tîD;

Koik teGè, raGù, kaiB, peDè, peIG, mäṅG, paṅD, taṅt, (ƙaGù) kũk 'kägu kukkub', seit.

Tugevaastmelised sg. 3. isiku vormid levivad eL keeleala suuremas osas (end. Setu-, Võru- ja Valgamaal, osalt Tartumaal (Võn, Ote), vähemal määral ka Lõuna-Viljandimaal (Krk))[1], peale selle aga ka Kirde-Eesti rannamurdes[2].

Selle eesti vormi kujunemise küsimuses erinevad uurijate arvamused suuresti. Nii on E.N. Setälä teooriale *βi > vi arengust, selle hilisemast vokaliseerumisest ja kaost (and< *andaa < *andau < *andavi)[3] lisandunud mitmeid uusi oletusi. Näit. L. Kettunen arvab, et lõputa, kuid tugevaastmelise tüvega prees.sg.3 .

---

1 Vrd. N. Ikola, Suomi V : 13, lk. 18.
2 Vt. A. Saareste, EM II, k. 49; VEM, k. 68.
3 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 98.

isiku vormid tekkisid imperfekti analoogia mõjul[1], N. Ikola esitab mõtte sg. ja pl. vormide vahelisest analoogiast: ainsuses puuduvad isikulõpud, mitmuses esinevad (näit. ma oppi, mi oppimi? jne.)[2], J. Mägiste usub kirjeldatud 3.isiku vormide taga peituvat puhast verbitüve (nagu see esineb ka sg. 2. isiku keeldkõnes)[3]. Nendest mitmesugustest oletustest osutub siiski vahest kõige kaalukamaks E. N. Setälä oma, selle kõrval ka J. Mägiste nn. "puhas verbitüvi".

b) uma-, ima-verbide rühmas on peale *δuma-, *δümä-sõnade ka -*βuma, *βüma abil tuletatuid, kuid neid on raske üksteisest eraldada (*selkeδümä ? *selkeβümä ?) näit. Har (sis) seĺGü, ei (h)aù?) (vt. ka lk. 173).

3) (m)B pro *(m)β

144. Rõhutule silbile järgnev komparatiivi sufiks *mβa esineb Harglas mB-lisel kujul (komparatiivisufiksist rõhulise silbi järel vt. lk. 158-159). Sufiks, nagu teisedki häälikuühendid rõhutu silbi järel (vrd. sòénD : sòénDi) ei allu astmevahelduse-le, näit.

Mõn (kjǩkę) kurẽmB 'kõige kurjem', vanèmBa?, nũ... mglèmBa, (kaZuś) piǩkemBäś, sũrèmBa (laťse?), giGemBa;

---

1 Vrd. L. Kettunen, Miten etelävíron aktivin indik., preesensin päätteetön yks.3. persona käsitettävä., Vir. 1914, lk. 145–150; EKÄH, lk.85 joonealune märkus.

2 Vrd. N. Ikola, Suomi V : 13, lk. 19.

3 Vrd. J. Mägiste, EK 1940, lk. 185.

Tah laǰ̀mB, piǩ̀mB (tâD pûD), (ei sā)enämB (aǰ̀rù), viǰ̀GmBę (sęǰ̀mę?), peǰ̀mmBeṫ, vanmBęǐDę vanmBę, nõrmBęn 'nooremas põlves', kômBęDę 'kokkumale', (jûś̀k) kęxmBaDę 'jooksis kõvemini', ęGvmBaDę, enämBüŹi 'enamasti';

Koik aǐ̀vmB, parämB : parämBę (aǐ̀na), maGmB (puṫR) : tî maGmBęs̀, vanämB, taǰ̀GmB, kermBeDe, kęvmB, (niä) męlmBę; parémṗ : parémṗpe (puDrù), viǰ̀Gṗ, męlṗpil, sūrṗpę?, (om) tuBlṗpęs̀ (läǹnü), (ku päiv) lühemṗpeś (jäi).

On näha, et murraku ühtlasest mB-lisest esinemusest eraldub Koikküla, kus esimesega paralleelselt tuntakse ka mṗ (: mṗp)-d. Sufiksi üldine häälikuline kuju eestis ongi üldiselt väga kirev (mB, mṗ, p), kuigi sufiks ise laial idapoolse Eesti alal sisaldab nii m-ainest kui ka p-ainest. Koikküla mp (: mṗp) ühendab selle murraku läänepoolsete naabermurrakutega.

145. Lõpuks märgitagu mõningaid erijooni Hargla spirantide esinemuses, ühtlasi ära tähendades murdepiire seespool endise kihelkonna rajasid.

Kitsalt Harglas, vähemal määral selle lähemas idanaabruses tuntud vanaks nähtuseks tuleb lugeda preesensi 3. isiku -vä, -vę piirdumist ainult olevikulise ajaga, kuna mujal lõuna-eestis (ka Hargla lää-

neosas) on see algne preesensi tunnus muutunud pl. 3. isiku lõpuks, olgu siis aeg preesens või imperfekt, kõneviis kindel või kaudne (vrd. Koik niä līGuttive 'nad liigutasid', kenèlnuvę 'nad olevat kõnelnud').

Teiseks spetsiaalselt Harglale, osalt selle kõige lähemale naabrusele omaseks, arvatavasti vanaks erijooneks on u-lõpulisele diftongile ja pikale ū-le järgnenud *ɣ, *δ muutumine w-ks (haŭwè, lūwà), sel ajal kui mujal võru murdes diftongi järelkomponendist ja spirandi jätkajast on edasi arenenud geminaat vv:(h)avvę , luvvà). Ka Hargla läänenaala Koikküla esinemus liitub eelmisega (luvvà ~ luŭvà).

Kolmandaks võib nn. päris-Hargla osas komparatiivisufiksi kasutamises valitsevas seaduspärasuses (rõhuta silbi järel mB : mB, s.t. vaheldumatus, kaasrõhulise silbi järel p : pp) oletada varasemat, praegu jällegi kitsamal võru murde alal püsinud olukorda.

Huvitavate, kuid võru murdes siiski laiemalt levinud joontena mainitagu 1) infinitiivile lähedasi, arvatavasti puhast verbitüve sisaldavaid keeldkõne vorme (ärä jättü), 2) pl. partitiivi ja genitiivi sarnasust, õigemini partitiivi tüve osatähtsust pl. vormide moodustamisel: kaĭlù (pl.part. ja gen.), kärBläiZi (pl. part. ja gen.), haṁBęiD (pl. part.), haṁBęĭDę (pl. gen.). Viimasel juhul

saab paralleele tõmmata soome keelega.

Võru idapoolsetest lõunamurrakutest kuni Hargla lääneosani ulatuvad: 1) h pro *δ (saGėhęs)(Koikkülas juba on *δ kas täiesti kadunud (saGėlę) või kõneleb tema varasemast olemasolust ainult silbipiir (liGę,iD) —järelikult pidi Koikküla varem kuuluma järgsilpides püsinud vokaalidevahelise h alale, seega rohkem liituma Hargla idapoolse osaga); 2) *lɣ > l (jäle?), *rɣ > r (käre?) nagu võru murde idaosas; 3) da-infinitiivi lühivälteline tüvi on allunud geminatsiooniseadusele (luk̆kę?) (Koikkülas kui piirialal eelmise kõrval enamasti juba luGėDę).

K L U S I I L I D S Õ N A L Õ P U S

146. Lõuna-eesti võru murde piiridega langeb kokku sõnalõpulise larüngaalklusiili esinemus pro varasem *-k ja *-t. Larüngaali võib kuulda ka Harglas, kusjuures juba varakult mainitagu, et selle kvaliteet ja esinemissagedus murraku eri osades pole võrdne. Nimelt on larüngaal murraku idaosas Mõnistes tugev, hästikuuldav, kõnes suhteliselt sageli esinev, seevastu lääneosas Koikkülas võib märgata, et seda häälda takse märksa lõiumalt, nii et kõrv suudab seda tabada vaid suurema pausi eel või sõna erilise rõhutamise korral. Tundub, et juba murraku

keskosa Taheva keeletarvitajate larüngaal on nõrgem kui Mõnistes.

Voolavas kõnes lause sees, kui sõnu eriliselt ei rõhutata, tuleb võru murdes arvestada lausefoneetilise assimilatsiooni nähtust[1]. Viimast tingib ühelt poolt hälduses toimuv sõnalõpulise larüngaalklusiili liitumine järgneva sõna algushäälikuga, eriti kui viimane algab klusiiliga (näit. ma^{t}_tahà, sūrę^{k}_kę̀ǫ̀^{ʔ} 'suured kased'). Teiselt poolt on aga ilmne, et lõuna-eestlased häldavad sõnaalgulisi konsonante märksa intensiivsemalt kui põhja-eestlased. Viimane asjaolu omalt poolt annab lausefoneetilisele assimilatsioonile laiema pinna, kui seda pakub larüngaalklusiil (näit. mu^{p}_põlę). Tundub liialdusena, kui mõned murdekogujad märgivad Harglas lausefoneetilist assimilatsiooni igal võimalikul *-t või *-k kao juhul (näit. ma^{l}_lähà, sūre^{n}_nurmę^{ʔ}). Mainitud nähtust tingivaid tegureid tundub olevat mitu: sõna asend lauses, tema rõhulisus või rõhutus; sõna pikkus (lühikeste sõnade järel tundub lausefoneetilist assimilatsiooni olevat rohkem kui pikemate puhul), järgneva sõna algushäälik (assimilatsioon tuleb ilmsiks kõigepealt ja harilikult klusiilide, s-i ja h puhul, nagu seda mainib juba L. Kettunen[2]) jne. Kui liikuda murraku

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 61, vt.ka E.N.Setälä, ÄH, lk. 211, 220 ja H. Ojansuu, SLÄH, lk.5.

2 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 51.

alal idast läände, võib märgata ka lausefoneetilise assimilatsiooni seaduse nõrgenemist — Mõniste ja Koikküla elanike häälduses pole väljend ma^{t} tulẹ võrdne.

Kolmandaks võib voolavas kõnes rõhuta asendis tähele panna larüngaalklusiili täielikku kadu, eriti kui järgnev sõna algab vokaaliga (näit. ma olẹ ~ ma lẹ). Siiagi on mõned murdeuurijad püüdnud asjatult märkida larüngaalklusiili.

Alamal antud Hargla larüngaalklusiiliga ~~esindatud~~ sõnarühmade puhul arvestatagu selle esinemise suhtelisust, isegi ebajärjekindlust lauses.

k

a) *-k > ?:

147. Varasem sõnalõpuline *-k on tänapäevastes lms keeltes suurelt osalt kas täiesti kadunud(vrd. soome kagumurded, karjala, vepsa, vadja ja liivi keel, põhja-eesti murre[1]) või esindab seda vaheaste kaole, nagu lõpuaspiratsioon sm keeles[2] ja larüngaalklusiil lõuna-eesti murdes.

Harglas nagu mujalgi lõuna-eesti murdes on sõnalõpuline *-k muutunud larüngaalklusiiliks mitmetes sõnarühmades, millest mainitagu järgmisi:

1) e-lõpuliste 2-silbiliste noomenite, harili-

---

1 Vrd. E. N. Setälä, ÄH, lk. 212–213.
2 Vrd. sealsamas, lk. 211.

kult deverbaalide nominatiivi lõpul, näit. paištę? kaštę?, lēDe?, paĭZę?, rošsę? 'rooste', rgĭBę?. Mainitud rühmaga on Harglas liitunud ka varem *h-lõpulised sõnad, näit. imę?, hõnę?, hamę? jt., kus -h murrakuti veel säilib (vrd. § 236).

2) sõnas lgŭnę (< * lounak)[1];

3) kaasaütleva käände Ga- ~ Ge- lõpus, mis varem oli iseseisev partikkel (< *kansak), näit.

Mõn tûGa?, (kaĭtę) muĭGùGa?, viĭkàDiGa?;

Tah elùGe?, (koĭmę) jalàGę?;

Koik rehèGe?, tgĭvàGę? 'kurikuga', pàkkuGę? 'puraviĭkkudega'.

4) Abessiivi lõpus -ta?, -Da?, -lDa?, -nDa?, näit.

Mõn hûl'maĭDa?, iĭma nāZęlDa?

Tah (iĭmà) sõmälDe?, rišťilDe?

Koik (jäiję) sõmäDe? ~ sõmatte?, nimeťte?, perùlDe? 'ilma põhjata'.

5) terminatiivi lõpus -ni? (< * -nnik) (ja viimasega ilmselt ühtlustunud hulka või määra väljendavas adverbis ni?, mille larüngaal harilikult assimileerub järgneva sõna algushäälikuga (nip_paĭlù, ni^k_kaùGę, ni^s_sûr)), näit.

---

1 Vrd. П. Аристэ, Состоялся ли в юхно-эстонских диалектах переход конечного t в гортанный взрывной?

TRUT, Filoloogilised teadused 4, Tartu 1947, lk. 32-33; Vrd. ka L.Kettunen, LUKD, lk. 97, kus see sõna on teatud kahtlusega paigutatud t-lõpuliste sõnade rühma. lgŭnę? ~lõunat jt. sama sõna eri variantide levikuala eesti murretes vt. A. Saareste, VEM, k. 69.

Mõn sēńi māńi? 'siiani, selle ajani', sēńi kō-
ńi? 'seni kuni', korĠeni peŕveni?;
Tah sēńi?, māńi?, (hoṁmùGust) sāni?, ĠZeni?;
Koik sēńiGu vǭni?, peĭvini?, koĭmàBani?; tâmBät-
seni pāväni 'tänase päevani;

6) da-infinitiivi tunnuses[1], näit.
Mõn lūwä? 'värvida' (< * lōδäk), laĭkku?, kaššu?,
'kasvada', pärístü? 'pläriseda', ǫjàDa?
'oiata', paittęĭlęDa? 'korduvalt paitada';
Tah (mahà) puĭkkü? 'pügada', tįni?, (kiṅni)aĭja?,
(maha) lgĭGàDę?;
Koik raGùDę?, puGäDe?, peĭttü? 'pidada', suŕra? ~
surę̀Dę?, ikkę? 'nutta', kutsu?, (väilä)
tęṁmàDę? ~ tęṁmaĭttę?;

7) imperatiivi sg. 2. isikus[2], näit.
Mõn tulę? (< * tulgk), vęĭtta?, ngšta?, ōDa?
'oota', seĭlàDä? 'seleta';
Tah panę?, laZę?, kūZu? 'küsi', sāDa?, vàδDę?
'vajuta';
Koik sū?, ištu?, viška?, jaṅvàDę?;

---

[1] ?~ -lõpulise vormi levikuala vt. A. Saareste, VEM, k.102.

[2] Sama vormi klusiilita keeldkõnes (Mõn ala (v.) ~ ärä (u.) vęttu, Tah ärä~koŕjàDu, Koik ärä miṅDu) harilikult larüngaalklusiili ei esine. Vrd. siiski J. Mägiste, Kagu-eesti murde eitavast k-aineseta imperatiivist, EK 1940, lk. 169-187, kus kasutatud materjalides leidub ka ?~-lisi Hargla-Mõniste näiteid.

8) preesensi ja imperfekti eitavas kõnes, näit.

Mõn ei joŭwa?, ei kūnü? 'ei ulata', ei tīiä?, ei pūZü? 'ei püsi', ei kanaDa?; is taĬDa? 'ei märganud', is peššä?, is käù?, is täŭDä?, is kenèla?;

Tah ei sū?, ei pūZü?, ei kaZu? 'ei kasva', ei päZe?; is maǩka?, is kaZu?, is aňna?;

Koik eij olę?, ei uZu?, ei meZę?, ei rošsiťtę? 'ei roosteta'; (ma s) anna?, es paǩkę? 'ei põgenenud', es jōZę?, es eBi? 'ei söönud ahnelt';

9) preesensi pl. 1. isiku vormis, kui see esineb koos isikulõpuga (harilikult viimast siiski ei kasutata), näit.

Mõn küňnàmi? (hrl. mī küňnä), veťtàmi?, paǩkèmi?;

Tah lähàmi?, seŭwàmi?;

Koik ištùmi?, tembamì?;

10) preesensi pl. 2. isiku vormis, kui see lõpeb vokaaliga (harilikult ja nooremail siiski t-lõpuline nagu sg.2. isiku vorm), näit.

Mõn (tī) ajàDę? (v.) (hrl. tī ajat), tī veťtàDę?;

Tah (tī) tĮDe?, suĬGùDę?;

Koik (tī) uZùDę?, aňnaDę?;

11) 1. ja 2. isikut väljendavates personaalpronoomenites, näit. ma?, sa?, mī?, tī?[1] (pluuralis ilmneb vastavus verbi pöördelõppudele);

12. mõnedes latiivsetes adverbides, näit. ala? 'alla', kiñni?, kū?(Mõn, v.) ~ koDu?[2], maha?, muĭja? 'mujale', (Mõn, Tah), manu? 'juurde', sījä?[3], siñna?[4], väĭlä? (Mõn, v.) 'ära';

13. arvatavasti eelmise rühma eeskujul on larüngaalklusiil sekundaarsena üldistunud ka adverbidesse jo? 'juba' ja no? 'nüüd';

14) adverbis jäl? (Mõn, Tah) ~ jäĭle?(? < *jälgellehen[5]) larüngaalklusiilis võib ühelt poolt oletada mingi k-ainese säilimist, teiselt poolt tuleb arvestada, et mujal võru murdes h-ga lõppevad sõnad on Harglas segunenud ?-lõpulistega (näit. teřve? pro teřveh);

15) keeldsõnas ala? (Mõn, v.) ~ ärä?.

b) *k > ∅

148. Oletatud varasem sõnalõpuline *k[6] hargla murrakus näib, nagu kohati ilmsiks tuleb ka teistes võru murrakutes[7], kadunud olevat liitpartiklis

---

1 Vrd. P. Ariste , Eesti asesõnadest me, te ja meie, teie suhetest, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I, Tallinn 1956, lk. 54.
2 Vt. A. Saareste, EM II, k. 60.
3 Vt. A. Saareste, VEM, k. 108.
4 Vt. sealsamas, k. 109.
5 Vrd. Y.H. Toivonen , Suomen kielen etymologinen sanakirja, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII,1, Helsinki 1955.
6 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 51.
7 Vt. A. Saareste, EM II, k. 53.

-ki (< *-kik). Kadu võib tingitud olla partikli rõhutust asendist sõna lõpus (näit. ei sākki, meDäGi, suǩkùGi, mūDuǩki jt.). Teiselt poolt kerkib küsimus, kas ki-liite lõpphäälikuks oligi *-k. Soome keele järgi otsustades on tõenäolisem pidada selleks n-i[1]. Et sõnalõpuline -n kõikjal eesti keeles kadus jäljetult, sellepärast esinebki liide tänapäeval Gi- ~ ki- ~ ǩki- kujulisena.

t

a) *-t > ʔ.

148. Sel ajal kui *-t põhja-eesti murdes nagu teisteski lms keeltes[2] kõikjal säilib, on see häälik lõuna-eesti murde põhja- ja läänеosas kadunud, kuna võru murdes esindab t-d larüngaalklusiil[3] (vrd. *-k > ʔ).

*t > ʔ Harglas ilmneb mitmel juhul, millest võiks mainida järgmisi:

1) pluurali tunnuses[4], mis kõige ilmekamalt avaldub

---

1 Vrd. A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, Helsingissä 1890, lk. 96–99.
2 Vrd. E.N. Setälä, AH, lk.220–222.
3 Larüngaalklusiili levikuala vt. A. Saareste, EM II, k.30,37,38,42,43.
4 Kuigi viimasel ajal on P. Ariste koguteoses TRÜ T 4, lk.25–34 avaldanud kaalukaid vastuväiteid varem lms keeleteaduses üldiselt valitsenud arvamusele, et lõuna-eestis ka *-t > ʔ, jäädakse käesolevas töös siiski vana süstēemi juurde, eriti arvestades P. Ravila uurimusi arvu probleemide kohta vt.1) Numeruspробleemeja, Vir 1938, lk.286–297, 2) Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen, FUF XXVII, lk. 1–136.

a) pl. nominatiivis, näit.

Mõn pā? 'vili', rûGma? 'roovikud', palàje? 'voodilinad', tûlherne? 'tuulerõugeed', kerre? 'krõbedad', pîrBâstläZe? 'kaldapääsukesed';

Tah kāra?, lihe?, kerGe?, käñGìDZe? 'jalanõud', semère?;

Koik sīBa? 'siivad', peZe?, telva? 'kurikad', varDa?, vihmre? 'aisad';

b) preesensi pl.3. isiku lõpus osutub sama ? mitmust väljendavaks elemendiks, näit.

Mõn (elàje) sõvä?, (nā) nesta va?, vettava?, lättävä?, (serme) līGùZe? (kàe) värîZäZe?, (elàje) puskeZe?, (silmä) sūDäZe? 'silmad sügelevad', (rantshirre) paňDàZe (pārel pāle) 'nn. rantshirred pannakse paaride peale (kui maja ehitatakse)';

Tah (nimä) kāvä?, teGève?, salvève 'hammustavad', jûskeve?, seùDeve?, peiGeve?, jâZe?, kaZùZe?, naňkàZe?, tapleZe?, (nū) tettäZe?, paňDàZe?;

Koik (nū) tōva?, (niä) seDive?, paàDva?, tîDvä?, tahtva?, taňDZva?, seitva?, vàóZe?, vahittèZe?, keřBettèZe? 'kõrvetavad', ä^i steZe?;

c) imperfekti kõigi pluurali vormide lõpus, näit.

Mõn (mī) vetti?, pessi? 'peksime', otse? 'otsisime', tuliatti?, (tī) matti?, paňDi?, (nimä)

tekki?, seitti?, lätsi?, (tulę?) paisti?;

Tah (mī, tī, nimä) kitti?, tekki?, jüski?;

Koik (mī, tī, niä) tįZe 'tadsime, teadsite, teadsid', kakli?, anDi?;

d) tud-partitsiibi pluraalsete vormide lõpus[1], näit.

Mõn (nä omma) tettü?, (üles) paistęDu?, (päle) panttu?, (męťsan) toiDęDu?;

Tah (nä omma) kärZiDu? 'kraasitud', (maha) äėDu?, pestü?;

Koik (sęDüri omma ümBre) pīreťtü?, (nä omma) sųDü?;

2) nud-partitsiibis[2], näit.

Mõn (oĭlęw) käünü?, kaonu? 'kadunud', essünü?, leüDänü?, kulęhunu? 'kulunud', hīttänü?, jųBunu? 'joonud, s.o. purjus';

Tah (tä) sänu?, happanu?, üĭnü?, nęZnu?;

Koik (peräťtüs) jänü?, (tiä oī) viZanu?, kęnęlnu?, laskęnu?, sünDünü?, vaĭmistunu?;

---

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 223; L. Kettunen, EKÄH, lk. 54.

2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 223–224. Sellest erineval arvamusel on. P. Ariste, TRÜ T 4, lk. 30 – 31, kus ta eeldab *k-d pro *t ka varasemas nud-partitsiibi vormis.

3) *t-lõpulistes deminutiivides, näit. olu? (Mõn) ~ elu? (Tah, Koik), pēnü? , lühü?[1] , peh̃me? ;

4) arvsõnas kol?[2].

b) ? -t pro - ?.

149. Sõnalõpulise *t esinemuses moodustab ainsa erinevuse lõuna-eestis üldine preesensi 2.pöörde lõpu -t (pro ootuspärane *-t > ?[3]), näit. Har(sa)eläṫ, kiruṫṫaṫ. Viimast kasutatakse ühtlaselt sg. ja pl. 2. pöörde tähistamiseks. (sa eläṫ, tī kiruṫṫaṫ). Selle kõrval võib samas murrakus üldistunult nii sg. kui pl. 2. isikus kuulda üsna tavasti vanemat, Dę-list vormi, mis on seaduspärane edasiareng *ttęk-lõpulisest pl. 2. isiku vormidest[4] (sa eläDę?, tī kiruṫṫaDę?). Arvatavasti on siin tegemist mitmete üldistumistega (näit. kui oli teṫ 'tehtud', siis pluuralis kasut. teṫṫü?; võibolla viimase eeskujul tekkis sg. 2. isiku vorm veṫṫaṫ pluurali vormi veṫṫàDę kõrvale).

---

1 Vrd. P. Ariste , TRÜT 4, lk. 32, kus oletatakse *k-d ka nendes lõuna-eesti vormides. Seevastu J. Peegel, Häälikuloolisi ääremärkusi rahvalaulude keelest, ESA II, lk. 55 ühendab rahvalauludest leitud vormide põhjal nii olu kui pēnü sõnalõpulise *t-klusiiliga.

2 Vrd. E.N. Setälä , YSÄH, lk. 224.

3 Vrd. sealsamas, lk. 221, vrd. ka N. Ikola, Suomi V : 13, lk. 6–12.

4 Vrd. N. Ikola, Suomi V : 13, lk. 29–36.

A F R I K A A D I D

150. Soome-ugri keeleteaduses nimetatakse afrikaadiks peamiselt ühte ja samasse silpi kuuluva sulghääliku t (D, d) ja sellega homorgaanse ahtushääliku s (Z, z) ühendit. Ka niisuguste sõnasiseste ts-häälikute puhul kasutatakse terminit afrikaat, milles silbipiir asub häälikuühendi esikomponendi, s.o. sulghääliku keskel, nagu näit. lapi keeles[1], samuti eesti ühiskeeles sõnas metsa[2].

Käesolevas töös käsitletakse afrikaadina kõiki hargla murrakus esinevaid ts-häälikuühendeid, kusjuures lahtiseks jääb silbipiiri küsimus kui eksperimentaalfoneetika alale kuuluv probleem. Suurte erinevuste tõttu eesti murrete vahel ei saa ühiskeele suhtes kehtivaid seisukohti mehaaniliselt üle kanda murretele, veel vähem lõuna-eesti murderühmale. Esineb ju viimaseis kõrvaga tajutava häälikuna ühte silpi kuuluv n.ö. pärisafrikaat DZ (dz). Just DZ olemasolu tõttu ongi käesolevas loobutud jätkamast eesti häälikuloo traditsioone, mille põhjal kõiki ts-häälikuid vaadeldakse silbilõpulise konsonantühendi nimetuse all[3]. Hilise konsonantühendi ja

---

1 Vrd. V.H. Toivonen, FUIA, lk.1.
2 Vrd. P. Ariste, EKF, lk. 53.
3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 41/42.

algse afrikaadiga sõnade vahel piiri tõmbamine nõuaks omaette eriuurimust, sellepärast pole püütud neid eraldada.

ts sõna algul

151. Afrikaadiga algavate sõnade rohkus mitmetes soome-ugri keeltes viis E.N. Setälä mõttele, et ts-häälik pidi eksisteerima juba soome-ugri aluskeeles, seega väga ammu[1]. Afrikaate käsitlevates hilisemates eriuurimustes asutakse samal seisukohal[2].

Läänemeresoome keeltes peegeldub nimetatud soome-ugriline häälik ainult karjala-aunuses, vepsas ja lõuna-eesti murdes. Teistes lähemates sugulaskeeltes on sõnaalguline ts taandunud, teda asendab kas h, t või s. Oletatavasti viitab eri keeltes samade sõnade algul esinev ts-häälik afrikaadi olemasolule ka läänemeresoome aluskeeles[3].

Harglas nagu teisteski võru ja lõuna-tartu murrakutes on afrikaat sõna algul säilinud, esinedes kas palataliseerimata (ts) või palataliseeritud (tś) kujul. Alamal esitataksegi vastavad hargla sõnad liigitatuna kahte gruppi, olenevalt

---

1 Vrd. E.N. Setälä, Zur finnisch-ugrischen Lautlehre. FUF II, Helsinki 1902, lk.247.

2 Vrd.Y.Wichmann, Zur geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden affrikaten FUF XI, Helsinki 1911, lk.281; Y.H. Toivonen, FUIA,lk.2.

3 Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 285.

palatalisatsioonist. Olgu siiski tähendatud, et kirjeldatavas murrakus kohati raskesti kuuldava palatalisatsiooni eri ilme ja intensiivsuse tõttu ei tarvitse antud jaotus olla absoluutne.

1) ts

Mõn tsaGàma 'raiuma', (kümmènD) tsentti 'kümmet senti', tsiBiläZe? 'kapsaliblikad', tsiht (vrd. sks Sicht), tsiGàni? (vrd.vn цыган) 'mustlased', tsihukkęZę 'kübenakese', tsiksümmä 'piiksuma, halvustavalt läti keele kõnelemise kohta', tsiĭGattumma 'tilga kombel kukkuma (üks kord)', tsiĭlènDri 'lambiklaas', (timä) tsippèrDeĭlęs 'vähkreb, sipleb', tsitsèrG 'sitsi seelik' vrd. vn СИТЕЦ), tsoŋGma 'songima',ojàtsori 'ojanire', tsuñDZù (nuŭrmę pāl), (mutĭkka) tsęittaZę? 'sääsed suruvad', tsähàlik 'puude salk', tsäriZämmä 'särisema', tsärpmä 'kirvega puid täkkima', tsärpliĭkkaĭsę? 'sakilised', tsäräBim 'keedetud värske piim', tsärättüs 'seisnud piimale tekkinud veniv kiht', tsâšt 'vahend, millega kalapüüdmisel vette lüüakse', (miŋi) tsüskäš 'torkab';

Tah tsiGà, tsiGàlęDę 'sigalasse', (laĭtsę?) tsīruttęZę? 'tiirutavad', tsilkmine, tsiĭlù 'väikene', tsippi 'imepisikene',tsirèli?,

tsirk 'lind', (nū) tsirkseve? 'siristavad (heinaritsikatest)', tsirp (vrd. vn серп), (timä) tsoĭGut' 'solgutas', tsorinal 'sorinal', (ma) tsurGi 'häirin, vusserdan', tsûGe 'pastlaid', (ümBre) tsîri 'ümberringi', tsēŕikkum (lont) 'ümmargune veeloik', tsärBilitse? 'sakilised';

Koik tsakkim 'küna, kus sigadele toitu katki raiutakse', tsappur 'kübar, pej.' (vrd.läti cepure), tsehvi? 'šefid', tsiBèri (setțù), tsiBi 'tibi', tsiBistäZe? 'siutsuvad (kanapoegadest)', tsiGàri tuBak, tsilî 'silo', (mahL) tsiĭGus tsilkst-tsilkst, (minî) tsiĭGakkeni, tsirèli?, (veZî) tsirîZes 'niriseb', tsiťsì 'sitsist' tsiťsmä (vrd. sks sitZen), (laskva ku) tsoppin 'sabinal (kanadest)', (laťs sattas mahà niGù) tsopsattes 'sopsti', (pîmä) tsoriZes 'soriseb', tsus (vrd. läti čūska) 'uss, madu', tsūwa? 'pastlad', tsgDZ 'isa õde', tsĭrikläńik 'ümmargune puunõu piima hoidmiseks', tsäDZèle (kaťski) 'räbalateks kulunud'.

2) ts

Mõn tsaĭGuttedi 'näriti', tsauk 'salk', kirvetsakksiGa 'kirvetäksiga', tsaust 'pehme väike kapsapea', tsomp 'väike lohk, auk', (veZi) tsûGeĭles 'pritsib', tsūks (kgttùn) 'koriseb';

Tah t̀salk̀ 'sälk', t̀solkkine (veZi) 'solgine', t̀somBukkęnę 'lohukene', t̀sukkęr ~ t̀sukkùr 'suhkur', (tsiGà) t̀sukl̀ęs 'supleb', t̀sūGuf̀ti 'pritsiti';

Koik t̀sâk̀ ~ t̀sâk̀ 'mingite lindude kisa', t̀saŋkku? 'nokkida', (kaZùZę) t̀saŭGàl 'salga kaupa', t̀saùnmę 'nokaga lööma', t̀solkst ~ t̀solkst 'solksti', t̀sukkęrBēDi (sēmèn), t̀sukl̀ęmę 'suplema', (lîv) t̀sūGuf̀ti (pęrmàDu pāle) 'visati, puistati'.

Esitatud näidete põhjal saame hargla ts-sõnad sisuliselt jagada 3 suurde rühma.

a) Laensõnad vene, saksa või läti keelest, näit. tsenť, tsiGàni?, t̀siht̀, tsiĭlenDri, tsiť̆si, tsāšt̀ (?), tsirèli?, tsirp̆, tsapp̆ùŕ, tsuš̀, t̀sukkùr, tseñvi?, tsiBèri, tsiGàri, tsilĭ, tsiť̆smä jt. Seejuures pole ts-iga esindatud mitte ainult algsed z-sõnad (Zigarre, Zucker, cepure, čūška jt.), vaid ka laenuvandva keele s-ilised sõnad (ситец, сибирь jt.).

Lõuna-eesti sõna tsirp̆ koos selle läti vastega cirpis peab V. Thomsen vene laenuks, kusjuures eesti sõnaalgulise afrikaadi ta arvab olevat tekkinud läti keele mõjul[1]. Siinjuures mainitagu aga, et samuti ts-ilisena esineb antud sõna ka kar-

---

[1] Vrd. V. Thomsen, Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen, Samlede Afhandlinger IV, København 1931, lk. 133.

jala keeles, kuhu otsene läti mõju ei tohiks ulatuda. Laenuandvast keelest pärineva sõnaalgulise ts-i kõrval tuleb arvestada üksikkeeltes või -murretes eri intensiivsusega läbi läinud tendentsi taotlevaks analoogiaks, mille alusel mujalt pärinevad s-sõnad muudetakse ts-ilisteks. Viimast võimalust mainib ka V. Thomsen[1]. Et vastav nähtus vanema põlvkonna keeles osutub elujõuliseks veel tänapäevalgi, seda tõestavad hilised laenud, nagu näit. tseĥvi? (vrd. vn щеты), tsilĭ (vrd. vn силос) jt.

b) Onomatopoeetilised sõnad, nagu tsĭĭksümmä tsirkseve? , tsoŕiZeś , tsiBistäZe? , tsilkst - tsilkst, tsolkst - tsolkst , tsoppin, tsopsatteś, tsâk-tsâk, tsäriZämmä jt. J. Wichmann arvab, et ka onomatopoeetilised sõnad võivad olla vanad ja kuuluda keele algupärase sõnavara hulka. Loodushääli jäljendavates eesti sõnades konstateerib ta vaheldust ts (s) ~ t (soome keeles vastavalt s ~ t), näit. eL tsäŕiZemä (eP särisema ~ tärisema), eL tsorama (eP sorama ~ torama[2]) jt. Vastavaid vahelduslike sõnade näiteid on siiski vähevõitu.

c) Algse afrikaadiga (č , č́) sõnad.

V. Wichmanni sõnaloetelust selgub, et lõuna-

---

1 Vrd. V. Thomsen, Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen, Samlede Afhandlinger IV, København, 1931 lk.133.

2 Vrd. V Wichmann, FUAA, lk. 285.

eesti sõnaalguline ts on peamiselt palataalse afrikaadi č́ jätkaja (vrd. tsi̇̆lù[1], tsirk̀[2], tsiri̇̆Zem̆mä[3], tsor̀inal[4], tśukl̥ès[5], tsûG̥ę[6], tsurk̀ma[7], tsäri̇̆Zämmä[8] jt.). Kakuminaalse afrikaadi esindaja arvatakse olevat sõnas tsiuk̀ma[9], mida aga Harglast pole kuuldud. Harilikult jätkab č-d eesti h (hang, hõhkuma, hukka, händ) või s (sõstar, süvä)[10]. Ilma eriuurimuseta pole iga eesti sõna puhul sugugi kerge kindlaks määrata, kas seal praegune ts-häälik eeldab varasemat č-d või č́-d, sest Y. Wichmanni sõnaalgulisi afrikaate käsitlev teos vaatleb peamiselt soome ja ungari suhteid. Märgitagu, et eriti permi, aga ka soome ja lapi keeles võib esineda üleminekuid tš-sarjast tś-i sarja, osalt ka vastupidist[11]. Sama tuleb oletada ka eesti keele kohta, vastasel korral poleks meil t́s-i esindamas nii ts

---

1 Vrd. Y.Wichmann, FUAA, lk. 265 ja 254.
2 Vrd. sealsamas lk. 195, 255 ja 283.
3 Vrd. sealsamas lk. 282.
4 Vrd. sealsamas lk. 196, 267, 283.
5 Vrd. sealsamas lk. 283.
6 Vrd. sealsamas lk. 258.
7 Vrd. sealsamas lk. 261.
8 Vrd. sealsamas lk. 268.
9 Vrd. sealsamas lk. 247.
10 Vrd. sealsamas lk. 239–249.
11 Vrd. sealsamas lk. 273.

(tsirk, tsiriZemmä) kui ts (tsukleś). Teiselt poolt on aluskeele afrikaatide sari mõnikord kokku langenud s-häälikute sarjaga (vrd. näit. sõnades sisalik, siil jt.) nii nagu eri afrikaatide read omavahel[1]. Kuidas afrikaadiga algavate sõnade arv võib kasvada s-iliste sõnade kulul, selleks pakuvad laensõnad ilmekaid näiteid (vt. § 151 2)a)).

Eelmainitud segunemiste kõrval peab Y. H. Toivonen võimalikuks ka t-hääliku arenemist nn. hilistekkinud afrikaadiks ts' või ts' juhul, kui sellele t-le järgneb i (või ü). Nähtust, mis eriti vadja kukkosi murdes on üldine, esineb ka lõuna-eestis (vrd. vadja kukkosi ts'ilkkumä, eL tsilkma- eP tilkuma, sm tilkkua, vps tilkkuda, lv tilk). Hilistekkinud ts-iga sõnade hulka asetab Y.H Toivonen veel eL tsipakene (vrd. Har tsippakkene) ja tsibine (vrd. Har tsiBi 'kanapoeg')[2].

Võib siis lühidalt konstateerida, et tänapäeval lõuna-eesti sõnade algul esinev afrikaat osutub mõnel juhul sekundaarseks, asendades algset s- või t-häälikut. Enamasti omavad aga ts-iga algavad sõnad afrikaadilisi vasteid mitmetes sugulaskeeltes, mis omalt poolt tõestab afrikaadi kui hääliku vanust soome-ugri keelteperes üldse, lõuna-

---

1 Vrd. Y. Wichmann, FUAA, lk. 286.

2 Vrd. Y. H. Toivonen, Myöhäsyntyisistä affrikaatoista itämerensuomalaisissa kielissä, Vir. 1930, lk. 91

eestis aga eriti. Korrigeerimist vajaks L. Kettuneni seisukoht pidada eesti sõnaalgulist afrikaati hilistekkinud, taotleva analoogia mõjul levinud nähtuseks[1].

Võrreldes afrikaadi-algulisi lõuna-eesti sõnu nende põhja-eesti vastetega, selgub, et enamasti esindab viimastes afrikaati s-häälik, näit. sipleb (tsipp̮ẹrDe̮ll̮ẹs̀), solgine (tśolk̀kine), särisema (tsäŕiZämmä), siGa (tsiGà), suskab (tsüs̀käs̀), sõts (tsẹDZẹ) jt., harvemini t , näit. tihu ~ kihu (tsihuk̆k̮ẹZẹ), tilkuma (tsilk̀ma), tibi (tsiBi), tiirutavad (tsīruttẹZẹ[?]) , tänkida (tśaŋkku[?]) ja vähesed teised t-sõnad. Ka karjala-aunuses afrikaadiga algavatele sõnadele vastavad soomes ja põhjaeestis harilikult s-ilised sõnad[2].

ts sõna sees

152. Kõigis läänemeresoome keelis 1. ja 2.silbi piiril üldiselt esineva ts-i kõrval tuntakse lõuna-eesti murderühmas afrikaati nii pearõhulise silbi järel kui ka kaugemal sõna sees. Seejuures on ts eri sõnades erineva kvaliteediga, sageli alludes astmevaheldusele.

A. Pearõhulise silbi järel

153. Pearõhulisele silbile järgneva afrikaadi

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 93.
2 Vrd. H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918, lk. 47.

tutvustamiseks esitatagu hargla murraku näiteid järgmistes rühmades.

1) ts (: ʦ, ʧ, DZ)

154. ts : ʧ lühikese vokaali järel, näit.

Mõn vits : viʧsaGa, otsma : ma otsę 'otsisin', ots : otsęlę 'otseli', lotsę (aiG) 'lumelobjaku aeg', üʧsi otsę 'järgemööda', męʦsniʞkaʞkęnę 'metsnikuke', (ma) tuʧsùDi 'tutistasin', päʧs : (ülè) päʧsi, raʦsalla 'ratsa' : raʧsaʞkulla 'kaksiratsa', kuʦsma : kuʧsuʧʦas 'kutsutakse', (pīBù) piʧs, (nā) liʧsi? 'litsusid';

Tah (pûl) päʧsiʞkeist, plaʧsi (mûDä), (ahù) peʧs 'ahjukapp', (kiṅDa) vits 'äär', (teGè) mâviʧsa (häʧʧä) 'teeb või nõiub maalisi, s.t. teatud haigust', kûvits : kûviʧsaGę, liʧs, kiʧsi (maṅ), kiʧsèBûl (oʍma kaḥ maʃja?), otspaja 'rehetare otsmisesse seina ehitatud avaus, millest suits välja lastakse' : (nuʞkù) otšan 'mätta otsas', (maʃju) otsma : oʧsiʧʧi, męʦshoppęn 'kiin', męʧsaʞkęnę, luʦs : luʧsù (kalà), kuʦsma : kuʧsuʧʧęs, niʦsevarB 'niievarb';

Koik (sęiʦ) raʦsalę 'sõidab ratsa', plaʧs, lēväBäʧs : (ülè) päʧsi, kiʧs : kiʧsè, vits : viʧsaGimp, priʧsmä, (om) męʦsa (läṅnü?): męʦsa (sārę?) 'metsatukad', luʧsu?, niʦse? niied' : niʧse? 'nifs', (lumè) loʦsę? : loʦsę (aiG).

154. Vähestes lõuna-eesti sõnades on ts-iga esindatud põhja-eesti ja mõnede lähemate sugulaskeelte häälikuühend ps, näit.

Mõn laʦ : laʦsèlę, küʦ, küDZànü (prûm) 'sügav pruun';

Tah laʦsę?, küDZàme 'küpsetama, küpsema';

Koik laʦ, küDZeʧti.

H. Paasonen näitab, et ps sõnas laps kujunes varasemast ps-ist või pč-st[1]. č-häälikut jätkavad läänemeresoome keeltes seaduspäraselt nii ʦ kui ka s[2], kusjuures ʦ on eriti tuntud lõuna-eestis. P. Ariste selgitab lähemalt sõnas laʦ toimunud arengu käiku, käsitledes samas paralleelselt ka sõna küDZàmä. Tema järgi oli juba läänemeresoome aluskeele lõuna-eesti murderühmale vööras häälikukombinatsioon pč või ps, sellepärast kadus p ja č muutus ʦ-iks. Põhja-eesti murderühm säilitas p-hääliku, ootuspäraselt toimus č edasiarenemine s-iks. Afrikaadi olemasolu laʦ-sõna varasemais vasteis tõestab P. Ariste mordva keelte abil[3].

155. Pika vokaali, diftongi või helilise konsonandi järel esinev ʦ vaheldub DZ-ga kinnises silbis, näit.

Mõn maiʦsa? : maǐDZa?(sa), väiʦ : väǐDZèGa,

---

1 Vrd. H. Paasonen, BFUL, lk. 248.

2 Vrd. Y. H. Toivonen, FUIA, lk. 226.

3 Vrd. P. Ariste, Miks on lõuna-eesti murdes 'lapse' asemel 'laʦ', ENSV TAT 2, Tallinn. 1955, lk. 318–319.

krâtsaⁿma 'kraapsama' : krāDZàDa?, eĭDZi-line, (oĭ) eĭDZin 'oli õitsil', häitseⁿmä 'õitsema' : (ärä) häĭDZènü?, vanàmûts 'vanamoor', pĭtsk 'piits' : pĭDZà, kęrts : kęrDZi, parDZi? 'pardid', (leⁿmä?) virtsaZę?: virDZàDZę? 'virtsased', kalts : kaĭDZu?;

Tah (lihà) mâts (vrd. vn мяч) : mādZä? 'paksust inimesest', lâtsi : lādZà (rûGa), îrûts 'rauts' : îrōDZiGe, (lihà oĭ) suitsumęn : ärä suĭDZuttu?, ûBâts 'paakspuu' : ûBāDZa, mâtse? 'sõklad', maĭDZe?, ūDZę? : ûtsę (leiB); virtsi (part.) 'vürtsi' : virDZi (gen.), meĭDZas 'malts', meltsa?;

Koik lādZà,aiGus 'leetrid' : lâtsiGe, krâtsma 'kraapsima' : (ma) krādZi, lęts : lędZà (manu?), tûts : tūDZi 'puss', rûts : rōDZi raⁿvas, äitseme : äĭDZènü?, säĭDZè : säitsmes (nimä) kaitsunu? 'olevat kaitsnud', suits : suĭDZuttęDęs 'suitsetatakse', virts: virDZà (aùD), (jäⁿrvè) ęrts 'õõtsuv kallas' : erDZù (pāle); selts : seĭDZi, vurDZù (sâr).

156. ts(k) : DZ

Mõn kitskma : (ma) kiDZù, (tĭt) katskis 'teed katki', nętsk 'nõgu, lohk' : nędZù,vatska 'karaskit' : (pālt) vaDZà , hitskmęiD 'Kül-

virindu, külvikriipse' : hiDZà (timà)
nūtsk 'ta nuuksub' : (ma) nūDZù ;
Tah kaťski, vatsk : vaDZaṣ, itskmęĭDe : iDZà;
Koik pūDZè (torùGę) 'õõnsa varrega', kitsku?,
vatsk : vaDZà (sû), kaťski.

Põhja-eesti murdes ja soome keeles vastab kirjeldatud sõnade tsk-le harilikult tk (vrd. eP putk, nõtkuma, kitkuma, sm putki, notkua jt.). Viimase asjaolu tõttu arvavad mõned uurijad, et siin on tegemist hilise häälikumuutusega tk > tsk , mida võis põhjustada tk naabruses esinev i (vrd. kitskma, kaťski jt.). Pealegi pole č-afrikaat läänemeresoome keeltes harilikult esindatud tš ja ts--iga, nagu ülalmärgitud sõnades[1]. Teiselt poolt paigutatakse tsk-sõnad algselt afrikaadiliste sõnade hulka, missugust teguviisi õigustavad kaugemate sugulaskeelte vasted[2].

157. Vaheldumatu ťs, näit.

Mõn krĭťsuťtaṁma : krĭťsuťta? 'kriiksutama',
(ma) tuťsùDi 'tutistasin', rĭťsinùṣ (eĭ)
'riitsinusõli';
Tah riťsik : haĭnàriťsiGe?, kuťsiGę? 'kutsikad' :
kuťsiĭkęiD (imeťteme), (lumę) rätsäĭkkuiD,
peťsàDi? 'teatud piimaseened', nútsaĭkkęnę

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 222; Y.H. Toivonen, Vir. 1930, lk. 95–96.

2 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk.46; E.A. Tunkelo VKÄH, lk. 123.

'notsukene', ēt̆sik 'kanapugu' : ēt̆sik̆kuGę;

Koik (aňna) kut̆sàlę, kut̆sàŕ : kut̆sàŕil, rut̆si – rut̆si ... nut̆sà - nut̆sà 'häälitsus sigade kutsumisel', kę̀t̆si - kę̀t̆si (väilä)! 'häälitsus kassi väljaajamiseks'.

2) DZ

158. Tänapäeval puudub DZ-afrikaadiga hargla sõnadel astmevaheldus, kuid nii lühivälteliste sõnade partitiivis, 3-silbiliste sõnade nominatiivis ja ka vastavates verbivormides esineb afrikaat kvantiteedilt tugevnenud kujul, seega t̆s-ina.

a) DZ (partitiivis t̆s) näit.

Mõn hüDŹi : hüDZè, hüt̆si; kiDŹi 'kida'; tsęDZę 'isa õde'; uDZù, ut̆sù (part.), lumę̀räDZù 'lumelõrts', (ajà) lumę̀rät̆sü; put̆sàj 'sulg': puDZàję;

Tah hüDZe?, (paĭlù) hüt̆si; uDZù, ut̆sù (ajamę), muDZù 'aru', mut̆sù (part.), puDZù 'pudu, puru'; puDZù (kụ̀k), put̆sù (part.), (kirvę) kaDZà, kat̆sà (part.); tsęDZę; küDZàme : küt̆sä?, (nimä) küt̆si? , put̆sàj : puDZàję;

Koik muDZùGę, mut̆sù (part.); uDZù (siZèl); ut̆sù (part.); üDŹi : üDZe?, üt̆si; tsit̆smä: (ištu ja) tsiDŹi?, put̆sàj : puDZàję.

b) Vaheldumatu DZ :

Mõn kîDZva (pû) kîDZ kaùGę 'kiitsuv puu kiitsub

kaua' ; säĺGrŭDZ : säĺGrōDZu, säĺGrŭDZu; ŭBāDZ 'paakspuu' : ŭBāDZa; plāDZuťtaműma 'plaksutama, paugutama' : plāDZuťtęn, plāDZàhuš; nîDZine 'niinest' ; kaDZaťtaműma 'kädistama (harakast)' : kaDZaťta? ; huDźZuťtaműma : huDźZuťta? 'kihutama, ässitama' ; (uBìna) piDZähüZe? 'õunad pitsivad', (tā) piDZiťtäš; räDZäk 'lumelõrts' : räDZàGu, kuDźZàr ;

Tah kûDź 'küüs' : kūDZè ; käùDź 'köis' : käŭDZèGe; kōDZęĺ : kŭDZli; rōDZu? : rŭDZę; lęDZuťtęmę : lęDZuťtęt; (ärä) piDźZiťtü? : piDźZiťteme; kiDźZin 'kidin (kui vähid kotis end liigutavad)' ; müDZà üš 'müts' ;

Koik kŭDZe? : kûDźZiGe; köùDź : köŭDZe? ; (tià) kĭDZuťtęš (kramàvoiD); (pikkä) nīDZe? 'niined' ; kōDZęĺ : kŭDZlęDę ; (tŭ) kiDźZiZeš (uksest), (sęĭDęťtęš niGù) kiDźZin; (tā) om tsäDZèle kaťski 'räbalateks kulunud'.

159. Kui jälgida ts-häälikut 1. ja 2. silbi piiril, märkame tema esinemuses üllatavat sarnasust mingi klusiiliga samas asendis. Näiteks vaheldussuhe ts : ť (vits : viťsà) lubab end kõrvutada geminaatklusiiliga ť (< tt) : ťť (koť : koťťu); pikale vokaalile või diftongile järgnev ts DZ (väits : väĭDZè) vastab suhtele t : D (kŭt : kōDi), eelmisega sarnane vaheldus on tekkinud helilisele konsonandile järgnevas afrikaadis (kęrts : kęrDZi

nagu malk : maĭGa); klusiili ees asetsev afrikaat ts(k) vaheldub DZ-ga (pütsk : püDZe) nii nagu t ühendis tk : D (ritk : riDa).

160. Veidi erinev on olukord lühikese, s.t. tänapäeva meediaklusiilile vastava afrikaadi osas. Kui kinnise silbi puhul klusiili nõrk vaste harilikult allub kaole (koDa : kua), esinedes meediana vaid astmeüldistuse kordadel (suGu : suGust), siis DZ püsib hoolimata talle järgneva silbi iseloomust (kaDZa : kaDZa). Sama DZ-afrikaadi kvantiteet tugevneb aga partitiivis (uDZu, utsu) seega tuleb ilmsiks nähtus, mida saab ühendada eesti lõunamurrete kõigile konsonantidele omase geminatsiooniga (vrd. koDa, kotta). Ka geminatsioonitüübile pettaj : peDaje leidub kvantiteedilt tugevnenud afrikaadiga vaste sõnas putsaj : puDZaje. Eelmisega analoogiline olukord valitseb verbides : küDZama - luGema, kütsä? - lukke?, (nimä) kütsi? = (nimä) lukki?.

Kirjeldatud vaheldustüüpidest tuntakse kogu eestis suhet ts : ts .ts : DZ levikuala näit. sõnas väits : väiDZe piirdub lõuna-eesti lõunapoolsemate murrakutega, mille hulka on täielikult arvatud võru ja mulgi murrakud, osaliselt ka tartu murre (Puh, Kam, Võn), H. Keema teateil lõuna-tartu murre. Sõnas maitsma võib vaheldust ts : DZ märgata peaaegu ainult võro murde kagurühmas (Lut, Se, Vas, Plv, Rõu, Urv, Har, Krl, Puh, H. Keema teateil ka Nõo, Ran),

kusjuures mujal lõuna-eestis esineb samas sõnas ts : ts. Saarte murrakutes, osalt ka kirde-eesti rannikumurdes esindab afrikaati kas tt või D (maitta 'maitsta'). Lühike vokaalidevaheline DZ : DZ näit. sõnas uDZù esineb võru, lõuna-tartu (San, Ote, Kam, Puh) ja mulgi alal, geminatsiooni peegeldust (uʦù) leiame sellel aga ainult võru ja tartu murde lõunarühma kuuluvates murrakutes (Se, Vas, Plv, Har, Krl, San, Kam, H. Keema järgi kogu tartu murdes peale Otepää). Umbes sama võib nentida näit. sõnast kaDZà, millest kaʦà-kujulist partitiivi tuntakse eesti lõunapiiril (Se, Vas, Plv, Har, Urv, Lei, H. Keema andmeil tartu murdes võrdselt eelmisega). Levikuala päris täpset piiritlemist ei võimalda suhteliselt ebaühtlase märkimisviisiga materjalid.

Kõigist võru ja osalt ka lõuna-tartu murrakutest (San, Ote, Võn, Nõo) on registreeritud ka tüüp puʦàj : puDZàja .

3) s (< * ts).

161. Mõned teistes lähemates sugulaskeeltes ja põhja-eestis sõnasisese ts-afrikaadiga sõnad on hargla murrakus s-ilised, näit. vîźmä [2] 'viitsima', ei vīźi [?], eźì [3] 'ise'.

---

[1] ~~Kuigi tk-ühend on lõunapoolses eestis üldiselt assimileerunud kk-ks, on harglas kuuldud vaheldust tk : D kahes sõnas, nimelt koDas : koʦka ja riʦk 'naeris' : riDà.~~

[1] Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 161.

[2] Vrd. sealsamas lk. 137.

Sõnas eẑi (iẑe, iẑi) avaldub varasem afrikaat s-i kujul peaaegu kogu eesti keelealal, välja arvatud ~~põhja-~~kirde-eesti rannikumurde kirdenurk[1].

Sõnas vîẐmä piirdub s-iline esinemus peamiselt lõuna-eesti ja lõunapoolse lääne-eestiga.

162. Afrikaadi abil selgitatakse vähestes sõnades üldlõunaeestiliselt toimunud häälikumuutust ps > ss , mille näiteks esitatagu hargla sõna nüsmä (Mõn) ~ nüsme (Tah, Koik), 'lüpsma', nüssik 'lüpsik'.

E.N. Setälä ühendab ps-i sõnas lüpsma pts-iga (kuigi küsimärgiliselt). Oletades pts : Bts astmevaheldust arvab ta nii läänemeresoome kui ka mordva vormid tekkinud olevat nõrga astme üldistusena (vts, fts < Bs või Bts)[2].

P. Ariste näitab, et läänemeresoome hilisem tüvi lüpsä oli algselt lüptsä, kusjuures lõuna-eestis tts < pts (nüttsä < nüptsä). Samuti põhjendab ta, et praegune ss-iline sõnakuju on üldistunud neist vormidest, kus silbilõpulise konsonandi ees on ts seaduspäraselt muutunud s-iks (vrd. nüstä < *nütstä, nüsnü < *nütsnük)[3].

nüsmä – verb kuulub lõuna-eestis väga produktiivsesse verbitüüpi, kus da-infinitiivis ala ti puu-

---

1 Vrd. A. Saareste , EM II, Tartu 1941, k. 33.
2 Vrd. E.N. Setälä , SUSA XIV : 3, lk. 13/14.
3 Vrd. P. Ariste , ENSV TAT 2, 1955, k.319.

dub tunnus -da (vrd. mȩ̀skę?, à̀stu?, pühki?, vȩ̀tta?, maitsa?, küt̆sä? jne.). Tekib küsimus, kas nüstä- (<*nütstäk) vormi asemel poleks eelmiste eeskujul pidanud esinema nütsä?, nud-partitsiip oleks aga sel juhul kõlanud nütsünü? (vrd. mȩ̀skunu?, à̀stunu?, peèssünü?, maitsunu?, küDZänü? jne.) Tundub, et enam põhjust on oletada afrikaadi muutumist s-iks just p järel, hiljem ps > ss, seega pts > ps > ss.

Eelnenud mõttekäigule pakub omalt poolt tuge lõuna-eesti sõnatüvi nesse 'niiske', neštüttämmä 'niisutama' (Mõn) (vrd. sm nepseä 'natuke niiske', eP neps, vepsa neps)[1], kus tuleb arvesse muutus ps > ss . nesse, nešsüttämmä on registreeritud võru murdest, sel ajal kui nepse esinemisala piirdub saarte ja Lääne-Eesti rannikuga (Mar).

B. K a u g e m a l s õ n a s e e s.

1) ts-sufiksiga noomenid.

163. Soome-ugri aluskeelde tagasiulatuva afrikaadiga sõnade rühmaks osutuvad kõikides sugulaskeeltes esinevad ts-sufiksiga noomenid[2].

164. Sg. nominatiivis ts-lõpulised 2-silbilised sõnad.

Lõuna-eesti murretes ka rõhutus silbis toimuv

---

1 Vrd. L. Posti, Etymologisia huomioita, Vir. 1946, lk. 386.

2 Vrd. T. Lehtisalo, PUAS, lk. 205–217, L. Hakulinen, SKRK I, lk. 122; y.H. Toivonen, FUIA, lk. 162 – 164.

astmevaheldus haarab harglas kaasa ts-sufiksigi, näit.

Mõn tappits : 'puust ahjuroop' : tappiDZę, tappitsęt, kuppats 'kupits' : kuppàDZi, klękkats : klękkàDZi, köhmäts 'kühmakas inimene' : köhmàDZi;

Tah laZits 'nirk' : laZiDZę , kirBits 'kõrvits' : kirBiDZe, hūlits : hūliDZę (vîrDe), karnits : karniDZęDäüs, lohiDZę 'lusika' : lohitsęiD, kohmiDZękkenę 'hurtsik, vana kõrvalhoone' : kohmitsęDę, mīlits : mīliDZe , raùtkammitsęDę : kammiDZę (keĭ vai) lokkats /lehmal kaelas/, koĭGits 'puu linade rabamiseks' : koĭGiDZęGę ;

Koik kuppats : kuppàDZikkęńi, pīrits 'nõel võrgu kudumiseks', laZnits 'nirk', värnits, kirvits 'kõrvits' : kirviDZe 'kõrvitsa', lohits (~ luits) : lohitsīDe, maťtiDZę? 'matused'.

Teiselt poolt ulatub koikküla murrakusse lääne- ja põhjapoolselt alalt pärinev ainult ts : ts-ile tasandunud vaheldus, näit. lohits : lohitsę?, kõmits 'kõrvalhoone' : kõmitsę (îl) : kõmitsīDe (siZèl). Kõige vanemad murdekõnelejad kasutavad harilikult ainult ülalesitatud mõniste ja taheva murrakule vastavaid vorme, noorematel esinevad

esimesed paralleelselt alamaltoodutega.

Eespool kirjeldatud asendis on astmevaheldust ʦ : DZ märgitud hargla naabrusest, nimelt võru murde kaguosast (näit. sõna kuppats : kuppàDZi puhul alal Se, Vas, Plv, sõna lahits : lahìDZę puhul alal Lut, Lei, Plv, Rõu, Krl).

Kui silmas pidada umbes samal murdealal nõrgarõhulises silbis toimuvat geminaatklusiili astmevaheldust kk : G (unik : uniGu), siis tuleb suhet ʦ : DZ pidada eelmisega täiesti paralleelseks ja ootuspäraseks.

165. tsin- (: tsime-) sufiksiga substantiivid.

Kogu rühm tsin-sõnu kuulub haruldaste sõnade hulka. Tavaliselt esinevad nad kas pl. genitiivi või partitiivi vormis, näit.

Mõn hęrGatsimmi (manh) 'hobuse sõrgatsi juures', hųtsimmi (alh) 'püksivärvli all';

Tah hęrGatsimmi (omma?) 'hobuse sõrgats(id) on', (panę) käŋGitsimmi 'sukki ja jalgrätte (pastelde sisse)';

Koik (eläjel omma) kuhitsimmi? 'kubemed'.

166. Eraldi eelmistest tuleb tähele panna vormi käętsimmi (Mõn)[1] 'käealt kinni, käsikäes', kus ilmneb lõuna-eestis väga haruldase prolatiivkäände

---

[1] ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara üldkartoteegis leiduvad näited pärinevad samuti ainult Mõnistest (Har).

sufiks -tsi (vrd. eP maitsi, meritsi, sm alitse, puolitse jt.)[1].

Prolatiivsete sõnade rühma on mõned uurijad pidanud ne- (tse-) noomenite käändevormiks[2].

2) ne-noomenid.

167. Lõuna- ja lääne-eesti, kohati ka põhja-eesti murdeis muutuvad ne-noomenid käänamisel tse- või DZe-tüvelisteks, samal ajal kui nad põhja-eestis ja kirjakeeles omandavad se-tüve.

Hargla murrakus on ne-noomenid alates omastavast käändest kas tše- või DZe-lised, olenevalt asendist ja silbi kinnisusest või lahtisusest.

168. Pearõhulise pika silbi järel toimub ne-noomeneis vaheldus ts : DZ, näit.

Mõn maiGúDZę (päva?);

Tah täiDZe (rgiva?), pûDZę (inemiZe?) : pût-seĭDę (pl. gen.).

Vaheldustüüp ts : DZ osutub paralleelseks geminaatklusiili vaheldusele pika silbi järel (vrd. kõDi : kûttę).

Koikkülast kuuldud näide lûtsę (lina?), järelikult vaheldumatu ts-ühend, on ilmne naabermurrete mõju.

169. Kaasrõhulise silbi järel valitseb suhe ts : tš, mis oli omane afrikaadile lühikeses pearõhulises silbis (vrd. vits : vitšà), näit.:

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 164.
2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 189; J. Krohn, Viron kielioppi suomalaisille, Helsinki 1872, lk.162.

Mõn eDèmiʦe : eDèmiʦi (käppi), iGâveʦe : iGâveʦi, rõZaʞkaʦe : rõZaʞkaʦi, läśkaʦe (paʞle) 'peenemad, teisest harjast läbi soetud takud', kälüskiʦe? 'kälimehed', rüʦliʞkaʦe? 'ruudulised', kaBèhèʦe? 'naised' : kaBèhèʦi, ônliʞkaʦe? 'täis õõsi', kiriväʦe? 'kirjud', kɛllaʞkaʦe? 'kollakad';

Tah minèvaešʦaʦe? 'mullused', kaBèhèʦe? 'vanatüdrukud', (henne) suGümèʦi 'enesetaolisi', kɛrvàliʦi (aśju), naiŽiliʦel (mihèl) 'naisemehel' : naiŽiliʦi (mihi), perämiʦe? 'viimased', tsärBiliʦe? 'sakilised' : tsärBiliʦi, harèliʦi 'mitmeharulisi', tütrùGuʦen (pân) 'tüdrukuna';

Koik iGâveʦe (vana?), kiGèZuGumèʦe? 'igasugused', lähilèʦe (suGùlèZè?), (koĭmè) soŕDilèʦe?, varàlèʦe? 'varajased', ruBlàlèʦe (rahà), ütsäDei·škulèʦe 'üheksateistkümnelise', koĭmèliʦi : koĭmèliʦe?, eDèmiʦi (poiGe).

ʦ-i vaheldust ʧ-iga kaasrõhulise silbi järel võib kõrvutada geminaatklusiiliga samas asendis (vrd. kanàriʞku : kanàriʞkè).

Näib, et nähtuse levikuala haarab kaasa võru murde kagurühma, näit. tuntakse läśkaʦe : läśkaʦi veel Se, Vas, Plv, Rõu ja Kan, vormi kaBèheʦe (gen.) aga Se, Vas, Räp, Rõu ja San murrakus.

170. Rõhutu silbi järel esineb vaheldus ʦ:DZ (vrd. uńiḱ : uńìGu, uńiḱkuiD).

Mõn umàDZę? 'omaksed' : umaʦęiD , taZàDZę : taZaʦęiD, (kummine) kummiDZę, (roššęnę 'roostene'), rošsęDZę, lāźiDZę? 'klaasist', heŕneDähiDZe (nääGa) 'rõugearmiline näoga', naĭlàDZę (nęóGa?) 'naljalt', vahàDZę? 'vahast', tiĭGàDZę? 'urbadega', paĭjùDZę? 'pajust', küĭlę alùDZę, rūwàDZę (ręiva?) 'toiduga määrdunud', veźiDZe (koʦʦuZę?), viGaʦęĭDę (jaiGuGa), vaňvaʦęiD (naiźi), mihiʦęĭDe 'mesilaste';

Tah (kaŕvanę) kaŕvàDZę (maŕja?), nęGlàDZę? 'okkalised' : nęGlaʦęiD, muàDZę? : muaʦęĭDę (jaiGuGa), vahàDZę 'kollased' : vahaʦęiD (jüššęiD), iĭlàDZę? 'hilised', sōlàDZę?, viĭlàDZę (ręiva?), seGäne : seGäʦeiD, üZäDZe (jahu?) 'aganatega segatud viljast valmistatud jahud', ülę ilàDZe 'üleeile', vīmäDZe?, näĭlàDZe?, tuĺiDZę : tuĺiʦīDe (vaŋGęŕDęGę), kiviDZe?, veĺiDZe? 'vennad', vęźiDZe? 'väikese teraga vili, mis tuulamisel kõige kaugemale langeb', mehiDZe? 'mesilased', sińiDZe, piDàliDęBiDZe (lehmä?), uDZùDZę (iĭmaGę), (sęŕmę) pījùDZę? 'pikkused', jämmùDZę, pęŕmùDZę 'loorist';

Koik tūĺine : tūĺiʦęp, teŕvànę 'vaigune' : tęŕvaʦ-

seiD , eppèDZe 'hõbedase', kuĭlàDZe?, kel-làDZe (nuppi?), punàDZe (sēne?) : punatseṣ (jānu?), vīmàDZe, karvàDZe (marja?) 'karus-marjad', viGàDZe?, oĭmàDZe 'uimased', ilàD-Ze (mokka?), tolmùDZe, purùDZe, viĥmàDZe, sō-làDZe, mürGiDZe, toĭmine : toĭmiDZe, näĭlàD-Ze, mehiDZe 'mesilase' : mehitsiD, ummiDZe 'umbse', ristiDZe? 'ristsed', matiDZe? 'ma-tused', siniDZe : sinitsiD, (perve) alutsiD 'kalda-aluseid', (näDàli) pikkùDZe (ū?).

Vastavalt ts-sufiksiga noomeneile (tüüp tappits) on koikküla alal vaheldus ts : DZ osaliselt tasandunud ts-i kasuks. Nooremad mur-dekõnelejad võivad mõlemaid tüüpe kasutada pa-ralleelselt, seega lisaks eelmistele näiteks umatse?: umatsiD, tervane : tervatse, illatse (kapsta?), mustitse (laulu?) 'muistsed lau-lud', negitse?, emätse (pini), küllè alutse (paDi) jne.

Rõhutule silbile järgneva ts : DZ levikuala ne-noomenite tüves pole võimalik täpselt piiritleda, kuid üldjoontes tuleb siiski öelda, et mainitud näh-tust tuntakse võru murde lõunarühmas. Näit. vahel-dust mehiDZe ~ mehitsit ~ mehitseiD, mehitsiDe ~ mehitseiDe on registreeritud Se, Vas, Rõu, Har ja Krl murrakust, kuid vorm mehiDZe esineb peale selle veel urvastes, leivus ja lutsis; sõna karvàDZe on

DZ-lisena kirjapandud Se, Vas, Rõu, Har, Krl ja Lei murrakust, viimase alaga näib näit. sõna rõstèDZę 'roostese' puhul liituvat ka Põlva. Mainitud murrakute põhja- ja läänepoolses naabruses levib ne-noomeni tse-line, astmevaheldusele mittealluv tüvi, näit. karvatse (Kan, San, Võn, Puh, Trv, Krk), einätse (San, Puh, Trv, Krk, Hls), rõstetse (Trv, Krk, San, Krl). Üksiksõnuti ulatub seesugune tse-tüvi kaugele Lääne-Eestisse, sporaadiliselt isegi Kesk-Eestisse, kus harilikum on siiski -se.

171. Võrdlemisel selgub, et ne-noomenite tse- (DZe-) tüve astmevaheldusliku suhted osutuvad paralleelseiks geminaatklusiilidega samas asendis, olenevalt silbi positsioonist. Näit.

1) pûDZę? : pûtsęiDę nagu kȭDi? : kûttę ;

2) kęilakkatsę : kęilakkatsi nagu kanàrikku : kanàrikkę;

3) umàDZę? : umatseiD nagu uńiGu : uńikkuiD.

Varasemad uurijad on (i)ne(n)-(< n-) ja (i)se- ~ (i)tse- sufikseid (< *ńtš̃ ~ *ńtš) pidanud eri sufikseiks[1]. Hiljem tõestab D. Bubrich mordva keele materjalide abil, et inen-sufiks lähtub varasemast n-ist, ise- ~ itse- sufiks on liitsufiks, mis lähtub kujust ńtš[2].

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 38–54; L. Hakulinen, SKRK I, lk. 1o6 – 1o8.

2 Vrd. Д.Б Бубрих, Происхождение имен на -inen с основой на-ise в прибалтийско-финских языках, Советское финноугроведение У, Петрозаводск 1949, lk.6–22 ; Д.В Бубрих, Историческая морфология финского языка, Москва-Ленинград 1955,lk.91; V.Hallap, Mordva keele verbaaltuletussufiksite vasted lähemates sugulaskeeltes, ESA I, Tallinn 1955, lk.178–181.

-(i)se ~ -(i)tse vaheldumise kohta obliikvakäänetes tunnustatakse üldiselt E.N. Setälä arvamust, et vahelduse põhjustasid rõhuolud: rõhulise silbi järel ts, rõhutu järel s[1]. Eestis vastav suhe ei kajastu. Kus eesti ne-noomeni tüvi on juba ts--iline, seal vaheldub viimane nagu eri häälik kunagi, olenevalt silbi kinnisusest või lahtisusest.

Tänapäeva läänemeresoome keeltes on üldisem suhe -(i)ne(n) : -(i)se-. ne-noomenite tse-lise tüve esinemust toetavad peale eesti murrete ka soome lõunamurded ja varasem kirjakeel, osalt ka vepsa murded[2]. Tõenäoliselt mõlemad tüved osutuvad vanadeks.

3) itse-lõpulised enamasti noomenitest tuletatud verbid.

172. itse-sufiks arvatakse lähtuvat varasemast ŋ'tś'-sufiksist, millele leidub vasteid meie kaugematest sugulaskeeltes[3]. Läänemeresoome keelte rühmas võib itse-lõpulisi verbe leida kõikjal, välja arvatud liivi keel, kus samad sõnad osutuvad kš-liitelisteks[4], ja vadja keel[5]. Teiseks ilmneb erinevusi itse-verbide pööramisel. Kui näiteks eesti itse-su-

---

1 Vrd. E.N. Setälä , ÄH, lk. 185; L. Hakulinen, SKRK I, lk. 108.

2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 184 – 186; H. Ojansuu, SLÄH, lk. 80 jj.

3 Vrd. T. Lehtisalo, PUAS, k. 215 – 222; L. Hakulinen, SKRK I, k. 255.

4 Vrd. E.N. Setälä , ÄH, lk.181.

5 Vrd. L. Posti, Kantasuomen äännehistorian kysymyksiä.1. Taivutussuhde havaitsen : havaita, Vir, 1947, lk. 249.

fiksi puhul kogu ühend harilikult säilib (vrd. õngitsema, õngitseda, õngitsen jne.), siis sugulaskeelte suuremas osas (soome, karjala-aunuse ja vepsa) on itse-ühendiga verbide konsonanttüvest moodustatud muuted t-lised (vrd. sm taritsen, taritkaa, tarita < *tarittak, tarinnut jt.). Seesuguse üldläänemeresoomelise esinemusega liituvad mõned lõunaeesti kõige lõunapoolsemad murrakud (näit. kahetsemasõna puhul Se, Plv, Rõu, Urv, Lei), teiste hulgas ka hargla, näit.:

Mõn rõBiʦsemma : rõBiDa?, lippiʦsemine : lippiDä?, ruhiʦsemma 'rohitsema' : ruhiDa?, kẹBiʦsemma : kẹBiDa?, (siimä?) kippiʦseZe? 'kipitavad', (nä) kẹDriʦsaZẹ?, mēliʦsämmä :(ma) mēliDZi 'tuletasin meelde', mēlikke (tī?), (vanà) toŋniʦs 'tuhnis', (kẹttu) kẹŋviʦsamma : kẹŋviDa?, (ma) kẹŋvìDZa, aŋniʦʦen 'ahnitsedes', paimìDZa (sa?), paimiʦti (olest);

Tah aŋniDẹ? 'ahnitseda' (ma) kẹBiDZẹ : (timà) kẹBiʦsès : kẹBiDẹ?, eŋGiʦsemẹ, sa eŋGiDZi : eŋGiDẹ?, sappiʦsemẹ, sappiʦsès : sappinu?, ẹŋviʦsemẹ 'ahnitsema' (kitsedest), ẹGliʦsemẹ 'õgima' ẹGliDẹ? 'õgida', (ma) hälìDZe, manìʦsemẹ 'mainima', (sa) manìDZe?: manìDẹ?, manìnu?, (elàjeiD) raviʦsemmẹ 'loomi söötma', kahìDẹ? 'kahetseda', valìDẹ? 'valitseda', (nū) valìDZi?;

Koik paĭmitseme, ma paĭmiDZe : paĭmiDe?, paĭmittut (tōlĭ pshi), sapĭpitseZe? : sapĭpinu?, kshDritseme, ma kshDriDZi : kshDriDe?, eŋ̆Gitseme : eŋ̆GitteDeś, kahitseme , (ma ei) kahitse? : kahinu?, (sa ärä) kahiDu?, valĭitseme, (ma) valĭiDZe, (tiä) valĭitseś : valĭiDe?, (ma) kshŋ̆viDZe , silitseme 'siluma', immitseme 'imema', (tsiGà) tohnitseś (mâD), pakkitseme 'vajuma (kraavist)' : pakkitseś.

Nagu selgub näidetest, on hargla itse-verbides ts asendunud tt või D-ga samades muudetes nagu soome keeles: 1) da-infinitiivis (lippiDä?, ahnittes), 2) nud-kesksõnas (sapĭpinu?), 3) tud-kesksõnas (paĭmittut) ja kogu umbisikulises tegumoes (eŋ̆GittesDeś, paĭmitti), 4) keeldkõne 2. isikus (sa ärä kahiDu), peale selle sageli kokkulangevas käskiva kõneviisi pl. 2. ja 3. isikus (mettelGe ja mēlĭkke (tī?). Teistes vormides allub ts astmevaheldusele samuti nagu tt tüübis kaŋ̆Guttamma : (ma) kaŋ̆GùDa.

ts-i vaheldumine tt-ga itse-verbide tüves, samuti ts-i astmevaheldusliku suhted on seni lähemalt selgitamata. Kahtlevat on oletatud ts-i muutumist t(t)-ks[1], juba tõenäolisemaks tuleb aga pidada arvamust, et itse-verbid juba väga vara segunesid kontraktaverbidega[2] (vrd. sapĭpinu? nagu tĕmmànu?;

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 194.
2 Vt. sealsamas lk. 195.

lippiDä? nagu temmaDa?), nii et mõlema tüübi nõrgaastmelised vormid kujunesid sarnaseiks. Antud küsimusele on kõige usutavama lahenduse leidnud L. Posti, kelle järgi rõhutus silbis toimunud häälikumuutus tst > tt (vrd. näit. palĭmittut) osutub seaduspäraseks ja ühtlasi varasemaks rõhulise silbi järel läbi läinud häälikuarengust tst > st[1] (vrd. näit. väist, sg. part. sõnast väits).

4) ise- (< *itse-) sufiksiga verbid.

173. Deskriptiivsed ise-sufiksiga verbid, mis on laialt levinud läänemeresoome keeltes, esinevad s-ilistena ka harglas, näit.

Mõn ühiZämmä 'tasakesi hirnuma', kraBiZemma, laBiZemma (jut jûsk niGù laBiZes), roGiZamma (käest), (kattaj) tsäriZäs, räBiZemmä 'pragisema (puust)' kroBiZamma (kasukast), räGiZämmä 'ragisema (liivasest leivast hammaste vahel);

Tah tsäriZeme, (oles) kumiZnu, (aina) kgZiZeZe?, koGiZemme 'häälitsema (väikesest lapsest);

Koik nuriZeme, uriZeme 'urisema (koerast)' toriZeme.

Märgitagu siinjuures, et harglas sarnaneb mainitud tüüpi verbide da-infinitiiv soome vastava vor-

---

[1] Vrd. L. Posti, Vir 1947, lk. 249.

miga, näit. ühistä?, kraBista?, laBista?, tsäriste?, koGiste?, nuriste?, üristen, toriste? jne. (vrd. sm väristä, sorista jne.), seevastu eesti kirjakeeles ja põhja-eesti murdeis liitub infinitiivi tunnus -da harilikult vokaalile, näit. krabiseda, nuriseda jne.

Niipalju kui võib järeldada kohati lünklikest murdematerjalidest, haarab konsonanttüvele liitunud ise-(isa-) verbide da-infinitiivi ja viimase eeskujul tuletuvate vormide (vähemalt nud-partitsiip, näit. Har ngriZnu? ja imperatiivi 3. isik, näit. Kuu kumisku) levikuala täiel määral kaasa eesti lõunamurded, osaliselt ka mõned lääne-, ida- ja kirdemurrakud, näit. haBista? (Se, Vas, Har, Kan, Urv, Lut), ngrista(?) (Vas, Rõu, Har, Puh, Krk, Trv, Kse. Jäm), kumista(?) (Vas, Rõu, Krk, Kuu), kraBista(?) (Vas, Kod). Ainult põhja-eesti keskmurre jääb väljapoole mainitud ala.

ise-sufiksi varasem lähtekuju arvatakse olevat -itse, seda enam, et ts-ilisi vorme leidub soome vanemas kirjakeeles ja Wiedemanni järgi ka mõnes eesti murdes[1]. Sufiksis esinenud ts-i olemasolu saab tõestada mordva keele abil[2].

---

1 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 234/5.

2 Vrd. V. Hallap, ESA I, lk. 175/6.

174. Sõnasisest afrikaati soome-ugri keeltes on vastavas eriuurimuses käsitlenud Y.H. Toivonen[1], kelle töö tulemused moodustavad tausta üksiku keele või murde afrikaadi käsitlusele. Toivoneni uurimusest lähtudes võib vastuse anda ka sellele küsimusele, millise ts-hääliku jätkajaks osutub sõnasisene afrikaat Harglas, s.t. lõuna-eestis. Nii selgub, et kirjeldatud ts (DZ) on

1) c vaste, nagu tavaliselt läänemeresoome keeltes (oc̀sma, mc̀s jt.[2]) ;

2) č vaste (kuc̀sma, säiDZè, tseDZè, kaDZà jt.[3]) kuigi sellest grupist on osa sõnu harilikult s-ilised, vrd. sm. sisko, kasa jt.;

3) č vaste (läänemeresoome keeltes jätkab viimast harilikult kas t või h[4]), näit. puDZù[5] (vrd. e kirjak. pudu), kûDZ[6] (vrd. e. kirjak. küüs).

Lisaks ts-ühendile võib oletatud eri afrikaate tänapäeva läänemeresoome keeltes esindada veel t, h ja s.[7]

Suur osa soome-ugri aluskeele afrikaate ongi afrikaatide sarjast välja läinud, milleks oletata-

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA.
2 Vrd. sealsamas lk. 246.
3 Vrd. sealsamas lk. 226.
4 Vrd. sealsamas lk. 253.
5 Vrd. sealsamas lk. 236.
6 Vrd. sealsamas lk. 257.
7 Vrd. sealsamas lk. 253.

vasti võisid kaasa aidata nii astmevahelduse suhted kui ka silbipiiri nihkumine[1].

Võrreldes põhja-eestiga on lõuna-eesti murderühmas afrikaadilisi sõnu märksa rohkem, näit. Harglas on ts-(DZ-)ilised:

a) mõned põhja-eesti s-sõnad, nagu näit. käüDźˇ (kirjak. köis), nitse? (kirjak. niis ~ niied), hüDźi (kirjak. süsi);

b) mõned põhja-eesti d-sõnad, nagu näit. kiźi (kirjak. kida), kiźin (kirjak. kidin), uDzu (kirjak. udu), puDzu (kirjak. pudu);

c) mõned põhja-eesti tk-sõnad, näit. kaťski, kitskma, ngtsk jt.

Nagu märgitud, esindavad afrikaati eesti eri murdeis erinevad häälikud. Y.H. Toivonen näitab, kuidas sama olukord valitseb udmurdi keeles, kus näit. sõnas sužal – 'puhastama' algset č-d murdeti jätkavad 3 eri häälikut: ź, dź ja ǯ[2].

Suur ts-(DZ-) ühendiga sõnade arv lõuna-eesti murdes näitab, et afrikaat on siin märksa tavalisem häälik kui põhja-eestis või mõnes teises läänemeresoome keeles. Kuigi afrikaati tuntakse ka vepsa keeles, on eriti DZ-afrikaadi esinemuse osas lõuna-eesti võru murde olukord võrreldav ainult karjala keele

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 255.

2 Vrd. sealsamas lk. 230.

mõnede murretega, kus lühike afrikaat säilib. Kõikjal mujal on vastava hääliku klusiiliosa kadunud ja jäänud vaid sisihäälik[1].

Nagu näitab Y.H. Toivonen, tuleb paljude tänapäeva soome-ugri keelte afrikaatide kireva esinemuse seletamiseks oletada soome-ugri aluskeelde pikki ja lühikesi afrikaate (t͡t͡s͡ , t͡s , t͡t͡s, t͡s) samuti kui geminaat- ja üksikklusiile. Vastavalt viimastele on ka afrikaatide kvantiteedilt erinevate sarjade vahel eri soome-ugri keeltes toimunud palju segunemisi ja liitumisi[2].

Neil juhtudel, kui läänemeresoome eri keeltes esineb t͡t͡s- ~ t͡s-ühend, s.o. pika afrikaadi jätkaja (näit. e met͡s, ot͡sima, lit͡suma), kõrvutab Toivonen t-ainese esinemust läänemeresoome aluskeele geminaatklusiilidega. Lühemat, läänemeresoome aluskeeles tuntud t͡s- afrikaati jätkavad s-, z- ja d͡z-lised sõnad (vrd. sm kasa, karj (Tver) ka,d͡za , aunuse lüüdi kaza, eL ka,d͡za). Lühike afrikaat on säilinud vaid siin-seal karjalas ja lõuna-eestis[3].

Eespool nägime, kuidas hargla murraku t͡s-häälikud toetavad Y.H. Toivoneni väidet afrikaadist kui olemuselt klusiiliga sarnasest häälikust. Roh-

---

[1] Vrd. Y.H. Toivonen , Kantasuomen t͡t͡s ~ t̆t͡s(t̆s), t͡s ~ s, Vir. 1932, lk. 149.

[2] Vrd. sealsamas lk. 146.

[3] Vrd. sealsamas lk. 146 jj.

kem kui Toivonen ise arvas, kinnitab seda tõekspidamist ts-hääliku astmevaheldus Harglas, mille kohta Toivonenil loomulikult puuduvad näited. Nimelt osutuvad Hargla afrikaadi vaheldumise paradigmad vähemalt kvantitatiivse vahelduse osas täiesti paralleelseiks klusiiliga, olgu siis silp rõhuline või rõhutu.

Omaette probleemi moodustab afrikaadi astmevahelduse iga. Nimelt arvavad mõned uurijad, et afrikaadid olid astmevaheldusliku juba soome-ugri aluskeeles, kuigi pole selge selle vahelduse laad. Samuti ei teata kindlasti öelda, missugust astet esindab iga varasema afrikaadi tänapäevane vaste[1]. Sekundaarsetegi astmevaheldussuhete tekkimist endiste baasil peetakse võimalikuks, nagu seda näib kinnitavat lapi keel[2].

Jättes kõrvale kaugema mineviku tuleb meil lähtuda tänapäeval üldiselt tunnustatud seisukohast, mille järgi astmevaheldus tervikuna, seega ka afrikaatide astmevaheldus on tekkinud alles läänemeresoome keelte rühma erielu ajal. Arvatavasti osutab afrikaatide astmevaheldus tekkelt samaaegseks geminaatklusiilide astmevaheldusega. Seesugune vältevahelduse liik eksisteerib nimelt kõigis läänemeresoome keeltes.

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen , FUIA, lk. 253.
2 Vt. sealsamas lk. 255.

Teiseks väärib esiletõstmist ka afrikaadi puhul ilmnev klusiilide geminatsioonile vastav nähtus, millele Toivonen arvatavasti puudulike eesti materjalide tõttu ei saanud tähelepanu juhtida.

Kõige ülalmainitu põhjal saab selgeks, et lõunaeesti afrikaat on iseseisev lihthäälik, mida kirjas võiks tähistada üksainus täht[1]. Kui on tõestatud sõnasisese afrikaadi kui eri hääliku olemasolu, pole põhjust arvata, et sõnaalgulise afrikaadi tekitasid mingisugused võõrmõjud. Pole kahtlust, et nii sõnaalgulises kui ka sõnasiseses positsioonis tuleb lõuna-eesti afrikaati pidada teiste kaugemate sugulaskeeltega ühiseks vanaks soome-ugriliseks häälikuks, kuigi see läänemeresoome kõigis keeltes pole säilinud.

Provisoorseks jääb katse kindlaks määrata afrikaadiga seotud nähtuste levikuala, sest materjalid naabermurretest on sageli ebaühtlased. Siiski paistab silma, et omaette kompaktse rühma moodustavad võru murde lõunamurrakud (Se, Vas, Plv, Rõu,Lei), mille hulka kuulub kindlasti ka Hargla.

---

[1] Vrd. Kr. E. Moor, Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae II, 1, Budapest 1952, lk. 25.

S P I R A N D I D

s

Üksik-s

A. s sõna algul

175. Tänapäeva läänemeresoome keelte sõnaalguline s , mis ühelt poolt võib kujunenud olla ka afrikaadist (vt. § 151.), teiselt poolt aga ka hääli-kuarengu *ti- > si- tagajärjel[1], on eesti keeles harilikult säilinud. Üldiselt on s- säilinud ka hargla murrakus, näit.

Mõn saDà, saiṇ, saiZu 'püsti', saǩkę̀ (puṭR) 'paks puder', (läṭs) saṇṇa 'läks sauna', sarį̀, saṭṭàwhäDä 'langetõbi', sauttę́Di 'suitsetati', savį, säǏDZè , (naǩkaṣ) seǏläṭtümmä 'ilm hakkab selgeks minema', seřvät́ (ärä) 'rüüpas ära', sēmèṅ, siṅṅin 'sinine', siuṅkę 'sihvakas', (pgŭwà) siṭ̌tiGä?, sikkęl siGineṣ 'ihnel kasvab varandus, sûṅ, sulàhanę 'sulane', suìG 'sea- või lambaaed laudas', sgĪ́G, sgùDma, sḡrù (äkli?) 'alemaa harimisel kasutatavad äglid', säǏ́lile 'selili', ś́ûm, aiGu

---

[1] Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 45.

'keskhommikul", süä, süvä (muDà) 'sügav pori';

Tah (oĪ) sättunu? 'oli saatnud', (aGànę) saǩkù 'agana paksu (vasikajoogi põhjas)', saǩmèĪ, sep 'pärm', sēne? , seGätti seĠi , siìD , (ei kanàDę) sinnu 'ei salli sind', siĪ , sůlime (pālę) 'soolvee peale', sů (pāl), sōlîGu? , suGùlęnę , sûrmęiD 'tange', suvi, sęra? , sęmèrę? , sękle? , sęir 'juust', sůDí, süĪG, (tī) sünDü 'te sündisite', (eźi olęt) sûDü;

Koik (męŧsà) sārę? 'metsatukad', (tiä) saìv 'ta hammustab', saǩvi (ümBrę) 'sarvede ümber', sēnè (viìM), seìĠeDe 'selgesti', siĪlèv (kivi) 'sile kivi', (ēruŧ) siĪǩmi, siǩpùĪ 'sibul', soǩrè 'sõre', sů (pālŧ) , suGèneme 'siginema, tekkima', suĪĠi (man), sunDma, sòenD 'libahunt', sūhvę 'suhu', (tiä) sęǩmaš 'sękL, sęñ 'härg', sęprust peDäme, sęZàr, säre? 'särjed', säŧtèm 'sädem', sülĪ, sükkùs

176. Nagu võru murdele iseloomulik, on ka hargla murrakus s-iga algav sõnade rühm vähem arvukas kui põhja-eestis. Nimelt on siin varasem sõnaalguline afrikaat mitmetel juhtudel säilinud, kuna eP-s seevastu *ts- > s- (vt. lähemalt § 151).

177. s- ~ ŧ- vaheldus likud sõnad on Harglas, nagu mujalgi lõuna-eesti murdes. s-ilised (vrd. saǩBaš, sîB vt. ka § 2 d)).

178. h-ga algavate sõnade sarja on siirdunud väike arv s-sõnu võru murde kagunurgas ja ka Hargla (näit. hgřGats jt. , vt. h -häälik, § 200).

B. s sõna sees

1) s =

179. Sõna sees, olenemata positsioonist (vrd. klusiilid, §§ 19, 23 jj.) ja algupärast[1], on s-häälik kvaliteedilt muutumata kujul säilinud helitus naabruses, kusjuures pearõhulise silbi lõpus seisnev s allub kvantiteedivaheldusele. Näit.

Mõn pikse (vihM), (oĪ mętsàn) paksu (sĮ́ni) 'metsas oli paksult, s.t. palju seeni', saksa? (v.) 'mõisnikud', (kįik) oiksi 'kõik oigasid', (ma) karksi (ülè) 'ma kargasin üle', pühksämmä 'pühkima', läśkaťsist (pakleist) 'paremat sorti paklaist', (vanà imä) kiśk (nîDZi) 'vanaema kiskus pärnakoort', kośk 'tiigis elav väike kalake', aśtma :(sa) aštuì , vaśtsę : vaštàn 'vastne', (kaťs) riśťti : riśťtì (pāl), luišt 'luste',(kuhuś) męiśtsę : (sa) męištaì, (kaťri) kēvist 'Kadri kaasik', parastamma, sinistüś 'sine', miheste 'tublisti', (kaťs) pajakkęist,(sünnüś

---

[1] Sõnasisese s-i (resp.Z) eelkäijatest vt. H. Paasonen, Die finnisch-ugrischen s-laute, SUST XLI, Helsinki 1918; L. Hakulinen , Ik. 49–51.

SKRKI

meDä) ęnnęttust, rattastęGa 'vankriga', ahast rgivast 'hallist rõivast';

Tah (tûl) kaksaš (vihma), (mâ iim) tikse 'maailm paukus külmast', (sa) touksi 'sa tõukasid', yašk, (kokku) iški? 'kokku korrutada', tuiškamę, (nũ) puškląZę?, (nũ tettäZe) męškmęiš 'need tehakse hautatud loomatoiduks', läšk 'lesk', last 'lusk' : laštuGę?, (paraš) kašta?: (om) kaštęt, (ärä) saistu (üleš) 'ära tõuse püsti', kirst (ja) kašt, (lumi nakkaš) koštumę 'lumi hakkab sulama', ţûšt 'nuustik' : tũštiGę?, nęšta (maha) : (om) nęstunu?, vammušk 'vammus', kannistik 'raiestik', lämmistę (sihN) 'soojenda siin', vaiGistęmę (sattaš) kgvastę, väéBõlist 'rasvapoolist', (ma lõ) tęrvast 'lõõn peergu', vanast 'vanasti', puhtast süämest, (ta) umist päkkist (ei anna?) 'ta ei anna oma sõrmedest, s.o sõrmevaheltki', on ihne';

Koik pikse (käü) 'müristab', popsi?, kęlksiDe siZęl 'kõlgustes', paskrästiD, laisk, nûska (nęnnà), męškmiZe jàós, kaštma : (ma) kaštà, istja (lats) : (mi) ištù, (tulę) paistęl : paištę?, mustlęni 'mustlane' : mušta?, (nuiD) käštäš, rgivaBuisti? 'riideräBalad', kgvistik 'kaasik', (veZi) ngristęDęš, vaimistęDi (pühi), virGastę 'kiiresti, ruttu', alas-

tę,(lębpęt̆ti) kakmist, krōnuDēńistüste 'kroonuteenistusse', gr̆rest ar̆jast (läBi), (sa olet) sil̆mistki (tuňDa?).

180. Võrdselt klusiilidega (vt. § 13)säilib ka liitsõna järelkomponenti alustav s, juhul kui tema ees asub helitu häälik. Näit. pik̆särk̆ 'vammus, ülikuub, eňvikṣū 'jõhviksoo', sit̆tik̆sār̆ , kūZ̆istsâr̆

181. Sõna sees silbi lõpus säilib kvantiteedivahelduses oleva s-i tugevaastmeline, s.o. poolpikk variant ka heliliste häälikute naabruses, näit. (vanast) kaš̆vi 'vanasti kasvas', raṣva (u.), (nuiD vaňnù) aš̆ju, (paĭlù) keš̆vi 'otri', päṣli 'päsmer'.

2) s-i gemineerumine

182. Vastavalt klusiilidele gemineerub lõunaeestis ka s-häälik, juhul kui järgsilpidest on kadunud h või mingi klusiili nõrk vaste ja toimunud kontraktsioon, või kui algselt 3-silbiline sõna lõpukao tõttu lühenes kahesilbiliseks. Näit.

Mõn (hiĭlä) taṣṣa (< *tasahęn), (marĭin)pęṣṣę (< *potihęn , (timä) päs̆si (väĭlä?) 'pääses ära', (timä) kūsse, raṣṣę 'raske', kaṣṣù (ajama) 'jõudsasti kasvama', (üt̆s laŋGak̆kęnę) suvinis̆su 'ribakene suvinisu', (täùs kanà) pes̆si, (leňmä) nis̆sù, taĭvnis̆sę ,

(lahènuĭDę) käšši (pālè),(sāl vɛiD linà) kašsu? 'sääl võib lina kasvada', tašsu? 'tasuda', kūssu? 'küsida', mašsin ,(tsià)kušsèm 'põis', kɛšsin;

Tah (piní) päšši (vaĭlàlę), (neĭ'i) nišsà, (huĭGà) sušsę , nišsù 'nisasid', käšši (vahil), (vinDZęĭDę) nišsùGę , (laZę) kašsu? 'lase kasvada', (siĭmä) pišsàr, tošsin;

Koik nissa 'nisasse', rašsę , (tūt kattę) nišsà, käšši[1], nišsę 'nisusid', pešši (sisse), vašsàr;

aga:(är) koZ'ìDę?, kūZùDę? jt., sest da-infinitiiv jääb Koikkülas harilikult gemineerumata.

183. Sisekao tõttu eel neva helilise konsonandi vahetusse naabrusse sattunud s on imperfektivormides gemineerunud (vrd. gemineerunud klusiilidega vorme, näit. tulkkę 'tulge' jt.),näit.

Mõn (nimä) müĭssi 'möllasid', (laĭtsę) huĭssi, (ma) külmssi, tɛmpssi, arvssi;

Tah (ma) paĭssi (jumàlęt), (eZ'i) lamssi 'ise heitsin pikali',(kįik') hämssi 'kõik said märjaks' , (kɔ̀è) ketrssi (eZ'i),(nū) korssi.

Koikkülas nagu ka lääne- ja põhjapoolses naabruses (Krl, San), vastavaid geminaadilisi vorme ei esine. Nähtus piirdub võru murdega.

---

[1] Vormi levikuala vt. A. Saareste, EM II, k. 59

3) s > z

164. Sarnaselt sõna sees helilises naabruses asetsenud üksikklusiilidega on lühike s vokaalide vahel ja heliliste konsonantide naabruses arenenud poolhelituks meediaks z (vrd. klusiilid, § 19), näit.

Mõn kāzẹ̀laùD , razẹ̀hẹ̀p 'raskem', (mu ijä) siZen kaZùnu (mẹts) 'mu eluea jooksul kasvanud mets', unù eZä 'vanaisa', (koDi) vîZẹ 'kudus viiske', (ma) leŭZè, paiZuṁma, kūZist 'kuusik', sẹZàr, (vẹẽDaṡ) käZile, nimèZeist (oṫsàn) 'ristluudest ära', tẹ-riĭkkẹZẹGa, àdkkẹZẹ (tuĭlẹ̀n) 'koidu ajal', haĭnàliZe?, (kavàlẹ) kàémiZeGa 'kavala vaatega', neĭlläGeZe 'neljakesi', koDùZĪD (hàütteDi) 'kodusid hävitati', pümèhüZi 'pimedas', suviZine (û) 'suvine öö', (nā) ihiZe? 'nad ehivad', (nū) maĭtẹĭtaZẹ (suhè), (tū) kuĭjùZi (eZi ärä?), lẹĥmùZẹ (pû), halùZaDẹ 'valusasti', paŕZilẹ 'parte peale, parsile', oŕZilṫ (maha), pẹ̀rZaĭkkẹZẹ?, hi̇rmZaDẹ 'hirmsasti', mẹ̀ŕZa 'mõrsja', kiŕZmä 'virisema, nutma', (sa) tuňZẹ 'sa tundsid';

Tah āZaĭkkẹnẹ , kasùlaṫs, veZiviĭli?, ûniZa (alh) 'hobunisa, s.o. teatud seene all', tīZi̇k 'tiisikushaigus', aùZa 'aus', (oṁ)

koZuttuZęs, (jalà) pūZakkęnę , vęZù kaZus, säZù 'luuüdi' , pūZüGe (paĭGàl) 'püsige või seiske paigal', harjàZę?, pümmekkeZeGe, inèmīZi, mehileZe? 'mesilased', talùZīD ,enàmBüZi 'enamasti', (tęZę) nakkàZę?, (laʦ) tęZè 'laps teadis', (ma) joŭZę 'jõudsin', (ma) paGęZi (ärä?), (käZi) mäDàZi, varŽi, peržZe? , kärZ 'kärss', hirŽà (jõDik), (nū) kûrZę (ęùnu), (üleś) nęZnu?;

Koik rāZukkęni, raZèlę (aiGę) (raskesti haige', meZi, niZukkęni, (vî) oZa? 'vee osjad', (lehe) kęZiZęZę?, väZùDe? 'väsida', nęGęZę? kaʦtęZę 'kaheksa', maGà uZę aZè ,(paṅD) lühükkeZe sammukkęZę 'astub lühikeste sammukestega', (ʦulę lumę) ęŋGukkęiZi 'sajab lumekübemeid', (sęnà) vîmiZe (īśt) 'sõna viimise eest', lāDàlęZę?, (paĭlù) koZilęiZi , aniZīD 'hanesid', alàZi , üʦtèlīZi 'ühekorraga', (niä) kęnęlęZę 'nad kõnelevad' (ʦiä) luBàZi, ~~paràZi~~, paràZi 'paranes', (veĭlènani) käüttiZi 'vennanaine sidus'.

185. Ž esineb ka pärast apokoopi ühesilbilisteks lühenenud sõnade lõpul, näit.

Mõn ahùvarŽ 'ahervare', parŽ, orŽ, vîZ, mîZ, täûZ , (mâ) saiZ;

Tah sulęvarŽ 'sulepea', yarŽ 'varss', kärŽ 'kärss', kęrŽ, (kālù) orŽ 'kaevu, vinn',

kûŹ (poiGa), (pīBù) kâŹ , kaùBmîZ;

Koik paŕŽ, kęŕŽ , tèómîZ , tsukręDûŹ , (vihà) täüZ.

186. Paralleelselt klusiilidega (vt. §4) on poolhelituks meediaks arenenud liitsõna järelkomponenti alustav s helilise hääliku järel, näit.

Mõn niZā. 'niisama', siñnaZa·mma 'sinnasamasse' koĭmęžuGumęĭtsę?, kuZà (naiD jaňvi) 'kus sa neid jahvatasid', raBàZū, tarėZaĭna (siZest);

Tah muZuGumęnę 'minutaoline', pûlźuGumęnę 'ei üks ega teine, näit. pooleldi halliga segatud juus', noZę·ma 'nüüdsama' sinėZārę (sû), kuZà 'kui sa';

Koik taṅZā.Dę 'sealsamas', (nuiD) măřDėZanttę, sėóZā (suvė) 'selsamal suvel', nūZā 'needsamad'.

187. Liitsõna järelkomponendi algul heliliste häälikute naabruses asetsev s võib harvadel juhtudel esineda ka geminaadina (vrd. klusiilid § 5). Geminaati võib kuulda peamiselt mõningais kohanimedes, näit. maĭlaššārę (męts), mēlíššārę (kolk), kuigi samadel tingimustel võib esineda ka ž (näit. hęppėZārę , kōBàZārę).

188. Liitsõna liitumiskohale sattunud ss

(esikomponendi lõpphäälik ja järelkomponendi algushäälik) on hargla murrakus tihti arenenud ž-ks nagu vastav üksik ˌ-s, näit.

Mõn miža 'mis sa', koža (= kohes sa);

Tah kaža (näet), miža (... pakkut);

Nagu näeme, on säärast liitsõnade koostisosadeks pronoomenid.

Võib märkida, et ž-d (pro šš) kuuleb eelmist tüüpi liitsõna liitumiskohal eriti sageli Mõniste ja Taheva vanema põlvkonna murdekõnelejate keeles, kuigi samad isikud, nähtavasti lauserõhust olenevalt, võivad samas hääldada ka šš-i , näit. kašša, mišša. Koikkülas seevastu valitseb šš-line esinemus, näit. kašša (ainu añni)?, mišša (kuiled)?

4) *ž (: -s) > h

189. Nominatiivis 2-silbiliste s-lõpuliste sõnade teistes muutevormides on *ž vokaalidevahelises asendis mõningail juhtudel arenenud h-ks, nagu see on tavaline soome lõunamurdeis[1], *ž > h eesti keeles tuleb ette ainult eL kagumurrakutes, ulatudes üksiksõnuti ka Harglasse (vt. ka h, § 224) näit.

Mõn purhra (sg. gen.) (:puras 'raudputkega peitel'), varhha 'vara'

Tah parhra 'parajad', varhha ~ varhra.

---

[1] Vrd. H. Ojansuu, SLÄH, lk. 98—101.

5) z̃ (: s̃) > h̃ > ∅

190. h̃-lise vaheastme kaudu on eesti keeles kadunud s̃- sufiksiga sõnade muutevormides vokaalide vahel esinenud z̃ (vt. ka h̃, § 229). Selle üldeestilise esinemusega liitub ka hargla murrak, näit.

Mõn saiBa? (: sāvaś), kârDà ala? (: kāraś 'räästas');

Tah kaŋ̀Ga (: kaŋ̃Gaś), naŕma? (: naŕmaś);

Koik tuŕBa (vahìlę) (: tuŕBaś 'mätas'), (nę-nà) sę̂rDma? (: sę̄rDmaś).

C. s̃ s õ n a l õ p u s (s̃ > ś)

191. Mitmesilbiliste sõnade lõpus kas juba algselt esinenud s̃, või häälikuarengu (enamasti apokoobi) tõttu sellesse asendisse jõudnud s̃ on lõuna-eesti murdes pikenenud poolpikaks nii nagu klusiilidki (vt. § 29) näit.

Mõn kaŋ̃rù,uhaś 'karuohakas', ķiĭ̃kaś, hę̄laś 'rida', paraś, peĭ̃läĭ̃tüś 'hirmutus', paluĭ̃tuś,eī' 'põletamise õli, s.o. petrooleum', taGàhuś 'tagavara', prähv̆ähüś 'prahvatus', pihmüś , karúś 'karjus', maĭ̃tuś,aiD 'surnuaed', paŋ̃nuś 'panipaik', kereś, kaĭ̃tuś, oraśhain, iĭ̃luś, üleś,naĭ̃kaś 'hakkab', tsiĭ̃Gaĭ̃tuś (mahà) 'tilgub, kukub maha';

Tah majaś 'maias', varraś, puhaś, koppittuś, kumBuś 'kuumus, palavik', tarkkuś, jalà, aluś 'jalatald', juttuś 'jutlus', pāliś 'koor', linaś 'linaskikala', immiś, kūweś, makkuś, (tū) oŕjaś, (mâ iim) tuiŽaś viŽattes 'visatakse' (kaZuś) sūreś;

Koik saiBaś 'teivas', kūwaś 'kirvevars', kiñnaś, varànDuś, (unę) rammęttuś, kiruttuś, plahvà uś 'plahvatus', ämärüś, laiśkuś, sükküś, (leùna) õDuś 'lõunaoode', pünüś 'püünis', vareś, illuś, (raśv) solaś 'sulab', (tiä) noŕZaś 'ta norskas'.

192. Poolpikana esineb ka sõna lõpus noomenile ja adverbidele liitunud partikkel ś, näit.

Mõn (miś) tū ś (om)?, koheś (käZeṫ), koñneś 'kus', kuiś (ma sâ), kiñGaś 'kellega';

Tah miñGaś 'millega' ammuś 'kui ammu', pailuś 'kui palju', miŽaś (nî tîDe), eGaś;

Koik koheś, pailuś, kumBaś (neiD) 'kumb nendest'.

Võiks ehk arvata, et see sõna lõpuhäälikule liituv ś on sõna siś lühenenud vorm, kuid tõenäolisem on see ühendada soome s-partikliga (vrd. sm mistäs, kustas, koskas jt.)[1].

---

[1] Vrd. A. Genetz, SP, lk. 19.

G e m i n a a t ss

A. P e a r õ h u l i s e s i l b i j ä r e l

193. Geminaat ss, mis tuleb ilmsiks kõigepealt laensõnades[1], lõuna-eesti murdes aga ka varasemates ks- (osalt ka ts- ja st-) sõnades (vt. vastavalt §§ 51, 43, 162), esineb esimese silbi järel ootuspärases kvantiteedivahelduses võrdselt klusiilidega:

a) lühikese silbi järel vaheldub pikk geminaat lühikesega (s̀s : šs) näit.

Mõn kaš : kaššilę, püssä 'püssi' : püššä (ruhè), (lappę) pesšävä 'lained peksavad' : ma pešsä, ušsę (kitskma) : ušsèn 'väljas', roššenę 'roostene' : rošš̀ęDZę ;

Tah toš 'aur' : tošsùGę (miZà) pùssaDę!'mis sa lased halba haisu!': (ei tohe) pušsaDę?, paš́ma : (is) paš́si?, oš̀se (küĭlest) : ošsa? 'oksad', nüš̀sä? 'lüpsta' : (ma) nüš́si,

Koik püššàGe,(lûDi)paš́si 's.o. mängiti teatud näärimängu', (paĭlù) tsuš̀sę 'palju usse' : tsušš̀il (laťs maGàZi niGù) tošsaš́, (pâ om) vaš́sunu? 'juuksed on sassis', maš̀sa? 'maksta' : (ei) mašsa?, (tià) ošsènDęš , ei rošsiťte? 'ei roosteta'.

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 94.

b) pika silbi järel vaheldub ss Ž-ga nii nagu geminaatklusiil meediaga, näit.

Mõn (kaťs) poisśsi : (timä oľ) poiŽin 'ta oli poisiks', rûš 'köha' : rûŽühäDä 'köhahoog', kaḿš : kaḿŽi?, kirš : kiřŽilihe?;

Tah (eij olę) kausśsi : kaûŽilDę, räüš : räûŽäGe, (naǩkaš) häüssä (jûškma) 'hakkas ila jooksma' : käûŽäGe (kôn), (haĭnä) märš : märŽin, laûlùversse : laûlùveřŽi?;

Koik (piǩki) poissę, (maP paṅni) kausśsi : kaûŽin, (uṁmi) kalssu 'omi pükse' : kaĬZa?, (tû käü) vgĺssęn 'see käib võltsides, s.o. valetab' : (ei) vgĬZi?.

B. R õ h u t u s i l b i j ä r e l

194. Ka rõhutu silbi järel võtab Hargla š (< *ks) osa kvantiteedivaheldusest, kuigi ainult poolikult (vrd. geminaatklusiilid rõhutu silbi järel §73-78), näit.

Mõn käùŽe (* < käδüksen), (lęĭGaṫ) jûš, (ma tuṫsùDi tęišt) jûssęist 'tutistasin teda juustest' : (lęiksi) jûŽę (<* hiβuksęt); kaṫtùŽę (pāle) : kaṫtušsęĬlę, koṫtùŽę? : (muDà) koṫtušsęĭDę (pāl), tûšt koṫtušsęst, tgřvàŽę (henù), varèŽę : varęššęiD;

Tah käùŽeGoṫ 'karjalastele toiduga kaasa antud kotike' : käüš, iĬvęššęiD, iṁmišseil, jänèŽe

(~ jänešse), sęrmušsęiD;
Koik jûZę? (~ jūssę?), koťtùZę (~ koťtušsę),
kaĺmušsīD (tāûZ), varèŽęGę : varęššęiD.

Näeme, et ootuspäraselt esineb nõrk aste (Z) sg. genitiivis ja komitatiivis, samuti pl. nominatiivis, tugev (šs) – pl. genitiivis ja partitiivis. Tingimuseks on silbi kinnisus või lahtisus. Obliikvakäänetes ilmneb aga juba kõikjal šs. Tuleb lahtiseks jätta küsimus, kas lõuna-eesti murdes on varasemad astmevaheldussuhted taandumisel (sellele viitab areng läänepoolses lõuna-Eestis ja ka Hargla Koikkülas) või püüab astmevaheldussuhete arenemisprotsess idapoolses Lõuna-Eestis hiliselt kaasa haarata ka rõhutut silpi. Igatahes näib, et esimese oletuse poolt kõnelevad momentaanverbidest us-sufiksi abil tuletatud noomenid, näit. paŭGàhuš (h < *hδ): paŭGaťtuma (tt < *ht) (setu murrakus veel tänapäeval kujul paŭGahtuma) (vt. §226).

Olgu märgitud, et rõhutule silbile järgnev s allub astmevaheldusele üksnes võru murdes, kuna Hargla Koikkülast alates lääne suunas nähtus taandub.

h

195. Nagu näitavad kaugemad sugulaskeeled, on läänemeresoome h kõigis asendeis hilistekkinud, aluskeele hilisemast perioodist pärinev häälik.

Viimast tõestavad ka varasemad germaani laenud, milles sõnaalguline h on asendatud k-ga, näit. kana (< *hana), kaer (< *hagra) jt.[1] Võrdlev-ajaloolise meetodi abil on välja selgitatud hääli-kud, millest arenes h. Arvestades lõuna-eesti mur-ret, võib eelmistest mainida järgmisi rühmi: 1) h- < *s-, näit. sõnades halapaju[2], himu[3], hähn[4], hä-mär[5], horm[6]; 2) h < *š, näit. sõnades hiir, hoone, hõim; lehm, liha, lahja, vaha; täht, leht, tahtma; momentaanverbide ht (> tt)-sufiksis; 3) h > *ž, näit. soome pronoomenite hän, he algul; sõna sees on sama häälikuareng tõenäoline sel juhul, kui pa-radigma mõningates vormides või morfeemi etümoloo-gilistes vastetes teistes keeltes tuleb h asemel ilmsiks s või z, näit. mehed (vrd. mees), kalli < kallihin (vrd. kallis), maha << mãzen; 4) h- < *ž-, näit. balti laenude hammas, hernes algul; 5) h < *tš, näit. sõnades hang, händ; keha, nahk; 6) h < *tš' näit. sõnades pihlakas, ähn 'rähn'[7];

---

1 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 45; E.N.Setälä, ÄH, lk. 321–322.

2 Vrd. H. Paasonen, FUSL, lk. 55.

3 Vrd. sealsamas, lk. 103.

4 Vrd. sealsamas, lk. 111.

5 " sealsamas, lk. 125.

6 " sealsamas, lk. 128.

7 Vrd. L. Hakulinen , SKRK I, lk. 44, 51–52; afri-kaadi ja h vahekorrast vt. Y Wichmann, FUAA, lk. 239–245; Y.H. Toivonen, FUIA, lk. 209-245.

8) ht < kt, näit. sõnades ahtma, uhtma, samuti k-tüveliste sõnade neis vormides, milles k ja t on sattunud kõrvuti, näit. kaht, nähti[1]. Viimases grupis moodustab teiste läänemeresoome keelte hulgas erandi lõuna-eesti, kus mainitud sõnade algne *kt on esindatud tt-ga (kattę 'kahte', atma 'ahtma')[2].

h sõna algul

1) h

196. Sõnaalguline h-häälik on tänini säilinud läänemeresoome keelte põhjarühmas, seevastu lõunarühmas (liivi, suurelt osalt ka vadja ja eesti) on h- kadunud.

Eesti keele vanimad mälestusmärgid näitavad, et h-püsis meie keeles veel 1200.a. paiku[3]. Järgmistes, XVI sajandi esimeselt poolelt pärit olevates eesti keele kirjalikes ülestähendustes võib juba märgata h- kao algeid[4].

Tänapäeval on sõnaalguline h- kadunud eriti põhja-eesti murdes, välja arvatud üksikud murrakud keeleala ääremail (Pühalepa, osalt ka Kuusalu ja Kihelkonna). Selles positsioonis ei tunta h-d ka

---

1 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 51-52
2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 197-206.
3 Vrd. H. Ojansuu, EKirj.1910 lk. 4o4-41o.
4 Vrd. A. Saareste, Piibli keel ja rahvakeel, EK, 1939, lk. 179.

Lõuna-Eesti lääne- ja põhjaosas, s.o. mulgi ja tartu murdes. Täiel määral on h- säilinud võru murdes, eriti selle lõunapoolsetes murrakutes. Oma asendilt kuulub hargla viimaste hulka. Harglast läänes kõneldavas karula murrakus, samuti nagu põhjapiiril urvaste murrakus puudub sõnaalguline h-. Võru murdeala piiridesse kuuluva urvaste ja karula murraku kaudu liitub h-ta lõuna-eesti murre põhilise võru murdega.

Hargla sõnaalgulise h esinemust iseloomustagu järgmised näited.

Mõn harèliťsi /lumè rätsaǩkuiD/ 'mitmeharulisi lumeräitsakaid' (sm haara[1]), haràhuṁma 'emast võõrduma' (vrd. sm harautua), hävis't 'noor haavamets', /tū / haBi /sūkki/ 'sööb ahnelt' (sm hapea), haiGenę 'haigevõitu', haikkamma 'haisema' (sm haju), /väĭlä[h]/ haĭnuťtęDu[?] 'ära heinatanud, s.o. rohtu täis kasvanud' (sm heinä), haĭlàDu[?] 'hallatud, s.o. halla käes olnud', /tū sgit/ haĭ'li 'tal on külmavärinad, s.t. on malaariahaige', haĭ'leťtaṁma 'haljendama', hamšma 'pikkade sammudega läbi lume astuma' (sm hampsia).

---

1 Eesti sõnadele soome vastete leidmisel on kasutatud järgmisi sõnaraamatuid:

1) Y.H. Toivonen, SKES I,
2) Nykysuomen sanakirja I, Porvoo-Helsinki 1951.
3) J. Mägiste, Soome-eesti sõnaraamat, Tartu 1931.

prūšhaŋk 'pootshaak', /is ajàGi/ haŕju 'vagusid' (sm harja), harkkatR, haŕ'mi? 'hallid' (sm harma), harv /rüGä/, /eZï lähät umma/ heiDä /haiGęs / 'iseenesest jääd haigeks' (vrd. sm he), /lamBa/ heĭlüZe /ka väĭlä?/ 'lambad hellitatakse ära' (sm hellä), /eläs/ hęlppu /eĭlù/, /külä oĭ/ helüvaĭla, heĭlü /täüZ/ 'küla oli täis hääli', tûlherne? 'tuulerõuged', herhene 'tangus (sea kohta)', /ku/ hoBèZęl hīre /omma/ hīDèDü? 'kui hobusele hiired on heidetud, s.o. kui tal kõrva tagant paistetab' (sm hepo, hiiri, heittää), /sa käüt / hikkiĭtteĭlen 'naeru kihistades' (vrd. sm hikertää); /paŋD/ hęŋGù /kiŋni?/ 'matab hingamist', /mī/ hęŋG 'lõhn' (sm henki), hoBast /rsivast/ 'pudevast riidest' (sm hupa), hoivarras 'süstiku varras' (sm hui), hûGauppa (sm huoata), hormlikkane /nui 'hormlik, kare, alles silumata' (sm horma), huiGamma 'häbistama, noomima' (sm huikea) /roŋGi/ huikli?, /tsūwa niGù/ hūZa? /jalàn/ 'viletsate pastelde kohta' (vrd. sm housut), huĭGus käü hulkkun, humàle varre?, hęim, hękkatteĭlęma 'naeru lagistama' (sm hekottaa), hęĭluma (sm helju), /imä/ hęimas /last/ 'kallistab', häüläs 'häbelik' (sm häpeä), ussehäDä 'häda või tahtmine välja pääseda', häijermä? 'õied' (sm heidermat), /liĭli/ häitseZe? 'õitsevad' (sm heitiä), hälvämmä 'põlgama' (sm halvata), härmätteDü? 'härmatanud', /omma

ärä/ hâDünü? 'on ära kadunud /täid/', (sm häätyä), ijäheüDü /jüsk/ 'jääkirmet jookseb' (vrd. sm höyde), lumèhüDü 'kerge lumekord' (vrd. sm hyyde), /tü/ hüDiZäs /külh, ku suZi tulè /'väriseb, lõdiseb hirmust' (sm hytistä); hîr hüppäs . hüppä /jutte aijèn/ 'tühje jutte ajades' (vrd. sm hypätä); /ehùlaiva?/ hüriZäZe /pälè/ (sm hyristä), /nä tekki/ hüvvi /kirveiD/ (sm hyvä), hüttäs /vî pälè ijä/ 'külmetab jää vee peale' (sm hyydyttää), hglkse 'kergesti lõhkiminev /puu/' (sm halkinainen), hõrüDät /kèlèCa lèvärāZakkeiZi/, /ngkL om/ hõrik (sm hyöriä), happin 'kohin, kahin',/läts mahà niGü/ haBZattu 'läks maha nagu vabises (puu kohta)' (sm havista), pâhalu[1] /ruhè/ 'peavalu rohi' (sm halu[2]);

Pah paññhàk 'kangast sirgu hoidev seadeldis' (sks Haken), /timà saije/ hävattus 'teda vigastati', haiGri 'toonekurg' (sm haikara), haina /kaZàGe?/ 'rohutirtsud', haiZva /liï/ 'lõhnav lill' (sm haista), hak (sm hakkinen), hallittunu? 'hallitanud /leib, liha jm./', halè eDe 'haledasti' (sm haalea), halùBü?, haiv, hame? 'särk'

---

1 ENSV TA KKI murdesõnavara üldkartoteegi andmeil tuntakse halu pro valu ainult võru murde lõunaosas (Se, Lüt, Plv, Har).

2 Vt. ka L. Kettunen, Suom. halu, haluttaa, Vir. 1936, lk. 223–224.

haṁBa?, /ngṣt/ haṅṅa /korGeDe/ 'tõstab saba kõrgele, /ma/ hapneṭ /sû/ 'söön haput', haràGe?, harGle, /küimä is ole / haŕinu? (sm harjautua) /kaṫtè/ harùGa 'kaheharuline /mänd/', haŭwà /pälè /, haŭGaṡ, /tā/ hauk, helkse 'läikiv, hiilgav' (vrd. sm helkkyä), heìläme 'kellegi eest hoolitsema' (vrd. sm helliä), /hgppè/ heĭme? (sm helmi), /sa aṅnaṫ niGù/ heŋGèvīrì 'annad nagu hingeäärt, s.o. imevähe' (vrd. sm henki), /ma/ herène /üleṡ/ (sm herätä), /aitʹtuṁma leùne / hītjäĭle 'aituma leiliviskajale', hīttünü? 'ehmunud', hiGiṫseṁme 'higistama', hiìDa 'hilja', hiĭläkkeiste 'tasakesi', hiṁmù, hiŕmùDu /naksi/ 'hakkasin kartma'; hoṁmèneni 'homseni', hoṁmukkult 'hommikul' (sm huomena); hûlmelDe 'hoolimatu', /sa/ hûraDe 'elad kõlvatut elu' (sm huora), hûne?, /haĭna oṁma / hoŕGùveĭlle 'kohevil' (sm horkko), /sa oleṫ / hukka /läṅnü?/, huĭGasne 'mitmekesi' (sm hulkka), /ärä/ huĭlàDu /piṅirgippeGe / (sm hullu), hûl', hgppè /sgĭG/, hgŕna? 'õrnad, hellad' (vrd. sm horna), sõGihäDä 'nälg', /laṫse / häile 'lapsed kiikusid' (sm heljua), /läṫ/ hämäreṡ, hänilene 'linavästrik' (sm häntä), härBäĭ 'elumaja, eraldi taresť (vrd. sks Herberge), /ma oleṡ ärä/ hättünü 'oleksin ära hävita-

nud' (sm hävittää), hâ? 'mis?' (vrd. sm hä?) /eij olę umà/ hâ /man/ häBènDeĭle? 'oma varanduse juures pole tarvis häbeneda' (sm hyvä), hûĺi /piŋk/ 'höövelpink' (sm höylä), /veŕi/ hûBùs 'tardub' /teĸ / heĕnè /nī vâs / 'tegi enese nii vagaks' (sm hän), /laťsęl sâ / haĭluš, halùZaDę /lûṭ / 'valus, valusasti'.

Koikkülas, h-ta Lõuna-Eesti ala otsesel piiril, sõnaalgulist h-d ei esine, näit.

āvàBū /lehe?/, /pŭksi/ arù 'püksisäär', /maŕDiḱ om uBinę ärä/ āvanu? 'uss on õuna vigastanud', aiGri 'toonekurg', aiGuš, pû aìG, amę 'särk', /lumę / aŋG 'kõvakskülmunud lumekooruke hange peal', /suĠimiZe/ aŕi , aùG (sm hauki), /pû / aBrasteš (sm haurastua), aùDmę 'hauduma', /ŭťtè/ eŋĞüZeGe 'ühe söömavahe jooksul' (vrd. sm henki) /ma eij olę / ûĺunu, êrma (sm hieroa), uiḱma (sm huikata), ehkamę (sm hehkua), üŕisten 'urisedes' (sm hyristä), âĺme? 'õied' (sm hedelmä), /luťtiḱkę / âDe /är?/ 'kadusid, hävinesid', /taĭnaš/ õrŭťteĎi 'veeretati' (sm hyöriä) /elû/ aBiZęš 'hääl väriseb'.

Kirjeldatud üldesinemuse kõrval äratavad tähelepanu suhteliselt vähe sõnu haaravad erandrühmad.

2) h- kadu.

197. h- on kadunud järgmistes võru murdes kohati h-ga algavates varasemates h-sõnades, näit.

Mõn aḥk 'hall' (sm haahka)[1], oḥmȩ́r (sm huhmar), oĭmȧDZȩ[?], oĭmušsiĭla 'meelemärkuseta' (sm huima), oìCȩ 'nõrk, jõuetu' (sm hoikka), uĭ (sm hullu), /paṅD/ pû,uníGu /pãle/ (sm hunninko), ȩḥvaǩkȩnȩ /sai/ ȩḥvilDȩ /pîmä aṅDma/ (sm hieho)[2], /liĭliǩkeZe/ ȩ̀hkaZȩ 'lilled lõhnavad' (sm hehkua), ühiZämmä 'tasa hirnuma' (sm hyhkyä), ähN 'rähn' (sm hähnä), ūt̀ 'kaabu' (sks Hut);

Tah aBraṡ (sm hauras), /taiva/ aḥk 'agu', aheĭttȩmmȩ 'koitma', ȩni[?] 'haned' (sm hanhi), arḱkaṫR (sm harkki), iŕv (sm hirvi), oḥmȩ́r, ûniZa 'teat. seeneliik' (sm hepo), uiḳmȩ 'huikama' (sm huikata), /väìlä / ȩ̀hkamȩ 'välja hingama', ȩḥvaǩkȩnȩ, ähN 'rähn', üĭGkala 'hüljes', uviṫṫeṡ 'huvitab' (sm huvittaa), unṫ (sks Hund).

3) h- ületaotlus.

198. Mitmes hargla sõnas võib konstateerida h- ületaotlust: sõnaalgulise vokaali ette on tekkinud sekundaarne h-, näit.

---

1 Vrd. Y.H. Toivonen, SKES I, kus sõnas haahka (< soome-ugri* ā́tška) esinevat h-d teatud kahtlusega peetakse hiliseks.

2 Vrd. sealsamas avaldatud arvamust, mille järgi vadja ȩhva, eP õhv ~ eL hõhy, sm hehko ~ hieho (vrd. leedu ašva, ešva 'mära') arvatavasti osutub balti laenuks.

Mõn hūĺiDZa /pālt / (vn улица), hėéla /riñna?/ 'haiged, viletsad rinnad' (vrd. sm ovela), hgŕila? 'orel' (sks Orgel), /neiD/ hümärDeDäś 'tehakse ümmarguseks' (sm ymmyrkäinen), huDŹuťtaműma 'kihutama, ässitama' (sm usuttaa), pailhuš 'paeluss';

Tah hėéłaDę /sõDeṭ/ 'halvasti söödetud', /mäŋ̃Giťteś/ hgŕileĭDęGę 'mängitakse orelit', hümärGunę, huš, hūĺiDZę /pālė /, hu·raťnik (vn. урядник).

Nagu näha, esineb samal alal h- kadu paralleelselt üleliigse h-ga, kusjuures arvukamaks osutub h-ta sõnade grupp, eriti Taheval. Võib konstateerida, et päris reeglipäraselt on h kadunud dissimilatoorseil põhjusil nende sõnade algult, kus h esineb ka sõna sees 1. ja 2. silbi piiril (aȟk, oȟmėŕ , ęȟvaǩkęnę , ühiŽämmä, äȟN jt.)

Kohapealsed elanikud peavad ebareeglipärase h- esinemuse peamiseks levikualaks Tahevat. Nii näiteks iseloomustavad mõnistlased taheva murrakut järgmiste lausetega: hû om piǨ, vaŽiǩkalę eij olę meDäGi haȟDa ; ma lätsi hàokǨęŽęGa aǩkù tūma 'läksin koidu ajal hagusid tooma'. Taheva murdekeelt jälgides tundub, et naabrid liialdavad. Esitatud lausetes ei tule tänapäeva Taheval arvesse h ületaotlus, sest murdepärasteks osutuvad sõnakujud nagu û, aȟDa?, taiva aȟk 'koit' (pro haGù). Küll kõ-

neldakse, et Taheva äärealal metsa sees asuvas Koihhüra külas olevat h-hääliku osas valitsenud umbes niisugused suhted, nagu väidavad naabrid Mõnistes. Praegu selles külas põliseid elanikke enam pole. Taheva praeguse murraku kohta tuleb öelda, et võrreldes Mõnistega on selles h-ga algavaid sõnu märksa vähem (näit. aní?, irv, uvitteś jt.), mis on h-ta ala naabruses täiesti ootuspärane.

Nii h- ületaotlust kui ka h-liste sõnade h-tust võib märgata teistelgi eesti murdealadel, kus esineb sõnaalguline h, näit. Pühalepas[1].

4) h- (resp. hr kadu) pro v-.

199. Eesti keeles harilikult v-liste sõnade esinemus võib Harglas olla kahesugune: kas esindab v-d h- või on sõna pärast teatud tingimusil toimunud v- kadu jäänud vokaalialguliseks, näit.

Mõn hõnaǩkene 'lambatall', /timä om/ haiGehût-teil 'on haigevoodis' (aga: tetti vûttę maha?; hõlaś /veZi/ 'kiiresti jooksev vesi', /vî/ hû /perrä/ 'pärivoolu' (sm vuo-); /umà/ hû vętti hõlest 'oma vöö võtsin vöölt', hûlma ~ hûlDma 'voolima', /eij-olę / huňDàmentti (sks Fundament), hûl-

---

[1] Vrd. P. Ariste, HMH, lk. 171–172.

meĺDri 'vöörmünder' (sks Kirchenvormund), huřleť 'logeleja, päevavaras, vurle' (vn фурлей);

Tah hõnaǩkęZę /lihà/, hûGoťtuṡ 'vöökoht', /unę̀/ hõDęťtę /pâl/ 'magamise pealt', /ojà vɐiD jõšta/ hõlàn 'oja võib joosta vooluga, s.t. kiiresti' (vrd. sm vuolas), ûĺmeĺDri, (kuid: vuňDameńt);

Koik õĺmaṡ 'kumer raud, millega puunõu seest ära silutakse', õnaǩkęńi (aga: vuňDàmeńt, vǖlmölDri, vǖkkeńi),

Ülalmärgitud sõnadest on osa lähtekeeles vokaaliga algavaid balti laene (näit. hõnaǩkęnę) või algselt v-ta omi sõnu (hõlaṡ, sm vuo-), kus v-d peetakse labiaalvokaali mõjul tekkinud häälikuks[1]. Neis sõnades tuntakse sõna algul esinevat h-d ainult Hargla idaosas (Mõn, Tah). Hargla läänеosas (Koik), osalt ka Karulas, Sangastes ja leivu murdes algab sõna õnaǩkęne ~ õnaǩkęńi vokaaliga, samal ajal kui sõnas vǖG väljaspool Hargla piire kõikjal esineb v-.

Teiseks tuleb mainida lähtekeeles v- või f-ilisi laensõnu. Viimaseid häälikuid asendab võru murde kaguosas h-, mujal eestis v-. Vene laenudes võib nimelt peegelduda Pihkva läänemurrakutes

---

[1] Vrd. L. Hakulinen , SKRK I, lk. 45.

toimunud häälikumuutus f- > χ- , näit. sõnas huŭrleť[1], kuid Harglas esineb h- pro v- (resp. f-) ka saksa laensõnade algul, näit. hû́lmeìDri , huñDameńt. Harglast lääne pool vastavaid h-lisi sõnakujusid enam ei esine.

Kolmanda rühma moodustavad hargla sõnad, milles labiaalvokaali ees asetseva v- kadu on tuntud läänepoolsetes eesti murrakutes, näit. û ~ hû pro vû , ōlmaš ~ hûlma? pro vûlma?. Viimati mainitud nähtusele moodustab Hargla kõige idapoolsema piiriala.

On ilmne, et h-varasema v- kohal on hilistekkinud, sekundaarne häälik. Raskem on kindlaks määrata v- kao konkreetseid põhjusi, seda enam, et Harglasse ulatub nii Kagu-Eesti h- pro v- kui ka lääne pool seaduspäraselt toimunud v- kadu labiaalvokaali ees. Kolmandaks võivad h-lised, varem vokaaliga alanud sõnad (näit. hõnaǩkęnę) peegeldada arhailisemat olukorda kui tänapäeva soome ja üldiselt ka eesti keel, kus praegu esineb hilistekkinud v-. Viimast oletust näivad toetavat Lõuna-Eesti kagunurgas veel praegugi h-listena säilinud algsed h-sõnad haBiZęmma ja halù, mis mujal eesti keeles algavad harilikult v-ga. Viimasel ajal püüab

---

[1] Vrd. M.Must , Vene-eesti suhete kajastumine lõuna-eesti murrete sõnavaras. Kandidaadidissertatsioon, Tallinn 1954, lk. 77 (käsikiri ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis).

v-line esinemus h-d juba kõikjal tagaplaanile suruda, nii et ainult väga vanadelt keelejuhtidelt võib veel kuulda näit. hõnaǩkęnę, hû.

5) h-(resp. h- kadu) pro s-.

200. Üksikutes hargla sõnades asendab h- põhja-eesti või soome keeles harilikku sõnaalgulist s-i, näit.:

Mõn hitskmęiD 'külvimärke' (sm sitkain); hęr-Gaťsiⅿmi /manh/ 'kabja juures oleva hobuse jala liikme lähedal', hęràsiĭmiGa /hoppęn / (vrd. sõrg, sm sorkka); iĭlę[1] (vrd. sile, sm sileä), hüDŻi (vrd. süsi, sm sysi);

Tah iDŻànD 'külvirinda', hęřGaťsiⅿmi[?] 'sõrgatsi kohad' hüDZe[?];

Koik iDŻà, üDZe[?].

Viimati esitatud sõnade grupist võib arvata, et teatud sõnaalguliste häälikute muutumine h-ks on ühtedes murretes (näit. lõuna-eestis) läbi läinud järjekindlamalt kui teistes. Näit. sõnas süsi (vrd. mrdE sed', säd'[2]) on põhja-eestis säilinud s-, mis võru ja tartu murdes on reeglipäraselt muutunud h-ks, viimane omakorda tartu murde osas hiljem kadunud.

---

[1] ENSV TA KKI murdesõnavara üldkartoteegi andmeil esineb hile (~ ile) ainult võru murde lõuna-osas (Sõ, Vas, Lut, Rõu, Har).

[2] Vrd. H. Paasonen, FUSL, lk. 53.

Võib siis konstateerida, et Harglas h-ga algavatele tüvedele leiame sageli väga täpsed vasted soome keeles, kus h- säilib (näit. horĭGùveĭlę — sm horkko, häĭjèrmä — sm heidermat jt.). Siiski moodustab Hargla eesti lõunamurrakute hulgas ülemineku ala h- kaole, nagu määrab juba tema asend. Säilinud rõuge, tüüpilise võru murraku naabruses Mõnistes, on h- täiesti kadunud Hargla lääneserval Koikkülas. Viimasest lääne- ja põhjapoolsemas Lõuna-Eestis ei esine sõnaalgulist h-d. Mainitud endiste valdade vahel asuvas Taheval osutub sõnaalguline h kvaliteedilt märksa nõrgemaks kui Mõnistes, samuti on seal h-ga algavate sõnade arv väiksem, taotlevat analoogiat kohati rohkem. Kõige selle juures säilivad aga vähemalt Mõnistes võru murde sügavale kagunurgale omased erijooned (näit. h- pro v- varem labiaalvokaaliga alanud sõnades: hõlaś, hõnaĭkkęnę jne.; h- pro s- sõnad hüDźi, hęrĭGaĭtsim jne.).

h sõna sees

A. h 1. ja 2. silbi piiril

a) Silbi algul

a) Lühikese vokaali järel

1) h =

201. Teist silpi alustav lühikesele vokaalile järgnev h püsib eesti keeles samuti nagu teisteski läänemeresoome keeltes. Näiteid hargla murrakust:

Mõn /tā taht häšte/ kihàBerälist 'kehapäralist, s.o. kitsast' (sm kehä), /oĪ paṅDanu/ lēvä-Goheťtust 'oli pannud leivajuuretist' (sm kohota), /sis sát / vihaťsęs (sm viha), lähèliťsiGa 'naabritega', lühü? (sm lyhyt), mihine 'mesilane' (sm mehiläinen), pahèBõ-lí /küňneṭ/ 'pahupidi, s.o. ümber küntud' (sm paha), pihàline aiD 'õueaed, mis on tehtud poolviltu asetatud teivastest' (sm piha), uhuǩkęnę 'õhukene' (sm ohut), uhèrDi /rûDZ/ 'oherdi vars' (sm uhari), /vanà/ vahaṡ 'kollakas hobune' (sm vaha), vähäBeŕi 'vähevõitu' (sm vähä), juhàn, tahèva, /męts/ nahiŹi 'sahises';

Tah ihù (sm iho), kuhùveĭlę 'kohevil' (sm olla koholla), /paḳspím/ kohuťteDęṡ, kohi /läṭ/ 'kuhu läheb', lihàvę /niZa?/, nuhù 'nohu' pahàŹi /ärä/ 'sai pahaseks'. /taĬ́viste/ pühiṡ 'jõuludeks' (sm pyhä), vahà /kęřva?/ 'kärjed', mehìleZe /oṁma / vihàDZę? (sm viha), /tûl om jānu/ vähämBeĭle, vähi 'vähk';

Koik ihù /valuťteṡ/, kihùleni (sm kiho), kihà 'kõht', /ajà sulę/ kohùvalę /üleṡ/, köhäťteme, peḱliha (sm liha), /ku päiv / lühemṕpeṡ /jäi/ , lähiḱkeZel, mehiťsīD 'mesilasi', /siṡ/ nuhuť /miňnù/ 'nuusutas' (sm

nuhailla), /iĭmà/ rahàlDe, tuhàre? 'tuharad', vihaste 'vihaselt' /tā kaZuṡ / kahàrelt, rihà /varŹ/.

2) h gemineerumine

202. Juhul kui sõna kolmandast silbist kadus mingi häälik, on lõuna-eestis 1. ja 2. silbi piiril kahe lühikese vokaali vahel asetsevad konsonandid gemineerunud[1]. See seaduspärasus kehtib lõuna-eesti murdes üldiselt ka h-hääliku suhtes. Erandina teistest konsonantidest on h hargla murrakus gemineerunud ainult ühel juhul, nimelt 3-silbilistes sõnades, mille esimene silp on lühike, ja kolmas, lõpukaole allunud silp oli varem lahtine, näit. kaĥhàr , kaĥhin , koĥhin, naĥhin (Mõn, Tah), nuĥhin (Koik).

Kirjeldatud tüüpi sõnades piirdub h geminatsioon võru, osalt ka tartu lõunamurrakutega (Se, Vas, Plv, Rõu , Har, osalt ka Krl ja San)[2].

Umbes samale alale omane h geminatsioon partitiivis (Lut, Se, Vas, Plv, Räp, osalt ka Rõu) ja eda-adjektiivides (Plv) ei ulatu aga Harglasse, näit.

Mõn /ma^{t} tahà/ lihà, /ajà lîGu/ lihù , /häĭlüttäṡ uĭmmà/ ihù, /mûD/ rahà, /naiD/ rahù;

Tah /paĭlù/rahà, /hauttet uĭmmà/ ihù, kihà, /ant-

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 28.

ti/ lihà, vahà, /kuiv/ tahi lihà, /karttuli õmma/ tahi[?];

Koik /laina/ rahà, vihà /täüZ/, pühi[?] 'pühad', /â/ jahi 'hea jahe', /ilma õmma/ jahi[?].

Illatiivi väljendatakse h-sõnades analüütiliselt, näit. lihà sisse, ihù sisse.

3) h > ∅

203. Eespool mainitud üldise püsiesinemuse kõrval võib samas vokaalidevahelises asendis üksiksõnuti kuulda h kadu. h kao tõttu tekkinud diftong sarnaneb seejuures teiste hargla hilisdiftongidega (vrd. näit. kàe < * käδen): esikomponent on pikem kui järelkomponent, viimane omakorda veidi kõrgenenud, näit. Mõn vàéšt 'vahest, vist küll', kòéš (< kohe-) 'kuhu'; Tah vàélik 'kanga lõimevahe, kangalahk', vàéšt; Koik vàéšt.

Esimesele lühikesele silbile järgneva h kadu on toimunud sporaadiliselt mitmel pool eesti keeles, kaasa arvatud lõuna-eesti (näit. Se, Kan, Urv, Vas)[1]. Näib, et vähemalt sõnades kòéš ja vàéšt on h kao põhjustanud lauserõhutu positsioon[2]. Sõna vàelik on seesugusena tuntud võru (Se, Plv, Rõu, Urv), osalt ka tartu (Ote) murdes.

---

1 Vrd. V. Tauli, PTE, lk. 55–56; A. Saareste, EM II, k. 53.

2 Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 130.

b) Pika vokaali järel

204. Algupärasele pikale vokaalile järgnevas silbialgulises positsioonis on h püsinud soome ja karjala-aunuse keeles; vepsa, vadja ja eesti keeles säilib h, kuid vokaal h ees on lühenenud[1].

Erinevalt muust eesti keelest leidub harglas kui võru lõunamurrakute esindajas terve rida sõnu, kus pikk vokaal h ees püsib, näit.:

Mõn /leiBä/ lühhe /laškma/, /ku mī/ tühhe läžsi, /oĺli vaštse hamBa panttu/ sühve, rühi 'Küna' (sm ruuhi): rühve /manu?/, /pešti/ rīhheGa (sm riihi): rehèliZe?;

Tah /tulè / sühve, rühi, tühhü , rīhhe /pap̄ /;

Koik rīhi (: rihèDarè), /tsià/ rühi /mûDä/, tühve , puhù /üleš/.

Pikka vokaali, näit. vormis tühhe (~tühve), on peale Hargla märgitud veel mujalt võru murde alalt (Se, Räp, Vas, Plv ja Rõu).

205. Eesti harilik esinemus (h ees lühike vokaal) tuleb ilmsiks järgmistes sõnades:

Mõn mahà (< *māhgn) /aĭja?/, suhè 'sohu', mihi (sm miehiä);

Tah pähä, tahà 'sinna', /naĭZiliĭtsi/ mihi;

Koik /miñijaGu/ peřrèmihi, mahà, pähä.

---

[1] Vrd. E.N. Setälä ÄH, lk. 328–331.

Illatiivivormi suhe poolest sarnaneb Hargla oma naabermurrakutega (Krl, Urv, Rõu), mis omakorda liituvad tartu murde esinemusega, teiselt poolt aga Saaremaa murrakutega (Pha, Khk, Kär, Ans, Jäm). Pikk vokaal sõnas soohu säilib ainult võru idapoolseis murrakuis (Se, Vas, Räp, Plv, Kan)[1].

206. Selgub, et h-le eelneva pika vokaali säilimise või lühenemise määrab ära tema kvaliteet: pikad kõrged vokaalid püsivad (tühhe, lühhę), pikad keskkõrged või madalad vokaalid lühenevad (suhè, mahà).

c) Diftongi järel

207. Samuti nagu pika vokaali naabruses püsib h ka diftongi järel. Muutuv, sageli lühenemisele või metateesile alluv on aga h-le eelnev vokaalaines.

Esiteks püsib diftong sõna tugevas astmes, nõrgas on toimunud metatees: diftongi järelkomponent ja h on vahetanud kohad, näit.:

Mõn /tgije/ pūGìjauhvę 'tõi püülijahu' /tahettaś/ jauhva 'jahvatada': /siś/ jaŋvaṭ jaŋvęś 'jahvatatud jahudeks' (sm jauho, jauhaa), mäiḥ 'puumähk' (sm mäihä), laiḥ /liha / : laŋjà (sm laiha), /sis jätti/ vaihhe vahelę (sm vaihe);

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 112; V. Tauli, PTE, lk. 92.

Tah laih : laŋjèmB, mäih : mäŋjä , /pantti/jauh-
ve 'jahusid' : jahù, vaihhe pâl : /lgùGe/
vahile;

Koik mäih : mäŋjä, lahi /viĭlàGe /.

208. h püsib, temale eelnenud diftongi järelkomponent on kadunud sõna kõigis vormides, teatud sõnades on järjekindlalt läbi läinud metatees,näit.:

Mõn /is aŋna muĭlè/ rahù (sm rauha), eŋvi? 'jõhvid' : ihvine 'jõhvist' (sm jouhi), laŋvà /juttuGa/ 'lahke jutuga' (sm lauha);

Tah rahukkene 'neer', iŋV : eŋvi?;

Koik rahù, kaŋjù , vahi om vahil, vahitteme, kamàjahve /pãl/; /kuĭva/ jahu?.

209. Näeme, et mitmed eesti kirjakeeles astmevahelduseta sõnad osutuvad Harglas astmevahelduslikeks. Juhul kui sõna on tugevas astmes, on h ees püsinud kõrge vokaaliga (-i, -u) lõppev diftong (jauhma, laih). Nõrgas astmes seevastu tuleb ilmsiks metatees (jaŋves, laŋja). Astmevahelduseta sõnades on diftong kaotanud oma järelkomponendi (rahù) või samuti allunud metateesile (kaŋjù), Mõnel juhul on metateesi teel kujunenud häälikuühendis hv omakorda tekkinud vältevaheldus (iŋv : eŋvi).

Tuleb märkida, et murraku lääneserval Koikküla on esinemus tasandunud 2. grupi kasuks (vrd. jahve (pãl), kaŋjù) — haarab ju h-le eelneva diftongi püsi kaasa ainult võru murde (näit. sõnas

laih Lut, Se, Vas, Räp, Plv, Rõu, Har, Urv, Krl; sõnas vaihhe Se, Plv, Kan, Rõu, Har). Mujal eesti keeles osutub tavaliseks metatees (kahju, jõhv) või diftongi järelkomponendi kadu (rahu). h-le eelneva diftongi järelkomponendi püsi on järjekindel läänemeresoome keelte põhirühmas (soome, karjala-aunuse ja vepsa)[1].

L. Kettunen arvab, et h on esinenud ka ühesilbilistest pika vokaaliga lõppevatest tüvedest moodustatud je-listes imperfektivormides, mida peale lõuna-eesti tuntakse ka Kodaveres[2] (vrd. Har /timä/ leije 'lõi', jäije, veije 'viis', poije 'poos' jt.; Kod jeije, seije jt.) Nagu eespool nägime, on h esimese silbi pika vokaali ja diftongi järel Lõuna-Eesti kagunurgas alati säilinud, olgu siis varasemas asendis või allunud metateesile, sellepärast tundub oletatud hen-lõpp artud positsioonis kahtlasena[3].

d) Liikvida järel

210. Liikvidale järgnev h, mis põhja-eesti murdes on jäljetult kadunud[4], on hargla murrakus esin-

---

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 331–334.

2 Vrd. L. Kettunen, Lautgeschichtliche darstellung über den vokalismus des kodaferschen dialekts, SUST XXXIV, Helsinki 1913, lk. 183.

3 Vrd. E.N. Setälä Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den finnisch-ugrischen Sprachen, Helsinki 1887, lk. 92, kus vastavat tüüpi verbides oletatakse je- list imperfekti tunnust.

4 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 100.

datud kas varasemal kujul (rh), allunud metateesile (hl, hr) või kadunud. Üksikutes sõnades on liikvida ja h ühendit välditud švaavokaali abil (l(a)h).

211. rh.

Varasem rh püsib sõna tugevas astmes, nõrgas toimub metatees, näit.:

Mõn tarhhaid (sm tarha); karh : kaĥrù (sm karhu) varh 'võru' (vrd.? sm verhota); nürh : nöĥrü? (sm nyrhi); parh 'kult' : paĥrù; karĥri? 'odrateradel surumise teel sõklaid eemaldada' (sm karhoa); kgrĥ 'kaela pealmine pool hobusel' : kgĥri (vrd.?sm kerho);

Tah /kešvùjahu ... oĭmma/ karhrę? 'odrajahud on karedad' /tŭ oĺ/ kaĥrę (sm karhea); karh : kaĥrù, tarhhaid, parhhu (sg. part.): paĥrù(sg. gen.).

Ülalmainitud seadus ei kehti Koikküla kohta: siin on harilikult kõikjal toimunud metatees, hoolimata sõna tugevast või nõrgast astmest, näit.:

Koik kahrę?, tahR,aiD, paĥrù (sg. nom.), kaĥrù, nöĥri, käĥri, kaĥruBeřZe? 'unkaauk'.

212. lh.

1) Algne lh-ühend on hargla murrakus säilinud hl kujul, s.t. on toimunud metatees, näit. Mõn vgĥlaš 'paigalpüsimatu, vallatu (lapse , looma kohta)' (sm. velho); Tah vgĥlaš /pŭle/ vgĥlamist, /vanà/ vgĥlù 'vallatleb järelejätmata'; Koik /mišsà/ vgĥlù /vaĬlaĭtę̀t /.

2) Eelmisega paralleelselt võib mõnes hargla sõnas märgata sekundaarset lh-ühendit, näit. Mõn (laZi) malha (sm mahla); Tah malh.

Koikkülas seevastu esineb antud sõna ootuspärasel kujul (mahL), nagu seda tuntakse kogu eesti keeles.

3) Kolmandaks on murraku idaosas lh-ühendi vahele tekkinud mõnel juhul švaavokaal, näit. Mõn sulahne (< * sulhainen) 'sulane'.

4) Murraku kesk- ja lääneosas on h l-i naabruses üksiksõnuti jäljetult kadunud, näit. solane (Tah) ~ sulane (Koik).

213. Eesti keelealal tunnevad liikvida ja h ühendit ainult võru ja lõuna-tartu murrakud. Ühendis eneses on aga kõikjal toimunud metatees, nii et hargla vehlu pro velhu osutub täiesti ootuspäraseks.

Naabermurrakute hulgast eraldub Hargla oma varasemal kujul säilinud rh-ga (tarhhaiD, karh jt.). rh osutub kahtlemata arhailiseks häälikukombinatsiooniks lõuna-eesti murdes. Liikvida kõrval säilinud h on lõuna-eesti ja soome-karjala-aunuse-vepsa ühisjoon[1].

e) Nasaali järel

1) h > ø

214. Nasaali järel asetsenud algne h on hargla murrakus kadunud nagu üldiselt eesti keeles, näit.:

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 334–336.

Mõn hanĭkkęZę? (sm hanhi), tanùma? 'aiaga piiratud karjatee' (sm tanhua), inèmine (< inhiminen), vaṅnuṣ 'vanadus' (sm vanha), tenäDä? (sm tenhota);

Tah inèmine, /îBa / vana 'väga vana', /sûr/ tenù;

Koik taṅnùm, ineťtu (sm inha), inèmini, tenù, vanà.

Setus ja keelesaartel seevastu, kus h säilib, on tekkinud metatees, näit. teḥnämmä (Se) ~ teḥnämä (Lut) ~ teḥnama (Lei).

2) h =

215. Hargla ida- ja keskosas on h püsinud ühesilbiliste sõnade inessiivivormides hn-i või nh (< *zna) kujul, näit.:

Mõn konḥ 'kus', tanḥ 'seal', manḥ[1] 'juures', sīḥN, īḥN, tūḥN, pūḥN, sūḥN, neuḥN;

Tah konḥkinaDę 'kusagil', tanḥ, manḥ, sīḥN, īḥN, sūḥN, tūḥN.

Arvatavasti eelmiste eeskujul on samal alal tekkinud vormid külḥ 'küll' ja aḥ 'all'.

Esitatud vormides ei esine Hargla lääneosas Koikkülas kunagi h-d (vrd. Koik man, sînZā· 'siinsamas', în jt.). Ka Mõnistes ja Taheval on osa ühesilbilisi sõnu inessiivis liitunud h-ta esinemusega

---

1 Vormi tekkimise kohta vt. H. Ojansuu, Virolaisia sananselityksiä, Vir. 1909, lk. 132; J. Mägiste, Läänemere-sm. ja volga-sm. keelte vordluste alalt, EK 1939, lk. 60–69.

(näit. Mõn kûn, Tah pân, sôn).

Selgub, et h-alal on inessiivi lõpp hn esialgsel kujul püsinud ühesilbilistes pikkade kõrgete vokaalidega lõppevates tüvedes (sīhN, pūhN, tūhN). h on säilinud ka ühesilbilistes adverbiaalsetes inessiivides, juhul kui tüve lõpul oli madal vokaal. Viimasel korral on aga inessiivi morfeemis tekkinud metatees (nh pro hn : konh, tanh). Olgu mainitud, et laial n-inessiivi alal Lõuna-Eestis (kogu võru, lõuna-tartu ja lõuna-mulgi murre) tunnevad h-d või hn-i näit. kon-sõnas ainult võru lõunamurrakud (Se, Vas, Plv ja Rõu). Harglas ainsana on samas inessiivi lõpus toimunud metatees. Umbes samasugune on pilt sîn-sõna puhul: sīh esineb lutsi ja setu murrakus, sīhN leivu ja hargla murrakus.

Kuigi h n-i naabruses on püsinud rudimentaarselt, siiski ühendab see häälikuline erijoon Harglat teiste võru murde kagurühma kuuluvate murrakutega, viimaseid omakorda aga soome, karjala-aunuse ja vepsa keelega.

b) Silbi lõpus

216. Silbilõpuline h on säilinud kõigis läänemeresoome keeltes, välja arvatud liivi keel. Üksikuid erinevusi silbilõpulise h esinemuses võib märgata ka mõningais eesti murretes.

a) Helilise hääliku ees

217. Helilisele häälikule eelnenud h püsib Harglas samuti nagu kõigis eesti murretes. Olles häälikuühendi esikomponent, allub h eesti keeles harilikule vältevaheldusele, näit:

Mõn ahùBerä 'ahjupõhi' : /kaʦ/ aȟju, koȟjà /pāl/: kuȟjala /haĭnàmâD / 'kuhjaosa', pȩȟjà /pûlʦ/, peȟlà /lēnù/ (sm pihlaja), /mâ om/ kaȟmunu? 'külmaga kõvaks tõmbunud', /kàė oĭli / koȟmȩʦtunu? (sm kohmettua), /timà sai/ lȩȟmilDe /pîmä aȟDma, mitte/ ȩȟvilDȩ : /tā eij olȩ läȟnù/ liȟmä 'ei ole ema tõugu', peȟmüʦtä? 'rasvaga pehmeks teha, määrida': piȟme /peȓrä / 'pehmevõitu', poȟma /ala?/ 'põõsa alla', räȟmiĭkäs /poiʂ/ 'kõva, tugev', uȟmrȩBaĭ, lȩȟnà /koʦtalȩ/ 'tareahju kohale', tā aȟniʦsaʂ : aȟneDȩ 'ahnelt', eȟnàDu 'kitsi', kȩȟN /mâ/ 'halb, vähe vilja kandev', kȩȟnastȩ /kiȟȟni?/ 'lõdvalt, halvasti', /vanà / toȟniʦs 'töötas aeglaselt', ähN 'rähn' : /om / äȟnäl /teʦ/, /halv / kȩȟviDa? 'sügada, kratsida', muĭDèraȟvaʂ 'teistre rahvas' : /utra/ raȟva, /taȟmȩ/ tȩȟv 'tammetõru': tȩȟva?, vaȟvà /kaʂ/, /ma/ äȟvärDi /poiʂʂi/;

Tah kuȟi, koȟjàGȩ /täûZ / : kuȟja (sg.part.), oȟja?: uȟjuGȩ , pȩȟi : pȩȟja /läʦs/, töȟjä:

tühjä (sg. part.), peñlak, köñmä (sg.gen.), lihM : leñmä , lgñmùZę?, peñmeǩkene : /kĺs/ pihmeš, rihM : reñmàGę?, vihmanę : /sūrė / veñmàGę, vihmreĭDe /vahilę/, /tā ei / ihna?, kgñnà /tsiGà/ , kahV : /pūneǩteš / kañvàGę /väihjü/ 'püütakse kahvaga vähke', tęñvaǩkęZę?;

Koik ahùsû /în / : /pañD / ahju, töñjä 'tühi', kühM kuñmä, /vîDi / lehmi, puhM 'põõsas' : puñmà, rihM : riñmà, ihnę , kgñnastę /küǩtet/ 'vähe köetud', rañvaš /elàZe?/.

b) Helitu hääliku ees

1) hk =

218. Ühendis k-ga püsib silbilõpuline h kõigis eesti murrakutes. Näiteid Harglast:

Mõn nahkanę 'nahast' : nahàBešjä 'lambanahkade parkija', lahksamma 'lööma' : lahasta?, lihkę 'helde', tuhkri 'tuhkur', /kapstęìD / tuhkamma 'mune munema kapsaste peale', veDirahke? 'rangiroomad', męhk' 'lei vaanum' : męhèrĭBak 'kaapekakk', rębkę 'poolhapu, pooltoores', pębk, mühk' 'peerukimp', pähkne? 'pähklid' : pähèn, pühksämmä 'pühkima', tihkę 'kuri' ohkamma;

Tah ahk /rät/ 'suurrätt' : aha? 'hallid', puhkmę 'puhuma', muhk, /kęó/ tuhk' 'kasetoht' : tuhè,

/läťsi / tuhku 'läksid katsikule': tuhu-nānę 'lapsevoodis olev naine', mähki? 'mähkida', nühksäme, 'pilkama, solvama', ei tihkę? , rębkkarask ~ rõhàGarask 'hapendamata taignast tehtud karask', lahkiminnej /pû/ 'lõhkiminev puu';

Koik nahk : nahà, lahkme 'lõhkuma', tuhk, vihk: vihu?, pühkme, /üDŽì / ębkas.

2) ht

219. (*št >) ht =

Varasemast št-st läänemeresoome aluskeele hilisemal perioodil arenenud ht on püsinud kõigis läänemeresoome keeltes, välja arvatud liivi keel. Ka eesti kirjakeele ja murrete üldine esinemus on ht-line, seda enam, et Kodavere eriarengut ht > st peetakse suhteliselt hiliseks nähtuseks[1]. Näiteid Harglast:

Mõn /teťťi/ puhtas : puhas, /tā / taht vihta: /saňnàn / vihuťtęs, ahtakkęnę 'kitsas', tahta-Bú 'kibuvits', ruht aiD ~ ruhùline aiD 'roovikutest aed', ei tohtiw 'ei tohtivat', liht 'leht', täňtsäs 'tähtis', pihtkaZuk 'poolpikk kasukas';

Tah kaňrù uhta? 'karuohakad' : uhas, kuhtsę? 'kubemed', /męZù/ uhta? : /ma/ uhà, kohi-Daht 'kuhu tahes', vahtre?, kahtlaťsęs /jānù? /, vahti? 'vahtida', /paňD/ pihta

[1] Vrd.L.Kettunen, LUKD, lk.77

'pani põue' : pihan, täht, vihtme, /ilma/ tahtmelDe;

Koik luht 'pikk hein', /tiä/ juht 'juhib' : /ma/ juhi, /teñnü / puhtas, 'teinud puhtaks', uhtma, vahtme 'vahtima' : /timä/ vahis, ahtre /leñmä?/ , /saija/ taht a 'taigna': tahas , /jala/ leht 'labajalg, /ma_s/ tahtunu? 'oleksin tahtnud', vihtunu /käśsiGe/ 'vehkinud kätega'.

220. *kt (? > ht) > tt

Põhja-eesti murdes ja teistes läänemeresoome keeltes on varasem kt edasi arenenud ht-ks (näit. vaht, ahtma). Lõuna-eesti murdes, mida esindab hargla murrak, tuntakse vastavaid sõnu tt-lisel kujul, näit.:

Mõn attus 'ahe' , vattutten 'vahutades',kettü 'kõhu', üttine 'üksmeelne', /õm?/ nähtud', tetti 'tehti', lätteiDe /päl/ 'allikate peal', kottal 'kohal', uttet /meZi/ 'sulatatud mesi';

Tah attet /vili/, /põlè / kettüGe 'pooltühja kõhuga', /nimä / lätteve? 'nad lähevad', /ei sä / tettä? , nättä? , üttèn, /üle / kattè 'kahe peale', kattèZe 'kaheksa';

Koik atma, vattüGe /kõl / 'vahuga koos', /korGe / kottus, lät kettust /läBi/ 'kõht on lahti' , üttèle /mihèle/, /tü_om/ tettüt, üttèZe, kat'sikku /atse?/ 'kaksikud', kats-

raťtaṣ 'käru'.

Näib, et *kt > tt on võrdlemisi vana lõuna-eesti eriareng, mis siiski pidi toimuma pärast muutust *ti > si. Lahtiseks peab aga jääma küsimus, kas *kt assimileerus tt-ks otse[1] või mingi ht-lise vaheastme kaudu[2], seda enam et viimasel ajal on läänemeresoome aluskeele sõnakujude rekonstrueerimisel lähtutud ka ht-st[3]. ht-lise vaheastme poolt näib kõnelevat lõuna-eesti sõna utma 'maad kurnama; sulatama; pesupesemise ajal rõivaid kuuma lehelisega üle valama või lehelise sees leotama; peksma; ahnelt sööma', mille kõrval üldiselt tuntakse uhtma tähenduses 'loputama; pesema; vanutama; midagi nobedasti tegema; peksma'.

B. h järgsilpides

221. Järgsilpide h tänapäevane esinemus hargla murrakus on kirju. Olenevalt silbist ja naaberhäälikutest võib h mainitud positsioonis püsida, olla assimileerunud või kadunud, lisaks asendada ka varasemat *δ-spiranti.

1) h =

222. Illatiivi lõpus kaasrõhulise silbi järel püsib h hargla murraku idaosa Mõniste kõige va-

---

1 Vrd. L.Kettunen, EKÄH, lk. 30, ka joonealune märkus sealsamas, lk. 30–31; P.Ariste ENSV TAT 2, 1955, lk. 317; A.Saareste, Kaunis emakeel, Lund 1952, lk. 99.
2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 205.
3 Vrd. L.Posti, GLL, lk. 166.

nema põlve murdekõnelejate keeles, näit.:

Mõn paĭjustuhe 'pajustikku', ministehe, tarttuhe, meiZahe, /mineᵖ/ peŕGuhe, /hīDetti/ kelksehe 'visati kõlgusesse', /kûlí/ laťsevūttehe, /timä taht hiřmùDu/ ařmeťtuhe /sūwä?/, /tū saije/ eňneťtuhe /surma/, /aZi lät / pařemBahe, /pane/ kaZùmahe, /sis laštàZe / tulemahe.

Mainitud esinemuse kõrval kasutatakse tänapäeva Mõnistes siiski valdavalt enam De-morfeemi. Ainult De-illatiivi tuntakse antud tüüpi sõnades Taheval. Koikkülas seevastu esineb paralleelselt De-ga arvatavasti käänete segunemisest tekkinud allatiivne -le. Näiteid:

Mõn uBineDe 'kartulisse', /aije/ kaŭwèDe, /lät's / moskvaDe, /paňDat / keĺDriDe 'teid pannakse keldrisse', /kāvaš/ kuhtuDe, /kû paist/ ilùZaDe /is tohe ma/ siĭmättüDe /jättä?/ 'ma ei tohtinud /lehmi/ silmist lasta', /sõvä / maGùZaDe /ma näije / seĭGeDe, /kaZus/ joutsaDe , /oĭli läňnü/ minèmäDe (~ minèmä), /rükki/ paňDmaDe (~ paňDma), /jānü / kàémaDe (~ kàéma);

Tah kaŭwèmBeDe , kařjàlaDe 'Karjalasse', taĭGuDe 'talgule', korsnaDe , ilùZaDe , maGùZeDe , aňDZakkuDe /reivein/ 'imelikult rõivastatud', kômBeDe 'koomale', eGvèmBeDe

'otsemini', venùmäDe (~ venùmä) 'venima';

Koik reDèliDe, anùmaDe , kûDZleDe 'koonlasse', uhmreDe 'uhmrisse', taškuDe, jäleťtüDe 'jäledasti', kerèmBeDe 'Kergemini', eiGeDe 'õigesti' kuĭjùmeDe 'kuivama'; paralleelselt eelmisega: tsiBèriĭle (~ tsiBèrile) 'Siberisse', /paṅDunu tütre/ jaluťsiĭle, /veije/ meiZale, /aňna .. pruňts / ämBrele, kükkiĭkkuĭle , jäleťtüle /rûkkünü/, /läť/ ruťtèmBale /läBi/, /tiä jäi/ raZèle /aiGes/, alèle /ikkunu?/ 'haledasti nutnud'.

Nimetatud illatiivitüüpidest on kahtlemata kõige vanem he-line illatiiv, mis esineb ainult lõuna-eesti kagumurrakuis (Võn edelas, Kan, Plv, Räp, osalt Urv, Rõu, Vas, Se, Kra ja Har idas)[1]. Illatiivis püsinud h osas sarnanevad mainitud eesti murrakud läänemeresoome keelte põhjarühmaga (soome, karjala-aunuse ja vepsa), kuna lõunarühm (liivi, vadja, eesti) seevastu ei tunne h-d järgsilpides. Arvatavasti on h-säilimisele tunduvalt kaasa aidanud kaasrõhk[2].

De-illatiiv on omane lõuna-eesti keskmurrakuile[3]. Senini lõplikult veel lahendamata on De-

---

1 Vrd.A.Saareste, Ainsuse illatiiv kolmesilbilistel tüvedel, EK 1940, lk. 219; F.Pettai, De-illatiivi algupära seletuseks, EK 1927, lk. 184.

2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 343.

3 Vrd. A.Saareste, EK 1940, lk.219; F.Pettai, EK 1927, lk. 184.

illatiivi kujunemise probleem, kuid arvatavasti osutub -De lõuna-eesti erielu ajal tekkinud morfeemiks[1].

Kolmandat, allatiivikujulist illatiivi tuntakse Ida-Võnnus, Helmes, Urvastes ja Lutsis[2], samuti Hargla lääneosas, kus le- ja De-morfeem esinevad paralleelselt samades sõnatüüpides. Ilmselt on siin tegemist sise- ja väliskohakäänete segunemisega.

223. ht (< *št) -sufiksiga momentaansetest verbitüvedest lähtunud us-lõpulistes substantiivides säilib h võru lõunamurret esindavas Hargla idaosas, lääneosas viitab varasemale h-le silbipiir, näit.:

Mõn rõGàhüs 'röögatus', puřGàhus 'purse', jorà-huš 'jorutus', plaǩsàhuš 'plaksatus', präǩ-vähüš 'prahvatus', prõŽàhus 'norse', ploŋǩ-sàhuš 'sulpsatus';

Tah paŭGàhuš ~ paŭGà,us 'paugatus', müDZä,üš 'mütsatus', mürä,üš 'mürtsutus', tsirà,uš 'marjakobar', kgBà,uš 'kõpsatus', tirà,uš 'tirin';

Koik plaǩva,uš 'plahvatus', loǩsà,uš ja laǩsa-uš 'lobin ja labin (kui astuda sula lund mööda)'.

---

1 Vrd. F. Pettai, EK 1927, lk. 184–192.
2 Vrd. A. Saareste, EK 1940, lk. 219.

Silbi sulgenud us-sufiksi ees tuleb mainitud h-d (< *hδ) pidada ht-sufiksi nõrgaks astmeks (vrd. plaŋvahtumma : plaŋvàhus nagu piht : pihà), sest rõhutule silbile järgnevas positsioonis alluvad astmevaheldusele ka hargla geminaatklusiilid ja afrikaadid /kaʦ/ uńiǩkut: uniGu /manh/, kiruttamma : /ma/ kirùDa , tappiʦeț 'ahjuroopi': tappiDZę. Nagu allpool näeme, on tänapäeva Hargias ht-sufiks verbides assimileerunud tt-ks, kuid samast tüvest tuletunud us-noomenites ilmnev h tõendab, et ht-liseid verbid olid varem tuntud kaugemal läänes kui tänapäeval. Teiseks viitab vaheldus ht :*hδ nõrgarõhulise silbi järel otsesele sarnasusele soome vastavate verbidega (vrd. sm tuulahtaa : tuulahdus).

224. Kolmandaks on h püsinud Hargla kahesilbiliste, nimetavas käändes h- või s-lõpuliste sõnade tugevaastmelistes käändevormides, juhul kui neil esimene silp oli lühike ja teise silbi piiril kas m-, l- või r-häälik. Teises silbis toimunud sisekao tõttu on aga algselt kolmanda silbi algul esinenud h sattunud esimese silbi piirile liikvida või nasaali naabrusse, näit.:

Mõn perhrele (< * perehellen), /iĭmà/ murhrelDa, purhra (sg. gen.) 'raudputkega peitli' (puraș), /paràn Daș/ terhveș, /nā ommа/ parhra? 'parajad', pgrhg·Ĭla 'praegu', /hommù-

Gulì/ varhha ùìhlèn (< ülähen) 'üleval',
/tûD pantti/ ìmhmès (aga: hamme /rüp/);
Tah murhres 'mureks', /saije/ terhves,
/nā omma /parhra ?, varhra (~ varhha),
ülhhen.

Osalt juba Mõnistes ja Taheval, eriti üldiselt aga Koikkülas on mainitud konsonantühendid omakorda assimileerunud (rh > rr ~ r, lh > ll, mh > mm), näit. Mõn, Tah hamme (sg. gen) ,perremiZ; Koik perrèmìZ, /teije/ parras, /ommukkut/ varra, murre /siZèl/, /tiä paranes/ terves, ülen 'üleval'.

Usutavasti on sekundaarselt h-hääliku järele tekkinud liikvidal või nasaalil (parhra?) häälдust intensiivistav funktsioon. Samasugune lisakonsonant ilmneb veel esimesele silbile järgneva lh-, rh-ühendiga sõnade partitiivis (näit. Mõn parhre 'kulte', malhla 'mahla', surhru? Tah karhre? 'karedad' karhru 'karu'), samuti pika labiaalvokaaliga lõppevate ühesilbiliste sõnade illatiivis(näit. Mõn sühve jt.).

Mainitud tüüpi h säilimise juhtumid on eesti keeles väga haruldased: neid tunneb ainult võru murde kagunurk.

Nähtus, mida kohati on nimetatud h metateesiks[1], esineb laialdasemalt soome murdeis, eriti

---

[1] Vrd. E.N. Setälä , ÄH. lk. 337–338.

soome lõunamurdeis[1].

225. Väga harva on h püsinud mitmesilbiliste sõnade i n e s s i i v i m o r f e e m i s, näit. on allakirjutanu kuulnud Mõniste kõige vanematelt keelejuhtidelt vormi taǩkàn (hrl.) kõrval ka taǩkahN (näit. lihM tuĭ taǩkahN; tarė taǩkahN; ti taǩkahN tsiĭGuǩteGa uǒpe 'teie järel puistake ube /vakku /!).

Vastavate h-liste inessiivivormide osas, mida üldisemalt tuntakse võru murde kaguosas (eriti Se, Vas, Plv), osutub Hargla (Mõn) äärmiseks läänepoolseks piirialaks.

2) h assimilatsioon (ht > tt)

226. Läänemeresoome keelte põhjarühmas (soome, ingeri, karjala, vepsa) üldiselt säilinud, rõhutule silbile järgnev sufiks ht- (< *-št-) on eesti keeles kas muutunud st-ks (imestama) või assimileerunud tt-ks (valetama). Äärmises võru murde kagusopis (lutsi, setu ja selle naabermurrakud) võib ht- sufiks ka püsida[2]. Muutus ht > tt on kõige seaduspärasemalt toimunud just eesti lõunapoolsetes murrakutes[3], kaasa arvatud lõuna-eesti murdeala lääne- ja põhjapoolne osa. Teiselt poolt on

---

1 Vrd. H. Ojansuu, SLÄH, lk. 98–101; L. Kettunen, Ns. h : n metateesi suomen murteissa, Vir. 1928, lk. 115 – 128.

2 Vrd. H. Ojansuu, E.Kirj. 1910, lk. 406–410.

3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 1o2–1o3.

paralleelne areng ht > tt tuntud ka soome lõuna-murretes[1]. ht assimilatsiooni ala Lõuna-Eestis haarab kaasa ka Hargla, näit.:

Mõn imeṭṭeĭlema 'imestama', /eZi/ mureṭṭat 'muretsed', /om/ mäleṭṭüZeṣ /jänü?/ 'on jäänud mälestuseks', rõGäṭtämmä, liGuṭṭeĭlemist /ei taha?/ (sm liikahtaa), näraṭta? (sm naurahtaa), aijaṭtamma 'ai ütlema', /ärä/ uneṭṭunu? 'ära unustanud', /käZi/ raṗpaṭtu 'käsi rappus äkki', märäṭtät 'neelatad' (sm märehtiä), /oš/ krgksaṭtu 'oks praksus äkki' /ma/ kàétti 'ma vaatasin', /ma/ reBaṭti 'silmasin, nägin äkki', tsiĬGaṭtuṣ /mahà niGù/ tiksaṭtuṣ tilgub maha nagu tiksti (õunte kohta)', /harak kûlDu/ kaDZaṭtaw 'oli kuulda, et harakas kädistas', /tsiGà jo?/ rojaṭti 'ruigatas', /pernänę / oZat /umà kàé/ 'osatas oma käe';

Tah /ärä^{s} sa/ mureṭtu 'ära muretse', mäleṭteme, imeṭteĭlemę /laṭs/ läṗpäṭtüṣ 'lämbub', /piní/ haŭGaṭteṣ, /ei/ närveṭtü? 'ei närbu', /ma^{k}/ kàétte 'ma korraks vaatan', liḱkaṭteṣ /jaìGa/ 'lonkab', tuĭGuṭteṭ /rássę/ 'suigatad veidik^{e}se', /iDiḱkui nĭ/ võräṭtet 'nii nagu korraks veered';

Koik /sa/ imeṭtet 'imestad', /oĪ perä uš väìlä/ uneṭtunu? 'oli tagumine uks lahti ununud',

---

[1] Vrd. H. Ojansuu, SLÄH, lk. 1o8.

/oĪ / muręt̆tunu? 'oli muretsenud', kannat̆tę-męni 'kannatamine', /sîni/ kuppat̆tęmę, /är/ närveț̆tăs, /ma/ rõGät̆te, saĭZat̆tę /sîn/, lĭ-Gat̆tunu? 'liikunud, nihkunud'.

Võrdselt soome lõunamurretega on Lõuna-Eestis assimilatsioon läbi läinud ka sõnas vikat, näit. viĸkàDi (sg. gen. Mõn), /tęmBa/ viĸkat̆tit̀ (Tah), viĸkat̆tĭD (pl. part. Koik).

227. Partitiivis kõrvuti sattunud sõnalõpuline h ja käändelõppu alustav t on paralleelselt eelmistega assimileerunud tt-ks, näit. pereț (< *perehtä), muręț, teĕveț jne.

3) h > Ø

228. Hoolimata mõningaist eespool mainitud erandeist on järgsilpide h hargla murrakus nagu mujalgi eesti keeles tavaliselt siiski kadunud. h kadu on toimunud järgmistes rühmades:

229. Soomeugriline noomeneid tuletav s-sufiks, mis tuleb ilmsiks nii omade kui ka laenatud sõnade nimetavas käändes, vaheldub läänemeresoome keeltes vokaalidevahelises asendis h-ga[1]. Mainitud h (< *z) on tänapäevani püsinud ainult karjala ja vepsa keeles, kohati ka soome murdeis (Lõuna-Põh-

---

1 Vrd. T. Lehtisalo, PUAS, lk. 192–193; L. Hakulinen, SKRK I, lk. 118–119; B. Collinder, Kantasuomen s ~ h : kantalapin s ~ š toisen tavun vokaaliñ jäĭjessä, Vir. 1928, lk. 237–251.

jamaal)[1]. Ülejäänud läänemeresoome keeltes on s-noomenites esinenud h kadunud. Hargla murraku vastav esinemus harilikult ei erine üldeestilisest (üksikuid erandeid vt. lk. 280-281), näit.:

Mõn sûrmẹiD : sūrmaȧ 'tang', pẹ̀rZẹil, rûGma-Ga : rōGmaȧ 'roovik', tûralt : tōraȧ, kikkaZēne? : kiḱkaȧ, saiBa? : sāvaȧ 'teivas', mättä /pāl/ : mät̆täȧ, laṁBẹilẹ : laṁmaȧ, kârDa /ala?/ : kāraȧ 'räästas';

Tah kâppä : kāBäȧ 'hauaküngas', kaŋGa /nàrma?/, perävẹ̀lla /pāl/ : perävẹl̆laȧ, /ül'tti/ kotkaȧ 'nimetati kotkaks' : koDaȧ, vî̆rẹiD : vẹ̄raȧ, pal'la : pal'laȧ;

Koik turBa /vahilẹ/ : tuŕBaȧ 'mätas', pilppa?: piĺBaȧ, /nẹnà/ sẹ́rDma? : sẹ̄rDmaȧ, /aŋD / rẹŋGal 'saba rõngas' : rẹŋGaȧ, /lumẹ /ûrma?: ōrmaȧ 'pehme lumehang', varBa? : varBaȧ, rikka : rikkaȧ, /siȧ paŋD koirteiD / vệraȧ 'siis peab koer teid vööraks'.

230. a) Kahesilbiliste sõnade i l l a t i i v i s on h kadunud kogu eesti keeles, kusjuures 1. ja 2. silbi piiril lühikeste vokaalide vahel asetsev konsonant on gemineerunud ülipikaks[2]. Näiteid Harglast:

---

1 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 337–342.

2 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 99; V. Tauli, PTE, lk. 142–143.

Mõn /laǰsę läǰsi/ līvàhaùDa, /panę tulî/ saina, /vęǰ/ üšką, /ei tohe sa mu/ siĭmi /heňnest näüttä?/, /sis paňňi / pikkä päivä 'siis panin pikalt päikesepaistele', /kaǰtùZęst/ ųssę 'katusest välja', /jäǰtät / ellu, kerrä /kerit/, /jųskunu / siňnaZa.mma, /vęǰtti läǰ tahà/ tappa 'võti läheb luku sisse', /sa olęt/ ękva /imä/ nakku, /mī läǰsi/ pittu, /ma viksi paije/ takka ękkę 'viskasin paju-de taha jõkke', /ma vį̄ .../ päivlikku 'päike-sepaistele', /ma^{p} paňňi/ karmaňňi, /tų̄ käü vį̄l / kįikki 'see käib veel kõikjal', tsilk-ma, kuĭjùma 'kuivama' purema;

Tah /tulęvę / kęiva 'tulevad kase otsa /kuldno-kad/', /keiZri/ aiGu 'keisri ajal', /saije/ surma , /pantkę / kattę kęrDa 'pange kahe-korra', /viska/ tamme 'viska tamme otsa', /yêGe / vanna lautta, kįikki 'kõikjale', /läǰsi / kaňňistikku, munàBallu 'Mõnapalu-le', /kęrBęs / pâBerrä, ękkä kantti 'iga-pidi', /leije pâ ųssę / läppe 'lõin pea vastu ukse läve' pęlGmę , püGàme;

Koik /istkę / päivä, /pantti/ sękla, kęvistikku, ikkä paikka, /pantti/ patta, /tulkkę/ 'appi, /pâ valuǰtti/ kęvva, koĭlu /paňDas/ 'kolusse (veskil', otsma, veDèleme, venûme.

b) neljasilbiliste verbide ma-infinitiivis on

ilmselt illatiivi hen-morfeemi kao tõttu toimunud laadilt kahesilbilistele noomenitele sarnane g e m i n a t s i o o n, näit. Mõn nuruttamma (< *nuruttamahen) 'norutama', pümmettämmä 'pimedaks muutuma', paĭnuttamma, metlemma, kuĭlemma 'kuulama', pĭstlemmä 'soojendama', kostumma 'sulama (jää kohta)'; Tah sirastumme 'toibuma', pĭZümme 'soojenema'; Koik iDunemme.

Geminaadiline ma-infinitiiv on eriti üldine ja hästi kuuldav Mõniste vanema põlvkonna keeles. Taheval osutub geminaat märksa nõrgemaks ja Koik-külas esineb seda suhteliselt väga harva. Võib märgata veel, et mma-lise infinitiivi tunnusega sõnade arv isegi kõige vanemate murdekõnelejate keeles väheneb, kui suunduda Mõnistest läände. Peale võru murde leidub geminaadilist ma-infinitiivi veel kirde-eesti rannikumurdes (Kuu, Lüg, Vai, Iis), kuid selle tekkimise tingimused on erinevad. Teistes lähemates sugulaskeeltes vastavat nähtust ei tunta. Pärast h kadu tekkis lühike geminaat just kaasrõhulisele silbile järgnevas ma-infinitiivi tunnuses, kuna kahesilbiliste noomenite tüves pearõhulise silbi järel arenes illatiivi pikk geminaat.

h-ta illatiivi vormid on harilikud ka liivi ja vadja keeles ning soome murrete enamikus. Ülejäänud läänemeresoome keeltes püsib illatiivi h[1].

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 337–344.

231. h on Harglas harilikult kadunud mitmesilbiliste sõnade lõunaeestilises inessiivi morfeemis -n (< hna < *zna)[1] (erandiks Mõn taḵkahN, mille kohta lähemalt lk.282), samal ajal kui idapoolseis võru murrakuis (eriti Se, Vas, Plv) esineb ka h- või hN-lõpulist inessiivi. Hargla läänerserval Koikkülas tuntakse n-inessiivi paralleelselt l-lõpulise inessiiviga, mis arvatavasti on tekkinud sise- ja väliskohakäänete segunemisest (vrd. illatiivi De- ja le-lõpp lk.279). Näiteid:

Mõn /mîZ/ siĭmàn, /veìG/ mēlèn, /mī/ taḵkàn sūrẹ̀n meṭsàn, /kâl/ reṇ̀Gan, tẹZẹ̀n uńiḵkun, kaŭwẹ̀mBan 'kaugemal', nuin̄ samùn reìveìn, /ma t tuĭ̀li/ ruṭṭaṭṭẹn, /ṳ̈ṭṭe lāvä/ rṳ̄kken 'röökides';

Tah vanàn maṭṭuššaĭjan 'vanas surnuaias', muĭjàn 'mujal', ülhlèn kẹ̀ọ̀n 'üleval kase otsas', /ma oĭ̀li/ karùlẹn kaŕjàn, jalùn 'jalgade ees (koerast)', /pinĭ tulẹ/ peĭ̀läṭṭen, /kävè/ kūŻümen 'käis küsimas';

Koik –n: /pṳ̈ksi/ sērèn 'püksid jalas', ṳ̈ṭṭèn paĭGàn, pèón, /kävè / oṭsẹn /ja/ oĭ̀lẹ̀n, lẹĭGaṭṭẹn;

–l: /niZù saiZ/ mâl, koìmkẹ̀rD/ pāvàl, /oĭ̀/ läZàl pẹĭvẹ̀l 'oli lesepõlves',

---

[1] Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 135–136.

tahèva/ meiZal, ilùZel veZastiĭkkul.

232. Vähemalt ühe verbidegrupi isikulise tegumoe imperfekti sg.3. pööret peetakse lõuna-eesti murdes algselt *ihen-lõpuliseks. h kaole viitab siin nimelt ülipikaks gemineerunud tüvekonsonant[1], näit.:

Mõn saittę (< *satęihęn) 'sadas', /lumi/ suĭ'li (: sulàma), /tū / pä'si (:päZèmä), /tā/ pę'si (: pęDèma);

Tah /timà/ surri (u.) (:surèmę), /tū/ soĭ'li (: solàmę), /ahù/ paĭ'li (:palàmę), kattę (:kaDùmę);

Koik /pîm/ venne (: venûme), /tià/ kü'se (:kùZùme).

233. Ka umbisikulise tegumoe imperfektis on varem esinenud *-hen (< *-zen)[2], millest eesti murretes on kadunud nii h kui ka n, näit. Hargla Mõn lûD'i (< *lõtihen), pûD'i, pan't'ti, à't't'i, kut'sut't'i; Tah vîD'i, kä's't'i, te't't'i, mäŋG'i't't'i; Koik sûD'i, kuĭvat'teD'i, viZat't'i.

Mainitagu, et Koikküla kõige vanematelt murdekõnelejatelt võib umbisikulise tegumoe imperfekti tunnuses kuulda veel sekundaarset D'i-lõppu (pan't'ti-

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 191; L. Kettunen, LDKV, lk. 181–182; N. Ikola, Suomi V: I3, lk.22; E.A. Tunkelo, Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i:n vaihtelusta itämeren-suomalaisissa kielissä, Helsinki 1938, lk. 123.

2 Vrd. L.Hakulinen, SKRK I, lk. 210–211.

Di, teᵗtiDi, keDrätᵗtiDi jne.).

234. Arvatavasti on h varem esinenud imperatiivi sg. ja pl. 3. pöörde Gu-tunnuses (< *-kohon, *-γohon)[1], mida tuntakse kogu eesti keeles. Peamiselt hargla murraku ida- ja keskosa vanema põlvkonna keeles on mainitud morfeemi kõrvale tõrjunud imperatiivi pl. 2. pöörde tunnus -Ga ~ -Ge (< *-kaδe, *-γate). Koikkülas esinevad käskkõne 3. pöördes mõlemad tunnused paralleelselt, sealjuures ülekaaluᵏalt siiski -Gu, näit.:

Mõn /suZi/ sõGe, kašvaᵗteGe /nimä?/;

Tah koDàGe /imä/, kārsseGe /nimä?/ 'kraasigu nemad';

Koik aviᵗteGe /niä?/, tekkeGe /niä?/; paràn-DuGu /tiä/, aviᵗtuGu /jummal/ 'jõudu tarvis', eläGü /niä?/, kašvaᵗteGu /niä?/.

4) h pro *δ

235. Põgusalt puudutagu veel neid rühmi, kus h siirdehäälikuna on astunud 2. ja 3. silbi piiril kadunud *δ-spirandi asemele. On tõenäoline, et rõhuoludest tingitult püsisid *δ kao tõttu kõrvuti sattunud vokaalid esialgu eri silpides, hiljem võttis silbipiiri säilitamise funktsiooni üle sekundaarne h-häälik[2]. Mainitud h esineb eesti tüüpili-

---

1 Vrd. E.N. Setälä, GTM, lk.122, L.Hakulinen, SKRK.I, lk. 39–40.

2 Vrd. L. Kettunen. EKÄH, lk. 82; V. Ruoppila, ÄÄH, lk. 65–70; V. Tauli, PTE, lk. 128.

sel h-alal – ainult võru lõunamurrakutes (Lut, Se, Vas, Plv, Rõu, Har); viimaste naabruses (Krl, Urv, osalt ka Har) on kunagise *δ-spirandi kohal paremal juhul vaid silbivahe[1]. Nähtuse piir kulgeb läbi hargla murraku, jättes Mõniste tüüpiliste võru murrakute rühma ja liites Koikküla võru murde läänepoolse piirialaga, õigemini võru-tartumulgi üleminekualaga. Murraku keskosa Taheva jääb üleminekualaks, kus silbivahe püsib, kohati võib seal kuulda ka h-d.

a) *eδa-adjektiivid, näit.:

Mõn pümèheiD /parmę/, hęBèhęnę, kiBèhęp, /lähät/ jämèheppäs, /läts/ halèhęs;

Tah raZèhęp ~ raZè.ęp, loBèhęppę 'lõdvemini', liGè.ęt /haina/, /lät/pümè.es;

Koik kaDę.ĪD /jutte/, tiGę.iD, jämè.ĪD /kaplu/ ~ jämèD /kapla/, /tī/ maGęmBęs, saGęt /putru/ 'paksu'.

b) us-lõpulised noomenid, näit.:

Mõn /umast/ torèhuZęst 'uhkusest, kõrkusest', /om/ raZèhuZęs 'raskuseks', kaDèhust /täüZ/, rgBàhus 'vallatamise tuju', maGähuZę /sük/ 'magustoit', /ei hoĭja/ taGàhuZęs 'tagavaraks';

Tah /yanà/ jälèhüs 'jäletis', kaDè.uZęGę /hârD/

---

[1] Vrd. V. Tauli, PTE, lk. 128.

rgBà,uZęst 'haarab vallatusest (koerast)',
/unę/ raĥmę,us 'unerammetus', vanà,uZęn
'vanaduses'.

Koik kaDę,uZę /juttu/, maGà,uZę /aZę/ 'magamisase'.

c) * δü-sufiksiga intransitiivsed verbid, näit.:

Mõn /lappiĭkkus/ piDZàhunu?, ei imàhu 'ei imbu',
/kas sul/ räBähü? 'kas sul õnnestus?', /viĭla
oĭmma väĭlä/ vanęhunu? 'vanunud', /leiB om/
valàhunu? 'kokku vajunud';

Tah /ärä/ vanęhunu?, /ärä/ mgràhunu? ~ mgrà,unu?
'mõrkjaks muutunud', /katski/ pgràhunu ~ pg-
rà,unu?, kulę,unu? ~ kulęnu 'ära kulunud';

Koik /kokku/ seGä,ünü 'kokku segunenud', /ärä/
kulęnu?.

d) Kontraktaverbid, näit.:

Mõn /hainu/ palàhaĭmma 'heinu kaartest laiali
lööma', /nimä/ läBèheZe /miñnä?/ 'nad läbe-
vad', /paĭlu/ raBàhajęiD 'palju rabajaid',
/sa/ maGàhaDę, /nimä/ luBàhaZe? 'lubavad';

Tah /nimä/ maGà,eZę?, seGä,eZe?;
Koik /nimä/ luBàZę?, maGàZę?.

Märgitagu, et nähtust, kus h asendab *δ-spi-
ranti, turnevad ka teised lähemad sugulaskeeled,
näit. karjala murded[1], osalt ka ingeri murded[2].

---

1 Vrd. V. Ruoppila, ÄÄH, lk. 65–70.
2 Vrd. A. Sovijärvi, FTSI, lk. 60–64.

h sõna lõpus

236. Sõnalõpuline h on põhja-eesti murretes, samuti mulgi ja tartu murdes jäljetult kadunud (näit. murè < murẹh). Võru murde võib sõnalõpulise h küsimuses jagada kahte ossa: 1) kagumurrakutes on -h püsinud (näit. murẹh – Se, Plv, Räp); 2) ülejäänud murrakutes esindab h-d larüngaalklusiil (näit. murẹ? – Lut, Vas, Rõu, Har) samuti nagu sõnalõpulist k-dki. Mulgi ja tartu murde piirialadel on sõnalõpuline h kadunud ka võru murde osas (näit. murẹ – Krl). Teiselt poolt võib sõnalõpuline h võru murde kagunurgas esindada ka k-d (näit. Se kašteh)[1].

Näib, et larüngaalklusiiliga lõppevate varasemate h-sõnade suhtes moodustab Hargla läänepoolse piiriala. Näiteid: Mõn ime?, laine?, vahe?, pere?; Tah hame?, mure? , pere?; Koik erne ~ erne?, mure?, pere?, ime?.

Kui nimetavas käändes larüngaalklusiiliga esindatud endiste h-lõpuliste sõnade kõrvale asetada mainitud sõnade teised käändevormid (perhre , murhhe, imhme jt.), näeme, et viimaseis on h säilinud. See asjaolu viib mõttele, et h-d asendav larüngaalklusiil peab Harglas olema hiline häälik. Varasemas

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 46–47.

Harglas arvatavasti püsis sõnalõpuline h samuti nagu tänapäeval setu murrakus.

Oletust Harglas varem esinenud sõnalõpulisest h-st näib kinnitavat ka sõna terhvè (sg. nom., Mõn, Tah), kus -h metateesi teel on asetunud sõnasisesesse positsiooni (vrd. karhhę?, parh jt.).

Sõnalõpuline h on säilinud karjala ja vepsa keeles. Soome kirjakeeles on sõnalõpulist h-d, k-d ja t-d tabanud üks ja seesama saatus: vokaali järel on nad muutunud aspiratsiooniks[1]. Soome murretes on toimunud h- ja k-lõpuliste sõnade segunemine[2], mida märgata võib ka eesti murretes.

237. Kokku võttes eelöeldut tuleb konstateerida, et h-hääliku esinemus Harglas on väga kirev: h võib püsida või täielikult kaduda olenevalt naaberhäälikutest ja positsioonist sõnas. Täieliku püsi ja kao vahel tuleb ilmsiks rida muid võimalusi, nagu metatees, h-d järgnevasse silpi eraldav švaavokaal, endise h kohal vokaalide vahel säilinud silbipiir. Olukorrast ülevaate saamist raskendab asjaolu, et murrak tervikuna ei allu ühtlastele häälikuseadustele, vaid temas ristlevad kord ida-, kord läänepoolse lõuna-eesti murde mõjud. Läänemõjud on eriti tugevad Hargla läänеosas Koikkülas, sellepärast osu-

---

1 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 46—47.

2 Vrd. H. Ojansuu, Beiträge zur geschichte des auslautenden -k und -h im finnischen, FUF VIII, Helsinki 1908, lk. 60—66.

tub otstarbekohaseks eraldada see ala murrakust võru-mulgi-tartu üleminekumurrakute hulka. Seda talitlust õigustavate asjaoludena võiks mainida järgmisi: 1) sõnaalguline h on jäljetult kadunud; 2) 1. ja 2. silbi piiril on liikvida ja h ühendis toimunud metatees; 3) h on kadunud inessiivkäändes; 4) illatiivi he-morfeem on asendunud De- või le-ga; 5) momentaanverbidest moodustunud us-noomenites esindab h-d paremal juhul vaid silbivahe jt.

Ülejäänud hargla ehk nn. põhilise hargla murraku osas (eriti aga Mõnistes) kehtivad üldiselt samad häälikuseadused, mis võru murde lõuna- ja kagunurgas. Erinevalt muust eesti keelest osutuvad mitmed siinsed erijooned ühisteks läänemeresoome keelte põhjarühma kuuluva soome, karjala ja vepsa keelega. Mõnedki endisele Harglale iseloomulikud jooned (näit. he-illatiiv, h geminatsioon jt.) on tänapäeval osaliselt juba taandunud või taandumisel, sest lääne poolt pärinevad assimileerivad mõjud osutuvad intensiivseiks, neid toetab kirjakeel. Teine osa eesti kagumurrete erijooni püsib Harglas veel tänapäevalgi, mainitagu näit. 1) h püsi sõna algul, 2) vana hN-inessiivi (sīhN, tühN, taǩkahN), 3) praegu veel rudimentaarselt esinevat he-illatiivi (mgiZahe), 4) pika kõrge vokaali ja i-, u-lõpulise diftongi püsi h ees (rīh , sühve, jauhve, mäih), 5) h püsi mõningais kahesilbilistes, nimetavas kään-

des h- või s-iga lõppevate sõnade tugevaastmelistes käändevormides (perȟrele : pere?, purȟra : puraṣ), 6) h püsi ht-verbidest moodustunud substantiivides (paŭGahuṣ), 7) h kao tõttu tekkinud pikka geminaati kahesilbiliste lühivälteliste sõnade imperfektis (suïïli, päṣṣi), 8) h kao tõttu tekkinud lühikest geminaati kolmesilbilise tüvega verbide ma-infinitiivis (kenęlęmma), 9) h-d siirdehäälikuna esindamas *δ-spiranti) kiBęhęp, torȩhuṣ, piDZȧhunu? , palȧhaṁma). Mainitud erijoonte maa-alaline ulatus osutub sageli erinevaks: suur osa neist on levinud Mõnistes ja Taheval, mõned (näit. he-illatiiv, h püsiesinemusega *hδus-noomenid) ainult Mõnistes. Järelikult on murraku keskel asetsev Taheva nagu mingiks üleminekualaks Mõniste ja Koikküla vahel.

Eestis ainult hargla murrakule iseloomuliku arhailise erijoonena, mis ühendab lõuna-eesti läänemeresoome keelte põhjarühmaga, tuleb esile tõsta esimese ja teise silbi piiril asuva rh-ühendi püsi (karȟ, parȟrę). Arvatavasti selle, murrakule algselt väga omase ühendi eeskujul on hiljem tekkinud teisi sekundaarseid helilise klusiili ja h ühendeid, näit. malȟ, inessiivid konȟ, tanȟ jt. Viimaseid tuntakse samuti ainult Harglas.

Teiseks tutvume Hargla h esinemuse põhjal seaduspärasusega, mis jällegi on omane peamiselt sel-

lele murrakule. Selle alusel kipub kas algselt teist silpi alustava või kolmandas silbis toimunud sisekao tõttu teist silpi alustama sattunud h-hääliku järel sekundaarselt korduma h ees asuv häälik (pühve, parhre, ülhlen , imhme, murhre). See n.ö. lisakonsonant esineb ainult sõnade tugevas astmes, tal näib olevat häälduse intensiivistav funktsioon.

Kolmandaks pakub h-häälik lisatõendeid arvamuseks, et varasemas Harglas oli astmevaheldus küllalt kaugele arenenud ka rõhutu silbi järel. Ilmselt osutuvad tt-lised momentaanverbid assimileerunud ht-sufiksi tugeva astme esindajaiks (paŭGattuŭma < paŭGahtuŭma), kuid sama sufiksi nõrgast tüvest pärineb h-line teonimi paŭGahuś. Astmevaheldus rõhutu silbi järel lähendab lõuna-eesti murret soome keelele.

Neljandaks kinnitab h-häälik oletust, et võru murde kagunurgas püsinud arhailised häälikulised erijooned ulatusid varem ka hargla murrakusse. Näit. tuleb arvata, et praegu tt-lised momentaanverbid olid Harglas varem ht-lised nagu praeGu setu murrakus. Tõendiks on meil ht-sufiksi nõrgaastmelised h-ga esindatud vormid, nagu haŭGahuś jt. Teiseks viib mitmete varem h-ga, nüüd larüngaalklusiiliga lõppevate sõnade (pere? < pereh) käändelistes vormides nähtavale tulev h-häälik (perhre) arvamusele, et praegune h-d esindav larüngaalklusiil osutub Harglas

suhteliselt hilistekkinud häälikuks. Varasemas Harglas tõenäoliselt püsis -h samuti nagu setu murrakus tänapäeval.

N A S A A L I D

m

Üksik-m

1) m =

m- häälik on Hargla murdes nagu mujalgi eesti keeles üldiselt püsinud:

a) sõna algul:

Mõn mâ, mâDa? 'magada', (pâ) maDàlẹn, maẗtẹ̀ (täüZ) 'täis ussikesi', (oĭGà kävẹ̀) maŕjàl, mihine 'mesilane', mẹẗtẹ̀lGe ja mēlíkke 'mõtelge ja tuletage meelde', mēšte mîl', mẹẗsàn, minijä, muĭjàn 'mujal', (tṵ) mureẗtaṡ 'muretseb, hangib', (hain kaZuṡ) mušteẗtẹn, (ei) mäleẗta?, mäDänü;

Tah manùveẗtuṡ 'leivakõrvane', (läẗs) maGàlẹ 'läks magama', peŕrèmĭZ, merèni, (tṵ) meiṡtsẹ , (timà) meṡk, minème, (hüDźi) muṡt 'süsimust', muhùlẹ (vàóDẹ) 'muhule vajuta', (hgŕìlẹ) mäṇ̀G 'orelimäng', (leṕpà) mäiḥ, (tṵ) möijẹ 'müüs', (pẹṡki) mûDä;

Koik maťtęťti mahà, (sû) maŕju, mēlísteme 'meelde tuletama', meť (oťsęn), (kuŕjà) mēlèGe, męńijaGu, munà, muŕrę (siZèl) 'mure sees', möìDri;

b) sõna sees silbi algul:

Mõn timä, imä, hęim, oĭmàDZę? 'uimased', (rüGä) pęĭmęťti 'rukis pandi kokku', pīmà lihM, kîmlanę 'parm', lumę uàrm 'lumehang', (hüDZe^{k}) kumęťtuZę? 'söed õhkuvad', sûm.-aiGu 'hommikusöögi ajal', iĭmà (sûlDä?) paĭmiŕkun, (vęt) hęìma 'võtab hõlma, s.t. kallistab', koĭmęGeZe, siĭm, (ma) küimä, haŕmi? 'hallid', pęŕmàDu[1] (pālè), hoŕma? 'linnaste kasvud', kûrma 'koorem', hiŕmù (alh), nuŕmę (hain) 'põlluhein', (jûZę) häŕmäťteDü?, kûrDma (koťtal) 'südamelehe kohal kapsapeal', peĥmè, oĥmęŕ 'uhmer', koĥ-męť (täûZ) 'täis kõõma', (paĭlù) puhmę; süàme (haiGus), (ülè majà) aZęma, (eij-olę) huńDàmenťtti, häĭjèrmä? 'õied', hitsk-mę? 'külvieed, märgid nende tähistamiseks, eDèmine 'esimene', mäèlmine (vîr) 'ülemine äär', (ma? üĭnü pālè) ütlämist, (sa^{k} kiruťtanu) kiruťtamist 'ma oleksin kogu

---

[1] Sõnas pęŕmàD on m püsinud kogu lõuna-eesti murdealal vt. A. Saareste, VEM, k. 98.

aeg aina sulle ütelnud, sa oleksid aina kirjutanud', aplamīZi 'ahnelt', häBèmäDä (mûDu) (inèmiZe oⁿma) hûlmalDa, sauma 'suitsuma', kuĭjùma 'kuivama', piatteĭlema 'kokutama, kõnes peatusi tegema';

Tah ninä?, (huĭGà) lîme 'palju leent, vedelikku', nimik 'nimekaim', semèrekkeZe? 'kruusaterakesed, sõmerad', (ma) seima, (ma) toĭmènDe (koDù) toĭmènDust, umà (hûne?), lume (pāl), (haiv) iim, iimuZi 'ilmsi', (ülè) koĭmè (pāvà) (nāvè), küĭmä (kàèn), uarme (pāl) 'hange peal', hirm (om), (liGì) serme, sêrme?, horma? 'kala uimed', härm 'ämblik', leĥmä pîm, pihmes (kĭttünü), uhmren (ùmBre) köhmä; anùmen, pihme aZèmeGe, itskmeiD, häBèmelDe, inèmīZi häüttämine 'inimeste hävitamine' heńGämine, (hüppä) haukmīZi 'põhjuseta haukumisi', (kāli) kakmelDe, vàome, palàme, vinnamę, (ärä) uneĭttemę (timä) om[1];

Koik kamà (jahù), sēmenD, lîm, kõmiĭse? 'aida kõrvale ehitatud panipaigad', pîm, aĭna?, nimeĭte (jāk) 'sõrme nimetus', oĭmànę, (niä) seĭmaššive, (ma) peimZe 'lõikasin rukist', umàlīD 'humalaid' umàGòèttu (reiva?), lāvä) jämes, ämàriĭkkus (lei), sûm, aiG, siĭmä (te-

---

[1] Vrd. L. Hakulinen, SERK I, lk. 224.

rä?), ilma (rahalDe), (sõvä) irmZaDe, ärmäveřGu (veDäje) 'ämblikuvõrgu vedaja', ormušse? 'uimed', (mittu) lehmä, uhmreDe, vihmre? 'aisad', älmäs 'õis', sûrma, piDime 'rehapulgad', äBèmeDe, vuñDament; kušsèm 'põis', vàómę, purèmę, apnemę, õrutteme 'veeretama', (niä) omma?.

c) Sõna sees silbi lõpus on m samuti püsinud. Häälikuühendis mB on m kvantiteedi kandjaks, kusjuures nõrgas astmes klusiili nõrk vaste assimileerub m-iks (mm < mβ), näit.

Mõn hamsma 'pikkade sammudega lumes astuma', (vitsa) kimp, (kats pruntsi) ümBrel 'kaks seelikut seljas', lamBa (liha) : (kats) lammast, (tappu) vemBle? 'humalate tugiteibad': vemmelD; ~~kumB 'kuum' : (ku kihä) kummas (lät);~~

Tah ümBre (kęDäręiDę), umBhaud 'maa sisse kaevatud kartulikoobas', tęmBa (sa): (ol) tęmmänu, (ma) umBli : ummęlDa?;

Koik amBa : ammas, lamBęiD : lammas, ~~kumB : kummän;~~

239. Kaugemal sõna sees on m säilinud rõhutule silbile järgnevas komparatiivisufiksis mB, nagu see Lõuna-Eestis üldine võru ja tartu, osalt ka mulgi murdes (m > ɸ setus, osaliselt ka mulgi

murde lõunaosas ja mulgi – tartu – võru murde piirimaadel – Hel, Krl, San)[1].

Mõn enämB, mɛlɛ̀mBa?, mušt̀ɛ̀mB, vanɛ̀mBɛĭDɛ (käest), (lät̄) vähämBeĭlle (tā vihM);

Tah peh̆mèmBet̀, nōrɛ̀mB, korɛ̀mB 'kõrgem';

Koik pēnèmBe (ja) lühèmBe ~ (ku päiv) lühemp̆-pes̀ läts̀), alvɛ̀mB.

240. Helitule häälikule järgnev m on sõna absoluutses lõpus muutunud helituks, seetõttu ka vaevalt kuuldavaks, näit. vihM, lihM, puhM jt.

2) m-i gemineerumine

241. Üksik-m 1. ja 2. silbi rajal on gemineerunud samadel tingimustel nagu klusiilid (vt. § 21):

Mõn sinnaZam̆ma, (venü) um̀ma (koDù), nimme? 'kubemed'; pümmè, (ajà paksu) lum̆mè (nimä hoittava) um̆mà im̆mä, um̆mi (vanɛ̀mBeiD), um̆mi (vanɛ̀mBɛĭDɛ käèst), jum̆màl, (pailhuš) im̆mèw 'paeluss imevat';

Tah hamme (<* hamɛhɛn), (tī tūkkat̀ laťsè) lummɛ; pümmèGe, (küĭmät̆tet̀) um̆mà (ihù), (ma ɛlɛ sõnü) kam̆mà, (tahtɛvɛ) im̆me? 'imeda', rum̆màl;

Koik (tuĭnu) um̀ma (koDù), (kɛGɛ̀ZuGumaťsɛ) kɛ̀nnɛ? (<* kɛnɛhɛt) 'kõned, jutud, am̀mɛ (manu); ~~pîm venne 'venis'~~

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 51, 52.

jämmè (rēvaṣ), (eij olę) immä, (ajà) lummę, (paikkaṣ) ummì (kalssu), (paĭlù) nimmì, tümmin, kammàr.

Hargla ida- ja osalt ka keskosas (murdekõnelejate kõige vanem põlvkond) on m gemineerunud kaasrõhulise silbi järel asetsevas infinitiivi tunnuses (-mma < *-mahen), mis sisuliselt on illatiivkääne (vrd. lummę <*lumęhęn (vt. ka §230). Seejuures on murraku keskosas häälda tav geminaat mm märksa lühem kui idaosas. Näit.

Mõn (nakkaṣ) ahattamma 'hakkab valgeks minema', olęttamma 'saatma', paĭmitsamma, ühiZämmä 'tasa hirnuma', parànęmma, seĭlättümmä 'selgeks minema', haikkamma 'haisema', pallęmma, haùDumma, hûBümmä 'hanguma', külmuma', härmämmä 'midagi väga pikkamööda tegema';

Tah veDèlemme, hiGitsemme, ahittęmmę 'valgeks minema', vījuttęmmę 'viivitama', pē^{i}stemme 'soojendama'.

Murraku lääneosas Koikkülas harilikult selles asendis geminaati pole, ainult paaril korral on kõige vanemalt keelejuhilt kuuldud ka mm-i ma-infinitiivis. Näit. hrl. jaĥvattęmę , vahittęmę , eĭläme jt. kõrval ka iDùnęmme, apnęmmę.

Geminatsioon kaasrõhulisele silbile järgnevas ma-tunnuses on omane võru murde kõnelejate vanema-

le generatsioonile. Eriti elujõuline näib see nähtus olevat idapoolses võru murdes. Viimastega liitub ka Hargla idaosa. Läänepoolne osa Harglast oma veelgi lühenenud m̆m-iga moodustab ilmselt nähtuse piiriala, millest edasi lääne pool mulgi murdes ja põhja pool tartu murdes geminatsiooniseadus enam ei kehti.

242. Eelmise kõrval avaldub geminatsioon ka m-sufiksis, eriti kui see asetseb kaasrõhulise silbi järel, näit.

Mõn hɛ̆rᴳaʦsi m̆mi (manḥ) 'sõrgatsi juures hobusel',
hʉ̀ʦsi m̆mi (alḥ) 'püksivärvli all';

Tah hɛ̆rᴳaʦsi m̆mi (om̆ma?), (käŋᴳi ʣe?): (pane) käŋᴳiʦsi m̆mi 'sukki ja jalgrätte';

Koik (elä̀jel om̆ma) kuhitsi m̆mi? 'kubemed'.

Võib oletada, et mm on seaduspäraselt geminee-runud vormidest (pl. part., gen.) üldistunud ka teistesse käänetesse, näit. pl. nominatiivi jm. Neid m-sufiksiga sõnu tarvitavad harva ainult vanemad murdekõnelejad.

3) m > ø

243. Üldise püsiesinemuse kõrval on sõnasisene m kadunud:

a) mõningais üksiksõnus. Näit.

Mõn, Tah sõnas hi̯rŽà (sûr) ~ hi̯rmŽa taotletakse konsonandiühendi keskel asetse-

va m-i väljajätmisega usutavasti häälдust hõlbustada, sest m-ita vorm tuleb ette harilikult kiirkõnes ja rõhutus asendis.

mik- osalt ka ik- liitelisena võib kuulda Mõnistes sõna ruhiGu (täüZ) 'kamalutäis' ~ (pâr) ruhimiKku (täüt).

Mõnistes ja Taheval m-ilistes pronoomenites timä ja nimä? on Koikkülas m kadunud: tiä, niä?. Vorm niä ~ nea osutub omaseks lääne–võru murdele (Hargla lääneosa, Urv, Krl), ulatudes sel piirialal osalt ka tartu murdesse (San)[1].

b) m on kadunud kaasrõhulisele silbile järgnevas komparatiivisufiksis p (< * mpi), näit.

Mõn (kiKkè) kañjutsep 'kõige kahjulikum', pümèheppäs lät, (nä) oDàvappa (ei añna?) 'odavamini', (sis oltew haina) jakseppa? 'siis jätkuvat heitest kauemaks';

Tah koñviBrüñitsep, maGùZeppe, maDàleppeDe 'madalamale';

Koik lañjatsep ~ lañjatsemp , valùZeppès , silevemp, puhteppe (reiva?).

Nagu näeme, puudub Koikküla esinemusel järjekindlus: komparatiivi nominatiivkäändes võib kord kuulda m-i kord mitte. Alates genitiivist, s.t. kui sufiks esineb mingis käändevormis, on m kadunud samuti nagu Hargla idaosas. Kaasrõhulisele silbile

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 77.

järgnevat m-i kaolist komparatiivi tuntakse lõunaeesti murde lõunapiiril (Se, Vas, Rõu, Har, Urv, Krl, Hel, Krk)[1].

4) Sekundaarne m

244. Kui m kuulub 2-silbilise, algselt h-lõpulise lühivältelise sõna sisehäälikute hulka, siis võib ta sõna käänamisel sekundaarselt korduda h järel, näit. Mõn ime? (< *imeh) : imhme (< *imehen) (vt. h-häälik, § 224).

Geminaat mm

Lühikese esimese silbi järel on mm püsinud, kusjuures astmevaheldusliikes sõnus lühike geminaat nõrgas astmes vaheldub pikaga tugevas astmes, näit.

Mõn tammę (tęhV) 'tammetõru' : (kats) tamme, kümmè, ammęrDamma 'ammuma', ammùZine (jut), rautkammitsaDę, vää kummàGa 'väevõimuga', ämmäk 'võõrasema', hämme (jala?) 'märjad jalad', lämmisteDes 'soojendatakse';

Tah sammukkęiZi : (paĭlù) samme, pīmähäm 'piimamärjuke' lämmì 'soe', (sû)ammùlę ;

Koik (oBęne om) ram 'hobune on tiine' : ramma, ämme (kokku) 'kasta leib (soustiga)', katskummenD.

---

1 Vt. A. Saareste , VEM k. 53,54.

246. Pl. 1. isiku lõpus on mm lühenenud m-iks pika 1. silbi ja rõhuta silbi järel häälikuseaduslikult, mujal analoogia alusel (-mi < * mmek), näit.

Mõn lähämi?, panèmi?, paḱkèmi?;

Tah sämi?, lähämi? ;

Koik küDZämi?, veṫtämi?, jûmi?.

Need mi-sufiksiga vormid jäävad kogu Harglas siiski suhteliselt harva esinevaiks, sest harilikult siin verbi preesensitüvele 1. isiku lõppu ei liideta. Tavaliselt öeldakse mī lähä, paḱkę, sû jne. N. Ikola oma lõuna-eesti isikulõppe käsitlevas uurimuses on Harglast esitanud ainult me-lõpulisi vorme (kuṫsume, vaṅnume jt.), mida seal tegelikult ei leidu[1]. N. Ikola järgi on lõuna-eestis pl. 1. isiku lõpus harilikult mi? ~ mi, me? ~ me ~ m̆me?, lõputa vorme esineb mi(?)-lõpuliste kõrval Setus, Kanepis ja Karulas[2].

mm ~ m

247. Eestis murdeti ja ka lähemais sugulaskeelis mm- ~ m- vaheldulikud sõnad on Harglas, nagu harilikult lõuna-eesti murdes, enamasti geminaadilised, näit.

---

1. Vrd. N. Ikola, Suomi V : 13, lk. 24.
2. Vrd. sealsamas, lk. 27–28.

Mõn (oĪ mahà) laĕmẹ̀nu? 'oli pikali heitnud' (vrd. sm lamoa), (taĕppẹ̀luZẹ) hiĕmmù, hiĕmmustaĕmma, (varaṡ periṡ umà vaṙGu) aĕmmàDi, sãl kaZùZẹ) kuĕmmẹ̀li?, hoĕmmẹn[1] hoĕmmùGuṡpõlẹṡ[2] ;

Tah (maGàmẹ) laĕmmẹ̀Dẹ?, hiĕmmù (peräst), (iṡ pũZũ) aĕmmẹ̆ttin , kuĕmmẹ̀li (haĭna?), kuĕmmùlẹ, hoĕmmẹn (hoĕmmuk̆kulṫ) 'homme hommikul';

Koik (ku pĭmäGe) kaĕmmànDẹṫ 'kui piimaga askeldad', iĕmmiṡ, (lihà) iĕmmusṫẹmẹ, iĕmmitseṡ (vrd. sm imeytyä), tiĕmmaṫ 'timut', kuĕmmàlẹ 'kummuli', oĕmmẹn , oĕmmuk̆kuṫ (vaṙra) 'hommikul vara'.

248. Samal ajal leidub aga murrakus mõningaid m-sõnu, näit. kumàruZi ja hümärGunẹ (Tah) ~ ümärGunẹ (Koik) ~ hümärDeDäṡ (Mõn) 'tehakse ümmarguseks'.

Ida-eestiliselt mm-iline esinemus sõnas ometi ~ ommeti on üldine ka lõuna-eesti võru ja tartu murdes. Viimasest erinevalt osutub Hargla sõna umẹ̆tta üksik-m-iliseks, kuna Hargla läänepoolses naabruses võru-tartu-mulgi piirimaadel (Krl, San,

---

1 Sõnas homme esineb geminaat peaaegu kogu keelealal, välja arvatud Lääne-Eesti ja saared — vt. A. Saareste, EM II, k. 51.

2 Sõnas hommik esineb geminaat mm laial alal ida- ja lõunapoolses Eesti NSV-s, vt. A. Saareste, VEM, k. 37.

Urv) võib samas sõnas esineda kord m, kord mm[1].

n

Üksik-n

1) n =

249. n-häälik on püsinud

a) sõna algul, näit.

Mõn (paĭĺù) naiźi, nā (sõvä?), naĭĺàDZę nèóGa (~ nęùGa) 'naljalt', nē (ua?), neĭi, neśse 'niiske', niGù 'nii kui', nīDù (pāl), nīttine 'niidist', nimèZeist (ǫt̆sàn) 'ristluudest ära, s.t. haige', suviniŽu, (lät̄) neŕGaś 'läheb vedelaks', sõGinęùwu 'söögikraami', nęk̆kęn 'nõges', nū? 'nood', nûŕmīZ 'peigmees', nui 'kepp', (miníì) nuhuttaś 'mõni nuusutab', neĭlä nuĭGàGa 'nelinurkne', (tęije) paĭlamäènuŕmęst, (ma) näije (tū om ękva su) nákku 'ta on sinuga just üht nägu', (kõleť) näĭĠä 'laskis nälga surra';

Tah nârmę, naĭŽiliťsi (mihì) 'naisemehi', nimä?, nimik 'nimekaim', niZa?, (yik̆kàDi) nęnà 'vikati ots', (yerD) nęŕiZęś, nèóGoGun 'nõukogus', nõrèmBeìD 'nooremaid', nuhù 'nohu' (vàénę) nulk 'vaene nurk, koht', nuŕmèn 'põl-

---

[1] Vt. A. Saareste, EM II, k. 56.

lul', (ma) näüDä, näťtäl;

Koik niä nârivę?, nani 'naine', nimeťte (jâk) 'nimeta Jaak, s.o. nimetissõrm', (sis) nuhuť 'siis (ta) nuusutas', (ei) näüttä?, nõňris (läňnü?) 'nüriks läinud'.

Lõuna-eestiliselt algab n-iga ka sõna nęstma – nęZęma (Mõn) ~ nęZęme (Tah, Koik) (vrd. eP tõstma – tõusma).

b) Sõna sees silbi algul, näit.

Mõn kanà, vanà, kanéppęìD, hanĭkkęZę?, panęmi, jân, pinì, palùZēneĭkkeZe?, (tā pes) pînüs, linà, minèmä, siniDZe, līnà 'linna', hain, ainuZi 'tingimata', sain, paĭnuťtaňma, lûBainja, oĭnas, tęnę, (tarĞa) sęna?, ninà, (sa) kęnęlat, mini, (latsę) ronîva?, unù, imä 'vanaema', hõnaĭkkęnę 'lambatall', hûneĭkkęnę, sûn, (ärä) unęťtus, pû, uniGu (manu), lęùnę (põlę), henèle 'enesele', kūńi (kehä), kärń 'kirn', kärňnäDZe?, herne (reuk), ahnęDę 'ahnelt', eňnàDu 'ihne', kęňnà (tervüZeGa) 'kehva tervisega', veřrin 'verine', tuĭlin 'tuline', mihine 'mesilane', sulàhanę, hęBèhenę 'hõbedane', raùDanę, karvanę, hainanę, uhtane, viilane, haiGęnę 'haigevõitu', nittine 'niidist', iňvine 'jõhvist', orZine 'õrtest, teivastest ehitatud rõugu redelid, gDàGunę, hoňmùGunę, huBliĭkkanę 'hoblikaid

täis', parajane, eŋniZine, suviZine, äśkine 'äsjane', hommenene (päiv) 'homne päev', kuk-liŋkene (kõĝi) laijuDZeŋkene 'köögi laiune (dim.)', lühuŋkene, ojaŋkene, poiskene, peh-meŋkene, räskene, viŕGaŋkene, ehvaŋkene 'lehm-mullikas', naiZiline (miZ) 'naisemees, abi-elumees', pihaline (aiD) 'õueaed', häDäline (ihurgiBe), pûDuline 'vähese aruga', haila-Beräline 'haljavõitu', kihulane pîŕBästläZe? 'kaldapääsukesed', otsliŋkane, koDamine, (mâ saiZ) peilun 'maa seisab söödis', tulèBaisten, paimiŋkun, (miZa käut) otsin, (karja) heilä-män 'karja talitamas', (ma oili) kaŕušsen 'olin karjas', vähämBän (oi tu paremB lats), (om) kaZunu?, varastunu;

Tah vanast, ani, pane (sühve), anumen, sân, (sûr) tenu 'suur tänu', mat tēnè 'ma teeni-sin', pini, minème, minijäl 'pojanaisel', sinistüZe (terä) 'sinetēŕär' haina aiG Iäine (lõvä?), sainu (alh), tenè, (viŋkaDi) nenà, (umà) hû-ne?, (verè) sûn, unen (üttelDi), (suZi) uneŋtes, (kas om) leunest (tûl), täniŋtäs (pâD) 'kaebab peavalu', kärn 'kirn', herne sup), (vaija) aŋniDe? 'vaja ahnitseda', (tä ei) ihna?, (kats) ähnä 'kaks rähna', aGä-nik, ähineGe 'kiiruga', hoppen, tossin, vurrin, heBèhene 'hõbedane', (ärnä) pijune,

ilä̆Zine, tõnaZine 'möödunud', hümärGune, hurat̆nik 'urädnik', ahak̆kene 'koit (dem.)', majak̆kene, lühük̆kene, sûDlene, mehilene 'mesilane', hänilene 'linavästrik', kuZiGuklene 'sipelgas', tiäline 'tihane', heŋGämine, (inemīZi) häüttämine 'inimeste hävitamine', pân kummän 'pajas kuumas', anümen , jalün, kauwen, (käü) vahtin, tullen (om kurà käe pûl), ahittsen 'siis kui valgeks hakkab minema', hertta) tsZen 'Herta kaaslaseks', tütruGutsen pân 'tüdrukuna', hommen,(ärä) kēnü? palànu, (kat'ski) kak̆kènu, (ärä) lahkunu, hal'lit̆tunu?;

Koik kanà, kaneppe (kamà), ani? , (tsiste) anümaDe, venüs 'venib', pēnèmBe, inet̆tu, lîna , aĭnàmā, laina (... rahà), taĭnas, oĭnas. pèrnani, nenà, meni, ûne?, jûn' , unest kenèlès , munà, jänes, (sûr) tenù 'suur tänu', èrnīD 'herneid', pèrn (mào man), (kõr–è) kär̆ni (pāl), är̆nik̆ku ~ är̆niGu (tî) 'arnika tee', kärnäl, ihne, ahne?,(ahù) keh̆nastè (küttet), kors̆ne (siZèl), vāGèn', ak̆kèn' , kampsun', tsiGàni 'mustlase', (tiä) paranès , rep̆pän, kah̆hin, aGàne? , up̆pin 'õun', oBène , solàne, oĭmàne, (munà) kelĭlàne, tarèBälïne, rūZane (mâ), tüDruk̆kune (vârnimi) 'tüdrukupõlve perekonnanimi', pûl'Bani (päiv) 'laupäevane päev',

sārDani 'sääranе', iGävenі , tinàvuni (suvi), vakkęni 'puuanum', vŭkkeni, râškęni, veĭDŭkkęni, ehvakkęni , rohìlini, tèólini, varBùlini (aiD), vûrlini 'vaapsikas', venelini, vaškleni 'vaskuss', kimàlęni 'maamesilane', paklęni, inèmini, perâmini, ęZiZuGumęni , meiZnikkę (sāDęt),(nûr) kālàn , (pû) kŭĭlèn , peZàn, sălàn, (käü) vęl'ssęn 'käib valetades', jõštęn ,(tul) ŭřisten 'urisedes', (pęiR lät) pęksatten, (tulę) ommęn, (ol)käŭnŭ, (olęs) kaZùnu, laùlunu, saiZunu, (leije) surnus.

c) Sõna sees silbi lõpus, näit.

Mõn haṅs, aṅDril, saṅDi (rŭskvarZ 'sandi piitsavars', vihàGaṅDZu?, leṅDZi? 'leid hobusel', kintmä (vaim) 'kindel, tugev vaim, iseloom', kintsę (mûDä), (kîmlanę) unDas 'parm piriseb' (: uṅnàDę), (kats) pruntsi 'kaks seelikut', vahàGûnDle?, kûnDre (pīju) 'küünra pikkune', (koĭmę) tuhànDę (īst), katskŭmmend (üts), issanDa (huñ) 'nagu issanda vurriluu, s.t. välgu kiirusega', lęónD 'mingi sõimusõna', varànDust (hoitta?) , pahànDuZęBulk, viGànDus 'viga', (kjik kottùZę) haĭlènDi?, vävęnDaṁma 'teritama', (tuhtri) parànDas, sürènDa?;

Tah unt (u.), (vikkàDi) kanDZ 'kand', vinDZę, vuñDàmenṭ, tę́ę́stsünDünü (luGù) (: sünnüs), lę́ónDilę (pähä), raBànDuṣ, halę́nDuṣ 'hale meel', ma toĭmę́nDę koDù toĭmę́nDust, (ma? ei) häBènDeĬle, (timä) pahànD;

Koik (märDè) saññDi? 'märdisandid', (niä) tanDZinu, loñDil 'lombis', kiñDZù (pälṭ), äütunDmę-Dę (inèmini) 'häbitu inimene' (: ei tuñnę?), vuñDàmenṭ, komànDanṭ, (vähjä) pünDmiZe (kaĥ-va?), säĭDZèGümmènD, sòènD 'libahunt', seĕ-kùńD, varànDuṣ, üt̆sinDe, (tū) pahànD, (męts) aĬlènDeṣ 'mets haljendab', (ma)ęĭjènDę, pühän-Dedeṣ 'pühitsetakse'.

250. Lisaks eelnevale on n säilinud sõnas tuntsę? 'tuttavad' (Mõn)[1], kuigi teistes sõnades ühend nt on assimileerunud tt-ks nagu harilikult mujal eesti keeles ja ka teistes läänemeresoome keeltes (vrd. katma, tuttav, ots)[2].

251. Lõuna-eestiliselt häälikuseaduslikul kujul esinevad n-lõpuliste sõnade konsonanttüvest moodustunud käändevormid, näit.

Mõn sēmènD, rę̆ŭGù, aZę̀nD, süänD, haP̆pùnD, haBęnDę siZèn);

Tah kõmènD, (sàéttes leĥmä) aZę̀nD, miĭ̆tùnD (inèmist), (ei sā) läm̆minD, vę̆t̆tinD, säĭD-

---

1 Lisaks Harglale on sama sõna nt-list varianti märgitud veel leivu, karksi jã~ridala murrakust.

2 Vrd. E. Setälä, ÄH, lk. 387–388.

ZènD;

Koik (kaĭs) tappànD 'tallamiseks maha pandud viljaladet', kümmènD 'kümmet', veĭttinD, aBènDe (sisse).

eP-s sellevastu on viimased sõnad üle läinud kaste-tüüpi[1].

252. Apokoobi tõttu sõna absoluutsesse lõppu sattunud n on helitule häälikule järgnevas asendis muutunud helituks, näit.

Mõn ähN 'rähn';

Tah ähN, kehN 'kehv, vilets', (oDèri) lehN 'odööri lõhn' (u.);

Koik rähN, kehN, lehN (u.).

2) n-i gemineerumine

253. 1. ja 2. silbi piiril asetsev üksik-n on gemineerunud nagu klusiilidki (vt. § 21), näit.

Mõn (pantke varh) nenna, vanna rûZa (taGàZí), veñnè (olu?), (om nī) vañnà jaìGa 'on rase', (ōDeĭttas) miñnù, (tûD) señnà, señnù, haññè, liñnù, (vaĭjà) miñnä?, (timä) miñnèw;

Tah (vêGe) vanna lautta, vannuZen (< vana-huZen) (pîm) vennü, veñnèmâlt, (neĭlä nä-

[1] Vrd. E. Setälä, ÄH, lk. 377.

Dàli) vaňnù (< *vanuδa), (is joŭwa) piň-
nì (maha tappa?), (muĺl om kahjù) siňnù,
aňnę (peräst) 'hanede pärast', miňnä?;
Koik ngnna 'ninasse', (pîm) veńne, ~~vaňnus 'va-~~
~~nadue'~~ (kgGęZuGumaťsę) kgńne? (? < *kgnghęt)
'igasugused jutud', veňnè (poiš), (koìm)
kaňna, vaňnà (mûDu), (tāD) taňnù, (ei laŭ-
Zu) sgňnàGi, (nûška) ngňnà, siňnù , (tsu-
Zaš) miňnù, vaňnù sgňnù 'vanasõnu', (sis
oĺ muì) kaňnù, (ma eĺli) muňnèGę, aňnę
(pāl), kaňnù (ülè), liňnù (manu), pû aňnùm,
siňnin.

3) n > ø

a) Sõna sees

254. Sõna sees ühendis ns on n assimileerunud eelneva vokaaliga nii l. silbi järel kui ka kaugemal sõna sees, nagu see on üldine suuremale osale eesti keelealast, näit.

Mõn kâŹ (vrd. sm kansi, murdeti e kân[1]), kûDŹ (vrd. e. murdeti kün ~ küin[2] 'küüs'), (ma) tūZę 'ma tundsin', (paĺlù) mâšķęiD, koĭmaš;
Tah kûDŹ , mâšķę (saht) 'maasikamoos', kūwęš (kęrD);
Koik kâŹ, kûDŹ māŹiĭkę , koĭmaš (klâź).

---

1 Vt. A. Saareste, EM II, k. 57.
3 Vt. sealsamas, k. 36.

Järgarvsõnade nominatiivis on n kadunud arvatavasti juba lms aluskeeles (vrd. ka sm kolmas)[1]

Vastav n-ita esinemus valitseb terves Lõuna-Eestis, üldiselt ka Põhja-Eestis.

255. n on kadunud ka järgarvsõnade tüvest, näit. koĭmàDeṭ̄ (kg̀rDa), kaṭsẹDeṭ (kg̀rDa) 'kahekssandat korda', kūwẹ̀Da (oZà), nagu see on harilik võru murde kaguosas (Se, Vas, Plv, Rõu), osalt tuntud ka murde põhjaosas (Kan), tartu (San, Ote) ja mulgi (Krk) alal[2].

256. Üksiksõnades on genitiivis seaduspäraselt esinev n üldistunud tagasi nominatiivi s-i asemele, näit. lần (vrd. sm lansi) nagu enam-vähem üldiselt mujalgi eesti keeles, ja ûn (vrd. sm onsi). Viimase sõna Hargla esinemus erineb muust lõuna-eesti murdest, kus, kui välja arvata Helmest ja Puhjast kuuldud Harglale sarnased sõnakujud, seda harilikult tuntakse s-ilisena.

257. Sõnast tuṅDma moodustatud Hargla imperfekti vormis (ma) tūZẹ on n vokaliseerunud, nagu see üldiselt omane ka tartu ja mulgi murdele. Viimati mainitud alalt ulatub see nähtus ka võru murde läänepiiridesse (Krl, Har).

258. n-i kadu ilmneb ka sõnas põrmand, näit. Mõn, Tah pg̃rmàDu (pāl̀è), Koik (liG̀i) pg̃rmaṭṭuṭ.

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 1o4.

2 Vt. A. Saareste, VEM, k. 60.

Ka selles sõnas tuleb n-i kadu ilmsiks kõigepealt võru murde kagu- ja lõunaosas (Se, Vas, Plv, Rõu, Har), kohati ka lõuna-tartu (Ote, Kam) ja lõuna-mulgi (Krk, Hel, Hls) murdes[1].

259. Lisaks eelnevale tuleb n-i kadu ilmsiks ne-sufiksiga verbides, näit.

Mõn (väĭlä) haĕppànu? (haànnĕmma), (nā ŏmma heĭ-lù) haŕinu? 'nad on häälitsemisega harjunud' (mīʰ haŕinę), (ma) heräŻi 'ma ärkasin' (heräneĕmmä), (sùä) mäDäŹi (mäDäneĕmmä), (tŭ) pahäŻi (pahänęĕmma);

Tah (laštaś) haĕppäDę?, (aiG) kulęŻi (ärä?), (om ärä) kulęnu?, (siñna tā) kęDùŻi, (ärä) läónu? (majà laGùnęś), (läBi) liGęnu (liGęnęĕmma), (silk ei sā) mâDe?, (ûrDę ärä) mânŭ?, mâkku (mäDäneĕmme), paràŻi (ärä);

Koik (ärä) aĕppànu, (ma) aŕiŹi (ärä) (aŕinęmę), (ma) eräŻi (eräneme), (ärä) kulęnu (kulęnemę), (aiGę) paràŻi (teŕveĕppeś).

Seesuguseid ne-verbe esineb ainult ida- ja lõunapoolseis eesti murrakuis, peale selle aga veel soome ja vepsa keeles. ne-ta vormidest on arvatud, et need on tekkinud segunemisest kas kontraktaverbidega või nte-sufiksiga verbidega (viimaseid esineb veel praegugi vepsa keeles). Arvata-

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 98.

vasti tuleb siin ühineda E.N. Setälä arvamusega, et ne-sufiksiga verbide konsonanttüvelised vormid on tekkinud juba varakult nte- ja ne-verbide segunemise tõttu[1].

b) Sõna lõpus

260. n-häälik sõna absoluutses lõpus on üldeestiliselt alati kadunud:

1) n-lõpulistest sõnadest, näit.

Mõn suä, lämmi, rguGu, aZe, mihine 'mesilane', sulàhane, rauDane, hommuGune, äśkine 'äsjane', (sukkà) koDàmine;

Tah iDZà 'külviesi', mittu, aZè, lämmi, hgBèhene sgleḱkene, tõnàZine (küim), majaḱkene, heŋ́Gämine;

Koik aṕpu, koĺGà 'linapeotäis, mida parajasti töödeldakse', aZè, pernani, solàne, kgĺlàne, tarèBälíne, iGàveni, ráskeni, rohìlini;

2) karitiivadjektiivide nominatiivkäände lõpust, näit.

Mõn gṅnèDu (vrd. sm onneton), hõlèDu, rahmèsu 'jõuetu';

Tah joŭwèDu, peràDü 'mahajäetud, üksik';

Koik gṅneṫtu, õleṫtu, ineṫtu ~ inèsu.

---

[1] Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 392–394.

3) genitiivi lõpust, näit.

Mõn iĭmȧ (oṭsȧn), ȧȯkkęZę (tuĭlęn) 'koidu ajal', mī (lȧhkun) 'meie lähedal', ŗeDȅli (vaṛB), mî (hęṇG) 'mee lõhn', (laṯsę roniva) aiDu (pālȅ), tęiZiGa (uṯtȅn);

Tah hȃ kȁé (pûl), lȁvȅ (taĕkkȁn), viĕkȁDi (kaṅDZ), lumę uȁrmę (pāl), saȉnu (alḥ), muṡtę (siȁn), piĕki haBȅnęĭDęGę;

Koik piĕkȁ vaĕrrę (oṭsȧn), vûGe (kiṅni), vaṛZu (pālȅ), paĭlīDe jaȉGuGę;

4) illatiivi lõpust, näit.

Mõn (paṅni) päivä (< *päivähen), (om) mahȁ (pant) 'on maha vajunud', (laštȁZę) tulęmahe;

Tah (hûl) koimę nulkka, (paṅDaṡ) haĕki, (naĕkat) hiGiṯsemme;

Koik (jäije) eĭlu, (vēGe) saṅna, (üleṡ) tuṅnistęmę;

5) allatiivi lõpust, näit.

Mõn (męrù) tûralę turBalę, haĭlalę hāvalę, (nimä siṡ teĕki tȳ) ŗeivęĭlę 'nad siis panid ta riidesse';

Tah (saṯtę) küĭlile, (panę lihM) leĭjȁlę, (aiṯtumma lęunę) hītjäĭle 'aituma leili viskajale';

Koik (lähämi) sēnèle, surnulę, (naiṡt) koṡsulę 'naist kosima';

6) instruktiivi lõpust, näit.

Mõn kumȁruZi 'kummargil', (üṯs siĭm) hüvvì põlí, (tęnę) pahèBōlí, (timä) kēlí;

Tah (sis jūsk verD) kiĭĠi pōlí 'siis jookseb verd igalt poolt', alàZi 'alati', kaDę uZi;

Koik (siĭmä terä?) pahiBōli, päivüZi 'päeviti', ghvilDę, ilustę;

7) umbisikulise tegumoe preesensi lõpust, näit.

Mõn jūwas (< *jōδaksen), ōDęttas, (lina?) làòt-tęDaZę (laĭka);

Tah (gùnu) hoĭjeĭttęs, mäŋĠiĭttes hęríleĭDęGę;

Koik teĭttäs, laŭlęĭttęs, ehiĭtteDes 'ehitatakse';

8) umbisikulise tegumoe imperfekti lõpust, näit.

Mõn eläĭtti (< elätihen), käneĭtti kuppu, minĭtti koṅDu;

Tah (anĭtti) lihà, küṅneĭtti, (unęn) üĭttèlDi;

Koik sǫ̂Di, (rīht) peĭstiDi, laŭlęĭtti;

9) verbi 1. pöörde lõpust, nagu harilikult lõuna-Eestis [1]:

Mõn (ma) sâ, saije, aṅnà, aṅni, kęnęlę, kęnęlí;

Tah tulę, tuĭli, męZę, męZi;

Koik vęĭttà , vęĭtti , paĭkkę, paĠęZi.

Kõikides ülalmainitud rühmades on n-i kadu täielikult toimunud lõuna-eesti murdealal (osalt ka lääne- ja saarte murdes), kuna põhja-eesti osas n säilib verbi 1. pöörde lõpus. Arvatavasti kadus

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 84, EM I, k.14.

--n eesti lõunamurretest varemini kui põhjamurretest.

4) Assimileerumine naaberhäälikutega

261. Mõnistes ja Taheval on regressiivne assimilatsioon toimunud sõnas kimmäs 'tugev, kindel, kinnine' (Mõn kimmäDe rgivein 'tugevasti, soojalt riides', Tah põretteś kimmäppe 'käänatakse kinnimale, tugevamaks'). Koikkülast mainitud sõna pole kuuldud. Sama sõna vanemaks kujuks osutub n-iline tugeva astme vorm kintmä (senäGa) (Mõn)[1].

262. Samuti Mõnistes ja Taheval on nud-kesksõna n assimileerunud vahetult eelneva sõnatüve l-iga (oĭlew oĭlu?, tuĭlu?), sel ajal kui Koikkülas n l-i järel näiliselt säilib (parèmB oĭnu ku 'parem oleks olnud kui', kañrù om tuĭnu?). Need n-ita vormid levivad peamiselt mulgi ja tartu murdes, vähemal määral ja kohati ka võru murdes[2]. Neid sõnakujusid tuleb usutavasti siiski pidada analoogilisteks, kuhu n on üldistunud vokaalile liitunud nud-tunnuse eeskujul (näit. elänü), sest **ln > ll juba lms aluskeeles[3].

263. Progressiivne assimilatsioon *nδ > nn on toimunud Mõnistes ja Taheval (nagu üldiselt eesti keeles) sõnades miñnä? (< *minδäk) ja paňna?

---

1 Vrd. ka A. Saareste, EK 1938, lk. ...
2 Vt. A. Saareste, VEM, k. 21.
3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 111.

(< *panδak), kuna Koikkülas seevastu võib *δ-d esindada D : (ei tohi) miňDä?[1] ~ miňnä? , (ärä minnöü ära mine', (paiGàlę) paňDa?. Selgi juhul tuleb D-d pidada analoogiliseks.

264. Regressiivse assimilatsiooni tõttu on k-le eelnev n muutunud ŋ-iks näit. sõnas miŋkke (minèmä) 'minge minema'.

5) Vaheldumisi teiste häälikutega

a) n ~ l

265. n- ~ l-vaheldusliikest sõnadest on Harglas, nagu eesti keeles üldiselt, l-iga esindatud sõna kämmèl (vrd. sm kämmen), eelmise kõrval aga kitsama levikualaga laensõna hůlmöìDri (Mõn, Tah) ~ vůlmöìDri (Koik) (vrd. sks Kirchenvormund).

266. Vanema lõuna-eestilise esinemuse pähèn : päìkne (Mõn, Tah) ~ päìkmä (Koik) kõrval võib selles sõnas nooremail keeletarvitajail kuulda ka l-i (päìkel).

267. Murraku läänepoolsel piirialal Koikkülas asendab lõuna-eesti reeglipärast inessiivi n-lõppu sageli -l, mis osutub üldiseks Karulas[2]. Näit. Koik iGàl paiGàl, męťsàl, peràl 'järel'. Arvatavasti on siin tegemist sise- ja väliskoha-

---

1 miňdä?-kujulisena esineb sama sõna ka leivu murrakus.

2 Vt. A. Saareste, VEM, k. 5

käänete segunemisega.

b) n ~ m

268. Kogu murrakus on m astunud n-i asemele sõnas prûm, nagu üldisemalt võru murdes.

Sõnas vaimlanę 'vaenlane' (Mõn, Tah) ~ vaimleZę,aùD (Koik) asendab m n-i nii nagu setu murrakus.

Geminaat nn

a) nn =

269. Geminaat nn lühikese 1. silbi järel on säilinud, kusjuures pikk geminaat tugevas astmes vaheldub lühikesega nõrgas astmes, näit.

Mõn (sanť taht) saṅnã:(ãñù) saṅna , koñ : koṅnà,-oZá?, (eij olę) ęṅnę : ęṅnęDu, (kats)tuṅ-ni : (minę) tuṅni (peräst), huñ 'vurr', maṅnà (putR) 'mannapuder, mannasupp', paṅ-nus 'panipaik', eṅniZine 'endine', siṅna?, kiṅni?;

Tah saṅnàn, (tap) koṅnę, (tū) vaṅnę 'vanadus': (ma) vaṅnù, ęñ : ęṅnę (härm) 'õnne ämblik', viṅnamę : viṅnàDę?, siṅna, kiṅni?;

Koik saṅna (teťtä?), vañ : vaṅnikkęni, señ 'härg' : seṅni?, (kats) reṅni : reṅni (siZèl), joṅma : (tiä)joṅnis, (tiä sûvZę) ęṅnę: ęṅnisteme, (miťtù) tuṅni, (üles) tuṅnisteme, eṅnè, siṅna, kiṅni ~ kiṅni ~ kiṅne.

270. Laensõnades esineb geminaat nn ka sõna lõpus, näit. Koik vûŕmañ' 'voorimees', pâZmañ' 'pasmas' : pâZmañni (jaGù).

b) nn > n

271. Pika esimese silbi järel on geminaat nn üldeestiliselt lühenenud n-iks, näit. (sa) kānät (: kånDmä).

272. Võrdselt eelmisega on nn > n terminatiivi lõpus nii 1. silbi järel kui ka kaugemal sõna sees, näit.

Mõn sēńi māni? (< * mānnik), sēńi kōńi 'seni kui', põlèni 'poolest saadik', kòŕGeni peřvèni;

Tah sēńi , mâni (kaZuk), ûZeni, merèni, hommènèni 'homseni';

Koik sēńiGu vûni, mâni, peĭvini, (keĭlä) katsèni 'kella kaheksani', koĭmàBani, tâmBätseni pāvàni.

273. nn > n sõna sees konsonanttüvele liitunud nud-partitsiibi lõpus, nagu see eesti keeles üldine, näit.

Mõn (timä) tèmmànu?, paĭminu? (: paĭmitsamma), pahànu (: pahàneḿma), harĭnu? 'harjunud';

Tah karànu?, valĭnu? (: valĭtsèmmè), ärä kulènu? (: kulèneḿme), läBi liGènu "läbi ligunenud';

Koik tɐm̆mànu, sap̆pinu?(: sap̆pitsɐmɐ), parànu (: parànɐmɐ), kɐDùnu? 'kõdunenud'.

nn ~ n

274. Sõnad, milles eesti keeles võib murdeti vahelduda nn n-iga , on Harglas harilikult n-ilised, näit.

Mõn kanaťta?[1], tsɐ̄rikläńik 'ümmargune puunõu toidu tarvis', linaZɐGuivaja 'õllelinnaste kuivataja', linaš' 'linnas(k), teatud kala', uńik̆kuDɐ 'hunnikusse';

Tah (ei) kanaťtɐ?, linàZɐ (ɐlu?), linašsɐl (ei ɐlɐ soimi), uńiGuk̆kɐnɐ;

Koik kanaťtɐmɐńi, läńik, uńik̆kuDɐ.

275. Koikkülas, murraku äärealal võib siiski kuulda naabermurrakuga sarnaseid nn-ilisi sõnu, näit. seńńik (u.) ja kańńik, mida murraku idaosas ei tunta (vrd. Mõn, Tah sit̄ ja murù)

ŋ

1) ŋ =

276. Homorgaanse klusiili ees on velaarpalataalne nasaal säilinud kogu eesti keeles, kusjuures l. silbi lõpus asetsev ŋ̀ tugevas astmes vaheldub ŋ̆-iga nõrgas astmes. Näiteid Harglast:

---

[1] Sõna n-iline kuju on märgitud ainult Harglast.

Mõn (teGè) laŋGa : laŋGàlɛim 'haspel', kaŋGa (manŋ) : kaŋGaś, paŋG : paŋGiGa, (aŋnat niGù) heŋGèvɪ̀rt 'annad nagu hingevõõrt, s.t. annad imevähe', (lɛvä) hɛŋG 'leiva lõhn' : ~~hɛŋG 'leiva lõhn'~~ : hɛŋGù, käŋG : (ma) käŋGi (jaìGu) 'panen jalgu kinni', hûlíBiŋk : piŋGi otsa (pälè), viŋGri (tsiGà) 'vinguja siga';

Tah laŋG 'naise ja mehe vanemad kutsuvad üksteisi langudeks' : (mī ütle) laŋGuś, haŋG 'kõva kooruke lumehange peal' : haŋGɛ̀ (aìGu) 'talvel', aŋGɛruś 'angerjas', vaŋG 'sang, käepide' : (paŋGi) vaŋGù (manu), kaŋG : kaŋGɛGɛ , heŋGämine : heŋGèGeĭläkkeist, kiŋkme : ma^{k} kiŋGi, (tulɛ) tuŋGlɛ$^{?}$ 'tukid' : tuŋGèl', säŋG : säŋGün, (herílɛ) mäŋG 'orelimäng' : mäŋGittes;

Koik laŋG : laŋGà, taŋkkɛGɛ 'tangidega', (üttè) eŋGüZeGɛ 'ühe söömavahe jooksul' : eŋGè (alt), liŋk (lɛGìZɛś), iŋGɛrDɛmɛ 'vingerdama', tuŋGlɛ$^{?}$ 'tukid' : tuŋGɛlDerä$^{?}$, ɛŋGɛGɛ, kuìtkäŋGiGe 'kuldkingadega' : käŋGä, väŋGe (aìZ).

277. ŋ on säilinud ka lõuna-eestiliste pronoomenite kiä 'kes' miä 'mis' nendes vormides, kus nasaalile järgneb klusiil k või G, näit.

Mõn (eij olɛ) kiŋkki (manŋ), miŋGà 'millega',

ei miŋkki (sõ peräst);

Tah kiŋk (man), miŋGas (täDi koDu lät ?) – (ei) miŋGàGi, miŋk (ïst);

Koik kiŋGà, miŋGà (vastavaid vorme võib kuulda suhteliselt harvemini kui idapoolses murraku osas).

278. Vaheldumata, üldeestilisel kujul on ŋ püsinud ka kaugemal sõna sees, näit. vgrèŋG 'sügav koht jões' : vgrèŋGuDe (Mõn, Tah), teĭliŋGä (Mõn) ~ teĭliŋGe? (Tah, Koik).

2) ŋ > ∅

279. Paralleelselt n-häälikuga on üksiksõnades rõhutu silbi järel toimunud siiski ka ŋ-i kadu, näit. põniGe (ots) (vrd. pgrmàDu, koĭmàDe). ŋ-ita kujul esineb sama sõna lõuna-võru, lõunamulgi ja lääne-eesti murdes.

L I I K V I D A D

r

Üksik-r

1) r =

280. Nagu mujalgi eesti keeles on r-häälik hargla murrakus püsinud:

a) sõna algul, näit.:

Mõn raBà raùD 'pudev raud', (tî)raťta (mûDä), rahkę (pâlt) 'rangirooma pealt', (ma) raBàŹi raBàjęGa, (muĭDè)ra 'muiderahva', raťtastęGa? 'vankriga', reppän, rossęnę 'roostene', rüGä 'rukis', rûD 'vanaaegne pealisriie';

Tah raGùmiŹe rahà, rahuĭkkęnę 'neer', raùDanę 'rauast', reGi, rīhheDarę̄n, riňna?, (säĭlä) rōDZù 'seljaluu', rûG 'toit, söök', (koť)rumĭmàl 'pururumal';

Koik raùD, (tū veDäŹi) raňvast, reppän, riňnàl 'kõrvuti', rohilińi 'roheline', roť, ruĭliGę, räGä 'röga', (veťti) rüä,į (ette);

b) sõna sees silbi algul, näit.

Mõn târ, kahèGāra? 'lusted', eDèDarę̄st 'eestoast', parastaműma, terà, uniGu (oťsàn), ahùBerä 'ahjupõhi', veri, tuliverę̄n 'tule ääres', hîr, kōriGu (manu?), kûrma 'koorem', lēvämuru 'leivakannikas, leivatükk', (išs_olę)

mureṭṭanu? 'ei olnud muretsenud', purèma, purèma, hêrma, kapstaDgrikkeZe, pärikkene 'oinas', kõrän 'küürus', (lumè)uarma? 'hanged', appar 'avar', uhMren, (tullu) ümBre, küBäre (pälit), (ma) ähvärDi;

Tah pâr, (vanàGû) kärîGe 'sel ajal, kui vanakuu on kaarekujuline', vâraBim 'kohupiim', (sa) näraṭ, (ṭä) paranès, harèlitsi (lumè räṭsäkkuiD) 'mitmeharulisi lumeräitsakaid', ülè-aru, aBraš 'pudev', mäevîr, kerîlaŭwa?, verèveiD (hoBèZeiD), keDräṭṭi, (timä) perîn-Deš 'ta pärib', nõrèmB, kûr, kurà 'vasak', (nû) mureṭṭi 'need muretsesid', jürè (si-Zest), (lamBa) tgrà 'palgipooltest valmistatud puupõrand lambalaudas', kerik 'naiste ülirätt (v.)', (timä) terèleš, tsêr 'ratas', pûr 'käi', ümBre keDàreiDe, kammèr, vahèr, (jäije) ahtreš, tsiGùri? 'sigurid';

Koik tärî (naBà) 'pulk, mis suleb taari väljalaskmise avause anuma seinas', marùDeBi, (koîvà) vèrè (aînàmâ) 'Koiva-äärne heinamaa', (kanèBi) terä?, verî ain 'verihein', eràle (korjàDe) 'eraldi, eri hunnikutesse korjata', kèrèlDen, pîrits 'nõel või süstik võrgu kudumiseks', orik, tûra? 'toored (heinad)', mureṭ (tulè), (vahiš) kêrî 'vahib kõõrdi', êru? 'hõõruda', õrüṭteDi 'veeretati', (pinî tul) ürîsten 'koer tuli urisedes', pîBàr

'pasun', kaĥhàr, uttàr 'udar', vahtri' 'vahtrad', (katš) vaDẹ̀rit, vaZàrẹ (varZ), nakrīD 'naeraid', kinDre', ämärüš (pä siZèn) 'pea on segane', tüttür;

ç) sõna sees silbi lõpus, kusjuures r-häälik võib olla sõna kvantiteedi kandjaks, näit.

Mõn varB : varvà, parDZi', marDikkẹil 'õunaussidel', (sa) karGlẹt , parh 'kult', varh 'võru', tõmẹmarju, harja' 'harjad kukkedel' : harju, karjalatsẹn 'karjalapseks', parmẹ : parmù, (tarẹ oĭ) karmune 'tuba oli täis vingu', lihèGarva 'lehevärvi', terhvè 'terve', tûlherne', 'tuulerõuged' : herne', kerGeDe 'kergesti', korv : korvi, kirvẹš , urGlikkanẹ (kottus) 'auklik koht tee peal', nurmẹ (uhaš) ~~haš~~) 'põllul kasvav ohakas' : (mine) nurmẹ 'mine põllule', permaD, tsrv 'vaik', järvi (siZèn), härjä;

Tah arB 'pragu', varBlẹZẹ' , karju (kàèmẹ) : karjànänẹ, varZà, sarv : sarvẹ (pül), (ma) servüttẹ 'ma rüüpan' : (latsẹ) serBi, pervest (alla) 'kaldast alla', hirmZaDe 'hirmsasti', virGastẹ 'nobedasti' (latsẹ) kirZẹvẹ' 'lapsed virisevad', korGẹ , (umàn) orjuZẹn orjànu, turBasohu, urB : urva utti' 'valged pajuurvad', (teGè) kurja : kurja (iĭma') 'halvad ilmad', sgrG : sgrà, kẹrv :

kĕrvȧ (kûlDmine) 'kõrvakuulmine', sĕrmiGe : sĕrmėGe, kärĕG : kärė , kärĕn 'kirn' : kärĕnin;

Koik parĕk : parĕGi, mâGarva värm 'mullakarva värv', (paĭlu) marĕju : marĕjȧ, varĕBaș 'varvas' : (ümBre) varĕBastę , kîrD (laṅG), ūwę ėrne 'värsked herned', (kiĕkkaș) kirG 'kukk kireb', korGę (aiD), (kālȧ) turn 'turi' : turĕnust (kiṅṅi), (valș) urB : (vaĭZu) urBa? 'hallikasvalged pajuurvad', kĕrĕDZi (takka), sêrDu (kuĭmä) : sēru (manu), ärĕG, särĕG särė, mürkrauD 'teras' —

281. Apokoobi tõttu sõna lõppu sattunult on helitu hääliku järel asetsev r — häälik muutunud helituks, näit. heĭtR 'nõrk, kergesti murduv (oks)' (Mõn), puĭtR 'supp, puder', sepR.

2) r-i gemineerumine

282. Vastavalt teistele konsonantidele on ka r - häälik allunud gemineerumistendentsile, juhul kui sõna järgsilpides toimus kontraktsioon, näit.

Mõn (ōl heṅne tgmmȧnu) kerrä, (laZęt kaŋGast) perrä , herrę , kgrrę? 'krõbedad, kuivad, näit. heinad', tarrę , rüäharru 'seda osa rukkeid rehetare põrandal, mida kahe koodiga peksti', levämurru 'leivatükki', (ei kaZu) terri, surtterriGa 'uhmris valmistatud

kruupidega', kuŕraṭ', teŕrȁv 'terarikas (vili)';

Tah (nā) muṛrę (< *murghgt), (nā ŏmma) maṛru (lȁnnu), (tuĭDaṣ) taṛrę, (nā) eṛrä (ei tī?) 'nad ei tee toitu eraldi, vaid koos' (kęṛBęṣ pâ) peṛrä 'kõrbeb paja põhja', soŕre 'sõre', (vaĭmù) vaŕrà , (ei sā) aŕrù, tūlęvaŕru 'tuulevarju', (aije) puŕrù, jürri 'Jürit', puŕra? 'pureda', kiŕriw , meŕrùw, müŕrin;

Koik (vîDi) rihèDaṛrę , eṛrę 'hõre', külämuŕru 'külaleiba', muŕrù (piṫtèn) 'muru mööda', (miṫtù) suŕri , (paĭlù) teŕri , suŕra (~ surę̀Dę), veŕrèv, oŕrȁv, (näĭläst tulę) näŕrin.

3) Vaheldumisi teiste häälikutega.

a) r ~ l

283. Harglas nagu võru murdes üldiselt,osalt isegi tartu murdes (Puh, Võn), asendab r-i homorgaanne l - häälik sõnas nulk̀.

284. Eestis ja ka lõuna-eesti murdes üldiselt r-iline keeldsõna ära esineb Hargla vanema põlvkonna keeles kujul ala (ala tęmmàDu) 'sa ära tõmba' (vrd. sm älä). Ka Hargla naabruses leivu keelesaarel kasutatakse ała pro ärä.

285. Harglas ja selle lähemas naabruses (Lei, Rõu) asendab l algupärast r-i ka laensõnas härj-

Bäl' (Mõn, Tah) (vrd. sks Herberge), sel ajal kui mujal võru murdes (Se, Vas, Plv, Krl) on harilikum sama sõna n-iline variant (vrd. näit. Se Sats härBän). Võib arvata, et viimasel juhul andsid kaks sõna sees esinevat r-i põhjust dissimilatsiooni tekkeks.

b) r ~ n.

286. Harilikul lõuna-eestilisel kujul on esindatud Hargla sõna korttin 'kortel, veerand toopi', kus tuleb ilmsiks r-i vaheldus n-iga (vrd. sks Quartier). Teistel murdealadel üldiselt, osalt ka lõuna-eestis (Krk, Hls) ~~samas~~ tuntakse sõnakuju korttel (l pro r). r-i asendumine l-i või n-iga on toimunud samuti dissimilatoorseil põhjusil.

Geminaat rr

287. Läänemeresoomelisest rr-ist ei näi eesti keeles olevat näiteid. Tänapäeval eesti keeles esinev rr on harilikult hilistekkinud häälik[1].

288. Assimilatsiooni teel arenenud rr-i esinemus oleneb temale eelnevast vokaalist nagu mujalgi eesti keeles: a) lühikesele vokaalile järgnev rr on püsinud, näit. piŕrù (manu), (sa) muŕrì 'murdsid', keŕràGa (Mõn) ~ keŕràGe (Tah, Koik),

---

[1] vt. L. Kettunen, EKÄH, lk. 132.

puŕrę(?), kaŕrȁn 'plekist piimanõus';

b) pikale vokaalile järgnev rr on lühenenud r-iks, näit. (ma) ūra (mulkku) 'puurin auku' (vrd. sm uurran), (ma) põrä (: pȳrDmä), kūrù (? kûrD 'keerdu või sõlme läinud koht lõngas'), kāraś 'rääs-tas' (: kârDa ala).

rr ~ r

289. Harglas nagu mujalgi võru murde lõunaserval (Se, Vas, Rõu, Krl) osutub r-iliseks sõna narima (Mõn) ~ narimę (Tah, Koik). Mujal eesti keeles tuntakse selles laensõnas harilikult rr-i (vrd. ka sm narrata). Üksik- ja geminaatkonsonandi vaheldumist esineb ~~Harglas~~ eesti keeles paljudel teistelgi juhtudel (vrd. näit. m- ja n-häälik §§ 247, 274).

l

Üksik – l

1) l =

290. Hargla murrakus on l-häälik püsinud võrdselt teiste eesti murretega:

a) sõna algul, näit.

Mõn (häDä) līnàn, (häDä) lānęn, laGä 'lai', lumi laGùneś, (saĭnà) laȟkęDę 'seinaprakku', laiȟja 'lahjat', (vaĭjà) lautsęĭle (paňDa kȳlja), leppe (iim) 'pehme talveilm', leüDmä,

(om) lījà lihà (ussę ajànu) 'on liigliha välja ajanud', linàGǔDZli 'linakoonal', lippę (vîGa) 'leelisega', lûG 'liug', (ǩaGù) lû (muna?) 'kägu muneb munad', (sǔǩ lät) lūhvę 'söök läheb luusse', luǩkęj 'lugeja' lęikkaǎmma, lęŭwà (pālè), (vaštsę) lęǐjà 'uue (lehma-) lõa', (ma) lähà, läǎmmist (laǎtsę ärä?) 'hoidis lapsi nii soojas, et need haigestusid ja surid', (kŭǏlè) läve (kottal), (kû)läülmäGa? 'täiskuu ajal', lūwaǩkęZęGa, lūwäš (krûZ) 'lüüakse, s.o. tuleb roosihaigus';

Tah (panęt) làė, (ajat sû) laǩka 'ajad suu laialì', laiśk, (pini) laǩ (uǎmmà sûD), (maGàmę) laǎmmęDę 'magama heita', laŋG 'lõng', laǎppik, (ärä) lauśtu (seňnàGi), (sõǴi) laùD, (veǐjù)lǐm 'petipiim', lǐtte (pāl), lēvà laǫju, (kivi) lintsi 'kivid lendasid', leǎppä? (oǏlęw) leùDünu?, (ihù) läBì liGęnu?, līmiǩke? 'liimukad', (tǔ) lǔttęw, lumi, (palù)luǎtik, läBi luǐjè, lûD, (kinù oǏ) lęppęnu , (ušsę) läBi 'ukselävi', (męts) lähüǩkeZen 'mets lähedal', (nā) lāve(koDù), leije (kiňni?);

Koik laǩkę (sǔ), lahi lihà, laina (rahà), laǐDetteš, laiv, (om) laškunu (teǎttä?), lauhkę (viǏlàGę) laǎmmaš 'pehme, laheda villaga', latV, lehe līGùZę?, (tsirk) linDaš, lepmä, (pantti vette) likku, linàlū?, luBà

(aṇDmę), lṵttę (munà) 'pesamuna', lgmmù (kivì) 'koldeesine kivi', lgùnaìGu 'lõuna ajal', lgùG, lämmi (om), läsk 'lesk', lühèmBe? 'lühemad', (niä) leĭve? 'nad lõid';

b) sõna sees silbi algul, näit.

Mõn kälà (alh), nälà (leìB), (ahùBerä) palaš palàmist 'ahjupõhi põleb ühtsoodu', (hainu) palàhamma 'heinu kaartest ümber lööma', (leìB om) valàhunu 'leivale on piire alla küpsenud', palù (aī) 'kõrge nõmmemetsa all', halù 'valu', (kurĭjà) mēlèGa 'pahaselt', (veṇnè) kēlí, elùGerD 'elujärg', elàjeiD, helümulk 'heliauk (viiulil)', olu?, põlękkęnę, hõlítsemma, kûlja, tulívēren 'tule ääres', tūlíspä 'tuulispask', jälèheiD 'jäledaid', pälís 'koor', külän, tülù, läŭlà (immiš) 'tiine', häŭläš 'häbelik', veṇDläne 'venelane', kîmlanę 'parm', pàklanę (hamę), harklikkanę 'haraline', roiGlemma 'ruiguma' (frekv.), (kaṭtèGümne) vakkala (mâD) 'kaks-kümmend vakamaad maad', maṭtàl', kavàlę (kàèmiZęGa) 'kavalate silmadega', hèila (riṇna?) 'halvad, haiged rinnad, s.o. kopsud', humàlę?, kõDZèl' 'koonal', vemmel, is kenèla? 'ei kõnelnud',

Tah alàBŭl, kalà, (antti) palà (saṇDilę), (kopsù) palàvik 'kopsupõletik', salà (pījùn) 'sala-

jane spioon', (verD) valeṭṭeṣ 'verd valatakse', (süä) valuṭṭeṣ, üleṣ alusteme 'algama (kinnast, sukka)', (saiZ) mēlèn , vîl', eluṭtuṣ 'elamine, eluhoone', īlä, sîl', (ku_Za kaṣṣi) silîDZeṭ, kilù, (maḳkę) sûla 'mage', (koDę)Bōlę, pûlniḳ 'naaber', (tā oī) kōlîn, (tsià) sōlîGu, (lumi) solaṣ, (nā teGève) tulîṭṭeṭ (paṭtu) 'nad teevad ränka pattu', (miZà heñnest) kuluṭtaDę, tūluṭtęDi tūlę (pâl), hûl', laŭleṭtteṣ, (teràve) neGla?, kälüṣ 'naise õemees', (ma) hälîDZe 'kõnelen loomaga', sülî 'süld', kuivleṣ 'kuivavõitu, kõhnavõitu', seGèlenę 'vasekarva uss', sûDlene, siZàliḳ, kâBliḳku (sõǵiGe) 'vähese söögiga, sööb vähe', paiḳliḳkanę 'kohati paljas, kohati lumine (tee)', rippeleṣ (jalùh) 'koer on jalgade ees', rummàl, (tū) terèlî , veDèlemme, vījùl', seḳkèl, kaṅDlę (pālè), siBùleṭ (manu?), pîGli 'peegel', pirmala (läti Pirmala 'esmaspäeval sündinud lehma nimi'),

Koik nâl 'nael', palà īDe (vahil) 'voodilinade vahel', (ainu) palaṭtę?, (ihù) valuṭtęṣ, elàDe, mēlîsteme 'meelde tuletama', elū 'hääl', vilù (iim), viGlàGę , ōleṭtu (inèminî) ,(vî) vûl, tulî, elù, tülü, (seàvàè) ülèmB, kihùlęnî 'kihulane, kihusääsk', varBlęZę , kimàlęZę? 'kumalased, metsmesilased', ämBliḳ,(laṭsę) lûGlive? 'lapsee lasksid liugu', (niä) kenę-

lęZę?, veťtèl (lihà), saměmèl' 'sammal', (jät) jumàlęGę 'jättis jumalaga', näťtäl;

c) sõna sees silbi lõpul, näit.

Mõn vaìGę, paĭmitsaměma, haìv 'halbus', (tā) saìv 'hammustab', taĭv, pûDeĭGiGa (ratta?) 'puutelgedega vanker', (tŭ) seĭGiťtäw (verD), (ei) peĭGä?, (lęŭnę jäs) hiìDaś, (ma) niìGZę 'nülgisin', (sūrę) siĭmä?, hūlęGoĭGa? 'huulenurgad', oìG 'õlg', oìĭGine 'õlest', koĭmęGeZe 'kolmekesi', is juìGu?, kęìBlik, (imä) hęìmaś (laśt) 'ema kallistab last', pęĭvìlę, säìĭG, välk, küìmäměmä, küĭveťtäs, (līnà) pŭlt, homěmùGult 'hommikul';

Tah (pantkę) kaĭZa jaìGa 'pange püksid jalga', vaìD, vaĭDaś 'kaevuvinn', (haĭnà) taìGuś, (rüä) saĭv, meĭDZaś 'malts', (om) seìĭGe, huĭGa heĭmi, (jahja) iĭma? 'jahedad ilmad', pilppaGülä (karĭ), (lät) piĭve, siĭmäGoĭmu?, suìG 'lamba- või seaaed laudas', tulp 'post, sammas', sęìĭG, (nŭ) pęìGęvę?, (ei aňna) vęìGu, (ma^k käŭDä) sęĭmù, helksę (pû) 'kergesti lõhkev', näìĭGä (kŭlmę), (ŭZe) pälkkäś (viĭlä) 'ämösel valmistab põuavälk vilja', (läBi) küìĭGluĭje, (oĭ) ŭĭnu? 'oli ütelnud', süìĭGäme, lämmält mält;

Koik (sa) saìGat, taìG 'tald' jaìGDĭ, kĭlDmä 'keelama', peìĭGäme, seìĭGe, iĭBuś 'ilves', niìGu?

'nülgida', (alt̀) siìDu 'sildade alt', (koĭmas̀) pg̀ĭv, koĭGiDZeGę koĭGę̆tti (liñnù), (pan'tti vañni) koĭGaǩkeis̀tę, suìĠi (siZest) 'sulgede seest', kg̀iBamęDę (mâ), (kàė) säìĠ, ãlmäs̀ 'õis', âlt̀ pûlt̀ 'paremalt poolt', ęDaǩkult̀ 'õhtul'.

291. Pärast 2-silbiliste sõnade lõpus toimunud apokoopi on sõnalõpuline, helitule häälikule järgnev l-häälik muutunud helituks, näit. ngk̀L, sek̀L, tak̀L 'tael', vak̀L 'tõuk loomade naha all', vik̀L, kup̀L 'mesilase kärg, linakugar', kap̀L, mah̀L (Tah Koik; Mõnistes vanemal põlvel harilikult malh̀).

292. Võru murdele omases sõnas vgh̆lù 'vallatu' on toimunud metatees (vrd. sm. velho). Mujal (näit. Plv) kohati esinev vaheldus l ~ n ~ r Harglas ei peegeldu.

293. Laensõnas kaĭlenDri (Mõn, Tah) asendab l-i ll nagu üldisemalt võru ja tartu murdes, kohati aga ka Kesk- ja Lääne-Eestis.

Ka laensõnas kaĭlusk 'kaloss' (Mõn) esineb Harglas sekundaarne ll nagu naabruseski (Krl, San). Mujal lõuna-eesti murdes tuntakse sellest sõnast ainult üksik-l-ilist varianti.

294. Sõna sees esimese silbi lõpul seisev l on assimileerivat mõju avaldanud järgnevale spirandile, n-ile ja poolvokaalile (*lɣ > ĭl, *lδ > ĭl, ln > ĭl, lj > ĭl, lv > ĭl), kusjuures tekkinud lühike geminaat ll esindab enamasti alati sõna nõr-

ka astet, näit.

Mõn (naǩkaṣ) seĭlättümmä 'selgeks minema',(timä) peĭläṣ', (ruźik) säĭlän, näĭlädZe?, süĭlelDen 'süljates', (raṭṭastę) küĭlelaŭwaṣ 'vankri küljelauaks', oĭla? (<*olδak), (pîmä) kaĭluṭṭa? 'piima valada',(timä os) tuĭlu? (<*tulnu-), hiĭlatsęppa 'hiljemini', naĭlä (peräst), paĭlùGęrD 'sageli', haĭ́laṣ 'roheline', paĭlęmma 'paluma' (vrd. sm palvoa), taĭrüGä 'talirukis';

Tah säĭläGe, süĭläDe?,(pû) küĭlen, vaĭlän (: vaiD), kęĭlaṭsęiD, (oĭlęw) oĭlu?[1], naĭ́lä (aźi), paĭ́lalṭ 'ainult', neĭläBäiv, (vîz) veile 'viis venda', viĭlän 'viljas', (ma olę) paĭlęlnu?;

Koik taĭla?(: taiG 'tald'), peĭläDe?, (tā) seĭläṭ' 'seletas', säĭlä (pāl), (saṭṭaṣ) küĭ́lile, (maha) tuĭla? (<*tulδak), paĭ́lù,(kaṭ́s) veile, (mī seitti) paĭluste 'me sõitsime palvetundi';

295. Teiste sugulaskeelte põhjal võib otsustada, et algselt l-iline on olnud frekventatiivsust väljendav verbisufiks -ele-[2], mis Hargla idaosas kaasrõhulise silbi järel esineb geminaadilisena nagu kohati mujalgi võru murdes (Räp,Plv, Kan, Rõu) näit.

---

1 olnu ~ ollu levikuala vt. A. Saaresta VEM,lk.21, k.35

2 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 231–233; T.Lehtisalo PUAS,lk. 169–178.

Mõn iimhäriskeĭlẹja 'ahne loom', (sa käut) hikkitteĭlẹn, (noh) näriskeĭlẹn 'sa käid itsitades, noh naerdes', (tẹnè) ei häBènDeĭle? , (ala) iňDZitteĭlü? 'ära aja hambaid paljaks', (mišsà) ilutteĭlẹt 'mis sa lõkerdad', (tī) jõZitteĭlẹt (ummi) jõZitteĭlẹmīZi 'te jooksete oma jooksmisi', (ei taha) līGutteĭlẹmist, (timä) närBeĭleš 'on närb, sööb vähe', paitteĭlẹma 'paitama', piatteĭlẹma 'kokutama, kõnes pause või peatusi tegema', (iim) piĭviskeĭleš, (vihM) piZẹrDeĭleš (rāškẹZẹ), (miZà) päkkitteĭleṭ 'mis sa käperdad', roBisteĭlẹma 'krabistama', röhütteĭlemä 'röhkima', rẹBèheĭlẹma 'vallatama', (tà) rihitteĭleš (siňna Dänä) '(lennuk) siksakitab', (jät) vihasteĭlẹmiZe (maha?) 'jätab vihastamise järele';

Tah (siĭmist) rẹBèheĭleš (rāZakkẹZẹ) 'silmade ees virvendab natuke', (tsiGà) röhütteĭleš, (kaš) vähèrDeĭleš.

Hargla lääneosale, nagu üldisemalt lääne- ja põhjapoolsele lõuna-eesti murdele, ei ole ele-sufiks omane. Kui see näit. Koikkülas veel mõnel juhul kuuldub, esineb selles kindlasti ainult üksik -l (näit. mišsà süiGeleṭ).

Arvatavasti on ll ele-sufiksis tingitud ida-poolses lõuna-eesti murdes võrdlemisi üldiselt valitsevast l-i gemineerumistendentsist kaasrõhulise

silbi järel. Omalt poolt võis sellele tendentsile tuge pakkuda assimileerunud tunnusega da-infinitiiv (vrd. *līGuttelδak > līGuttella), millele arvatavasti hilisel ajal on lisandunud sekundaarne vormitunnus -Da (Mõn roBisteĭleDa? , aga nāŕiskeĭlen).

2) l-i gemineerumine

296. Vastavalt teistele konsonantidele on Hargias gemineerunud ka sõna tüves esinev l-häälik, juhul kui sõna järgsilpidest kadus mingi spirant või h, näit.

Mõn (jättät) eillu, taillu (sisse), tuillę, hiiĺlä (tassa minemä) 'tasahiljukesi minema', (kittarre käen niGù) eiĺli ja paiĺli (ku lumi ärä) suiĺli, (nū) vaiĺli (pīmä karrast väillä); haĭlę (teDä) 'kahju temast', (naksi) haĭlù (ajàmaDę) 'hakkas valutama', (nā omma) heĭlù (harinu?) 'nad (lehmad) tunnevad talitaja häält', (veť kats) eĭllù, (sāl oī vīl) sòéGuĭlu, (paĭlù) kaĭlù, taĭlę 'talusid', oĭlęDeGemiZe (jàoš), eĭlläj, iĭluš, koĭlin;

Tah (ma jättä tā) eillu, (tuī) küillä, (tū) soiĺli (väillä) 'see (mesi) sulas välja', vaiĺli (vî pālè); jäĭlè (rahvaš), (tāD levà) paĭlà, laĭkèBaĭlu (mūDä), (päĭ naksi) vaĭlù (teGème), (kats) kiĭlù, küĭlä (mūDä), kaĭlù, taĭlè (mūDä), (nuiD) kiĭlè 'neid kilosid, kilo-

gramme', (hâ) eĭlä?, (ärä^{s} sa uppę maha) vaĭlu?, (ei tohi maha) vaĭla?, jaĭlàj 'jalakas', paĭlàj 'voodilina', eĭlàj, keĭlin, vaĭluś, (imä) tuĭlęw, (mihe) oĭlęw (jûnu?);

Koik (siś lätśive) taĭlu, (täDìle) küĭlä; aĭlę (kaĭja?), (koim) taĭlà, (anttiDi) vaĭlù, kaĭlù (pünDä?), gĭlę, (ku Za) eĭlä^{t} (tahat), iĭluś (teùG), eĭlàj, vaĭluś, siĭlèv (kivi), (täD) oĭlęw (oĭjeĭttut).

3) Vaheldumisi teiste häälikutega

a) l ~ r.

297. Eesti murrete, osalt ka teiste lähemate sugulaskeelte taustal l- ~ r- vaheldusliikeks osutuvatest sõnadest on Harglas esindatud r-iga sõna kürmaś ~ kürDmaś 'kapsapea seesmised keerduvad lehed', (kapstaś känD) kûrDmęDę (Mõn, Tah). Murdeti tuntakse sellest sõnast nii r-ilist kui ka l-ilist varianti (vrd. näit. Puh kûlę), kusjuures esimene levib Lõuna-Eesti lõunapiiri mööda kuni Lääne-Eestisse, teine ulatub põhjapoolsest Lõuna-Eestist Kesk- ja Põhja-Eestisse, osaliselt ka Lääne-Eestisse ja saartele.

r tuleb esile ka Hargla sõnas häĭjèrmä?(Mõn) ~ häĭjèrme? (Tah) 'õied' (vrd. ka Se Sats häĭjerme?), kuna älmäś (Koik) näib omane olevat läänepoolsemale Lõuna-Eestile (Kan, Kam, Ote)[1].

1 Vrd. V.H. Toivonen, SKES I, sõnaartikkel heitiä.

b) l ~ n

298. Lõuna-eestiliselt on Harglas n-iline sõna nüsmä (Mõn) ~ nüsme (Tah, Koik) koos tuletistega (nüššik 'lüpsik' jne.). Nooremailt võib siiski eriti Koikkülas ja Taheval kuulda ka lüpsmä ~ lüpsme (u.).

299. Murdeti tuntakse vaheldust l ~ n (~ r) sõnas lible. Hargla idaosast (Mõn) kuuldud liBlę? esindab selle sõna Lõuna-Eestis kõige enam levinud kuju, kuna n-iline lipnę? (Koik) on harilik peamiselt eL kesk- ja lääneosas (Lei, Urv, Krk, Hls, Trv), paralleelselt eelmisega aga ka setu murrakus.

300. Lõuna-eestiliselt n-iline on ka Hargla sõna lgŭnę(?) 'leil'[1].

4) l > Ø

301. Sõnas kihkunD on l arvatavasti helitu asendi tõttu kadunud kogu lõuna-eesti murdes (v.), samuti siis ka Harglas.

302. Hargla sõnas juttuš 'jutlus' on l assimileerunud eelneva t-ga nagu kogu võru, osaliselt ka mulgi (Krk) murdes. Usutavasti on sama assimileerumisprotsessi tulemusena saadud pärisnimest Pärtel päevanimetus pärttušpävä 'pärtlipäeval', mida võib kuulda mujaltki võru murdest.

303. Lääne-eestis harilik l-ita sõnakuju tāDer 'taaler' (vrd. sks Taler) levib ka lõuna-eesti

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 66.

võru ja mulgi murdes, vrd. näit. Mõn (miťtù)tâDrit. Tõenäoselt võis selles sõnas l-i kadu põhjustada dissimilatsiooniprotsess.

5) Sekundaarne l.

304. Sekundaarselt, arvatavasti käänete segunemise tulemusena esineb ablatiivne l Harglas abessiivkäände lõpus, näit.

Mõn (iĭma) sûlDä? 'ilma süüta', perälDä 'põhjata', teGèmälDä? 'tegemata';

Tah (iĭmà) pinîlDe 'koerata', sûrmęĭlDę 'tangudeta', lgikkamęlDę 'lõikamata'.

l- abessiivile võru murdes osutub Hargla läänepoolseks piirialaks. Juba Koikkülas tuntakse ainult tte- ~ De-abessiivi (pinítte ~ piniDe, teGèmeDe) nagu mujal lääne- ja põhjapoolses lõuna-eesti murdes.

305. Sise- ja väliskohakäänete segunemisega on seletatavad inessiivi tähenduses esinevad adessiivivormid Hargla lääneosas Koikkülas (ka naabruses Karulas), näit.

(lina oⁿma) maťtušsęl 'linad on augus leos', (kęó kaZùZę) kęvistiĭkkul 'kased kasvavad kaasikus', kanàl (verèZulę)säĭlàl, męťsàl pàóssil, (ušsę) taĭkkàl, (lgŭwà) oťsàl.

Mainitud l-vormidega paralleelselt esineb Koikkülas ka n-inessiive, näit. męťsàn jt.

Geminaat ll

306. Esimese silbi lühikese vokaali järel on ll säilinud, esinedes kvantiteedivahelduses vastavalt teistele geminaatkonsonantidele, näit.

Mõn (nē õmma häšte) haĭlàDu? 'need (jõhvikad) on hästi halla käes olnud' (: naĭDę̀ hallu-Ga), (tū seit) haĭli 'tal on külmavärinad', (ărmastuš) ei haĭlittu, saĭliGa (:saĭ), (ma veije koDù) taĭli, leĭ 'isa vend', keĭlà (: lęùnęGeĭ), viĭli?, (karja) heìlämän, 'karja talitamas', viĭlàDZę (:viìlanę), (rōZi) liĭli (: liĭ), uĭliGa (: uĭ), puĭlilę (: ummà puĭli);

Tah kaĭliš (: kaĭlęìD), keĭlà (neĭlàni) (: kàé keĭli), teĭli? (: teĭle pâle 'telgede peale', leĭlèDŭttär, (karja) heĭlàDe, piĭli (: rüäBiĭ), liĭli (toĭ) 'lilleõis' (:liĭ), tsiĭlù 'väikene', (om) viìlu, kuĭliręĭBę (: kuĭ), veĭlaš (: pantti ... veìlaDę), pęĭlę (paiĠuš) 'põllepalistus' (: pęĭ);

Koik taĭlęk̆kęni (u.), kaĭli?, (vanà ja) aĭ, paĭli (pâl) 'pidul', (vęttat laŧsę) kuk̆kęrBaĭli, taĭlil 'tallis' (: taĭ), (neìD) eĭläŧteDeš 'neid (loomi) talitatakse' (: mâ eìlämiZe järĠi 'vastavalt maaharimisele'), piĭli (kahin) (: torùBiĭ), liĭli (puk̆kęt) (:paĭ-

lù liile), piĭlirūG, tiĭlukkęni, kuĭli (: kuĭli pakku 'kulli eest pakku'), puĭlikkęZę (puskleZę) (: puĭvaźik) (inèmiZe oĭlęw) uilamę (lännu?) 'inimesed olevat hulluks läinud'.

307. Esimese silbi pika vokaali järel on ll lühenenud nagu harilikult eesti keeles, näit. (ma) kēlä (< kēllän < * kēlδän).

308. Tänapäeval üldeestiliselt l-iline on Harglas adessiivkäände lõpp (arvatavasti -l < -lla < * -lna [1]), näit.

Mõn (naBà) koittal, pāvàl 'päeva jooksul', püGiraŭwul 'lambaraudadel';

Tah vanèmBęl veĭlèl, (karĭ kävè) pikkìl päĭvil 'kari oli hommikust õhtuni metsas', vàéZil vanùl inemĭźil;

Koik (käütiDi) tèól, vanuĭtsęl ijàl 'vana eas, vanana', üttèl męiZnikkul.

309. Usutavasti esineb adessiivkäände arhailine ll-geminaadiga ja lõpukaota vorm mõningais adverbides [2] Hargla idaosas, näit.

---

[1] Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 111.

[2] Vrd. A. Gentz SP, lk. 7; A. Villup, Viisiadverb ja selle arenemine eesti keeles, Kandidaadidissertatsioon TRÜ soome-ugri keelte kateedris, Tartu 1953, lk. 92. Levikuala vt. A. Saareste, VEM, k. 13.

Mõn (saĭnà) nejaĕkuĭĭa, (inèmiZe oĕma) laókkuĭ-
la (päivält) 'inimesed on päeva laiali',
(hoBèZę oĭĭi) lĭkvaĭĭa, (haĭna oĕma) hoř̆Gù-
vaĭĭa 'heinad on kohevil', ruGàvaĭĭa 'saos,
saadudesse asetatud', (yeZì om) paĕkušsiĭĭa
(lumè alh), (ma oĭĭi) oĭmušsiĭĭa 'olin mee-
lemärkuseta'.

Taheval ja Koikkülas kuuleb vastavaid adver-
be harvemini, pealegi kuuldub Koikkülas ĭl-gemi-
naat kord geminaadina, kord üksik l-ina, näit.

Tah (sulę) kohuvaĭĭa, (ihù) alasteĭĭę;
Koik (pŭksi) riBaĕkuĭĭę ~ riBaĕkulę, kŭĕkiĕ-
kulę, (jûZę) kohùvalę.

lla-adverbid on tuntud ainult võru (Se, Vas,
Plv, Kan, Rõu, Har) ja kirde-eesti rannamurdes
(Hlj, Kuu), harva ka tartu (Ote) murdes, kusjuures
Hargla jääb nähtuse läänepoolseks piirialaks[1].

310. Allatiivkäände lõpus pea- ja kaasrõhu-
lise silbi järel on ll Harglas üldine, näit.

Mõn muĭĭę, veDäjäĭĭe, aZèmaĭĭe, sgGèhgĭĭę 'pi-
medale', (hoBèZęiD) vaŕGiĭĭę, (mittu pruńt-
si) ŭmBreĭĭe (àét) 'mitu seelikut selga
aetud',

Tah teĭĭè 'temale', vaZiĕkęĭĭę, sŭrèmBęĭĭę,
(aittuĕma lgùnę) hĭtjäĭĭe 'aituma leili
viskajale', (tûl' om jänu) vähämBeĭĭe.

---

[1] Vrd. ka sõna poekkil ~ poikkulla(?) levikuala.
A. Saareste, VEM, k. 13.

Mõnistes ja Taheval rõhutu silbi järel, Koikkülas üldisemalt geminaati harilikult ei kuuldu, näit.

Mõn käppile, poĭjùle 'poekile';

Tah piĭkile päĭvile, kaĭttèle pojàle;

Koik viĭkaĭttile, surnule, lämmäle mâle.

Geminaat ll allatiivi lõpus on harilik kogu idapoolses lõuna-eesti murdes, laialt tuntakse seda ka kesk-eesti murdealal[1].

Nagu näitab E.N. Setälä, tuleb allatiivi geminaati pidada kuigi mitte algseks, siiski väga vanaks[2]. Seda arvamust jagavad ka hilisemad uurijad[3].

311. Usutavasti on varem ll-geminaadiline olnud ka line-sufiks (elementideks adessiivi lõpp -lla + -inen)[4], mis tänapäeval eesti keeles esineb ainult üksik-l-ilisel kujul. Näiteid Harglast:

Mõn kālùline (tsiGà) 'kaalu raskune', pihàline (aìD) 'poolviltu asetatud teivastest aed', vāvàBeräline 'teravavõitu';

Tah kiñniline (auttu), vanà àóline (inèmine), nālàline (pätś) 'naela raskune', kaŭwèline (suGùlenę) 'kaugelt sugulane';

Koik (peĭlù) tõliní, vanà àoliní (juŧ), külàliZe, keríGuliZe[?].

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 3 ja 27.
2 Vrd. E.N. Setälä, ÄH, lk. 413–414.
3 Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 151; L. Hakulinen, SKRK I, lk. 91.
4 Vrd. L. Hakulinen, SKRK I, lk. 142.

P O O L V O K A A L I D

j

j s õ n a a l g u l

1) j =

312. Üldiselt on sõnaalguline j Hargla murrakus püsinud nagu mujalgi eesti keeles, näit.

Mõn (lät) jaheʦsɛ̆ppaȧ '(ilm) läheb jahedamaks', jänʼiDulʼi, (sa) jaȟvat jaȟvɛ̣ȧ 'jahvatad jahudeks', (muʼlˌom) jaȉG jaȟkust (niGù niZɛ̣̀l-Dunu?) 'mul on jalg liikmekohalt nagu välja väänatud', (kaʦ̌s) jaȟkù (lîva) 'kaks osa', (siȧ oʼlɛ̣̀w haĭna paʼlù) jakseppa? 'siis jätkuvat heintest palju kauemaks', (haȟḱ) jalan '(kärbsed) hunnikus', (rî) jalast (paĭnuʦ̌taȟma), (sûḱ) joˢˌsûD 'söök juba söödud', (pâ eijˌolɛ̣) jõnɛ̣̀n 'pea on haige', (kuˌheȟnè) jûBunuȧ jût 'kui enese joobnuks jood', jut jûȧsk (niGù sorà) (maᵗˌtuʼli)jou (kauppa) 'tulin jõudumööda', jouʦsaDɛ̣ 'jõudsasti', (tîD) johaʦ̌ta?, juȟtrɛ̣ (perä?) 'aisapärad', soɛ̀julu 'hulljulgelt', (papˉ peDà) juʦ̌tust 'papp peab jutlust', jûŕ, (ma pelk̂si) (vaȟnù)jûtteid 'vanakuradeid', (pinî ajà) jänèZe jäʼlGi, jäʼlè 'jäle, vastik',

jämèheppä (haĭna?) 'jämedamad heinad', (hîr) järä, järvè (raĥvas) jâmä, (ma oĭ'li) jättünü (~ jättänü);

Tah (nü) jaGävę, ei jahu? 'ei jahtu', (kanà kuBùGę) jaĥvaĭtteś, (vaĭlàliĭtse) jaĭki , jaĭkùGę (hamè oĭ niGù) jaĭkat 'särk (jätkuga mille ülemine pool oli puuvillasest poeriidest, alumine pool kodukootud linasest) oli nagu jätkatud', (ma) jaĭkù (is sā?) 'ma ei saanud aru', jaĭkap', jaìGDî, (miZà) jarGanęiD[1] (kgnèlęt) 'mis sa lurjuseid kõneled', (ăZä) jo? 'äsja juba', (külànD) joBà 'küllalt juba', jūwaś (vîna), (kàé) jõnę? , jūsseĭm 'jooksev sõlm', (ma) joŭZę 'jõudsin', (sa) juìGuDę, jumàl, jutsăĭläGe (leĥmä?) 'vöödilise seljaga', (ku nimä) juttęlę (lätteve?) 'kui nad jutustama hakkavad', jūDi?, jäl? 'jälle', (kaśtęGę) jâZe jäle? 'kastega jäävad jäljed', (mu) jämmùne, (mõDù) järĭGi, jättiś;

Koik jänîBäiv , jaGàZive (ärä?), menĭjaGu, jaĭ' 'pluus', jaĥvàDę (sûrmiś) 'jahvata tangudeks', (ei sā mäele) jalust 'ei saa jalgade pärast üles tõusta', (miśsà) joñniṭ , jûn', jûDi (eluṭ), (veZĭ) jûśk 'vesi jooksis', joùD 'jõud', (tulę) juìGęlę 'julgesti',

---

1 Vrd. P. Arumaa, Läti laensõnu lõuna-eesti murdeis II, EK 1937, lk. 42–43.

(tiä)jät̄ jumàlęGę, juñniǩkęni '(vorsti)jupikene', (tęťtę) jut̄ 'tõejutt', juťtuś 'jutlus', jūnĭ (kû), jeŭlù (sân), jeGì (~ eGi (v.)),(rŭkkünŭ) jäleťtüle 'jäledasti',(vaZik lät̄) jämè eś, järvè (koťsil) 'järve kohal', (teGèmeDe) jānŭ?, (pèrnanĭ) jät̄ (maśmaDę).

2) j > ø

313. Sõnaalguline j on Harglas kadunud kõrge labiaalvokaali ees nagu üldisemalt mujalgi eesti keeles, kusjuures j-ile järgnev tagavokaal on enne seda muutunud eesvokaaliks. Näit.:

Mõn (ma) üĭnŭ pāle ütlämist 'ma oleksin ühtsoodu ütelnud, s.t. kõnelnud' (vrd. sm jutella, e jutt, jutlus; Har jut̄, juťtuś ~ jutluś), (paĭlù) üv̆vä 'palju jahupoolist näit. loomadele valmistatud joogis' (vrd. sm jyvä);

Tah (iDimīś tŭ) ülťti 'milleks seda kutsuti', (ma eij olę) üvä (mar̆ja maitsunu) 'ma pole suutäitki söönud';

Koik (vanà) üťtèl', üvä.

Kõikjal eesti keeles ühtlaselt tuntud ütlemasõna kõrval erineb Hargla üvä-sõna esinemus idapoolsemast võru murdest, keelesaartest ja isegi rõuge ja urvaste naabermurrakust ja liitub lääne- ja põhjapoolsete võru-tartu murrakutega (Krl, San). Nimelt on Harglas ja lääne pool sõnaalguline j kadunud,

sel ajal kui j Hargla idapoolses naabruses püsib.

314. Eesti keeles hariliku sõna aitt̆uṁma (Mõn, Tah) ~ aitt̆uma (Koik) 'aitäh' puhul tuleb arvata, et siin on j-i kadu võinud toimuda lauserõhutu asendi tõttu (vrd. jumm̀al)[1].

315. Erandina teistest lms keeltest ja põhja-eesti murdest on j > Ø mõnes võru murrakus läbi läinud o-hääliku ees, näit. Har eGi (: î) (vrd. Krl eGi, Se egi)[2], iv̆V (: ev̆vi) (vrd. Krl ev̆v', Lei iv̀V, Lut iv̆v , Se ev̆vine)[3], ev̆vikkä (vrd. Krl ev̆vik, Lut ivva[?]). Eelmiste hulka kuulub ka sõna jrDümma (: eräs) 'jõõrduma, teel libisema'. Mujal eesti keeles algab see sõna j-iga, välja arvatud Se, Har ja selle lähem naabrus Krl ja Urv, aga ka Hls. On võimalik, et samasse kuuluvad ka üldeestilise levikuga pronoomen eGä 'iga' (vrd. sm joka) ja konjunktsioon et (vrd. sm jotta), nagu arvab E.N. Setälä[4]. Y.H. Toivonen ühendab need sõnad kahtlevalt soome e-lise pronoomenitüvega[5].

316. Sõnaalguline j on Harglas kadunud sõnas eGä 'jää' (: ijä). Samas sõnas on j-i kadu toimunud eesti murrete enamikus (võru, suuremas osas tartu, põhja-eesti kesk- ja läänemurdest) e-lisel kujul

---

1 Vrd. E. N. Setälä, ÄH, lk. 440.
2 Vt. Y.H. Toivonen, SKES I, sõnaartikkel joki.
3 Vt. sealsamas, sõnaartikkel jouhi.
4 Vrd. E. N. Setälä , ÄH. lk. 438.
5 Vt. Y.H. Toivonen, SKES I, sõnaartikkel jo-.

esineb sõna ka mordva keeles[1].

3) Sekundaarne j̃ (< *i̯)

317. Sõnaalgulise h̃-hääliku kao tõttu sõnas *hiBuksgt on h̃-le järgnev i̯ muutunud j̃-iks peaaegu kogu eesti keeles[2], kaasa arvatud Hargla murrak (vrd. jûžę (?) (Mõn, Tah, Koik) ~ jūssę (Koik)). Teistes lähemates sugulaskeeltes alustab seda sõna kas h̃ või i̯[3].

j̃ sõna sees vokaalide vahel

1) j̃ =

318. Sõna sees võib hargla vokaalidevahelist j̃-häälikut nimetada säilinuks nagu võrdlemisi üldiselt mujalgi eesti lõuna- ja idapoolseis murrakutes, näit.

Mõn majà, pajalaùD, ojaǩkęnę (saĭnà) nęjaǩkuĭla[4] 'seina najal', sâja? 'pulmad', vărjä? 'väravad', sījä (mãńi?), muĭjàn[5] 'mujal', aȧkjaȧ (tùmBä) 'tumehall', (vîz) minîjät

---

1 Vt. Y.H. Toivonen, SKES I, sõnaartikkel jää.
2 Vt. A. Saareste, Eesti murdeatlas I, Tartu 1938, k. 8.
3 Vt. Y.H. Toivonen, SKES I, sõnaartikkel hius.
4 Vt. A. Saareste, EM II, k. 54.
5 Vrd. E.A. Tunkelo, Eräs kuollut denominaalijohdin, Vir. 1932, lk. 391–392; P. Ariste, Eesti asesõnade me, te ja meie, teie suhteist, Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I, Tallinn 1956, lk. 53–60. Levikuala vt. A. Saareste, EM II, k. 55.

'viis pojanaist', eĭlăj, vîDûja 'veetooja', oZàjaĕkàj 'osajagaja, s.o. peremees, kes laualetoodud liha jagas osadeks vastavalt inimeste arvule', mūrùDeĕ́kij, maťjaraĥvaš 'matuselised', nahàBeš́jä 'lambanahkade parkija', kûlja 'surnu', lûBainja, (majà) ihiť-täjä?, paluťtaja? 'kõrvetised, teatud haigushood', tɐmBaja (tûl) 'lõõtsuv tuul';

Tah elùmaja, ojà, otspaja 'luugiga avatav klaasita aknaauk rehetare otsaseinas', (tụ niGù velssi) pajattɐš (v.) 'räägib valejutte', sâja (säĭlän) 'pulmad käes', sõja (viťsa) (rhvl.), väŕjä?, muĭjà (miňnä?) 'mujale', (turùBlaťsi) kuBìjaš 'ametnik, kes turul müügikohtade eest raha kasseerib', puťsàj 'sulg', miňniį 'pojanaine', eĭläj, (hâ)sûjä (lihM), (krõńi) koťtàj 'pärjategija', kãrZi-Deĕ́kij 'kraasitegija', lahkimiňnèj (pû), rīhheBeš́jä?, (sõǵi) kĭtjä, haŭwàGaiBja, (aitťuṁma saňnà) kùtjäle (ja vihà) haùDjale, teGìjäl (tûD), maGàjal (unD), kiruťtaja 'sekretär', (jäije imà) raviťsɐjaš 'jäi ema toitjaks', umBlɐja 'õmbleja';

Koik majà (pälè), (läBi) pajà, ojà, muĭjàl kuBìjaš 'kubjas', eĭläj, raṕpàj 'mõõk linade rabamiseks', aùDjà (kanà) 'hauduv kana', (pâ) laùlja 'peamine, s.o. parim laulja' (kuńšťi) peDäjä? 'nõiduse uskujad', âDeGijä, aĭnà-

Guivaja 'heinakuivataja', tēńijä eppettaja.

2) j-i gemineerumine

319. Geminatsiooniseadus kehtib lõuna-eesti murdes ka j-i suhtes, kusjuures tekkinud pikka häälikut märgitakse ij-i abil (ij - pikk geminaat, ĭj- lühike geminaat). Harglas on tähele pandud järgmisi gemineerunud j-iga sõnu:

Mõn (kiä siñna) maija (pantti), oija (sisse), (ma) kaije 'vaatasin' (: kàéma), (jala) aije (vaĭlù); (ku mī) maĭjà (teĭki), (kol?) paĭjà, oĭjà, (paĭlù) oĭjè, (haiv) kaĭja?, (ei sā) aĭja?, (eij olę) vaĭjà (< *vajaɣa);

Tah ûmaija, (tŷ) aije (minème), (mī) aije (juttu); (aìàBŷl) maĭjà, oĭjà, (kaťs) paĭjà, maĭjù (mŷDä), (ei läppe) kaĭja?, (hŭppä juttę) aĭjèn 'valejutte rääkides', vaĭjà (puhàDę?);

Koik maija, oija (tiä) kaije; (kaťs) maĭjà, paĭjà, (nuĭDę) maĭjù sisse, aĭja (v.) ~ ajàDę (u.), kaĭja (v.) ~ kàéDa (u.), vaĭjà (v.) ~ vajà (u.).

3) j > ø

320. Lisaks eelmisele leidub Hargla murrakus sõnu, milles j teatud juhtudel kaob, nagu mujalgi eesti keeles, näit.

Mõn (tŷD) läBi àéttuì 'seda läbiaetud (piima)', àĕlęmma 'taga ajama, otsima', (ma?

is panę) kȁėvaš 'tegin, nagu poleks ma näinud';

Tah (laŋG om) ȁėt (kanȁsäiGä) 'lõng on liiga keeruks kedratud', (pinî) ȁėlęs (laммast), peŕräGȁėja 'järelvaataja', is mėȍ? 'ei mõjunud';

Koik (sälț) ȁėttiDi (pail läBi), (ma lähä) kȁė.

Samade sõnade teistes vormides j ≡, näit.

Mõn (süȁme) ajȁ (kuŕjaš) 'südame ajab halvaks, ma^{k} kaije 'vaatasin';

Tah (piaț kappùDę jaiGa) ajȁmę 'pead sukad jalga panema', (läț) kājaț̌siĭlę (tuhùnaist kȁėmę) 'läheb katsikule';

Koik (ümBre) ajaDę?, (tiä) aije 'ajas'.

Võib märgata, et j kaldub kaduma eriti e-vokaali ees, missugune nähtus tuleb ilmsiks mitmetes eesti murretes[1]. Erinevalt eelmisest esineb j-i kao tendentsi u ees ainult keeleala kagunurgas (võru murre ja sellele lähedased lõuna-tartu murrakud Kam, Võn) ja saartel (Muh, Khk, Ans, Jäm).

321. Pärast klusiili nõrga vaste kadu on sama eespool mainitud seaduspärasus kaole allutanud ka diftongi järelkomponendist i-st tekkinud j-i, näit.

Mõn (vanuț̌sęl) ȁȍl 'vanal ajal', (ma aňnȁ męlėm-

---

[1] Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 154; EKÄH, lk. 114.

Bę̆lę) pȯ́ęlę 'annan mõlemaile poegadele';
Tah (kiBę̀nę) ȁȯ́Gę 'natukese ajaga', (ma aňnȁ sű̀wä) kanȁBȯ́ęlę;
Koik vanȁ ȁȯ́linȉ (jutˉ), umilę pȯ́ęlę.

a-hääliku ees seevastu harilikult püsib j (poja?, (kaťsküm̆menD) ajastaiGa (Mõn, Tah) ~ aeśtaȉ.

322. Arvatavasti tuleb diftongi järelkomponendist arenenud j-i kadu eeldada vormis (muťtiǩku) tsėétteZę? 'sääsed suruvad' (vrd. Se tsęi̯Gahťi 'lonkasin' ~ tsę̄Gaťtama 'kiikuma, kiigutama').

4) Siirdehäälik j

323. j kui loomulik hääldamisel vajalik üleminekuhäälik on eesti keeles tekkinud i-lõpulise diftongi või pika ī ja sellele järgneva tagavokaali vahele, näit. aǐjaťta? 'ai ütelda. oiata', (ma) oǐjù (: oima (Mõn, Tah) vrd. sm uida), (ärä) kuǐjùnu? 'ära kuivanud' (<*kui-vunut), (pâ) aǐju? 'peaajud' (<*aivot, vrd. sm aivot), (ma veťtì) pîju (<*pivuhen), (miZȁ aiGu) vījuťtęt 'mis sa aega viidad' (vrd. sm viivyttää). Neljal viimasel juhul on j tekkinud pärast v kadu u-hääliku ees (vt. v-häälik, § 355).

324. Siirdehäälikut j asendab üksikutel juhtudel D, ja seda nimelt murraku lääneosas Koikkülas. Vrd. näit. oi̯Dumę 'ujuma'.

5) ? j̃ (< *γ)

325. Sõnarühma kadakas – pedakas lõuna-eestilistes vastetes esineb j̃ oletatava varasema *γ- spirandi kohal ka Harglas, näit. kaťťäj̃ (< *kataγa), peťtäj̃, jaĭläj̃, paĭläj̃. Seesugused j̃-ilised sõnakujud on omased peamiselt lõuna-eesti murderühmale, vähemal määral ka kirde-eesti rannamurdele[1]. Samades sõnades esineb j̃ ka mitmes lähemas sugulaskeeles (sm, krjA , vps, vdj)[2]. Küsimuseks jääb, kas esindab j̃ neis sõnus varasemat *γ̃-spiranti või pärineb ta mitmuse tüvest, olles sealt üldistunud ka mujale[3].

j̃ sõna sees konsonandi järel

1) j̃ > i̯

326. Kui pärast sõnas toimunud apokoopi lõppvokaali ees asetsev j̃ sai sõna lõpphäälikuks, siis vokaliseerus ta, muutudes i̯-ks. Vastav nähtus on toimunud kogu eesti keelealal. Näiteid Harglast:

Mõn vilĭ (< *viljä), neli̯, kuri̯ (ilm) 'halb ilm', ori̯, aZi̯, vähi̯ (: vähjä);

Tah kaBi̯ (< *kapja), vili̯, veli̯, kari̯, sari̯, aZi̯,

---

1 Vrd. A. Saareste, LVEM I, lk. 28–29; A. Saareste, VEM, k. 85.

2 Vt. V. H. Toivonen, SKES I, sõnaartiklid kataja ja jalaja.

3 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 76.

pe̮hi̮, ja̮hi̮ 'jahe' (: jaɲjà);

Koik te̮uvili̮ 'suvivili', ve̮li̮, ne̮li̮, kuri̮, kari̮, pâ̮, a̮Z̮i̮, pe̮hi̮.

327. Mainitud häälikuseadusest on Harglas siiski üksikud sõnad jäänud väljapoole, näit. tõɲjä 'tühi', a̮hù (<*a̮hju). Arvatavasti on neil juhtudel sõna tüvevokaal üldistunud ka nominatiivi.

2) j-i p ü s i v a h e l d u b j-i k a o g a *kj (: *ɣj)

328. Silbilõpulisele k (:*ɣ)-le järgnev j-häälik on Harglas püsinud sõna nõrgas astmes, näit. la̮jà (<*la̮ɣjan), va̮jà 'vaja', ra̮jà 'reie', ma̮ja̮s 'maias' (~ ma̮ǩka̮s), kuna sõna tugevas astmes on j kadunud, tema varasemale olemasolule viitab ainult palatalisatsioon: la̮Gä̮ (< la̮kja) : la̮ǩka̮ (<*la̮kja̮δa), va̮Gä̮ 'vai' : va̮ǩka̮, ra̮Gä̮ 'reis' : ra̮ǩka̮, ma̮ǩka 'maia' (<*ma̮kjahan).

Seesugused häälikuseaduslikud vormid kj-ühendist on omased võru, suurelt osalt ka tartu murdele, nagu võib otsustada vastavate sõnade levikuala jälgides (näit. la̮Gä̮ : la̮jà – Lut, Lei, Vas, Rõu, Plv, Kan, Har, Krl, Puh, San; ma̮ja̮s : ma̮ǩka – Se, Vas, Räp, Plv, Kan, Har, San, Ote, Kam, Nõo, Ran, Puh; Hel)[1].

1 Vrd. A. Saareste, LVEM I, lk. 208, kus materjalidest tingitult sõna va̮Gä̮ eri genitiivivormides puudub häälikuseaduslik j-iline variant.

*tj (: *δj)

329. Silbilõpulise t ja j-i ühendis esindab j-i temale eelneva konsonandi palatalisatsioon sõna astmest hoolimata, näit. paDä 'padi' : paDä (< *paδjan) : paṫtà 'patja', (mu) paDünę 'minu paksune'.

Hargla naabruses võru murrakutes esineb paDä-kujulist nominatiivi mitmel pool (Vas, Räp, Rõu, Kan, Krl, Lei), kuna eesti keeles harilik ja paralleelvormina osalt isegi loetletud murrakutes ette tulev sõnakuju on paDi. Omastav paDä on registreeritud peamiselt lõuna-võru murrakutest (Se, Vas, Rõu, Plv, Lei, Har, Krl) mujal hariliku paDjà asemel. kj-sõnarühmaga paralleelselt moodustub sama sõna osastav kääne paṫtà . Viimase vormi osas erineb Hargla kõigist teistest eesti murrakutest, kus j = (vrd.hrl. paṫja)

*pj (: *βj)

330. Silbilõpulise p järel on uut silpi algav j eesti keeles püsinud sõna kõigis asendeis, välja arvatud nominatiiv, kus j > i : kaBi : kaBjà : kapja.

lj > l'l (ll) ~ l

331. Ühendis lj on j Harglas harilikult assimileerunud eelneva hääliku sarnaseks, nagu see on

harilik laial alal eestis[1]. j-häälikult esindab sel juhul palatalisatsioon, näit. haĭ̯laś (laʦe tekki) naĭ̯la, paĭ̯la (rõDZu?), paĭ̯lù (nišsù), vaĭ̯la[2] (rg̑ŋGa manu), (oraś) hg̑ĭ̯luś 'oras heljub', hiĭ̯lä (taśsa) 'tasahiljukesi', kuĭ̯lušsg̑ìD (ajàma).

332. Kohati puudub ll (< lj)-il palatalisatsioon, j on kadunud jäljetult, näit. häĭ̯luʦʦeì (laśt), neilä (nulkka), (kaʦ́s) veile, (targ̑DäüZ) viilä (~ viĭ̯lä), (saije) väilä (: väĭ̯län).

Samasugust palataliseerimata ll-i pro lj esineb võru, osalt ka tartu murdes küllalt sageli. Näit. vormi neĭ̯lä 'nelja' võib kuulda Hargla põh- põhja- ja läänepoolsest naabrusest (Lei, Krl, San, Kam, Puh), kuid idapoolsele võru murdele (Urv, Kan, Rõu, Plv, Räp, Vas, Se) näib omasem olevat nelä; vorm (häĭ ~ häĭ :) häĭ̯lü levib võru murdes (Lei, Lut, Se, Vas, Rõu, Plv, Har, Krl).

333. Samuti on l-i sarnaseks assimileerunud ka ~-spirandist tekkinud j (*lɣ > lj > ll), näit. küĭ̯lèlauwa?[3], (laʦ́s oĭ) peĭ̯länü, (nakkaś) seĭ̯läʦʦümmä 'ilm hakkab selgeks minema', (eläjeìD) näĭ̯läste[4] 'näljutada', säĭ̯lä (takkàn), süĭ̯lèlDen 'sülitades'.

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 86.
2 Vt. A. Saareste, LVEM I, lk. 217
3 Vt. A. Saareste, VEM, k. 5
4 Vt. sealsamas, k. 81.

334. Sõnas jäle? 'jäljed' on spirandist tekkinud j kadunud jäljetult nii nagu harilikult võru murdes.

335. j on jäljetult kadunud ka Mõniste ja Taheva sõnas vilànD 'küllalt', (lät) vilànDęs 'tüütab ära'.

336. lj-i assimileerumine ll-iks on võru murde alal üldine Karulas, Harglas ja osalt Urvastes. Urvastest ida pool ja Rõuges on lj-iliste sõnade nõrgas astmes j kadunud jäljetult (näit. vilä, nalä, nelä, sälä, külę[1].

Lähematest sugulaskeeltest tunnevad j-i assimileerumist eelneva l-iga karjala-aunuse, vepsa ja vadja[2].

rj

337. Ühendis silbilõpulise r-iga on j-häälik Harglas üldiselt säilinud, näit.

Mõn harjukkęZę? 'rändkaupmehed', tarębarja (kottal), otsàharja? 'otsmised vaod', karjàlatsę?, (olGà kävè) marjàl, korjamma, orjàBu? 'silla talad' : orjus, kurjàvaimu (kas); Tah harjàGę (suitti pâD), (läBi) karjà : (tęiZi) karju (manu?), (üvä) marja 'palakest', marjàGorv, (oI) marju korjànu, (om pûkki) orjànu 'on puuki teeninud, s.t. on puuki

---

1 Vrd. E. Koemets, Ü 21, lk.18.

2 Vrd. L. Kettunen, Rinnakkaisesta äännekehityksestä länsisuomalaisissa kielissä, Vir. 1914, lk. 167.

lasknud varandust kokku vedada', (puìstaś) kuŕjuZę (väìlä), puŕjuttęmę;

Koik (paksust) aŕjast (läBi) 'tihedast harjast läbi', kaŕjàDÎ : (ma lähä) kaŕja, (makkà) maŕjakkęnę : (sû) maŕju, kiŕju, (om) koŕjànu, (mī) oŕjaššì 'teenisime', kuŕjà (mēlèGe) 'pahameelega', puŕjùnę.

rj-i üldeestiline püsiesinemus eraldab Hargla ja Karula idapoolsemast võru murdest, kus vastavate sõnade nõrgas astmes on rj > r toimunud peaaegu üldiselt (näit. karâ, sg. gen. sõnast kari on märgitud Lut, Se, Vas, Plv, Kan, Rõu murrakust, seevastu Krl, Urv, San murrakust on kuuldud kaŕja ~ kaŕjà).

338. Kui nõrgaastmelistes või astmevaheldusetа sõnades rj-ile järgneb u, tuleb Harglas ilmsiks j-i kadu, nagu üldiselt kogu võru murdes, osalt isegi viimasega külgnevates tartu murrakutes (San, Võn), näit.

Mõn (sa^{k}) kiruŕtanu kiruŕtamist 'sa oleksid kogu aeg aina kirjutanud' (aga: koDÌ höiD kiŕjuGa 'kudus kirjadega vöösid'), karúššęš (oŕtsma), varúŕtsęp 'varjulisem';

Tah kiruŕtęGę kiŕjä (kaĥ) , (tulę makkuš uní) karúššęl, tūlęvarû, (eij olę) tūlęvaŕru;

Koik (ma^{k}) kirùDę, karúš, varû (aĩ).

339. Harglas on j sõnas orjama üldiselt püsinud, näit. oŕjàDa$^{?}$ 'orjata' (ma) oŕja (vrd. Se, Vas, Räp,

Plv oŕaťta ~ oräḎa?), kuid kontraheerunud imperfektivormis (nimä oŕssi) ilmneb siiski j-i kadu nii Harglas (Mõn, Tah) kui ka naabruses Rõuges.

340. j on vokaliseerunud sõnades harìneḿma (Mõn, Tah) ~ arìneme (Koik) 'harjuma', mida samal kujul tuntakse laial alal idapoolses Lõuna- ja Kesk-Eestis, kiřŕiv ja sariGa 'sarjaga', (viilä) sařri? 'vilja sarjata'. Sõna sari: sarja : sarjama nõrgaastmelistes vormides võru murdes j-i ei esine (saŕaGa, saŕaḎa 'sarjata'), välja arvatud Karula. Kahe erineva murraku vahel omapäraseks kujunenud hargla on selles sõnas minetanud astmevahelduse ja üldistunud on sõna nominatiivi kuju.

341. Ka *rɣ-st tekkinud rj-ühendis on j, vastavalt võru murde omapärale, kadunud eriti e-hääliku ees, näit. säŕè (: säřG), käŕè (: käřG), kuŕè (: kuřG), kuna näit. ä ees j = ((h)äřjä : (h)äřG).

Kuigi osal mainitud sõnadest on laiem levikuala (näit. vormi säŕè puhul võru ja tartu murre, lõunapoolne osa mulgi murdest, Kod, osaliselt kirdeeesti rannaküla murre ja kohati isegi Lääne-Eesti), esineb (Võru murdega piirduvate r-iliste vormide puhul Harglas ja Karulas rj.

342. Ühendis r-iga on j (< *ɣ) kadunud ka sõnas kirgma häit. (kiřkaś ei) kiŕi? (: kiřGmä).

sj

343. Sel ajal kui mujal eesti keeles sj-ühend säilib, on Hargla sj-sõnade nõrgaastmelistes vormi-

des j kadunud nagu harilikult võru murdes, näit.

Mõn (mi̯nè̯l) aZ̃à̯l, aŹa̯ttaṃma 'mängima', ko̯ṅnà̯-oZ̃a̯?, me̯r̃Ža 'mõrsja', (nai̯s̀t) ko̯s̆̃su̯le̯ 'naist kosima';

Tah (va̯ĭja̯) aŹa̯? (ke̯ŕDa a̯ĭja̯?), (ju̯màle̯) aZ̃ã̯n-De̯ 'asjatult' (aga : ku̯ìD a̯s̆̀ju̯), o̯Źa̯?, (tule̯) ko̯s̆̃su̯le̯ 'kosja';

Koik aZ̃à̯ (sg. gen.), aŹa̯tta̯? 'asjatada, mängida', (me̯iD me̯iš̆te̯t̆te̯s̀) me̯r̃Ža̯s̀, (nai̯s̀t) ko̯s̆̃-su̯le̯.

344. Kui mujal eesti keeles tuntakse sj-i sõnas äsja, siis võru murdes ja ka Harglas esineb see kujul ãZä, ãs̀kine (û) (vrd. sm äskeinen). Arvatavasti pole lõuna-eesti selles sõnas *χ-spirandi asemele kunagi j-i tekkinudki.

hj.

345. Poolvokaal j on silbilõpulise h-hääliku järel Harglas üldiselt säilinud, näit.

Mõn ko̯ñja̯ (ma̯nu?) : ku̯ǹja̯la (ha̯ĭnàmãD) 'kuhja heinte osa', (hâ) o̯ñju̯st (ju̯ǹti?) : u̯ǹju̯ (pl. part.), (mâ ka̯ĭlu̯s̀) pe̯ñja̯ (põle̯) ,tö̯ñ-ja̯ (rĩGa) : (ei̯j olę ütteGina) tüǹja̯;

Tah ko̯ñja̯ (pâ) , pe̯ñja̯ (pũlt̀), (va̯otte̯s̀) pe̯ǹja̯ 'vajutab põhja', (a̯ñnùm) tö̯ñja̯;

Koik o̯ñja̯?, (pâ) pe̯ñja̯n.

See j-i püsiesinemus on üldine kogu eestis, välja arvatud võru murre, kus hj-iga sõnade nõrgas

astmes j harilikult kaob. Erandlikult säilib hj-ühend võru murde läänepiiril Harglas ja Karulas.

346. Vastupidi eelmisega on hj-ühendis kadunud u-häälikule eelnev j sõna ahu 'ahi' nõrgas astmes, näit. ahusu (kuid: om kauGes ahju jänu). Selle sõna esinemuses ei erine siis Hargla muust võru murdest[1].

347. Kui h järgnes i-lõpulisele diftongile, siis kehtib vastavate Hargla (Mõn, Tah) sõnade puhul seadus, et tugevas astmes püsivad häälikud algses asendis (laih, seřmè vaihhel, leppä mäih), nõrgas astmes on aga toimunud h- ja i-hääliku metatees, kusjuures sama i võis areneda j-iks (laňjatsep, kaňju, mäňjä) või püsida i-na (vahi 'vahe', käśśi vahil, mäňjä) vt. lähemalt h-häälik, § § 207-209).

348. Sekundaarseks, arvatavasti hääldusе hõlbustamiseks tekkinuks, tuleb j-häälikut pidada Harglas astmevahelduslikes sõnades nagu vaihje? 'vahed', vaihjeiD (sg. nom. vahi), hiřmuDu väihjü 'kardan vähke' (väňjähain). Tugeva astme puhul kordub siin h järel sama häälik, mis asetseb tema ees, nagu paljudes teisteski sõnades (vt. h-häälik (§ 224).

349. Kõike eelnevat arvestades võib öelda, et Hargla j-hääliku puhul avaldub ilmekalt, millist suurt osa etendab teatud häälikuseaduse puhul murraku asend. Harglasse, võru murde läänepoolsele piirialale

---

[1] Vt. A. Saareste, VEM, k. 25.

ulatuvad praegu veel ainult sporaadiliselt häälikulisee seigad, mis siin varem võisid valitseda (j-i kadu konsonandi järel). Murrakus toimub assimileerumisprotsess läänepoolse naabruse kasuks.

v

v sõna algul

1) v =

350. Hargla murrakus on sõnaalguline poolvokaal v säilinud nagu harilikult eesti keeles. Näit. Mõn vāGuttaṁma 'pead üles ja alla kõigutama (hobusest), vanà vahaṡ 'vana kollakat karva hobune', varhha 'vara', vaṅvaṯsẹ̀iD (naiẒ́i) 'tublisid naisi', (nuṙmẹ̀) vaihhe (nīDù pā̆l̀t), (kokku) vàonu? 'kokku vajunud', (raBà)vàénẹ 'puruvaene', (siṅnù) vaĭvàDa 'sind vaevata', vaĭja (miṅnä?) vaìGẹṡ (mẹṡkẹ?), valàhuṁma 'kokku vajuma (leivast, kui sel kooriku juurde piire küpseb)' vaĭ́mi? 'valmis, küpsed', (om) vaŋ̃Gin, (kaṯs) vaṅnà varẹst (neli hoĭ) vaṙrast 'neli varrast kangapoolide jaoks', varaṡ varí 'varas hoiab end', (humàlẹ) vaṙrẹ?, vaṡtsẹ väṙjä? , (aĭjà) vēren , vî(pā̆l) 'vee peal', veṅnè (naištèrahvaṡ), vîĺ(sitta) veṯtä?, viṡkaṁma, väṡli vījèGa 'vägisi', viĭlu vaḵkuṯti, vilí, (tî) viṙGẹ̀mBaDẹ 'tee

rutemini', (saṭṭę) vihma, vihàGaňDZu?, viṭsa?, veǐjùZēne? 'võiseened', vēraṣ, vāDè (pū?) 'poolviltu asetatud puud', väĠì 'rasv', vähäBeŕi 'vähevõitu', värtte?, väZùnù?, väùmihele;

Tah (teṭtäṣ) vâra 'tehakse kohupiima', (neřGa ošsaǩkęZę) vāGaṭtęZę (aila), (ärä) vaȟtu (sījä?) 'ära vahi siia', vaiB väits 'terav nuga', (tûl´jäije) vaikki, (umà) vaĭvà (īst), vaiGę (saṃmęl´), (olęṣ no päiv) vaĭlàlę (tuĭlu?) 'oleks päike paistma hakanud', valî vihma, (ajà sūrè uàrmę niGù) vaĭ´li 'ajab (tuiskab) suure hange nagu valli', (ninà jûṣk) valust veṭ, vanuṭsęl (ijàl) 'vanas eas', (nitse) vaȓB 'niievarb', (jalà) vaȓrękkęnę 'jalasäärekene', vaȓBlęZę?, vaṣsàr´ 'haamer, linnunokk', vaṣta (saina), vaŭwèrmę (męts) 'vaarikamets', (męṭsà) vîrDe, (om) vîD 'on viidud', (sa käüṭ) vē¹lDen 'sa vedeled, laiskled', velîDZe? 'õde-venda, ühe ema lapsed', venèleZe?, veřrèv 'punane', tūlèveṣ´ki, (laĭZa) veṭ´ti vîZę 'laisad vedasid viiske, s.o. käisid viiskudega', vījè (näDäli) vaňnù 'viie nädala vanune', (miZà aiGu) vījuṭtęṭ 'mis sa viidad aega', vīl´iGe vīl´iṭteṣ, (siĭmä) viřveṣsiĭlę 'silmad poolärkvel', (kiŋ´kke) viṣkrīD 'kinkis (viljaviskamise) kühvleid',

(teGè mâ)ʃ viʃsa (häʃʃtä) 'nõiub, s.o. arstib maalisi', (minʹtti) võʹrì (päle), veìD 'või', (tû) veĭZè (oĭla nî) 'see võis olla nii', (ei tohi) velʹssi? 'ei tohi valetada', veĭlaș, (lû) välʹkkü , (ma^{k} kaĭlùDe) väilä 'valan välja', värttesõl 'väravasuus', väZünü 'väsinud', väʹri (oĭmma ümBre koñjà oĭrrè), (kivi) võrüș 'kivi veerdub';

Koik vaheʹr, (jaìGu) vahil, vajà valàDe 'vaja kasta', (anʹD) vaĭlù 'andis valu, lõi', vaĭmistunu?, valș (urʹB) 'hallikasvalge', valtta (oʃtsàn) 'kaevukoogu otsas', vanàZena, varàleʃtse (karttuli) 'varʹ^{B}sed', varànDuș, (lähämi) varʹGile, varĭBùliniʹ (aiD) 'varvuline, varbadest aed', vaZàre varʹŽ, varĭZa?, vaș'k, vaș'ta (päivä), vījäș (meʃtsa), veĭlènaniʹ, (om) väilä veĭmmèlDunu?, verè (siʃse), verʹsta (sg. part.), veș'keGivi 'veski', vaimleZe aùD 'vaenlase haud, igavene vaenlane', viGàZīD 'vigu', (teʃk) viGùrīD, viĭmàZaDu, vījèlīZʹi (rahàZīD), (mī teĭmmaʃʃi) vikkaĭttīD 'luiskasime vikateid', (käʃʃsiGe) vîlʹ vilànu 'kätega veel rabelnud, tõmmanud (uppuja)', (tûl) viŋG veĭrGest 'võrkudest', veZastik , vàèBõlʹist 'rasvapoolist', vähästiGi 'vähetigi', väikkeZe (muna?), vûrliniʹ 'vapsik'.

2) h pro v (v > ø)

351. Mujal eesti keeles v-ga algavatest sõnadest on mõned Hargla idaosas h-lised (halù, hõlaš, hû , huňDàmeńt jt.), Hargla lääneosas vokaalialgulised (vt. lähemalt h-häälik, § 199).

v sõna sees

1) v =

352. Sõnasiseses positsioonis on v Harglas, nagu üldiselt eesti keeleski, harilikult püsinud, näit.

Mõn hâv' 'haav, vigastus', kavàlę (kàėmiZeGa) 'kavala pilguga', kevăjelt' 'kevadel, kevadeti', kivi (kûrma), (pantkę) lîva, ęhùlaĭva? 'lennukid', vaĭvàDa? 'vaevata', (pū?) vaivu 'puud vajusid', kuivaṁma 'kuivatama', kõva (suk̆ka?) (v.), päiv 'päike', pāvàDû 'päevatöö', (ma t̆ tî) rę̆ivę̆ĭlę 'panen riided selga', suviDgù (oĭ'Gi) 'suvivilja põhku', kęvastę (oĭ' tęṁmànu) kęvę̆raš, süvà (muDà), verèvä?[1], väGèvä (sęnak̆kęZę), terăvä (villä) 'terarikkad viljad', (piat) oDàvaDę (anDma), (närv̆i palàvik, vaňvà (tütruk),

---

[1] Teatud kahtlusega paigutatakse v-lised omadussõnad algselt v-liste sõnade rühma, vt. P.Ariste märkus L. Hakulineni teosele "Развитие и структура финского языка 1, lk. 297.

vanàraȟvaś, ęhV, (kàɑ́)ZaĬvę (pāle) 'kaevurakete peale', (tā) saĬv (laȟki) 'hammustab katki', taĬ́vniZu, (tā) vaĬv 'valvab', piĬ́v, pęĬvę (pāl), pärttüśpāvä kŭĬveĭ̆täZe (sēne?) 'pärtlipäeval külvatakse seened, s.t. hakkavad seened kasvama', (kaŋ̆Gaś om vēist)haȓv 'kangas on hõreda lõimega', taĬ́vGaȓv, saĭ̆vę?, (keȟnà) teȓvüZeGa? 'halva tervisega', kiȓvęGa, kęĭ̆vàliĭ̆si 'talumaadel elavaid popse või saunikuid', (ęnnę niGù) tęȓva, jäĭ̆vè (raȟvaś), näĭ̆vi (palàvik), (vaȓZa) kašvaĭ̆tęDaś , raśV, keśV[1], laȶV[2];

Tah (jäije imä) raviĭ̆tsęjaś 'jäi ema toitjaks', kevâjene (iim), kaiv[3] 'kaev', (lät) taivaDę, (haĬ́nà piaȶ ülè) kuivamę 'heinad peab üle kuivatama', (neliĬ kęȓDa) ręivęiD 'neli ülikonda', pāvä (pōlę) 'päikese poole', päĭ́vìliZe?, lîv, tuvi, suvęl, (nū ŏmma)kęvà (saiZma) 'need (sibulaõunad) seisavad kaua', kēvistiĭ̆kku (męts) 'kaasik', (tū) kävè 'too käis', üvä 'jahu- või leivapooline', püve? 'püüd', verève (maĭ̆ja), kiĭ̆rìv, męĭ̆rùv , sükkäv, oĭ̆ràv, eȟvaĭ̆kęZę 'lehmmullikad', naištęraȟvaś, (ei taha) saĬva 'hammustada', taĬ́v, (lumę) piĬ́ve?, pęĬ́v,(vaĬ́jà naĭ̆kàDę) kŭlvmeDe , arvamiZe (peȓrä) 'arva-

---

v-lise sõnakuju levikuala vt. A. Saareste , VEM, k. 82.

Vt. sealsamas, k. 65.

Vt. sealsamas, k. 1.

mise järgi', kaṙv, paṙv, saṙvilę, (siĭmä) viṙveššiĭlę 'silmad poolärkvel', kęṙv, teṙvaš 'must uss', kešV, laṭV;

Koik (ärä) āvànu 'ära vigastanud', savi, kivi, puṙjùlaiv, kaiv, aĭnàGuivaja 'heinakuivataja', rēvaš, kęiv 'kask', kûnDleBävä 'küünlapäeval', (seiĭGe) päiv 'päikene', suvi, krûṷ 'kruvi', kęvà (ain), kęvęṙīD (saìBīD), (ma) kävè, oṭṭàv, väk̆kèv (pîm) 'rammus piim', tuk̆kęv, eṭṭèv, teṙrav, naištęraṅvaš, teṅV 'tammetõru', ęṅvilDę 'õhviti', (kàó) saĭvę? 'kaevurakked', taĭvęl, kihùlęnì saĭv, (läZàl) pęĭvęl, piĭv, kaṙv, (iĭmà) saṙvilDę, koṙvi?, kęṙvuĭDZi 'kõrvuti', jäṙvè (koṭsil), (ma) kašvàDę 'kasvatan', kešvä (pā?), (pû) laṭV.

2) v gemineerumine

353. Teatud tingimustel sõnas toimunud kontraktsioon või lõpukadu on põhjustanud 1. ja 2. silbi piiril lühikeste vokaalide vahel asetseva v geminatsiooni (vrd. teiste konsonantide geminatsioon), näit.

Mõn kivvi 'kivisse', savvi, (poiškęZę viškaZę) kiv̆vì, püvvè 'püüd', (ütteGi) üvvä 'ei terakestki', (nā tek̆ki) hüv̆vì (kirvęiD), püvvì 'püüsid', kiv̆vè (manh), süvvì (koṭtušsęĭDę pāl), kev̆vàj;

Tah kĕvvà (mâD), (paĭlù) ŭvvä , kĭvvè (vahilt), kĭvvine, kaĭvvàl, kĕvvàj;

Koik (pikse käù) kĕvva, (kats) kĕvvà(mĭst),(koim) suĭvvę, (silèvĭD) kĭvvè, kĕvvèr , kĕvvàj.

3) w pro v

354. Tõenäoselt gemineerumisprotsessi tulemusena alustab u-lõpulisele diftongile järgnevat sõna teist silpi w-häälik, näit.

Mõn saùwu (täùZ) 'suitsu täis' (vrd. sg. nom. saù < *savu), (kas om) lèvängùwu 'kas on leivapoolist', (ei joŭwa) käùwŭ? 'ei jõua käia';

Tah (ŭmmà) aùwu, saùwu, käùwŭ?;

Koik saùwu (täùZ), (mis) neùwu 'mis nõu', (tiä tahtse) käùwŭ ~ kävvŭ?.

Usutavasti on w labiaalvokaalide vahele tekkinud siirdehäälikuna funktsiooniga säilitada silbipiir. Teiseks võib w-d küsimärgiliselt pidada labiaalvokaalile eelnenud algse v aseaineks.

4) v > ∅

355. Nii vokaalidevaheline kui ka konsonandile järgnev v on Harglas, nagu laialdaselt eesti keeles, kadunud labiaalvokaali ees[1], eriti kui sõna on nõrgas astmes. Näit.

Mõn pèöBeZä, (ülè) kàö[2] 'üle kaevu' (: kaiv),

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk. 117.
2 Vt. levikuala A. Saareste , VEM, k.l.

(haĭna oŏma kokku) vàónu (: mäsk vaivu 'kaasepuu' 'Maasik vajus'), kèóBû (: kgiv), (haĭna) kuĭjùZę[1] (vrd. sm kuivua), leókkene, aùZalt, saù 'suits', (naĭlàDZę) nèóGa ~ nèùGa 'nalja pärast', nèó (koĭtti?) 'need kotid', (prussę) hàüttä? 'prussakaid hävitada', käùmä, (ma vętta liĭli mant) kaZù ošsakkeZę (ja panę) kaZùmahe[2] (: timä kasvi sürgmBas);

Tah linàBèó, (pâ) aĭju? (vrd. sm aivot), kàóvęren, vàóttęmę (miZà aiGu) vĭjuttęt (vrd. sm viivyttää), (tā) kuĭjùZi, (piät elâme) aùZaDę, saùmulk, nèóGoGun 'nõukogus', nèó (oŏma?), (kerĭGun) käŭGi (linà), (timä saije ärä) hàütteDüs 'ta hävitati ära', täùDęBi 'kopsuhaigus, tuberkuloos', (is kęlBa) väüs 'ei kõlvanud väimeheks', kaZùnu (jahùrgippę?) 'kasvanud, s.o. imbunud teradest valmistatud jahud';

Koik pèól 'peos', kàó (saĭvę) 'kaevurakked', (tŭ naĭkas mahà) vàomę, (käekkeZe ärä) kuĭjùnu, aùZaŏmas (lävest valĭlä) sauttęmę 'uksest välja kihutama', sèóZā (suvę) 'selsamal, käesoleval suvel', (tŭ) käù (vglssęn) 'too valetab', täù 'loomakops', (ain) kaZus.

356. Mõnel juhul on v igal pool eesti keeles kadunud ka e-hääliku ees, näit. hgèl (Mõn, Tah) ~

---

1 Vt. levikuala A. Saareste, VEM, k. 59.
2 Vt. levikuala sealsamas, k. 42.

ȅėl (Koik) 'vilets, kehv' (vrd. sm ovela); terè. ~~Üldeestiliselt kadunud v-d esindab sõna~~ (niä) tereťtive (Koik).

Vokaalidevahelise v kadu on peale eesti keele toimunud teisteski lms keeltes (karjala-aunuse, soome)[1], s-ile järgneva v vokaliseerumist (resp. kadu) tuleb ette ka soome rauma murdes[2].

357. Usutavasti sisekao tõttu otseselt l-hääliku ette sattunud v on kadunud sõnas hûlí 'höövel', hûlíGe hõlíttes (Tah) 'höövliga hööveldatakse' (vrd. sks Hobel, sm höylä). Arvatavasti oli selle sõna varasem murdeline kuju hûvli (vrd. ka kûrma pro kõrem), nagu selgub naabermurrete esinemusest (vrd. Rõu hôvli , Vas hôvli, Se hûvle). Tänapäeval on see laensõna terves võru murdes (ka San tartu alalt kaasa arvatud) harilikult siiski ilma v-ta. Mujal eesti keeles üldised v-ga vormid valitsevad ka tartu ja mulgi murdes.

358. Hargla sõnas kanàrik 'kanarbik' võib oletada v kadu r-hääliku järel (vrd. sm kanerva, Lut kanarvo). Samasugusel v-ta kujul esineb sõna mitte üksnes lõuna-eesti, vaid harilikult ka kesk- ja lääne- ja kirde-eesti rannamurdes.

359. Arvatavasti on vähemalt s-ile ja r-ile

---

[1] Vrd. L. Kettunen, Vir. 1914, lk. 167; H. Ojansuu, SLÄH, lk. 173–180.

[2] Vrd. H. Ojansuu, sealsamas, lk. 181.

järgnev v̩ labiaalvokaali ees kadunud õige varakult, sest sel kombel vokaalide vahele sattunud r̩ ja s̩ on allunud geminatsiooniseadusele kui üksikkonsonandid kunagi:

Mõn ar̆rù (anDma), (ei sā hain) kaššu? 'kasvada', (lämmäl mâl) kaššùw 'kasvavat';

Tah (laZę) kaššu?;

Koik (ma ei sâkki) ar̆rù, kaššęw (nī sūrę kešvà pā?).

360. Kulumisprotsessi tõttu on v̩ koos talle eelneva või järgneva vokaaliga kadunud mitmete Hargla sõnade keskelt või lõpust, näit.

Mõn majàraĭDę (męts) 'majarahvaste, s.o. peremehe mets', pühàBäne (päiv) , pûl'BäiZelt 'laupäeviti, laupäeval', (mī ištù sīhN)päiliĭkun 'istume siin päikesepaistes', talšpühi? 'talvepühad, s.o. jõulud', tâmBä 'täna';

Tah vàeZę?, suišpühi? 'suvistepühad', tâmBä;

Koik veški (tamppę pālt) 'veskitammide pealt', kolmàBęš 'kolmapäevaks', tâmBä.

5) -v̩ > -u̩

361. Sõnalõpulise v̩ vokaliseerumine, mis väga tuntud on läänepoolses Eestis, tuleb ilmsiks Hargla sõnas leDù 'inimene, kes palju söövb, kuid ei kosu', (kats) leDù ~ leṭṭù , mis samasugusel kujul levib läänepoolses võru ja tartu murdes (Krl, Urv, Vas, Lut, Lei; San, Ote, Puh) ja mulgi murdes. Siiski jääb see

vokaliseerunud v-ga sõna Harglas üksikuks, sest teistel juhtudel on apokoobi tagajärjel sõna lõppu sattunud v säilinud (laùv[1], taĭv[2], järv[3] jt.). On võimalik, et lgDù- sõna levikuala osutub laiemaks, kaugemale itta ulatuvaks kui laDù ja teised sama tüüpi vokaliseerunud v-ga sõnad. Et lgDù ise ulatub võru murdesse läänepoolsest naabrusest pärineva sõnana, seda arvamust näib toetavat tema kohati ebaootuspärane muutmisviis (sg. part. kaťs lgDù ~ lgťtù , kuna murdepärane oleks ainult kas kaťs lgťtù (vrd. kašsu? 'kasvada') või kaťs lgtva (vrd. kaivu)).

6) lv > ll

362. Vähestes Hargla sõnades on v assimileerunud eelneva liikvidaga, nii et moodustus geminaat ll, näit. paìlęmma (Mõn, Tah) ~ paìlęmę (Koik) 'paluma, palvetama'; (mintti) paìluzęlę (Mõn), (mī sgitti) paìlustę (Tah) 'minti, sõitsime palvetundi, jutlust kuulama' (vrd. sm palvella). Sama häälikuareng tuleb ilmsiks Har Saru külast kuuldud sõnades taīrügä 'talirukis', taīniZu 'talinisu'

lv > ll sõnas paìlemma tuntakse laiemalt lõunaeesti murdes, nimelt võru murde kõrval suures osas

---

1 Vt. levikuala A. Saareste teoses VEM, k. 65.
2 Vt. sealsamas, k. 40.
3 Vt. sealsamas, k. 114.

mulgi murdest ja mõnel pool tartu murdes.

Tendentsi lv > ll ilmneb eesti keeles teistelgi murdealadel. Näit. on kohati sõna uluma (< *ulvo-) murdeliseks vasteks ulma (Lei), (untiD) ulluvaD (Lüg Reo); sõnas veiv esineb ll (veĩ) Krk, Rõn, Lüg murrakus, sõnas oiv (~ oĩ[1]) Krk, Kõp, Trv, Vlj, SJn, Jäm murrakus.

7) Sekundaarne v (w).

363. Seaduspäraselt esineb Hargla sõnades v **β-spirandi jätkajana, näit.

Mõn sāvaṣ 'teivas', vāvẹ̀nDaṃma 'teravaks tegema' (: vaìB), kāvàDa (: kaiBaṃma), vaṙvùline (aìD) 'varbadest', seṙväṯtüṣ 'joogipooline';

Tah lēvä (râZa), läve (pāl), pālèseṙväṯtüṣ, tuṙvaṣ 'mätas';

Koik (tulẹ̀) avìDa, uṙva[?].

(vt. lähemalt *β-spirant, §§ 116, 119).

364. *β-st arenenud v on kadunud samadel tingimustel nagu algne v, näit. häŭläṣ 'häbelik', (tŭ) hŭṣ (ärä) 'see hüübib ära' (Mõn, Tah), äùDuṅDmaDẹ (inèmeṅi) 'häbitu inimene' (Koik).

365. Siirdehäälikuna esineb w (vv) u-lõpulise diftongi või pika labiaalvokaali järel varasema *γ- või *ð-spirandi kohal, näit.

---

[1] Vt. ka A. Saareste, VEM, k. 119.

Mõn kaŭwẹ̀Dẹ 'kaugele', haŭwẹ̆ttaṡ (:haùDuṁma), (mušta) tsūwa? 'mustad pastlad', lūwà (mant);

Tah (mī) leŭwà, lūwà 'liua' (: lûl), (ei) mūwä?;

Koik jalàravva? 'uisud', (ei) jeŭva ~ jeŭwa, laŭvà ~ laŭwà, tsūwa?, jūwa?.

Mis puutub Koikküla kord vv-lisse kord w-lisse esinemusse, siis näib see Hargla murraku osa lähenevat Karula Ähejärvele, kus siirdehäälik on samuti midagi w ja vv vahepealset, kord kuuldudes lähedasena ühele, kord teisele[1]. Naabruses on siirdehäälik harilikult vv-line[2].

366. u-lõpulisele diftongile järgneva h puhul on algne häälikute asend Harglas säilinud ainult sõna tugevas astmes (näit. jauhma (Mõn, Tah), vt. lähemalt h-häälik, §§ 207-209). Sõna nõrgas astmes on aga h ja u vahel toimunud metatees, kusjuures u > v, näit. laŭva (inèmiZe?) (vrd. sm lauha), (kävä) rõŭvàhüZe? 'käivad rõhitised' (Mõn) (vrd. sm röyhtäistä), jaŭvẹ̆tti jaŭvẹṡ 'jahvatati jahudeks'.

367. Lisaks eelnevale esineb v siirdehäälikuna h-hääliku järel, kui selles sõna tugevaastmelises kujus h-le eelneb kas (u) u-lõpuline diftong või pikk kõrge labiaalvokaal. Selline siirdehäälik v on

---

1 Vrd. E. Koemets, Ü-21, lk. 19.
2 Vt. A. Saareste, EM II, k. 47.

omane ainult Mõniste ja Taheva alamurrakule, näit. (oš́ti pūDȧ) jauȟvę, (lei ütte) nguȟvu, (pištaṭ) sūȟvę, (läṭ́s) tūȟve (~ tūhhe), (oĪ) pūȟvę (~ pūhhę) (liȟt tuĬlu[2]), rūȟvęGa (kerĞe sgitta[2]) (sg. nom. rūȟ, vrd. sm ruuhi). Kirjeldatud asendis sarnaneb v nende h-le eelnevate konsonantidega, mis sõna tugevas astmes sekundaarselt korduvad ka h-hääliku järel (näit. parȟrę 'pahrusid, kulte', malȟla 'mahla' — vt. lähemalt h-häälik, § 224). Ühelt poolt hõlbustavad need sekundaarsed l, r, j, v jt. sõna häldamist, teiselt poolt vististi aitavad säilitada h-häälikut.

8) v ~ m

368. Eesti murretes ja teisteski lms keeltes tuntud m-i ja v vaheldus[1] tuleb ilmsiks ka Harglas, näit.

Mõn tümest (viṅDZęp laȟku[2]) 'tüvest vintskem lõhkuda', tümmi (siZest) 'tüvedest', (tulę) prõmi 'proovi', aȟmėṅ 'ahven', roȟmȧnu (taṙrę) 'krohvinud tuba';

Tah väŕmiGe väŕmiṫteś 'värviga värvitakse', rîm 'riiv';

Koik (pû) tümȁ (ja laṭv), (karttuli) rîm, rīmiṫteś 'riivitakse', (ma) prõmi 'proovin'.

---

[1] Vrd. L. Kettunen, LUKD, lk. 159; A. Rytkönen, Skandinaavinen *hríma > hrím > rím (> reim) > rĭm suomessa ja virossa, Vir. 1937, lk. 317—321.

Mainitud sõnadest on enamik m-ilised kogu võru murdes, osalt ulatudes seesugustena ka tartu alale või isegi kaugemale läände. Näit. omab laia levikuala sõna värm (võru ja lõuna-tartu murre; mulgi murde alalt Krk ja Trv; lääne-eesti murde alalt Vig, Aud, Tõs, Pär; saarte murde alalt Jäm). Samuti ulatub võru murdest kaugemale lõuna-tartu murdesse m-iline sõnakuju prûmma (ka San, Ote, Nõo, Puh), kohati leidub seda isegi Kesk-Eestis (Plt prômima). rîm pro rîv sellevastu levib peamiselt võru murdes (Krl, Har, Urv, Rõu, Räp), vähem kaugemal lääne ja põhja pool (Mar, San). Lääne-võruline näib olevat sõna tümi (Har, Urv, Krl, ka San), kuna ahmẹń pro ahven tuleb ette ainult Harglas (mujal võru murdes hrl. ahnik ~ ahun).

m-i ja v vaheldumist on püütud ühendusse viia astmevaheldusega[1], kuid tõenäolisemalt on siin tegemist akustiliselt lähedaste häälikute substitutsiooniga[2].

---

[1] Vrd. H. Ojansuu, Yhteissuomalainen vaihtelu m ~ v , Vir 1909, lk. 23–29.

[2] Vrd. L.Kettunen, LUKD, lk. 159.

KONSONANTIDE PALATALISATSIOONIST

369. Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles kuulub koartikulatsiooninähtuste hulka. Nimelt on konsonandile järgneva või ajalooliselt järgnenud i̯ või j-i (kohati isegi üldisemalt eesvokaali) palataalse artikulatsiooni tõttu muutunud märksa palataalsemaks ka konsonandi enese artikulatsioon. Palatalisatsiooni korral laieneb konsonandi moodustuskoht kõvale suulaele, nii et konsonandiga samaaegselt häälda-takse i̯[1].

Eesti konsonantide palatalisatsioon erineb murdeti, võib aga kohati koguni puududa, nagu näit. Hiiumaal ja Kirde-Eesti rannikul. Vastavalt palatalisatsiooni eri ilmele ja esinemise tingimustele saab ülejäänud eesti murded jagada mitmeks rühmaks. Viimaste hulgast tuleb käesoleva töö seisukohalt esile tõsta naaberaladest tugevasti erineva võru murde palatalisatsiooni: 1) erinevalt kirjakeelest palataliseerub siin konsonandi lõpuosa, geminaatklusiili puhul mõlemad komponendid, konsonantühendis harilikult kõik ühendisse kuuluvad konsonandid; 2) palatalisatsioon võib esineda sõna igas asendis, kusjuures palatalisee-

[1] Vrd. P. Ariste, EF, lk. 77.

ruda võivad kõik konsonandid; 3) peale i̯- ja j̯-hääliku võivad ida-võru murdes palatalisatsiooni põhjustada ka teised eesvokaalid[1]. Palatalisatsioon kui koartikulatsiooninähtus on võru murdes palju reeglipärasem ja järjekindlam kui kusagil mujal eesti keeles. Kas võru palatalisatsiooni kujunemise põhjuseks tuleb tingimata oletada võõraid mõjusid[2], jäetagu käesolevas lahtiseks.

Palatalisatsiooni kui murdeti erineva nähtuse märkimine kirjas valmistab murdeuurijale sageli tõsiseid raskusi. Kohati ja sõnuti on palatalisatsioon raskesti kuuldav. Eriti siis seob kogujat senise märkimisviisi traditsioon[3], kui tal puudub võrdlusmaterjal naabermurretest. Palatalisatsiooni täpse ülestähendamise eeltingimuseks on spetsiaalselt teritatud kõrv ja võrdlevalt mitme murdeala palatalisatsiooni tundmine.

Alamal esitatavad tähelepanekud Hargla murraku palatalisatsiooni kohta on edasi antud traditsioonipäraselt: 1) palatalisatsiooni intensiteedi eri astmed on jäetud eraldamata (kasutatakse üht ja sedasama palatalisatsioonimärki kirjatähe kohal); 2) geminaatkonsonandi puhul on palatalisatsioonimärk asetatud

---

1 Vrd. ka G. Laugaste, Konsonantide palatalisatsioon
2 eesti keeles, TRÜT Nr.43, Tallinn 1956, lk.82–84.
Vrd. sealsamas, lk. 84.

3 Traditsionaalselt märgitud palatalisatsioonist ja sellest tingitud vääradest üldistustest vt. H.Keem, Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes, ESA IV, lk.145.

esikomponendile, konsonantühendis esimesele konsonandile, kuigi Harglas, nagu kogu võru murde alal, palataliseerub kogu geminaat, enamasti ka kõik ühendisse kuuluvad konsonandid. Käsitelus pole laensõnu eraldatud meile põliselt omasest sõnavarast, sest esimesed alluvad samadele seaduspärasustele nagu viimasedki.

R e g r e s s i i v n e p a l a t a l i s a t s i o o n

i ees.

Üksikkonsonandid

370. Nii lühikesele kui ka pikale vokaalile järgnev i-eelne konsonant 1. ja 2. silbi piiril on Harglas palataliseerunud hoolimata vokaali kvaliteedist[1]. Palatalisatsioon on järjekindel ka varem esinenud, kuid tänapäevakeeles kadunud i-le eelneva konsonandi puhul, näit.

Mõn eDimäne (tū) peDi (oštet olèma), (maijeKkene) veDi 'vedas', nuDi (lihM), (timä) leDiZi, raBàjõDik 'igavene joodik', sâDmä 'seadma', sõDiGa 'söödikud, parasiidid', krâG' 'krae', koli'ma, koli'stamma, (veZi) poliZeš 'vesi vuliseb', tuli'vīrDe 'tule äärde', kāli'?, kîl', mîl', hûl, kûli'

---

[1] Vrd. L.Kettunen, EKÄH, lk.120, kus on märgitud, et palatalisatsioon eesti keeles on eriti üldine ja tugev tagavokaalseis sõnades.

(väĭlä?) 'suri ära', kōlî (vanèmB oĭ) kûlmeistri, (lihe oĕma jo) pûlGeĭlaĕkaĭsę?, pōlĭĕkuĭla 'pooleli', sōlîGu?, tōlî (pāl), (sòé?) laùlí? 'hundid ulusid', (tęmBaja) tûl' 'tõmbetuul', hâl', krâm', prûm' 'pruun', haníĕkkęZę?, jân' sân' (tųst) sāní? 'sellest saadik', pinînuttí? 'koerakoonlased', sîn', ronîma, kōní ... sēní 'kuni ... seni', jûníGa 'joontega', tōnî (käGù) 'toonekägu, teatud lind', ruZù unik, kunîŋGaś, mini, ministę, (hoBèZę) krîn' 'hobusekronu', länĭkkeĭDe (sisse), (täi?) täníttäZe?, marîn, (timä) varî 'ta hoiab eemale', varíZist (sāní?) 'ammust saadik', ìmhārískęĭlęja 'päratu ahne', nûrBâr', sâr' 'metsatukk', tāríDerĭkkęistę 'taariastjasse', kerík, tásperîlDe, verîvarvaś, sîr' 'säär', vîr', (veī) niríZäś, hîr', orîGu?, pīBàriGûr' 'pasunakoor' (pû) kûr', kûrma 'koorima', nûr', ūrîja (kuhuś) 'uuriv kohus', sûr (muDà) 'paks, sügav pori', herîlę? 'orel', (vaŋkri) tsîr' 'ratas', pärîZämmä 'plärisema', vârnimi 'liignimi', (ęhùlaĭva) hüríZäZe? 'lennukid vurisevad', jürî, aZi, raBàhuśmaZinę (pāl) 'linarabamise masina peal', vaZîGa (nahk), (niZù oĭ iĭluś niGù) kâZ', lâZ, pâZ', eZi 'ise', veZî, kēZîmeistri 'juus-

tumeister', vîŹ naĭŹiliĭsel (mihèl) 'naise-mehel', (tī) jōŹiĭtteĭlet 'te jooksutate, s.o. panete mind jooksma', rûŹ, kuŹi, ruŹik, suŹi, tsuŹit 'torgatud, pistetud', krûŹ, käŹiDū, meŹiBakku, sälläDäüZ, râv́ 'kraav', koiv́, kûv́-kûv́ 'teatud linnu, arvatavasti koovitaja häälitsus', rûv́maDa (pîmä) 'koorimata piima';

Tah (nū) peDî 'need pidid' vîDi, sîD́ (tū) koDî 'see kudus', pōDîn, nuDî (pâGe), (ma) sōDi 'ma söötsin', iĠime?, neĠi, (neiDuZe) väĠî, keriĠun käŭĠî (linà), köĠîn, sōĠî (peräst), piĠî 'pügas', neli, veli, kîĺ (veĕnè) kēli, mîĺ, (murDeve) sīlî (ärä?), kōlîpreili 'kooliõpetaja', (timà) kûli 'suri', vàèBōlv́ist 'rasvapoolist, rasvainet', pûĺ (vāDè) 'pooleldi viltu', pûĺsuGumene vahepealne, näit. kui supp on keenud peaaegu pudrupaksuseks', sōliĠu (haiZ), tuli, suliĠu? 'sulid, kelmid', hûĺ, kûĺ, (sūrèDŭkkŭ) kūli?, tûĺ, (uĕmmi) jäli 'oma jälgi mööda', lîḿ, ani (lättève?), jâń, jāńiDuli, prûḿ 'pruun', (niĕkkà) sēnist sāni? 'siiamaale, siiani', pini, kèósîni 'kaseseeni', roniĕme, jûń, krûń 'pärg', uni, hàó uniĕkkeĭle, mińiGerD, läniGuGe, räni, täniit' (pelve) 'kaebas valu põlves', kūni (manu?), (hâ) kari 'karistus, hirm', klâŕ, pâŕ (poiGe), veĕrine, kûr, sûŕ,

terikkene tsirikläänik 'ümmargune puuläänik', tsēriGe 'rattaga', värnimi, aZi , (ma) laZi, laZits 'nirk', vaZik , kâZ, klâZ, eZi 'lõikamisel olev viljarind, katkumisel olev linarind', meZi , veZi , väümīZ, (koime kir-Dü) iZit 'kolmekordseks korrutatud', (miZa) kiZi 'mis sa kiskusid', tīZik 'tiisikuse-haigus (hrl. ja vanem täüDeBi), vîZ (varrast), naiZilitsel (mihèl) 'naisemehel', (ma) saiZi , (ei tījä) poZimiZest 'ei tea nõidumisest', lüZmine 'loosimine', suZi, puZiDu (soime?) 'peitliga löödud pastlatärkmed', krûZ, meZiBak 'pesupesemise pakk', käZik 'kibutaoline puunõu'.

Koik jüDi, tüDi, sâDmä, sûDi , lüDi, (lōmà) talittaja, mēlisteme 'meelde tuletama', mil, tsili 'silo', ōlikkelt , (eij olе) ülunu, 'pole hoolinud', pülBa 'laupäev', pül (sakkė) poolpaks, pōlikkuilе, sōlikku , (niä) laulі, âl, pernani, jāni (man), koimėGuniŋGe, uni , (lätsi) unikkulе 'läksid hunnikusse', jün , menijaGu, tenі 'teine', tsēriklänik, kerikkuDe , veri, (sa) lorizi 'lorasid', nüri (poissе)'poissmehi', sür, lēr, tsir 'ratas', kārittü (kapsta?), (seit läts ku) müriZi, (äBü) aZi ,peZilDeme 'asjatult pesa peal istuma, veZi, (ma) kiZi 'kiskusin',

vîẐGǫ̀rD, (mī) saìẐi, lōẐìGe, rōẐi (liī), suẐi, ûẐ (âàstǫG), kûẐ 'kuusk', kûẐ (âẐa), (ma) mǫẐi, käẐi

371. Ülaltoodud näidete hulgast väärib esiletõstmist võrumurdeline palatalisatsioonitüüp mi̯l', tûl', li̯m', ju̯n', sâr', sûr, kûẐ 'kuusk' – sõna lõpult kadunud i̯ on talle eelnevale konsonandile seaduspäraselt järele jätnud tugeva palatalisatsiooni. Mujal eesti keeles on seesugune pikale vokaalile järgnev sõnalõpuline konsonant oma palatalisatsiooni harilikult minetanud.

372. i̯, olgu siis algupäralt kas varane või hilistekkinud, on eelnevale konsonandile palataliseerivalt mõjunud ka järgsilpides, näit.

Mõn koẐàl' 'endisaegne mesipuu metsas puu otsas' (sg.gen. koẐàlíi), kuk̆kèl', kop̆pǫ̀l', kōDZǫ̀l' 'koonal' (: kûDẐli), rōvèl', juhàn', oh̆vǫ̀r', kol̆lǫ̀r' 'koolera', ko.l̆lōẐ 'kolhoos', (paĭ-lù) taìhtmīẐi, lep̆pè, oššak̆kǫìẐi, (tā) um̆mǫ̀l' 'õmbles', (ìmä) kul̆lǫ̀l' 'kuulas', paẐanD 'pasandas', (roī) karaš', (tū) lam̆mǫš' (maGàmaDǫ) 'heitis magama', huĭjaš' 'noomis' (: huìGam̆ma), ojaš' 'oigas', ēräš' 'libises talvisel teel' (: i̯rDum̆mä), tǫrèli (eššà) 'tõreles', (ma) seGäẐi, (ma) heräẐi (üleś), (mǫts) nahìẐi, (laʦ) paràẐi (väĭlä?) 'laps paranes ära', kašvaʦteDi, alàẐi 'alati', eDèẐi, ainu-

Źi (vaĭjà) 'tingimata vajalik', timàZiĭse (kaŋGa°) 'tänavused kangad', kaDè,uŹi 'kadeduse pärast', enàmBüŹi 'enamasti', pümèhüŹi 'pimedas', küĭkkàhüŹi 'kükakil';

Tah nättàĺ,kämmèĺ (: kämBli piĭkkùnę), vēvèĺ 'väävel', poĭttęĺ 'pudel', vījùĺ, tiràń 'kirumissõna, usutavasti türann', keĭlèŕ, kolõŹi 'kolhoosi',(huĭGà) inèmīŹi, huBliGaĭkkęiŹi 'oblikaid, dgm.', kiBènaĭkkęìŹi 'kübenakesi', riBaĭkkęiŹiṣ 'ribakesteks', (pinî) karęĺ 'kargles',(timä) vihèĺ 'vihtles', paĭlęĺ 'palus', tęmmaṣ́, (mâ,iim) tuĭZaṣ́, (hoppęn) taĭlaṣ́,(kiṣ siñnù) àéĺi 'kes sind taga ajas', (ma) raBàŹi (raBàjęGę) 'rabasin rabajaga (linu)', (ma) püGàŹi,(timä) pahàŹi (ärä) 'pahanes ära',mäDàŹi 'mädanes' (ma) pgDęŹi (~ pgśsi, v.) ,(tū) kulęŹi 'kulus', tirîŹi 'virises', kuĭjùŹi 'kuivas', näütteD́i 'näidati', tärĞèlDiD́i 'tärgeldati', taGàŹi, iimuŹi 'ilmsi', pümè,üŹi.

Koik puĭttęl , ättàĺ 'ädal', inèmīŹi , sūmlęiŹi , ęhuĭkkęiŹi (ainu), (ma kiŹi) piĭrruĭkkęiŹi 'kiskusin pirrukesi',(tiä) üttèĺ , tęmmaṣ́, viZaṣ́, liñnaṣ́ , näüDäṣ́ 'näitas ', (tiä) veDàŹi,(nū) paGęŹi 'põgenesid', tū suręŹi (är°) , (rüGä) nahiŹi, (tiä) peDęŹi , munęŹi , suĞiŹi 'suges', liGùŹi 'ligunesid', (tiä) sgùDiŹi 'sõudis', äĭlüĭtteD́i 'kiigutati', üttèlīŹi 'ühekorraga',

pümè üĭZi (~ pümè üZi), neĭlàGeiZi , koĭ-tušsuZi 'kohati', enämBüZi, külDmẹni 'kuulmine', kihùlẹni 'kihulane' mürükkeni ,(pẹĭ-lù) tôlini, eDèmini 'esimine'.

373. Oletatavasti viitab geminatsiooniga sõnade singulari nominatiivist kadunud i-le sõnalõpulise konsonandi palatalisatsioon[1]. Vastavate sõnade genitiivitüvi on harilikult kas a- või (e)-line. Seda võrumurdelist palatalisatsioonitüüpi tuntakse ka Harglas, näit. maĭtàl' (: maDàlẹ), jummàl', sammẹl' 'sammal', akkẹn (Mõn), hommẹn' (Mõn), hoppẹn' (Mõn), vaš-sàr' , küppär', ohmẹr' (: uhmrẹ), kẹvvẹr' .

Käesoleval juhul võiks ülalmainitud oletuse kõrval siiski arvesse tulla veel teine nähtuse seletamise võimalus: palatalisatsioon kui väga elujõuline nähtus on pärast sg. nominatiivis toimunud apokoopi levinud varem i-tüvelistest sõnadest ka teiste vokaalidega lõppevatesse tüvedesse (vrd. näit. afrikaadi tungimist s-i ja t-liste sõnade algusesse).

374. Eraldi mainitagu Harglale, Karulale ja leivu keelesaarele kitsamalt omast häälikuarengut, mille puhul sõna esimese silbi diftong iu on arenenud ü-ks, kusjuures i olemasolu on palatalisatsiooni näol jätnud jälje sõna alustavale konsonandile[2], näit.

---

1 Vrd. L. Kettunen, EKÄH, lk.122.

2 Vrd. V. Niilus, Ühest kitsamast lõuna-eesti häälikumuutusest, EK 1939, lk.85–89.

Mõn kûZaⁿma, kūDùGȩrD, lûD, sûG;

Tah lūwȅlDȩ?, lûD;

Koik lûGlȩmȩnì 'liuglemine'.

Geminaadid.

375. Muust eesti keelest erinevaks osutub võru murde geminaatkonsonantide palatalisatsioon. Nimelt on siin geminaadile järgnev (resp. järgnenud) i palataliseerivat mõju avaldanud geminaadi mõlemale komponendile[1] (eesti keeles harilikult ainult geminaadi esikomponendile[2]). Näiteid Harglast:

Mõn pi'ki (koiveGa), vai'ki (hoⁿmùG), (teⁿnü) pû'ki, (miZà) pä'kitteⁿlet 'mis sa käperdad', rü'ki, (majà) pai'li, koⁿlin, (lats) ko'kkutteⁿli 'laps kogeles', uⁿmi (nàppeGa) 'oma sõrmedega', niⁿmi 'nimesid', eⁿniZine 'endine', niⁿni'kkeZe?, roⁿni? 'ronida', seⁿpiGotta, (kats) koⁿpi'kkat, koⁿpittunu?, kanèBiDe'ri, (ma) mu'ri, mü'rin, ma'sin, pe'si (täùZ), (tȩ) pä'si 'pääses', (nȩ) pe'tti (a'rù) 'pidasid aru', (hoBȅZȩ) sei'tti, paⁿpiGo'ttiGa ko'rja'tti (raha kirikus vanasti), kõDi (hanD) 'koodi vars', lä'ttimält, kòé'tti 'kooti', tsüZä'tti 'pisteti', (niGù) kola'tti 'kolinal';

---

1 Käesolevas töös nagu ka varasemais murdekogudes on palatalisatsioonimärk traditsioonipäraselt asetatud siiski ainult geminaadi esikomponendile.

2 Vrd. P. Ariste, EF, lk. 78.

Tah (mī) tekki vokki 'tegime vokki, s.t. ketrasime', (olkkę) vaikki, (lät) kiikki (paikku), mäkki (mõDä), rukki 'rukkeid', (vilànDęs lät tät) käükki 'tüütab see käimine', (lihà om) haĭliĭtunu?, vaĭli 'valasin', (eZà) eĭli, viĭli?, (meZi) soĭli (väilä) 'mesi sulas välja', säĭlile 'selili', küĭlile, lämmi, (ma puhasti) ummi kässi, kaňnistun 'raiestikus', kiňniline (auttu) 'kinnine', miňnij 'minia', (haĭna) lęppi (otsa), käppile 'käpuli', mässin, vessine, (ärä) rossiĭtunu? 'roostetanud', kässi (vahèl), (ma) pässi 'pääsesin' nüssik, (nimä) mürrässi, laṁBaDaĭti? 'teatud seened', pgŭwàsiĭtik, olànuĭti? 'õlanukad', (urvà) uĭti? 'pajuurvad', luĭtik, vęĭti, (ma) jäĭti, tahiĭti 'taheti', (hû) mähiĭti (ùmBre), käŭDeĭti;

Koik (ma) kakki (liňnà), (tä) tekkiZi (~ tekse) 'tegi', pikki (gìGi pälè), keDrässi vokki, kükkiĭkkulę 'kükakili' (kēDeĭti) sõkki, (kûZ) paĭli 'kuusk põles', (kuZa laĭtsę) kukkęrBaĭli (vęĭtat) 'kui sa lapse kukile võtad', (keĭlä) eĭlin, oĭliZi 'oli', kęĭlin, kiňni (jänü?), mustsiňnin 'tumesinine', (tiä) massiZi 'maksis', pessi (sisse) 'pesade sisse' (kaĭts) tsussi 'kaks ussi', kässi (vahil) 'käte vahel', poiZilę, viZassi 'viskas', maĭtiDZę? 'matused',

(naĭla) peĭtti 'tegid nalja', (koim) koĭtti-Dăŭt, (ma) veĭtti 'võtsin', (mulk) rääĭtti-Di 'auk raiuti', kēⁱtti 'keedeti', käŭtti 'käidi', viZaĭtti.

376. Kui apokoobi tõttu sõna lõppu sattunud geminaat on muutunud pikaks üksikkonsonandiks, on palatalisatsioon võru murdes eriti kuuldav konsonandi lõpuosas (lähedases naabruses tartu murdes on palataliseeritud geminaadi algusosa nagu mujalgi eesti keeles[1]). Palatalisatsioonile alluvad kõik konsonandid, näit.

Mõn jaĭk, (timä) teĭk, kiik, sŭk, mineĭk, kompvik, eĭ 'õli', leĭnäZeĭkkene, (tŭ) tuĭ, (om teĭt) kum (plīDi kotsalę), paĭp, (tŭ) taĭp tappis', kaĭs, uĭs 'uks', (tŭ) nuĭs 'lüpsis', vâĭt, (tä) peĭt 'pettis', unęGoĭt, sŭĭt 'tiik', viĭkkaĭt, kontsereĭt 'kontsert', (jûZę)kruĭv 'kuklasse kokku keeratud juukseplmik';

Tah (ijä) plâĭk 'jääpank', (tŭ) näĭk 'nägi', kŭĭk, pilaĭk 'peeruhoidja', tsoluĭk 'süstik', sinèliĭ, taĭm (:taĭmmę pû), kuĭn 'muhk'(velĭi) taĭp, rûĭp, suĭp, uĭs, (timä) hoiĭt 'hoidis', kälàGoĭt 'kaelas kantav kott', kŭĭt, (timä) haùĭt 'hautas', veĭt (pîju), räĭt, luĭppaĭt 'lupard, kalts', kraBaĭt 'nari, koiku',

---

[1] Vrd. H. Keem, ESA IV, lk. 145; L. Kettunen, EKÄH, lk. 121.

(tĭmmuk) paluť 'timukas põletas', täniť (pg̀ivę) 'kaebas valu põlves.

Koik kįiḱ, (eZä) teḱ, sǔḱ, (santtę) mineḱ 'santide minek, s.o. sandiskäimine mardi– ja kadripäeval', kuĺ, ęń, supṕ, kauś, (tiä) maś, poiś, (tiä) jäť 'jättis', kättèräť, saṁmęť, 'samet', (tų̄) seĭläť 'jutustas, rääkis'.

Konsonantühendid

377. Eesti konsonantühendites on palataliseerunud harilikult ainult esiosa[1], välja arvatud võru murre. Erandina teistest murretest on viimases palatalisatsioon kuuldav ka konsonantühendi lõpposas, s.t. kogu ühend osutub palataliseerituks. Eriti tugevalt on palataliseerunud konsonantühendi viimase komponendina esinevad klusiilid, kuigi viimaselgi juhul asetatakse palatalisatsioonimärk ikkagi ainult ühendi esimesele komponendile. Palataliseeruda võivad igasugustest konsonantidest koosnevad ühendid sõna igas osas, kui ainult neile järgneb või ajalooliselt järgnes į. Näiteid Harglast:

Mõn âD́rilaśkmine, (laŋGaratta) kûD́Zli (orà) 'voki koonlavarras', kûD́ZiGa krâťs 'küüntega kraapis', (paĭlù) liḧti 'lehti', kešvä,oĭG 'odrakõrs', (koĭGętťaś) koĭGiD-

1 Vrd.L.Kettunen, EKÄH, lk. 121; P.Ariste, EF, lk.78.

Zęga '(linu) kolgitakse kolgitsaga', (mī) kolkki (liňnù), paĭmiĭtti (olęst), (päiv paist) siĭmi 'päike paistab silmadesse', (ma) paĭssi (iĭmmä)' palusin ema', piĭv, (mīlì) paňD 'pani', koĭmànDik, taňDZma 'tantsima', (tī) iňDZiĭtęĭ-lęt' 'te irvitate', konĭtliĭkkanę 'konarlik (tee)', paŋG, ęŋG, mäŋG (hęrĭlęiD) 'mängis orelit', kiŋk (lihà) 'kints', kokkulepĭlik, (hūlę) toŕBin 'huuled torus', (timä) hârD 'haaras', (tulę) kiŕG 'tuleleek', korĭk , pihtsärĭk 'vana-aegne kamps, valgest villasest rõivast', värmmä 'värvima', keriĭGuDoŕnin, paŕZil 'parte peal (rehetares)', ranĭtshiŕZ 'viimane palgiring majaseintel, millele toetuvad sarikad', laŭlù-verś 'lauluvärss', (paňni hû) saŕvilę 'panin vöö sarvede külge', (mī) paŕviGa (sęitti?), kuŕviDZę (juhàn), vaśkpalu , (tī) laśki 'laksite', (tā) kiśk 'kiskus', koś'k 'kuusekoor katuse katmiseks', karasĭk (ma) nešti 'tõstsin', (tulĭi) paiś't, (ma vęĭtti) keś'vi, (ma) üt'li, vàénęlaťs, piťsiťtäś (hęŋGù kiňni?) 'pigistab hinge kinni', oťsi? 'otsida', (tū) läťs, (pęš) hüťsi 'peksab süsi', üťsinDä;

Tah îrõDźiGę 'rautsiga', (laŭmBi) taĭ't, täĭ't, tseĭ's pootshaak', moĭD 'küna' , (tā) kûlĭD 'kuulis', ûlmeĭDri 'vöörmünder', kęnęlĭDi, kaĭG, (ma kaŕkù) oĭGi (läBi) kuĭGluĭje, (mēštèraňvaś)

kolk 'kolgib', heĭmi , paĭmits 'palmitses', (õDat pikkil) siĭmil 'ootad pikisilmi', (ma? ei) veĭZi? 'ei valeta', (meil) ülʼtti (taBa) 'meil öeldi taba (mitte lukk), taĭv, peĭvile 'põlvedele', (ma?) küĭvi 'külvasin', tamp 'veskitamm', (tũ) anD , (rumale) kaĭDi? kandsid', (nimä) küĭDi?, (timä) paränD, panʼtti (rei-veĭle), sant, vuĭDäment , (lume) haĭG külmanud lumekooruke lumehange peal', vaĭG, heĭG, kiĭGittu?, miĭkki (pälè) 'millegi peale', eĭGitseme, (ma) häĭksi (tälè rahà) 'ma andsin', käĭGiDZe? 'jalatsid', tsärBi (ärä kulunu?) 'kalossil kirjad põhja alt ära kulunud', kerDZi (mañ) kuĭGi? , nuĭmiGu (täüwè) 'nurmiku, s.t. vanaaegse puunõu täie', seĭmGiĭnnas kärn 'kirn' sulevarZ 'sulepea', koĭv (elut), kaĭttèGeski 'kahekesi', (laĭGa)iski 'lõnga korrutada', äskiĭtse värkki 'äsjase kombel', karask, lõGusk 'looder, hlv.' (saĭvat) katʼski 'hammustad katki', paklatsist (laĭGust) 'takustest lõngadest', kutsiĭkkeiD (imetteme), (sa veĭZe heĭnne) suGümetsi otsi 'sa võiksid endataolisi otsida', ütsiDe; Koik tuĭk 'kasetoht', jaĭt, kaĭG (leiB) 'kõva leib', (ma kakse) suĭGi, eĭGi (pälè), seĭG, küĭG, süĭG, vaĭmis, tulʼttiDi 'tuldi', sülʼtti (kēDetʼti), piĭvi, kaDriZaĭDi?, (tiä)paĭDiZi 'pani', taĭDZiĭtti, suĭDma, kunĭsti (peDäje?)

'nõiduse uskujad', anttiDi (vorsti), mintti-Di, (ma t tahtsę) lontti (viZàDę) tahtsin porilompi visata', prunts 'seelik', paŋG, taŋGi?, (niä) mäŋGZeve 'nad mängisid', serB-mä 'lusikaga sööma (suppi, putru)', märDi (aiG) 'mardisantide liikumise aeg', ärG, särk 'kuub', kork , linànurm , varZ, kirs , orZ, 'õrs', kgrZ, kurst 'tuust' (tgni) sort, (ärGä pē i Däs) sarvist, (säĭlä) korv 'rindkere', (tū) lask , kesk (säiGä), (saŋDi) jûski?, mgsk (kässi), pgsk, lasti ,masti maksti', (riheZiD) pestiDi, rist, küstiDi, (niä) ütlive, lats, kats pätsi, kits läts (mgtsa), kgtsi - kgtsi (öeldud kassi hirmutamiseks), ütsjaGu, sgrGats.

j-i ees.

378. j-hääliku ees on konsonandid palataliseerunud samuti nagu i ees. Teatud tingimustel, näit. u-hääliku ees ühendis rj toimunud j-i kao korral tähistab varasemat j-i eelneva konsonandi palatalisatsioon. Teiseks võib olla assimileerunud talle eelneva konsonandiga, kusjuures on tekkinud geminaatkonsonant. Viimasel juhul kõneleb neile j-i olemasolust geminaatkonsonandi palatalisatsioon. Kirjeldatav nähtus on üldeestiline ja laialt levinud ka võru murdes. Näiteid Harglast:

Mõn laGâ (< * lakja) 'lai', (kanà ajà sulę) laǩka 'laiali', (olu? om) kaĪ (ei käü vîl) (? < * kalja), haĬlęiD (liȟti) 'haljaid lehti', (teGè) naĬla, paĬlalt, paĬlù, velĬ, vilĬ, (kaŋGa) kolŭ 'soaraam', tarèharǰa (kottal), harǰuǩkęZę? 'vanaaegsed rändkaupmehed', (olęt) harĭnu? 'oled harjunud', (kõDĬ) harús 'koodi rihm', karǰàlaŧsę?, karús 'karjus', (viillä) sariȚti 'vilja sarjati', (pû) varŭ 'vari', (nānę) korǰaș , koruZęǩkęnę 'varjualune, aida eest kasutatav panipaik', (ku meDà) kurǰa (ei tī?) 'kui(ainult) midagi kurja ei tee', aŹa?, aŹaŧtaṁma 'asjadega mängima hakkama (lapse kohta)', koŹa? 'kosjad', (läŧs) koššuĬlę 'läks kosja', koňnà oŹa?, paDà (siZèn) 'padja sees', (mine) pȉȟtahe 'mine põhtjasse, s.o. rehealla';

Tah (aije küĬmà) laǩka 'ajas külma laiali', (nā oṁma) kiśkjä?, (ei tuňnę) naĬla 'ei saa naljast aru', paĬlaș, kuĬlušsęiD, viĬlä (oraș), (pühà) mârja, (linà suGèmiZe) harǰa?, (tū käü ülèBäivi) karǰa, karús (huĬGà) marǰu, pâvaruǩkęnę, (eij olę) tūlęvarru, korǰat (vęiDu) 'kogud võid', (puiștaș) kurǰuZę (väĬlä), (ma^{1} laZè) värǰä (vaĬlàlę) 'lasen väravad lahti', (laŧs) aŹaŧteș (häĬlün), (tuĬ) košsule, (nū anDęvę) aittuṁma 'ütlevad aituma',

(anʹtti) matʹjarahvalẹ 'anti matuselistele', (vana) petʹjä (mihèreippẹ?), oštʹja, vastavetʹja;

Koik naʹila (petʹti sāl) 'tegid seal nalja', paʹilalẹ (peŕZele), paʹilù (aiGu) 'palju aega', viʹilä (v.) ~ viʹijä (u.) 'vilja', koʹilu (paňDaś) 'pannakse veskikolusse, aŕjà, kaŕjàDĭD (piťtèn), karʹušsẹ aŭGust, (ma) oŕjaššsi 'teenisin', mgŕZa 'neiu (v.), pruut', aitʹtuma.

Kui j-häälikuga seotud nähtusi püüda kronoloogiliselt järjestada, siis näib, et kõige vanem on j-i tõttu tekkinud eelneva konsonandi palatalisatsioon. Viimase järel toimus j-i kadu näit. u-hääliku (võimalik, et u < *oi) ees, näit. varʹù 'vari', ja alles siis tekkis geminatsioon (eij olẹ tulèvaŕru).

379. Vastupidi eelnevale võib j-i ja temale eelneva konsonandi assimilatsiooni tõttu tekkinud geminaatkonsonant minetada oma palatalisatsiooni, näit. Har neʹiläDeṭ keŕDa, veile (sâtma), viʹilà (Mõn) (viʹilà) 'vilja', hiʹilaṭsẹppa 'hiljemini', (h)ällùn 'hällis', (laśk ušsẹ) väilä 'avas ukse'. Kohati on j kadunud järele jätmata palatalisatsiooni, näit. kirʹuṭtaja kiruṭṭẹś, (läṭ) vilànDẹś 'tüütab ära'. Ühe murfaku põhjal on eelmainitut raske seletada, kuid tõenäoliselt on ehk nii j-i kadu kui j-ist põhjustatud palatalisatsiooni teke võinud toimuda eri aegadel,

olenevalt naaberhäälikutest.

Eesvokaali naabruses

Sõna algul

380. Lisaks eelkirjeldatud, kogu eesti keeles laialt tuntud i ja j-i ees toimunud konsonandi, geminaadi või konsonantühendi palatalisatsioonile esineb võru murdes päris mitmetes eesvokaalsetes sõnades sõnaalgulise konsonandi palatalisatsiooni. Palatalisatsioon käib kaasas sõna esimese silbi eesvokaali velarisatsiooniga, näit.

Mõn (jäälje) kä̆ŋGu, ńa̋kkù (mûDä), (sa)ńa̋ppu̇ttat 'puutud, katsud sõrmedega', (ütś kőttus) ńartsu (tenè ihù), ńaùGma 'näuguma', śûm ˌaìG 'keskhommik', (viĭla őmma vä̆llä) ťakkèrDunu?, ťsaĭGa? 'sälgud', (ütte) ťsa̋rGù 'ühe pitsi';

Tah ka̋Gù, (laZet) lámùle 'lased pudruks (keeda), (ka̋ssi) ńaùGeve? , śûm ˌaìG, ťsaĭGu̇tte? 'närida';

Koik (tiä) ńaùGZe, śûm ˌaìG, ťa̋kkuk̆keńi 'täkukene'.

Kuivõrd mainitud nähtus esineb kõige enam setu murrakus, vene keele vahetus naabruses, on seda üldiselt peetud vene keele mõjuks[1]. Teistest eesti murrakutest (näit. Kihnu ja Juuru Kuimetsa) noteeritud, vormilt samasugused n̆ˇaGù (< näko), nˇap̄ (< näppo) arvatakse tekkinud olevat teise silbi tagavokaali velariseerival toimel[2]. L. Kettunen, kirjeldanud teise silbi tagavokaali assimileerivat mõju esimese silbi eesvokaalile, näib kogu nähtuse põhjustajaks pidavat velarisatsiooniprotsessi, esinegu see siis lääne- või lõuna-eesti murdes[3]. Paistab, et käsitlusaluses küsimuses tulebki ühineda L.Kettuneniga,

---

[1] Vrd. E.N.Setälä, MH, lk. 7; J.Mägiste, Ensi tavun vokaalivelarisaatiosta virossa, Suomi 5:10, Helsinki 1930, lk. 253.

[2] Vrd. J. Mägiste, sealsamas, lk. 251-252.

[3] Vrd. L. Kettunen, EKAH, lk. 144-146.

kes vene keele mõju peab küll arvestatavaks seigaks, kuid enne lõplikku otsuse langetamist nähtuse tekkimise põhjuste kohta soovitab põhjalikult uurida selle ulatust ja piire[1]. Viimast aga seni veel pole tehtud. Olgu mainitud, et L. Kettunen ühendab velarisatsiooniga ka vadja keele vastava nähtuse (śaʌko < sälko 'varss')[2]. Velariseerunud eesvokaali puhul sõna esimeses silbis esineb sõnaalgulist palatalisatsiooni laiemalt vepsagi keeles[3].

Eesvokaalile eelneva sõnaalgulise konsonandi palatalisatsioon, mida tuntakse võru murde idaosas, ei ulatu Harglasse (vrd. näit.) Har käźi, kümä. Ilmselt on seda liiki palatalisatsioon tekkinud vene keele mõjul.

Sõna sees.

381. Rahuldav seletus palatalisatsiooni tekkeks sõna sees jääb vajaka ka mitmete üldeestilise levikuga eesvokaalsete sõnade puhul, kus pole kunagi olnud i-d ega j-i[4]. Lisaks eesvokaali naabruses palataliseerunud l-häälikule võib Harglas kuulda ka samades tingimustes tekkinud n-i ja r-i palatalisatsiooni, näit. külm, silm, näl'G, pel'Gämmä, käŋ'Gä? , ker'Ge, vär'ske.

P r o g r e s s i i v n e p a l a t a l i s a t s i o o n

382. Progressiivse palatalisatsiooni näiteks võib Harglast esitada sõna mü'du 'muidu' : i-lõpulisest diftongist on i-element kandunud ettepoole, nimelt järgnevale konsonandile palatalisatsiooni näol (vrd. palatalisatsiooni teket sõnaalgulisele konsonandile iu diftongis leiduva i-ainese tõttu.)

---

[1] Vrd. L.Kettunen, EKÄH, joonealune märkus,lk.145.

[2] Vrd. L.Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria Helsinki 1930, lk. 122.

[3] Vrd. E.A.Tunkelo, VKÄH, lk. 504-507.

[4] Vrd. L.Kettunen, EKÄH, lk. 123.

K O K K U V Õ T E

Kolmest Hargla eri osast esitatud murdematerjal võimaldab jõuda järelduseni, et hargla kihelkonnamurrakuna ei ole täiesti ühtlane. Häälikulised nähtused, mis murraku idaosas Mõnistes on veel kas elujõulised või, olles pärit ida poolt, vähemalt ulatuvad veel sinna, on murraku lääneserval Koikkülas kas kadunud või taandumisel. Läänelisemate sõnakujude kõrval esinevad nad sageli ainult paralleelvormidena. Nii näiteks võib murraku ida- ja lääneosas tähele panna järgmisi suuremaid erinevusi.

1. Geminatsiooniseadus kehtib Mõnistes ja Taheval kõikide sõnarühmade suhtes, sel ajal kui Koikkülas, nagu ka viimase otseses lääne- ja põhjapoolses naabruses mulgi-tartu murde üleminekualal jääb sellest osalt juba väljapoole da-infinitiiv (vrd. luŭkkę? (Mõn, Tah), luŭkkę? ~ luGęDę? (Koik). Mõneti on Koikkülas vähenenud ka gemineerunud pl. partitiivi ja genitiivi vormide arv (näit. viGàZĪD jęGęDę jt.).

Mõnistes, harvemini ka Taheval on kaasrõhulisele silbile järgnev ma-infinitiivi tunnus geminaat--mm-iline (vrd. kiruŭttaŭmma (Mõn) ~ kiruŭttęŭmmę

(Tah)), Koikkülas aga üksik -m-iline (kiruťteme).

2. Astmevaheldus rõhutu silbi järel on Mõnistes ja Taheval järjekindlalt kaasa haaranud geminaatklusiilid, geminaat- ss-i ja afrikaadi (kaněp : kaněBi; vareș : varèZe ; tappits : tappiDZe, kuna Koikkülas esinevad need üldeestiliste kaněppi, vareššę, lippiłse kõrval ainult paralleelvormidena).

3. Pikale labiaalvokaalile või u-, ü- lõpulisele diftongile järgnenud *γ -, *δ-spiranti jätkab Mõnistes ja Taheval siirdehäälik w (kauwèn 'kaugel', lauwà. Koikkülas võib samas kuulda midagi w ja vv vahel seisva hääliku taolist.

4. Pl. 3. pöörde va-lõpp (<*βa(t)) piirdub Mõnistes ja Taheval olevikuga (nimä anDava? (Mõn) 'nad annavad'). Koikkülas, nagu mujalgi Lõuna-Eestis, on sama pöördelõpp üldistunud ka lihtminevikku (niä anDZevę) ja isegi kaudse kõneviisi minevikku (niä kenèlnuvę 'nad olevat kõnelnud).

5. Mõnistes, vähem Taheval, esindab 2. silbile järgnenud vokaalidevahelist *δ- spiranti h (liGèheș). Koikkülas, nagu ka naabruses (Krl ja Urv), on samas asendis vaid silbivahe (liGè, eș).

6. Sõnalõpuline larüngaalklusiil on Mõnistes tublisti tugevam ja paremini kuuldav kui Koikkülas, ka esineb seda mõnistlaste kõnes suhteliselt sagedamini kui murraku lääneosas.

7. h on Hargla idapoolses osas suurtes joontes püsinud:

a) sõna algul (hanï, häĭjèrmä°);

b) rh-ühendis pearõhulise silbi järel (karh̀);

c) sõna sees kahesilbilistes s- või h-lõpulistes sõnades (purh̀ra, perh̀rele);

d) ht-lise verbisufiksi nõrgast astmest tuletatud sõnades paŭGàhuṡ);

e) illatiivi lõpus (tulèmahe, ilùZahe).

Kirjeldatud h on Koikkülas üldiselt kadunud (näit. sõna algult, kahesilbilistest s- ja h- sõnadest, ht-sufiksi nõrgast astmest), asendunud teise morfeemiga nagu illatiivis (ilùZaDę ~ ilùZalę) või koha vahetanud talle eelnenud häälikuga (kaĥrù).

8. h-le eelneva diftongi järelkomponent on Koikkülas vahetanud koha h-ga. Metatees on harilik ka tartu ja mulgi murdes. Häälikute algne asend säilib sõna tugeva astme puhul Hargla idaosas nagu üldisemalt võru murdes (näit. laih̀ : laĥjà).

Loetletud näidetest viitavad mitmed sellele, et erinevused hargla murraku üksikute osade vahel on vana murdekeele nivelleerumise tulemus. Sellele mõttele viivad näit. paralleelsused hääliku- ja vormiõpetuse alale kuuluvais seikades, aga ka sõnavaras (huńt ~ suZï). Kadunud h-hääliku kohal säilib sageli veel silbipiir (liGè,eṡ , paŭGà,uṡ), mis omalt poolt tõestab, et h kadu Koikkülas tuleb pidada võrdlemisi hiliseks nähtuseks. Koikküla, mis varem võis olla tugevasti võrulisem, on nüüd muutunud võru - tartu – mulgi ülemineku-alaks. Lisaks paralleelsustele iseloomustavad ülemine-

kuala kahekordsed morfeemid. Viimaseidki leidub Koikkülas (näit. teˇttüˇt pro teˇt , káGù kükkiŹi pro küˇḱ, eläˇttiD́i pro eläˇtti, kuˇtsuˇtteDeˇs pro kuˇtsuˇtteˇs jt.

Põhjus, mis tingis ja veel edaspidigi soodustab hargla murraku lääneosa kiiremat assimileerumist ja suuremat vastuvõtlikkust läänelistе mõjude suhtes, on näha kaardil. Suurematest keskustest jääb Koikkülale kõige lähedasemaks Valga linn, mis asub siit u. paarikümne kilomeetri kaugusel lääne pool tartu murdealal. Pealegi on Valga juba ammusest ajast peale olnud Koikkülale maakonnalinnaks. Maakonnapiiride nihutamised kord ida, kord lääne suunas pole puudutanud Koikküla. Kõige hilisemalgi ajal kuulus Koikküla Valga rajooni, Mõniste seevastu aga Antsla rajooni. Asudes võru murraku lääneservаl, lähedal tartu ja mulgi murde piirile, alal, kust suhtlemisteed suunduvad ainult läände, pidi ja peab koikküla alamurrak kiiremini assimileeruma kui temast ida pool asetsevad Taheva ja eriti Mõniste. Just ajalooliste olukordade tõttu kujunenud suhtlemisteed on selgi puhul muutunud määravaks tegurіks, millest sõltub murraku elu – tema säilimine või, nagu käesoleval juhul, pikaajaline, kuid järjekindlalt progresseeruv assimileerumine naabrusega.

Muidugi ei piirdu Lõuna-Eesti läänepoolses osas kõneldava murdekeele mõjud Harglas Koikkülaga, vaid ulatuvad osaliselt,kord–korralt vähem nähtusi kaasa haaratеs, üle Taheva Mõnistessegi. Näiteks ulatub Tahevale mulgi murdele omane, ka tartu murde lääneosas

tuntud järgsilpide vokaalide reduktsioon, mis väga ilmekalt eraldab taheva alamurraku ida poolsemate naabrite mõnistlaste kõnekeelest. Kui küsida, mille poolest erineb keelepruuk Mõnistes ja Taheval, siis vastavad mõnistlased, et Taheval kõneldavat pehmemalt, näit. Ga asemel öeldavat Ge : leĥmäGe, pīmäGe pro leĥmäGa, pīmäGa. Teiseks juhitakse Mõnistes tähelepanu Taheval kohati ebajärjekindlale sõnaalgulise h esinemusele lausega hû om pik̆ , vaZik̆kale ei olę meDäGi haṅDa 'öö on pikk, vasikale ei ole midagi anda'. Teiselt poolt lõpeb Tahevaga ida pool kodunenud sõnaalgulise h esinemisala.

Lisaks eelmistele, juba kohalike elanike poolt tähele pandud murdeerinevustele, ulatuvad Koikkülast kaugemale ida poole veel järgmised läänepoolsemad mõjud, nimelt assimilatsiooniprotsessist tingitud nähtused.

1. h-häälik 1. ja 2. silbi piiril ei gemineeru kogu Harglas, välja arvatud kolmesilbilised sõnad nagu nuĥhin (mujal võru murdes allub h-häälik geminatsiooniseadusele täiel määral).

2. 1. ja 2. silbi piiril asetsevas nh-ühendis on h > ø nagu harilikult lääne-võru murdes (vanà). Ida pool setu ja keelesaarte murrakus tuntakse metateetilisi vorme (Se ütte vaĥnu?).

3. ht-sufiks momentaanverbide tugevas astmes on assimileerunud tt-ks kogu Harglas (paŭGattumma). Võru murde idaosas ht = (Se paŭGahtuṁma).

4. De-illatiiv, mis iseloomustab peamiselt tartu murret, valitseb Taheval täiel määral (rämaťtuDę). Mõnistes võib selle kõrval, kuigi suhteliselt harva, kuulda ka hemorfeemi (lätˀtehe). Ida pool võru murdes ongi harilikum he-illatiiv.

5. Inessiivi harilikuks lõpuks on n nagu ka lääne- ja põhjapoolses naabruses. Ainult Mõnistes tuleb ühe- ja kolmesilbilistes sõnades harva ette hN-i (sühN, taķkahN) ja metateetilist nh-d ühesilbilistes sõnades (sihN, tanh).

6. Sõnalõpuline h on Harglas kas kadunud või arenenud larüngaalklusiiliks (imeˀ) nagu isegi kaugemal idapoolses naabruses (Lut, Vas, Rõu). h = ainult Se, Plv, Räp alal. Et h-sõnade käändelistes vormides h = (näit. perhre), siis tuleb oletada, et varem pidi -h Harglas püsima nagu setudel. h püsib ka sõnas terhvè, kuigi on toimunud metatees.

7. j-i ja temale eelneva konsonandi ühendis on j harilikult assimileerunud eelneva hääliku sarnaseks nagu murraku läänepoolses naabruses (neìlä nulkka). Murraku idaosas esineb kohati ka j-i täielikku kadu nagu lähedal rõuge murrakus (aŹaˀ).

Selgub, et Harglas ei kustu ühele või teisele murdele omased erijooned ja häälikuseadused järsult. Neile pole võimalik tõmmata kindlat piiri, vaid nad raugevad järk-järgult, omades erinevat levikuala isegi üksiksõnuti.

Kui Koikküla alamurrak on allunud tugevatele läänelõuna-eesti mõjudele, millest mitmed ulatuvad kaugema-

male ida poole, Mõnistes seevastu püsib suur hulk võru murdele omaseid põhilisi erijooni, siis võiks arvata, et Taheva jääb nagu mingiks üleminekualaks, kus ristuvad nii lääne kui ida poolt pärinevad mõjud. Tegelikult aga, kui välja arvata järgsilpides toimunud a̲ > e̲ , ä̲ > e̲ ja sõnaalgulise h̲ kõikumised, liitub Taheva tihedalt Mõnistega. Mitmete murraku idaosas tuntud nähtuste esinemisala piirdub Tahevaga, Koikküla need enam ei ulatu. Kui aga Hargla lääneosas kõneldavast murdekeelest eraldada assimilatsioonist tingitud nähtused, kuuluvad Hargla murraku eri osad siiski kokku. Hoolimata läänepoolse naabruse, s.o. mulgi-tartu murde mõjudest on hargla murrak oma üldilmelt tugevasti võruline. Viimast arvestades tuleb Harglat pidada võru põhiliste murrakute hulka kuuluvaks, ja seda vähemalt ajalooliselt[1]. Seejuures ei erine Hargla oma lähemast naabrusest kuigi tugevasti, see tähendab, et murdepiirid pole järsud. Mitmed Harglale iseloomulikud erijooned on tuntud ka naaberkihelkondade servadel. Kui võrrelda Harglat naabermurraku mõne kaugema punktiga, on vahed tunduvalt suuremad. Järkjärgulised on üleminekud ka ühelt alamurrakult teisele, otseses naabruses kõneldavale. Kaugelt rohkem erinevad omavahel murraku äärmised osad. Suurtes joontes tundub, et Mõ-

---

1 Vrd. A. Kask, EREA, lk.38/39, kus hargla on arvatud lääne-võru murrakuks. Vrd. ka A. Saareste , Eesti keeleala murdelisest liigendusest, EK 1932, k.nr.1, kus võru ja mulgi murde piir Hargla kohal on jäetud koguni lahtiseks.

niste alamurrak on tänapäeval peaaegu lähedasem rõuge murrakule kui Koikküla alamurrakule, samuti Koikküla alamurrak lähedasem karula murrakule kui Mõnistele[1].

Asendi poolest paiknedes lähedal võru murde lääneservale, läänest tulevate mõjude väravale, säilitab hargla murrak ometigi kas tervikuna või ainult idapoolses osas võrdlemisi arvukalt arhailisi erijooni. Kohati levivad viimased veel Hargla kõige lähemas naabruses, Krl, Urv ja Rõu Harglaga külgnevatel piirialadel. Teistes lõuna-eesti murrakutes need harilikult puuduvad. Arhaismidest mainitagu siinkohal järgmisi.

1. Ühendis liikvidaga püsib silbilõpuline klusiil sg. nominatiivis algses asendis ja nõrgenemata kujul (peːtR 'põder', aːtR). Samasugune olukord valitseb Karulas ja Rõuge lääneosas[2].

2. Pika labiaalvokaali või u̯-, ü̯-lõpulise diftongi järel esindab varasemat *χ- või *δ-spiranti siirdehäälik w (rūwà (rûG), kauu̯eDe 'kaugele', ma leŭwà, tūwaṣ). Mujal lõuna-eesti murdes on toimunud edasiareng: hargla w kohale on labiaalvokaali arvel tekkinud geminaat vv : ruvvà, kavvèn, (ma) levvä[3], tuvvaṣ[4].

3. Preesensi pl. 3. pöörde lõpp va? (*-βat) näit.

---

1 Nii Rõuge kui Karula Harglaga külgnevatest osadest kahjuks puuduvad head ja põhjalikud murdeülevaated.

2 Vt. A. Saareste, EM I, k. 10.

3 Vt. ka A. Saareste, EM I, k. 14.

4 Vt. ka A. Saareste, EM II, k. 47.

vormis nimä aṅDava? ei ole preesensist üldistunud teistesse aegadesse ja kõneviisidesse, nagu see harilik on teistes eesti lõunamurretes.

4. Valitseb i-line imperfekt (timä aṅD, lumi suiˊli), sel ajal kui mujal selle kõrval on harilikud ka si-tunnusega vormid.

5. Liikvida ja h ühend säilib algupärasel metateesita kujul (karḥ – mujal võru murdes hrl. kaȟrù).

6. Imperatiivi pl. 2. isikus ja selle keeldkõnes tuleb Harglas ja selle lähemas naabruses leivu keelesaarel ilmsiks vana Ga-tunnus (näit. Har tī aṅtkeGa , Lei ala aṅdaga 'ärge andke').

7. h- püsib ühesilbilistes adverbiaalsetes inessiivivormides, juhul kui tüve lõpul oli kõrge vokaal (sūḥN 'suus'). Madala vokaali puhul on insessiivi morfeemis eneseṡ tekkinud metatees, näit. koṇḥ 'kus', taṇḥ 'seal'. Viimati nimetatud nähtus esineb ainult Harglas.

Lisaks ülalmainitud, ainult Harglas või selle lähemas naabruses säilinud seikadele tuleb Harglas ette mujal siin-seal võru murde alal säilinud vanu jooni. Näit. esineb Harglas klusiilita keeldkõnet (sa ärä aṅDu), personaalset passiivi (koṇà saˀ haùDa paṅDaṭ? 'kunas sind hauda pannakse', potentsiaali (ei tījä koheṡ rīDi läṅneṡ 'ei tea, kuhu Riidi võiks minna') jne. Adverbides säilib vana apokoobita, ll-geminaadiga adessiivkäände lõpp (nejaǩkuĭla, ruGàvalla 'saadudes'), missuguseid vorme on märgata ainult võru murde kõige

kagupoolsemas nurgas[1]. Jne.

Arhaismid hargla murrakus vastavad materiaalse kultuuri alal[2] ja rahvapärimustes[3] ilmnevaile arhailistele erijoontele.

Mis võimaldas arhaismidel püsida just siin, kahe lõuna-eesti alamurde piirimail? Siinne keeleala perifeerias asetsev murrak on põhjast ja lõunast äärestatud asustamata aladega, jääb kaugele eesti linnadest ja suurematest asulatest. Lähim turg Mõnistele, kus murrak on kõige arhailisem, asub teisel pool Läti NSV piiri Ape linnas, järelikult keeleliselt neutraalsel pinnal. Perifeerne asend ongi üks neid tegureid, mis soodustab murrete ja murrakute säilimist. Murdekeele omapära ei võimalda aga järeldusi teha Hargla asutuse aja kohta. Samuti lahtiseks jääb Hargla asunike lähtekoht. Kuigi hargla murrakus leidub mitmeid ühisjooni Läti NSV-s kõneldava leivu murrakuga, ei saa vähemalt keele andmeil kindlasti väita, et Hargla oleksid asustanud varem lõuna pool Eesti NSV piiri lätlaste keskel elanud eestlased[4]. Saab konstateerida ainult seda, et Hargla tihedad suhted lätlastega peegelduvad rohketes läti laenudes. Lätipäraseid

---

1 Vt. A. Saareste, VEM, k. 13.

2 Vrd. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum, Ajaloo Instituut, Eesti rahvarõivad XIX sajandist ja XX sajandi algult, lk. 31–42.

3 Vrd. H. Tampere, Mõningaid eestlaste entilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel, EREA, lk. 258.

4 Vrd. A. Moora, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis, EREA, lk. 253.

jooni leidub ka Hargla ümbruse etnograafilises materjalis ja rahvaluules. Võib-olla õnnestuks asustuse küsimust lahendada kompleksel uurimismeetodil edaspidi.

Harglas püsinud arhailistest erijoontest on suur osa ühiseid meie lähemate sugulaskeeltega. Sarnasust teiste lms keeltega võib rohkesti leida ka teiste võru murdes või koguni laiemalt Lõuna-Eestis levinud nähtuste hulgas. Viimastest selgusid mõned alles käesoleva töö käigus. Sugulaskeeltega ühistest nähtustest mainitagu Ga-list imperatiivi tunnust (antkeGa) nagu soome, isuri, karjala, vepsa ja vadja keeles; esialgsel kujul säilinud silbilõpulist klusiili (atR) nagu soome keele kagu- ja idamurdeis, karjala-aunuse, vepsa, vadja ja liivi keeles; h säilimist ühendis rh (karh) nagu soome, karjala-aunuse ja vepsa keeles; itse-sufiksiga verbide konsonanttüvelisi vorme (eŋGitsemma : eŋGiDa?) nagu soome, karjala-aunuse ja vepsa keeles; n-i kadu mõnedes ne-sufiksiga verbide vormides (hapnemma : happaDa?) nagu soome, karjala ja vepsa keeles jt.

Nähtuste võrdlemine sugulaskeeltes võimaldab järeldada, et lõuna-eesti sõnaalguline afrikaat pole mingi võõrmõju, vaid lms aluskeeles eksisteerinud häälik. Võõrmõju pole ka lõuna-eesti ühend tsk sõnas nagu kitskma. Nii sõnaalgulises kui ka -siseses positsioonis tuleb lõuna-eesti afrikaati pidada teiste kaugemate sugulaskeeltega ühiseks soome-ugriliseks

häälikuks. Võrdlemisel selgub samuti, et lõuna-eesti murdes leidub suur hulk ühiseid jooni just lms keelte põhjarühmaga (soome, karjala-aunuse, vepsa). Sarnasused on enamasti vanad, säilinud siin ja seal praegu maaalaliselt üksteisest eemal asetsevais sugulaskeelis endiste hõimukeelte või -murrete ebaühtlase arenemise tõttu. Need ühised jooned võivad viidata varasematele hõimudevahelistele suhetele, kuid nad võivad eksisteerida paralleelse arengu tulemusena, nagu seda on astmevaheldus rõhuta silbi järel või *δ̃ -spiranti asendav h̃-häälik. Ühiste ja erinevate joonte kaudu võimaldubki tõenäolisuse piirides välja selgitada tänapäeva sugulaskeelte ajalugu, seda eriti juhul, kui vastavatest keeltest puuduvad kirjalikud mälestusmärgid.

Nii varem loetletud arhaismide kui ka sugulaskeeltega ühiste joonte puhul tuleb käsitletavas murrakus tänapäeval eriti arvestada ka teises suunas toimuvat assimilatsiooniprotsessi, s.o. murraku järk-järgulist, praegu isegi tugevasti kiirenevat nivelleerumist sugupõlvede järgi. Hargla noorema põlvkonna keeletarvitus erineb praegu tugevasti vanema rahva omast nii häälikuliselt, morfoloogiliselt kui ka sõnavara osas. Kirjakeele pealetungimine kodus ja koolis tasandab kohalikke murdeerinevusi ning lülitab välja arhaismid. Näit. on Hargla noorema põlvkonna keeles kadumisel rõhuta silbile järgnev astmevaheldus, h̃ illatiivis ja inessiivis, vaevalt veel kasutatakse personaalse passiivi ja potentsiaali vorme, ablatiivi lõpp -l̃D̃a asen-

dub tta- ~ Da-lõpuga jne. Ununevad ka vanemad murdesõnad ja nende tähendused, näit. mukL, koĭmàhalt , tappits jt. Noorema põlvkonna murdeline kõnekeel hakkab Harglas üha enam kaotama oma iseloomulikke erijooni ja lähenema rahvuskeelele. Õige varsti kaob murrak Koikkülas. Tuleb arvestada, et murded on mujalgi hävimise faasis, kuid kaugeltki kõik huvitav pole veel talletatud arhiividesse.

KEELENÄITEID HARGLAST

I Mõniste

1. Juuda Maiekene

ja sis ma vętti sis tų , ma veije henèle küttü emmi kätte, küttü emmi kätte prunt̆si[1] ummęlDa. ja sis tul̆ jûDa maijeḱkęnę mī?, siñna pēBù pōlę, ja tų läts rīhheDarrę, ol̆ rīhheDaren, ol̆ vanà pik̆ sûr̆ paklanę hamę säl̆län.

ma[l]‿lähä sis küttü pōlę , sält tul̆li küttü pųlt taGàZi. kàonu aŭGust panD mul̆lę laťtęrnahe tulę ja ma[t]‿tul̆li nik̆kàGu tahà .. lūZi pōlę ja sâl kistu[2] mul̆ tulî ärä?. ja[t]‿tul̆li ma nik̆kàGu umà rīhheDarę manu ja ma[t]‿tulę ęks sâlt et ma lähä nàé nî, et ma lähä umma koDù. ah,vanà maijeḱkęnę veDî mu suhè[3] kar̆jàplat̆si pälè. nī ma kävè sųD mųDä męni koim tuñni aiGu. ja kui‿ma ęks lät̆si nī nų pū? nų ni nip̆paĭlu ku vaivu[4] eñneDe üles ja aila , üles ja aila. ma[k]‿kävè tųt sųD mųDä läBi, nī męts̀a pōlę , saije pēBu pōlę väilä. kaije[5] sâlt pēBù pųlt paist̆ tulî ja ma[s]‿saije siñna väilä ja pińì naksi haukma ja tų kur̆viDZę juhàń ol̆ męts̀avaḱt. ja tų ol̆ sâl ja sis tų tul̆ väilä ja üttèl̆ , hęè[6] , kis tų tulę . ma ütli et ma[l]‿

---

1 'seeliku', 2 'kustus', 3 'soosse', 4 'vajusid', 5 'vaatasin', 6 'hei'.

lähä. sis ütli, koñnęs sa oĭli, ma ütli, jumàlękkęnę, ma^{k}_kävè tañ sųD mųDä, mā_s sâ kuikki tâst vällä. sis üttèl' nî, et no^{t}_tulę sis tarrę, meil näZę^{k}_keträZe vokki . no$^{?}$ läťsi sis tarrę, antti muĭlę säl süwä$^{?}$ ja, kàónu tōBi juhàn, tų oĭ säl umBlęman ja ma$^{?}$ läťsi sis, kā oĭli sâl męnĭ kaťs tuñni aiGu. ma_ütli et ma^{t}_tahà koDù miñnä$^{?}$. no^{s}_sis ma_oĭli ęks pēBù pųl ja läťsi ęks jäĭlè pēBù pōlę koDù.
no$^{?}$ sis ütli ma$^{?}$, eGä ma$^{?}$ üťsinDä ei juiGu miñnä$^{?}$. sis tuĭ rätsep miñnù sâtma, sis rätsep sâť miñnù koDù, ękva tarrę sisse. vęi tų (maĭjekkęnę) oĭ küĭ jäĭlè tųD is męišta märän tų oĭ. sęrmę^{p}_pikka ja märän tų oĭ niGu$^{?}$.

2. Peretütar ja vaenelaps.

perènänę küDZä leiBä ja vàénęlaťs perènäZęlę manu ja ütläs nîj_et, küDZä muĭlę ka üťs kuklikkęnę. perènänę kiť laťsęlę nîj_et, mine pęrGuDę; laťs nakkas pęrGuDę minèmä. tulę lihM vasta, ütläs, nüssä miñnù ärä, pųl' pîmä suĭlę, pųl' muĭlę . no$^{?}$ tų nüs' ja sänu sis pųl' pîmä laťsęlę ja sis pųl' jäĭlè sis leñmäle. läť eDèZi, tulę laммas vasta, ütläs nîj_et, püä miñnù ärä$^{?}$ ja sis ma aňna pōlę viĭla suĭlę ja pōlę jâZe muĭlę . ja$^{?}$ tų vàénęlaťs püGä ja. jâZe, sänu pōlę viĭla sis laťsęlę ja pųl' jänü ala laмBalę. läť eDèZi, tulę hoppęn vasta, jōDa miñnù. jųttunu tų hoBęZę

ka ärä ‿ ja, ma sẹĭDùDa siňnù, sẹĭDa[1] miňnù ära, ja tų̄ sẹĭDuťtanu ka‿ja . läť eDèZí, tulẹ̀ vanàmîZ vaṡta, oĭlu kaťs kaŕBiķķẹist käèn. üťs oĭlu punàne[2], tẹnẹ̀ oĭlu siňnine. ja ütläṡ tōlẹ̀ vàéZẹle‿laťsẹlẹ, kuà sa vẹ̆ťtaṫ. tų̄ vàènẹlaťs üĭnü, et ma‿vẹťtà punàDZẹ. ärä vẹtku tâD, vẹťta tų̄ siňnine, tų̄ vẹttunu, üĭnü et, eňne sa ärä kaĭju ku koťtùn ahù oťsà pāl. ku ahù‚oťsa‿pāl tulí palaṡ, siṡ kàé . noh̄, tų̄ läňnü siṡ koDù, kàénu ahù oťsà maṅ, tų̄ oĭlu kuìDa täüZ, tų̄ kaŕBiķķẹnẹ̀ . noh̄, pèrnānẹ̀ küDZäṡ tẹnẹ̀GẹrD leiBä, tulẹ̀ umà tüťtàr vaṡta, ütläṡ nīj‿ eṫ , et küDZä muĭlẹ̀ kah̄ kuķķẹĺ. tų̄ üĭnü, et mine pẹrGuDẹ naķkaṡ tų̄ pẹrGuDẹ minèmä, tuĭlu laňmaṡ vaṡta ja üĭnü, ei, lihM vaṡta, et nüššä miňnù, üĭnü, ma‿naķka siňnù nüṡmä, ei nüššä ma?. tuĭlu laňmaṡ vaṡta, püä miňnù – ei püä, ei püä?. tuĭlu hoppẹ̀n vaṡta, jōDa miňnù – eih̄ ma ei jōDa?. läť eDèZí tulẹ̀ vanàmîZ vaṡta, oĭlu kaťs kaŕ-Biķķẹistkäèn ja üĭnü, et kuà sa vẹťtaṫ, vẹťta kua sa vẹťtaṫ, vẹťta tų̄ punànẹ̀. vẹttunu tų̄ punàDZẹ kaŕ-Bi‚läť koDù ahù‚oťsa manu, kàéṡ , tų̄ oĭlu kịiķ̆ huṡ-sẹ[3] täüZ. kàé timà is tī mià sâDüṡ oĭ́, aGà timä teķ́ uňmà toŕrù mų̂Dä.

---

1 'sõiduta (murrakus võib sõna sõitma omada ka transitiivset tähendust).

2 Murdepärane oleks sõna veŕrèv.

3 'usse'.

3. Sülasest.

Sulàhanę[1] oĭ tįnünü peřrèmīst. ja peřrèmĭZ oĭ tōlę sulàZęlę maśsunu koppiGa palkka, nî aeśtajaś. ja sānu aeśtaiG tēńiťtüś ja maś sulàZęĭlę koppiGa palkka ja sulanę lāt lätte vįrDe ja viśkaś tų koppiGa lättehe ja ütläś, ku˘ma aùZaDę olę tįnünü, siś tulę[2] pālė, ku˘ma haĭvastę olė tįnünü, siś mine perä˘ala[2]. ei meDàGi. jäl lāt sulànę taGàZi, tēńiś jäl peřrèmīst. peřrèmĭZ anD jäl koppiGa palkka. ja[?]. no[s]˘ sâ aeśtaiG läBi, ja siś tų ... maś jäĭlė sulàZęĭlę koppiGa ärä˘ja[?]. sulànę lāt jäĭlė vį tų koppiGa lättehe ja[?] ei[t]˘tulę pālė. ütläś et ku˘ma häšte ole tįnünü , siś tulę pālė, ku˘ma haĭvastę olę tįnünü, siś ... no lāt tēńiś koĭmàDa aeśtaja.

Marin Torm, 86 a.,
Lindistatud 1957

II T a h e v a

1. Vennatapja.

Vanast oĭ, ku imäl kaťs poiGa oĭ, üťs jäije imä raviťsęjaś[3] ja tęnę peDi krōnù pālė minème. tų elù˘iGä oĭ vanast krōnù päl kaťsküммenD vîZ aeśtat. tų jäije muì maha[?], tų[?], äZä jo[?], kaťsküммenD

---

1 'sulane', 2 'põhja 3 'toitjaks'

vîZ aestat, mis sis elu iGä. siñna is taha kiäkki miñnä? ja tût pelksi inèmiZe?. ja sis , sis läts, tuĭ velĭ imä põlę küllä ja oĭ gDak käen ja, antti sūwä ja, ja tęnę velĭ üttèl et, sû ruttu, et mas sāDa siñnù koDù. sis üttèl et, laZę mul olla et, küĭm om ja, et mulĭlom hirmùDu miñnä?, mas sāDa eZi?. ja sis läts timä tûD veile sâtma ja paŋD näGèmeDe imä hû[1] taskuDę, karmani ja saije męts a ja sâl poije[2] üles. jah nikkàGu tā surnus jäije , sis paŋD hû jäĭle karmani ja tuĭ koDù, sält imä hommukkult leüZe[3], et hû oĭ verèGe ja üttèl, et kost ta sijä om sanu?. sis nakkatti otsma ja kàètti, et velĭ om pûttut[4].ja sis enämp kostki is tulę ja ja pantti tā, vèètti kiñni[j]ja pantti vaŋGi. ja sis męistętti telle kohùs, et kerĭGu tulppa pantti, tęmmatti üles, ja sâl pesti. ja sis vîDi sūrę muśta telĭliŋGe ja hoBèZęGę kerĭGu manu? ku kerĭGu rahvas naksi vällä tulęmę.ja istę timä perà pāl, sû oĭ ikkàGi takkàBölę , mitte sû hoBèZęBölę is olę?. ja sâl tęmmatti timä tulppa jā? , ja lûDi telle saDà hûppi ja eGä vitsàGimp oĭ, ... koim vitsa vai, kimBun oĭ koim vitsa kokku pant. jā? lûDi üts hûp. ja sis vèètti jällè tęnę, nikkàGu saDà ärás saije, sis kerĭGurahvas lätsi kiik pakku, is kàè ütski; oppęttaja tuĭ väilä ja üttèl et, jakkup , pô ristti, pô ristti. ja sâl ta sis rûkke, et kaèGę ristti rahvakkęnę, ku vaGà verD valęttęs, jah et tût tût

---

1 'vöö', 2 'poos', 3 'leidis', 4 'poodud'.

teĭtti sis, et kolm pühäBäivä peśti, sis vį́Di tā kgŕtsi, kerĭGu kgŕtsi ja sis sâl oĪ timmuk, paluŭ teĭlè kūma[1] raŭwàGę otsà ette märĞi?. ja sis panŕtti tā, ku ta vį́Di, sāräne laùD oĪ, sis tûl oĭli teråve, noh nî niGù linà suGęmiZe harĭja?, sārtse nāla? ülhhen. ja siñna panŕtti tų verĭne ihù pālè, jah sis tûGa kañnęŕti tâ sisse jah . ja sis saije timä timmukkUs ja, kiâ teDä peśsi, tų oĪ kah inemīZi tapja jah, aGa paĭlù lgppi eDèmiŧse kgŕrà peśmiZe pālè ärä?, mgńi kanaŭ väìlä tgnęGgrD kah ja aGa sį kanaŭ kolm kgrDa ja, ja saije timäst kah timmuk. jah ... not tųD ei tījä?, mis märĞi?. et sis om kgíĠil nättä?, et tā om tų karistuZę, hirmZa karistuZę äräk kanDunu... not tûD ei tījä?, kis tųt tį̂D, mis numBri vai mis tähi? siñna otsa ette paluŭttęDi jah. kis tųt tēZè. aGa kummà raŭwàGę, kummà raŭwàGę paluŭttęDi.no?, tų oĪ gks mgńi sāräne, niGù mgńi templi, näet ku lîprīD prāGiŧtęs vai meDäGi, lūwäs nummęr otsa, siñna otsa, et mis vaBriĭkkuDę tā lät ja kost mętsast, märk jah . kui. tų oĪ kriĭppi jaĭkap sînZę·man.

2. Hundist.

ku suZi kaŕja tulę, ku uDù[2] om, siśs om sòèlę unù ja? vihM om velî, kaštę? om kālàlgiĭkkaja ja? pgùD om perGuhaùD. jah,uDZù unù, vihM velî, kaštęk kālàlgikkaja ja pgùD pgŕGuhaùD. tûBeräst, et timä

---

1 Murdepärasem oleks kummà (kumB 'kuum')

2 Murdepärane oleks uDZù.

sâ kaŕja tuĺla ku uDù om. karús ei näé^{k} ku suZî tulę ja tulę makkus uní, karúššęl ... ja sis ku vihM om, sis tükkis karús poñma ala$^{?}$, vęt tekki pâ pälè, ei näékki, mis eläje teGève, sišs om tei hâ vętta$^{?}$, noñ kaštęGę jâZe jäle$^{?}$. jañ kaštę om kälälgikkaja, aGà pgùD, sis ei sä sukkùGi, tų m pęrGuhaùD. jañ. ku suZî läBi kaŕjà lät, sû ammùlę om, et sišs om pühä mârja säĺlän, peDà kęŕvust kiñni$^{?}$, ei^{s} sä suZî lammast vętta$^{?}$, ütleZE vanà inemiZe$^{?}$. tęnęGęrD lät suZî läBi lamBęíDę, sû ammùlę kíreste et tei eij olę aiGu kaíja$^{?}$, et sis pühä mârja istęv säĺlän ja peťtèw kęŕvust sut kiñni$^{?}$. tų om kañ vanà inemíZi jut. ku karús üťtèl suZî läts läBi kaŕjà sû ammùlę.

Katri Sprenk, 82. a.,
lindistatud 1957.

III K o i k k ü la

1. Keelejuhi elust

(ma oĭli) pęĺlù tôlíni jañ. oŕjaššsi sis, rihèZiD peśtiDi. jañ. oBęstęGę vē^{i}ťti mašsinęt, peśti rīhhiD ja sis talust tailu oĭ oBęnę mašsinęl în, sis peśti rīhhiD jañ. ja kųttęGę peśti, sārtse kaťs sūrt kųťti oĭ, sis nī kųttęGę peśti. kaťs tükkü oĭ üťtèl pûl vasta, kaťs tęZęl pûl, sis kųttęGę peśti. nuiD eZî ma peśsi vaij iGà û rīhhiD. ŲZe peśsi rīht, keĭ kaťs àétťti üleš rihèle, kųttęGę peśsi rīht, oñ-

muk̆kut lät̆si liňnà kakma. ja kaksę. kûssaDa pèòD
ańtti liňnù kakku?. pāväs. ja sis ku oĭ̂ â linà, sis
ma kaksę lęùnęs męńiGęrD väilä- a ku oĭ̂ aiv linà,
sis lät̆si ęks ęDaGusspōlę kah̄. sis lät̆si jäl koDù
pernaist avi‿ttęmę , ku ma linà väilä kak̆ki, kûssaDa
pèòD pańtti kakku?. jah̄ kak̆ki väilä tų̄ kûssaDa pèòD
liňnù ja sis lät̆si koDù pernaist avi‿ttęmę jäl?, sis
avi‿t̆ti pernaist. tuĭ́li ǫ̂Ze üles keĭ́ kat̆s rihèle,
sis oĭ́ jäi pernaĭ́Zęl kaus̆ kummàli pant laŭwvà päle...
ala panttut meDäGi parêmBet męńi sûDäùŹ ja sis tęZę̀
pävä ma oĭ́li vį̂ĺ́ tulĭ́tsęp kakma. sis nî kak̆ki ja vęt-
ti sält kaŭźi alt jäl ǫ̂Ze väilä?, sis. jäl teije muĭ́-
lę̀ jäl sûBala. ma sis nī pernaist jäl nī avi‿t̆ti, no
sis, nî or̆jas̆si kįik̆́ elù aiG. a pęrà (~ pęr̆(r)à)
olę̀ ma kat̆tę̀Zę GümmenD kûŹ aestęt , säitsmes̀ om jūńi
kûst sāńiP pâl. kat̆tę̀ZęGümmenD kûź aestęt, om läBi,
säitsmes̀ om pâl. jūńi kûst sānttę, nî vanà ma olę̀.
jah̄. niä ütleZe, et mui oĭ́lę̀v vį̂ĺ́ kûlDmęńi ja om ęks
nī tarkkus̀ ka vį̂ĺ́ pân, tulę̀ mį̂lDe meDàGi. męńi ei
sā ęks meDàGi ... ai sâ minDä kaŭwę̀Dę kot̆tust väilä
ma oĭ́li ka säne nî râskęZę nî pühà inèmeńi ka?.
muĭ́lę̀ anD üt̆skęrD veli vîŹ kop̆́pik̆kut, no? sis nų̄ kop̆́-
piGu oĭ́li nī väèGe kaĭ́li?... vîŹ kop̆́pik̆kut. ja ma
lät̆si keŕik̆kuDę ja pan̆́ni kûnDle palàmę. ja eZi lät̆si
ęDak̆kut koDù ja, kiZi pir̆ruk̆kę̀iŹi, säne mürük̆keńi,
mürù manu pan̆́ni pir̆ruk̆kęZę palàmę, ja keDräs̆si vok̆́ki...
üttè taĭvę̀ ma keDräs̆si męńi neli punDa liňnù är?.
jah ... tęZest paĭ́Gast küĭ́ mas̆ti ęks ilustę är?, tę-

Zęst paĭGast es mašta?. męnęst paĭGast antti küDZè lihà męnĭGęrD, męnĭGęrD anttiDi vorŝti męnĭ rāZĭkkę-ní,męnĭ maš rahà ka‿ja.nĭ siŝ eĭli nī ärä?ja kašvaŧ-ti poiGa ka. ja kōlĭŧti ka vį̄l. kihkoňna kōl'in kävè karùlęn ... nûD ku‿ma es jęŭwva vokki keDräDe, sis ma kakšę suĭGi. aGa kurat męnĭ maš küī ęks ilustę sulęGakmiZe, męnĭ es mašsa^{k}‿kaň. korGęmäèl pęřrà sûr talù pernanĭ , jäŧ muĭlę üttèZeGümmenD ruBla maŝ-maDę. taňtsę muī et ma teì suĭGi kaňku vījè ruBlàGę. no kiŝ kaň suĭGi vījè ruBlàGę, muì eZĭkki käèkkeZe ärä kuĭjùnu ja vana^{k}‿käekkeZe. ma kaňki ja męZĭ teĭlè kį̄ĭŧ läBi nū̆ sulę? ja oĭli,ja tiä jäŧ muĭlę maŝmaDę.. męt̀lę, muì oĭ̄ kaŧtęZę tęi·škümme nâla, koìm koŧti-Däut ... paklaŧsę koŧti oĭli jaň, ja jäŧ muĭlę maŝ-maDę. ma‿olę nûD ęks nî teňnü, ku ma? es joŭwva ämp keDräDe?. arŝt üttèl muĭlę, miŝ tū̆t sa tį̄ĭt , ma ütli, muì pâ alàZi valuŧtęŝ, miŝ tū̆t sa tį̄ĭt.ma ütli, raŧ-tast, vai vokki keträ ... ku‿sa eĭlä^{t}‿taňAt sis ärä aĭju raŧtast, a^{k}‿kuZa eĭlä ei taňa?, sis kihuŧtę äšte? siŝ ma‿eŝ juìGu ka enämp keDräDe nî, sis et ma os taň-tunu eĭlä eňne vį̄l , siŝ enämp es keträ, siŝ nakse suĭGi kakma. nî olę pęřra elänü sēnĭ mānĭ.

Ann Vallner, 86 a.,
lindistatud 1957.

2. Vanu kombeid.

märDi päiv oĭ̄ eňne, nū̆ja·ň eňnè jęùlu. siŝ läväʔ, panDva ... teGive sänŧse rîDe säĭGä. kaŝ ehiŧteZe enDe

ärä, kas kūZę,osseGę vai kui oĭ märĎi aiG, sis paṅD-Zęvę nî tumęDę rgiva säĭGä. ja sis lätsive tallu, sis ušsę takkal laulZęvę märĎi laulu, et laskę sisse märĎensaṅDi, et märĎe omma kauwvest tulnu, läBi pikkä piĭlirû ja ülè karę kaštę,aĭna ja laulętti, sis niä laulí tû laulù ja kui sis perremîZ tû ušsę vällä lask[1], sis jûski nû saṅDi lätsi sisse ... ja laulù laulZęvę är[2], et sîn om meil üts ärG tappęt, ja ärjä sarvę[s] saĭnà pāle panttu, anD aĭjà pāle ja laulZęvę. no ku â perremîZ oĭ,lask sisse ja sis viZaššsi viĭjä[2] sinna permàDu pālè ja üttel,viska sisse viĭjä gn ja kahva sisse karjà gn ja laulí jäl vahilę, et märtte, santti.

ja sis ütlive, et tgužę[3] üles perènaĭne[4], tulę üles pernani ja, mine aĭla laŭDà Bōlę , laŭDàl tiĭlù leñmäkkeni ja. perremihele jällè, tulę üles ja mine taĭli Bōlę, taĭlil om märàl tiĭlù takkukkęni, tiĭlukkęni takkukkęni. nî mûDu laulí sis vęętti vasta nuiD märĎèsanttę ja, antti, kes oĭ vaĭmistunu. sis antti eks neĭlè vîna ja, sûvvä[k] ka ja. sâl paĭGàl. sis mäṅGZeve, taṅDZę ära[?] ja sis lätsi mineme. ja ku perremîZ es vętta nī ilustę vasta, sis viZaš-sive vîl linàlū[k] ka kaivu.

nōrę inèmiZe ehiĭtti gks tgist mûDù, sis ku tû aiG tuĭ, sis oĭ gkva nōril inemīZil kevastę tûD. kuis sâ plūZękkęni säĭGä ehiĭttut , sis paṅDi särtse

---

1 lask ušsę vällä 'avas ukse'
2 viĭjä on uuem sõnakuju, vanem oleks viĭlä
3 Lõuna-eesti murde pärane vaste sõnale tõusma on nęZęma

sõnakuju on pernani,

imèliGu kleĭDi kɟiĭk säiĭGä, sâDZeve väilä ja paìrę kɟiĭk manu riìpleme ja, sis tū komBę oĭ sûr ękva nî. nī läĭtsi sanìtma, mo^{s} sis sâl anìtti neĭlè nî. mɟnęl paĭGàl oĭ kɟiĭk tettùt vaĭmis sõGi ja, mɟnęl paĭGàl ess olę^{k} kaĥ.ku s olę?, ku sisse es laZę, sęimaššive, sis viZašsive linàlū^{k} kaivu. anìtti vîna, ku oĭ koDù tūDut, oĭ saija ja oĭ tā ka vęètìti väilä ja anìtti neĭlè, taĭvęl ... üttèn anìttiGi neĭlè, koĭtti panìttiDi ja. sâl oĭ sis saňDil tū vanà, kis vanęmB oĭ saňDìl tū peřrèmîZ, îstvęĭ ja ... nî oĭ męlęmřpiDe aiGu, märDi aiGu ja kaDri aiGu tū santtę mineĭ.

sis valęĭtti ęnnę . sis tū ūwvę aèsta teĭtti kɟiĭk niZa.ma ku jęŭlù aiGu ... kɟiĭksuGuĭtsę sõGi ja valęĭtti ęnnę ja sis keĭlä kaĭtęDęi·sku aiGu oĭli inemeste ūwve aèsta pūlBa[1] rahùlę kɟiĭk, et ... nî kaĭlis pühà ęDak oĭ kui. ja ęnnę valęĭtti ja sis oĭ uĭGà tiňnà... sulaĭttiDi väilä sänìtse pleĭ ngùGę ja sis valęĭtti küĭmà vî sisse, sis kaĭvà[2] pâlt, mis om tuĭnu nî ... ja inèmiZe oĭli kɟiĭk û ülèvel, vęĭtti ût âstat vàsta ... mis nā teĭseve? ût âstat vęĭtti vàsta ja sūvZęvę ęnnę ... tęnę tęZèlę , tereĭtive tęnę tęist ja sūvZęvę ęnnę.

Karli Kroonberg, ??. a.,
lindistatud 1957.

---

[1] 'poolpäev, s.o. laupäev', [2] 'vaatasid'.

K A S U T A T U D K I R J A N D U S T
J A L U H E N D E I D

Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, Tartu 1939.

A r i s t e , P., Eesti asesõnade me, te ja meie, teie suhtest, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I, Tallinn 1956, lk. 53-60.

A r i s t e , P., EKF = Eesti keele foneetika, Tallinn 1953.

A r i s t e , P., FPEK = Foneetilisi probleeme eesti keele alalt, TRÜT 3.

A r i s t e , P., HMH = Hiiu murrete häälikud, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII, Tartu 1939.

A r i s t e , P., Miks on lõuna-eesti murdes lapse asemel lats?, ENSV TAT 1955, IV kd., nr. 2, lk. 317-320.

A r i s t e , P., Ühest eesti keele astmevahelduse küsimusest, ENSV TAT 1954, III kd., nr. 4, lk. 529-535.

А р и с т э , П., Примечания, Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 290-306.

А р и с т э , П., Состоялся ли в южно-эстонских диалектах переход конечного t в гортанный взрывной? , Eesti NSV TRÜT, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, Filoloogilised teadused 4, Nõukogude soome-ugri teadused 3, Filoloogilisi ettekandeid, peetud soome-ugri teaduste konverentsil Leningradis 1947. a., Tartu 1947, lk. 25-34.

A r u m a a , P., Läti laensõnu lõuna-eesti murdeis II, EK 1937, lk. 42-43.

B a r c z i , G., Magyar hangtörténet, Budapest 1954.

Б у б р и х , Д. В., Историческая морфология финского языка, Москва-Ленинград 1955.

Б у б р и х , Д. В., Происхождение имен на -inen с основой на -ise в прибалтийско-финских языках, Советское финноугроведение у, Петрозаводск 1949.

C o l l i n d e r , B., Kantasuomen s ~ h: kantalapin s ~ š toisen tavun vokaalin jäljessä, Vir. 1928, lk. 237-251.

C o l l i n d e r , B., FLQ = Über den finnisch-lappischen quantitätswechsel, Uppsala 1929.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum, Ajaloo instituut, Eesti rahvarõivad XIX sajandist ja XX sajandi algult, Tallinn 1957.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I, Tallinn 1956.

ENSV TAT = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1954, III kd., nr. 4, Tallinn 1954; 1955, IV kd., nr. 2, Tallinn 1955.

Eesti V, Valgamaa, Tartu 1932.

EK = "Eesti Keel", Tartu 1922, 1923, 1927, 1931, 1932, 1937, 1938, 1939, 1940.

EKirj. = "Eesti Kirjandus", Tartu 1910, 1935.

EREA = Eesti rahva etnilisest ajaloost, Toimetanud H. Moora, Tallinn 1956.

ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat, I, Tallinn 1955; II, Tallinn 1956; IV, Tallinn 1958.

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, II, Helsinki 1902; VIII, Helsinki 1908; XI, Helsinki 1911; XIX, Helsinki 1928; XXVII, Helsinki 1941.

G e n e t z , A., SP = Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890.

H a k u l i n e n , L., SKRK I = Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941.

Х а к у л и н е н , Л., РСФЯ = Развитие и структура финского языка I, Москва 1953.

H a l l a p , V., Mordva keele verbaaltuletus-sufiksite vasteid lähemates sugulaskeeltes, ESA I, Tallinn 1955, lk. 171-181.

H u p e l , A. W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland III, Riga 1782.

I k o l a , N., Etelä-Viron verbien persoonapäätteistä, Suomi V : 13, Helsinki 1931, lk. 1-69.

I k o l a , O., Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa, Helsinki 1953.

K a s k , A., Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest, EREA, Tallinn 1956, lk. 24-40.

K a s k , A., Mõningaid täiendavaid andmeid eesti väldete käsitluse ajaloost, TRÜT, vihik 51, Ajaloo-Keeleteaduskonna tööd, Tallinn 1957, lk. 3-14.

K e e m , H., Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes, ESA IV, Tallinn 1958, lk. 145-150.

K e t t u n e n , L., EKÄH = Eestin kielen äännehistoria, Helsinki 1929.

K e t t u n e n , L., LDKV = Lautgeschichtliche darstellung über den vokalismus des kodaferschen dialekts, SUST XXXIV, Helsinki 1913. ~~XXXIV~~

K e t t u n e n , L., LUKD = Lautgeschichtlische untersuchung über den kodaferschen dialekt, SUST XXXIII, Helsinki 1913.

K e t t u n e n , L., Lõuna-vepsa häälikajalugu, Tartu 1922.

K e t t u n e n , L., Miten eteläviron aktivin indik. preesensin päätteetön yks. 3. persona käsitettävä? Vir. 1914, lk. 145-150.

K e t t u n e n , L., Ns. h̃ : n metateesi suomen murteissa, Vir. 1928, lk. 115-128.

K e t t u n e n , L., Passiivin tunnuksesta, Vir. 1915, lk. 107-112.

K e t t u n e n , L., Rinnakkaisesta äännekehityksestä länsisuomalaisissa kielissä. Vir. 1914, lk. 163-171.

K e t t u n e n , L., Suom. halu, haluttaa, Vir. 1936, lk. 223-224.

K e t t u n e n , L., Vatjan kielen äännehistoria, Helsinki 1930.

K o n t , I., Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles. Kandidaadiväitekiri, Tartu 1955. Käsikiri TRÜ soome-ugri keelte kateedris.

K r o h n , J., Viron kielioppi suomalaisille, Helsinki 1872.

L a u g a s t e , G., Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles, TRÜT Nr. 43, Tallinn 1956, lk. 74-85.

L e h t i s a l o , J., PuAS = Über die primären ururalischen ableitungssuffixe, SUST LXXII, Helsinki 1936.

M o o r , Kr. E., Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae II, 1, Budapest 1952.

M o o r a , H., Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil ERÜA, Tallinn 1956, lk. 41-120.

M u s t , M., Vene-eesti suhete kajastumine lõuna-eesti murrete sõnavaras. Kandidaadiväitekiri, Tallinn 1954. Käsikiri ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis.

M ä g i s t e , J., Eesti vältevaheldus ja geminatsioonid uues valgustuses. EK 1931, lk. 66-70.

M ä g i s t e , J., Ensi tavun vokaalivelarisaatriosta virossa, Suomi V : 10, Helsinki 1930, lk. 244-259.

M ä g i s t e , J., Kagu-eesti murde eitavast k̃-aineseta imperatiivist. EK 1940, lk. 169-187.

M ä g i s t e , J., Läänemere-sm. ja volga-sm. keelte võrdluste alalt, EK 1939, lk. 60-69.

M ä g i s t e , J., Soome-eesti sõnaraamat, Tartu 1931.

N i g o l , S., Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. ESA I, Tallinn 1955, lk. 147-151.

N i i l u s , V., Leivu rahvas, Eesti Kirjandus 1935, lk. 365-381.

N i i l u s , V., Uhest kitsamast lõuna-eesti häälikumuutusest, EK 1939, lk. 85-89.

Nykysuomen sanakirja I, Porvoo - Helsinki 1951.

O j a n s u u , H., Beiträge zur geschichte des auslautenden -k̃ und -h̃ im finnischen, FUF VIII, Helsinki 1908, lk. 60-66.

O j a n s u u , H., Eesti etümologiad. EK 1922, lk. 137-139.

O j a n s u u , H., Eesti keele häälekuju seitsme saja aasta eest - ehk missugust Eesti keelt kõneldi aastal 1200? EKirj. 1910, lk. 401-410.

O j a n s u u , H., Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918.

O j a n s u u , H., Lisiä astevaihteluopiin, Vir. 1909, lk. 53-59.

O j a n s u u , SLÄH = Suomen lounaismurteiden äännehistoria, Helsinki 1903.

O j a n s u u , H., Virolaisia sananselityksiä, Vir. 1909, lk. 126-132.

O j a n s u u , H., Yhteissuomalainen vaihtelu m̃ ~ ṽ, Vir. 1909, lk. 25-29.

P a a s o n e n , H., BFUL = Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen lautgeschichte, Budapest 1917.

P a a s o n e n , H., FUSL = Die finnisch-ugrischen s̃-laute, SUST XLI, Helsinki 1918.

P a l m e o s , P., Soome keele õpik, Tallinn 1955.

P a r m a s , O., Murdesugemeid kogumas Vastseliinas 1922. a., EK 1923, lk. 47-53.

P e e g e l , J., Häälikuloolisi ääremärkusi rahvalaulude keelest, ESA II, Tallinn 1956, lk.53-61.

P e n t t i l ä, A., Eestin kahekesi ilmaustyyppi, Vir. 1930, lk. 360-369.

P e t t a i , F., De-illatiivi algupära seletuseks, EK 1927, lk. 184-192.

P i k a m ä e , A., Konsonantide tüvelisest astmevaheldusest läänemeresoome ja lapi keeltes, Kandidaadiväitekiri, Tartu 1957. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris.

P o s t i , L., Etymologisia huomioita, Vir. 1946, lk. 386.

P o s t i , L., GLL = Grundzüge der livischen Lautgeschichte, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXV, Helsinki 1942.

P o s t i , L., Itämerensuomalaisten kielten passiivin tunnusten suhteesta. Vir. 1945, lk.355-368.

P o s t i , L., Kantasuomen äännehistorian kysymyksiä. Vir. 1947, lk. 248-252.

P o s t i , L., Mõningaist mõõdu väljendamiseks tarvitatavaist läänemere-soome vormidest, EK 1937, lk. 98-110.

R a v i l a , P., Numerusprobleemeja, Vir. 1938, lk. 286-297.

R a v i l a , P., Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen, FUF XXVII, Helsinki 1941, lk. 1-136.

R u o p p i l a , V., ÄÄH = Äärämoismurteiden äännehistoria, Helsinki 1955.

R y t k ö n e n , A., Skandinaavinen *hrîma > hrîm > rîm (> reim) > rĭm suomessa ja virossa, Vir. 1937, lk. 317-321.

S a a r e s t e , A., Agenda Parva keelest, EK 1938, lk. 196-213.

S a a r e s t e , A., Ainsuse illatiiv kolmesilbilistel tüvedel, EK 1940, lk. 212-227.

S a a r e s t e , A., EM = Eesti murdeatlas I, Tartu 1938; II, Tartu 1941.

S a a r e s t e , A., Kaunis emakeel, Lund 1952.

S a a r e s t e , A., LVEM I = Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I, Tartu 1924.

S a a r e s t e , A., Piibli keel ja rahvakeel. EK 1939, lk. 174-226.

S a a r e s t e , A., VEM = Petit atlas des parlers Estoniens. Väike eesti murdeatlas, Uppsala 1955.

S e t ä l ä , E. N., Suomen passiivista I, Vir. 1915, lk. 129-139.

S e t ä l ä , E. N., SK = Suomen kielioppi, Helsingissä 1918.

S e t ä l ä , E. N., Über den finnisch-ugrischen Quantitätswechsel, Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XIV : 3, Helsinki 1896.

S e t ä l ä , E. N., ÄH = Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki 1899.

S e t ä l ä , E. N., Zur finnisch-ugrischen Lautlehre, FUF II, Helsinki 1902, lk.

S e t ä l ä , E. N., GTM = Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung in den finnisch-ugrischen Sprachen, Helsinki 1887.

S j ö g r e n , J. A., Zur Ethnographie Lievlands, Mélanges Russes tires du bulletin historico-philologíque de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg I, 1851.

S o v i j ä r v i , A., FTSJ = Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeroismurteesta, Helsinki 1944.

Советское финноугроведение У, Петрозаводск 1949.

Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XIV : 3, Helsinki 1896.

Suomi V : 10, Helsinki 1930; V : 13, Helsinki 1932.

SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXXIII, Helsinki 1913; XXXIV, Helsinki 1913; LXXII, Helsinki 1936; XLI, Helsinki 1918; LXXXV, Helsinki 1942.

T a m p e r e , H., Eesti rahvaviiside antoloogia, Tartu 1935.

T a u l i , V., PTE = Phonological Tendencies in Estonian, København 1956.

T h o m s e n , V., Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen, Samlede Afhandlinger IV, København 1931.

Tietosanakirja X, Helsinki

T o i v o n e n , G. H., Kantasuomen t̰t̰s ~ t̆t̰s (t̀s), t̰s ~s, Vir. 1932, lk. 145-150.

T o i v o n e n , G. H., Myöhäsyntyisistä affrikaatoista itämerensuomalaisissa kielissä, Vir. 1930, lk. 91-98.

T o i v o n e n , G. H., SKES I = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1, Helsinki 1955.

T o i v o n e n , G. H., FUIA = Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten, FUF XIX, Helsingfors 1928.

TRUT = Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised Nr. 3, Tartu 1947; Nr. 4, Tartu 1947; Nr. 43, Tallinn 1956; Nr. 51, Tallinn 1957.

T u n k e l o , E. A., ERäs kuollut denominaalijohdin, Vir. 1932, lk. 389-396.

T u n k e l o , E. A., Lisiä suomen ja karjalan II partisiipin historiaan. I., Vir. 1939, lk. 165-184.

T u n k e l o , E. A., Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i̯ : n̯ vaihtelusta itämeren-suomalaisissa kielissä, Helsinki 1938.

T u n k e l o , E. A., VKÄH = Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki 1946.

V e s k e , M., VGFS = Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes, Leipzig 1873.

W i c h m a n n , G., FUAA = Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden affrikaten, FUF XI, Helsinki 1911.

W i e d e m a n n , F. J., Eesti-saksa sõnaraamat, III tr., Tartu 1923.

V i l l u p , A., Viisiadverb ja selle arenemine eesti keeles, Kandidaadiväitekiri, Tartu 1953. Käsikiri TRÜ soome-ugri keelte kateedris.

Vir. = "Virittäjä", Helsinki 1909, 1914, 1915, 1922, 1928, 1930, 1932, 1936, 1937, 1938, 1939, 1945, 1946, 1947.

A i m ä , F., Prof. Wiklundin viimeisten astevaihtelututkimusten johdosta, Vir. 1922, lk. 1-29.

TRÜ eesti keele kateedri käsikirjalised materjalid

H-32 = Konsonantism Helme kihelkonna lõuna-osast 1927. a.

H-40 = Rõuge (kesk-osa) konsonantism ja vokalism 1927. a.

H-48 = Häälikulooline ülevaade Satseri(nna)-Setu murrakust 1927. a.

H-75 = Karula murde häälikulooline ülevaade (Käärikmäe). Konsonantism 1927. a.

H-93 = Häälikulugu Sangaste murdest 1928. a.

K-41 = Ülevaade Rõuge lääneosa murrakust (Antsla rajoon, Kõrgepalu k/n.) 1953. a.

Ü-21 = K o e m e t s , E d., Murdepiir Karula ja Hargla vahel ning Karula Ähejärve murde erinevusi naabrusest, Seminaritöö 1933. a.

* * *

Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnavarakogud.

* * *

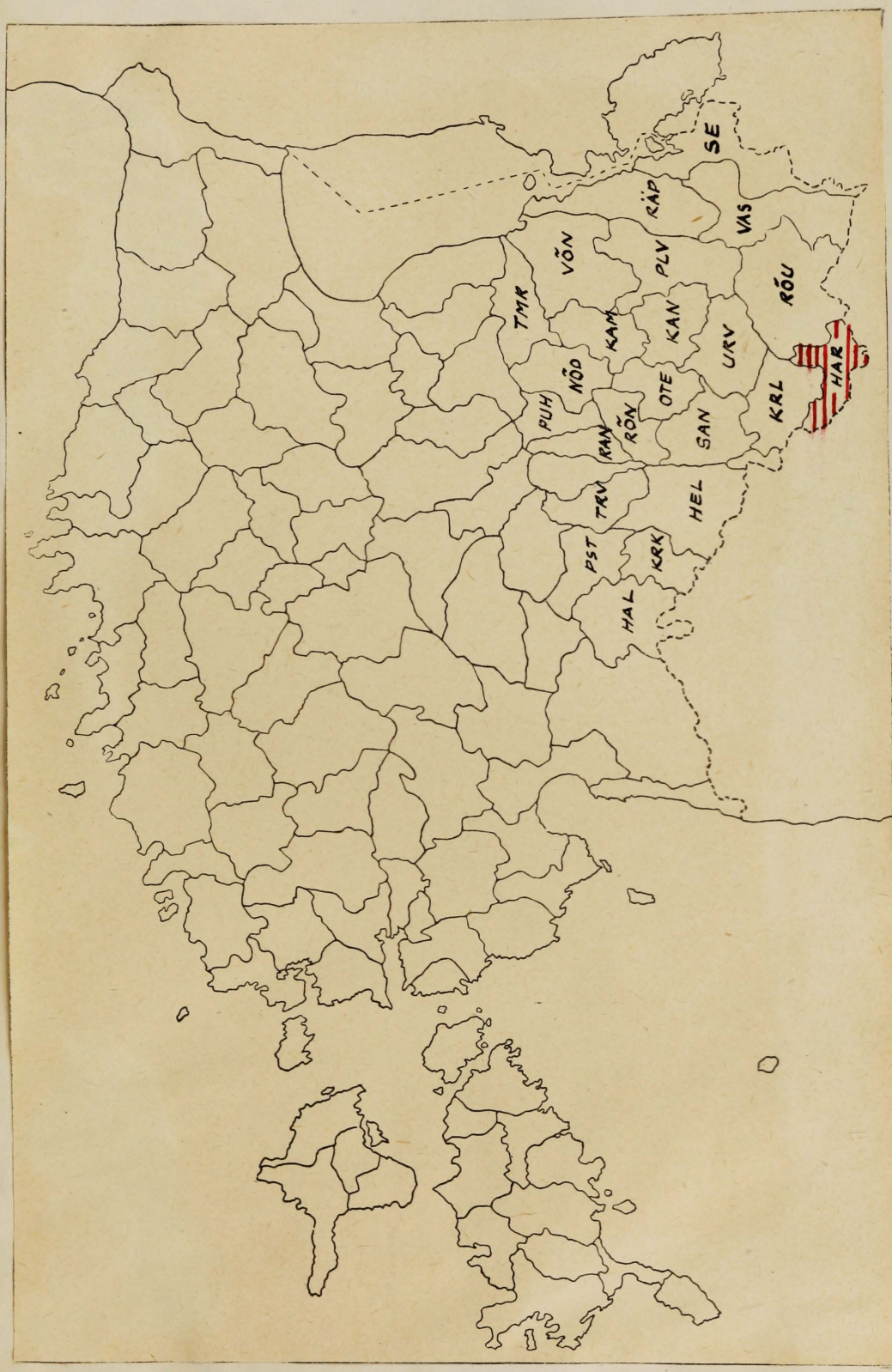
Koik = Hargla Koikküla alamurrak.

Mõn = Hargla Mõniste alamurrak.

Tah = Hargla Taheva alamurrak.

HARGLA

JA TEISED LÕUNA-EESTI MURRAKUD

VALGA
KARULA
RÕUGE
KOIKKÜLA
ANNARU J.
LAANEMETSA
KOIVA J.
HARGLA
MUSTOJA
MÕNISTE
SAKU
VASTSE-ROOSA
MUSTOJA

HARGLA

S I S U K O R D

Lk.

EESSÕNA I

SISSEJUHATUS VI

KLUSIILID

Üksikklusiilid

Sõna algul 1

Sõna sees silbi algul 22

Sõna sees silbi lõpul 59

Geminaatklusiilid

A. Pearõhulise silbi järel 75

B. Kaasrõhulise silbi järel 81

C. Rõhuta silbi järel 83

Klusiilide nõrgad vasted 109

A. Pearõhulise silbi järel

* γ 111

* δ 127

* β 145

B. Kaasrõhulise silbi järel

* γ 152

* δ 153

* β 157

C. Rõhuta silbi järel

* γ 160

* δ 164

* β 178

Klusiilid sõna lõpus 185

Lk.

AFRIKAADID 196

ts sõna algul 197

ts sõna sees

A. Pearõhulise silbi järel 204
B. Kaugemal sõna sees 214

SPIRANDID 232

s

Üksik - s 232
Geminaat ss 244

h 246

Sõna algul 248
Sõna sees 260
A. 1. ja 2. silbi piiril 260
B. Järgsilpides 276
Sõna lõpus 293

NASAALID 298

m

Üksik - m 298
Geminaat mm 306

n

Üksik - n 309
Geminaat nn 324

ng 326

LIIKVIDAD 329

r

Üksik - r 329
Geminaat rr 334

Lk.

l̃

Uksik -l̃ 335

Geminaat l̃l̃ 347

POOLVOKAALID 351

j̃

Sõna algul 351

Sõna sees vokaalise vahel 355

Sõna sees konsonandi järel 360

ṽ

Sõna algul 369

Sõna sees 372

KONSONANTIDE PALATALISATSIOONIST 384

Regressiivne palatalisatsioon

i̇ ees 386

j̃-i ees 399

Eesvokaali naabruses .. 402

Progressiivne palatalisatsioon 403

KOKKUVÕTE 404

KEELENAITEID HARGLAST 417

KASUTATUD KIRJANDUST JA LUHENDEID 428

KAARDID

Hargla ja teised lõuna-eesti murrakud 439

Hargla 440